Hélène Carrère d'Encausse

IMPERIUL SPULBERAT

Hélène Canère d'Encausse

IMPERIUL SPULBERAT Revolta naţiunilor în URSS

În aceeaşi colecţie:

H61 ne Cariere d'Encausse, TRIUMFUL NAŢIUNILOR

Hélène Carrère d'Encausse membră a Academiei Franceze

IMPERIUL SPULBERAT

Revolta naţiunilor în URSS

În româneşte de Alina Ungureanu

Editura Remembersic press group

1993

Redactor: Mihnea Gafiţa

Coperta: Alexandru Borbély şi Daniel Butoi

Prelucrare computerizată a textului:

Culegere: Livia Ioan

ISBN 973 – 95746 – 1-0

„Uzbecii, ca toate popoarele noastre, egale între ele, au un frate mai mare – este marele popor rus”.

Şaraf Raşidov (la cel de-al XXV-lea Congres al PCUS) *Pravda*, 27 februarie 1976

„Tovarăşi, numim Georgia ţara soarelui. Dar, pentru noi, adevăratul soare nu a răsărit la est, ci la nord, în Rusia: este soarele ideilor lui Lenin

Eduard Sevardnadze (la cel de-al XXV-lea Congres al PCUS) *Pravda*, 27 februarie 1976

UNIUNEA SOVIETICĂ nu este o *ţară* asemeni altora. Este aproape un continent în care se regăsesc Europa şi

Asia. Uniunea Sovietică nu este un *stat* asemeni altora. Este aproape un Imperiu, într-o lume în care imperiile au dispărut. Şi nu este, în fine, un stat aşa cum îl descrie legenda sa. Căci legenda spune că Uniunea Sovietică este statul celor ce muncesc, ţărani şi muncitori. Dar realitatea face ca Uniunea Sovietică să fie, înainte de orice, un stat al *naţiunilor*.

Trăiesc aici mai mult de o sută de naţiuni şi naţionalităţi1 care vorbesc mai mult de o sută de limbi diferite şi pe care totul le desparte: istoria, rasele, tradiţiile, credinţele. Poporul sovietic este un popor pestriţ, multiplu, în care se amestecă oameni pe cât se poate de diferiţi, atât prin fizic, cât şi prin cultură. Poporul sovietic este în acelaşi timp balticul de la poalele Europei, uigurul de la poalele Chinei, rusul care a suferit influenţele contradictorii ale acestora, georgianul meridional, eschimosul Marelui Nord şi chiar nomadul din stepa kazahă. Şi mulţi alţii. O istorie zbuciumată, făcută din invazii, din lupte şi paşnice recuceriri, a modelat de-a lungul secolelor acest popor greu de definit şi care, de la un loc la altul, nu se aseamănă niciodată. Înţelegem istoria când privim spaţiul. Asupra acestui continent deschis din toate părţile, infinit, s-au năpustit cuceritorii şi mulţi dintre ei, precum Tamerlan cel Şchiop, îşi dorm aici somnul de pe urmă. Şi-au adus, însă, cu ei obiceiurile, religiile, ideile.

Astăzi, descendenţii cuceritorilor şi ai celor cuceriţi trăiesc o viaţă comună. Cu toţii sunt, după cum le-o declară buletinele, cetăţeni sovietici, copii ai revoluţiei muncitoreşti din 1917. Cum s-a făcut că un stantăscut dintr-o revoluţie a clasei muncitoare, purtător al unei ideologii care afirmă egalitatea tuturor oamenilor în faţa muncii şi a capitalului şi apartenenţa tuturor la clase sociale – a putut păstra între graniţele sale pe toţi aceşti oameni de origini diferite şi i-a putut face să trăiască în

pace? Să fi triumfal ideologia marxistă, care afirmă uniformitatea omenescului asupra diversităţii sociale, acolo unde, pentru prima dată în istorie, ea a prins rădăcini, ajungând la putere? Cu alte cuvinte: este statul sovietic un stat al celor ce muncesc? Sau el perpetuează un Imperiu? Să-şi fi atins marxismul scopurile, modelând o societate omenească nouă, care, depăşindu-şi diferenţierile interne, şi-a recunoscut destinul comun? Sau tocmai, din contră, diversitatea naţiunilor, diversitatea moştenirilor istorice şi a mentalităţilor şi-au spus cuvântul în detrimentul unei ideologii şi al unei puteri pentru care nu există decât muncitori, fratemizând în ciuda frontierelor şi a diferenţelor etnice şi de civilizaţie?

Statul sovietic are în urma sa o existenţă suficient de lungă pentru a i se putea face de-acum bilanţul. A educat deja două generaţii care nu au cunoscut nimic altceva în afara ideilor sale. A avut, deci, vreme să-şi formeze oameni întru propriile sale idei. Şi tocmai pe oamenii aceştia trebuie să-i cercetezi, să-i studiezi, pentru a şti dacă se află pe calea edificării unei lumi moi, sau dacă, în ciuda rupturii radicale din 1917 şi din epocile care i-au urmat, URSS-ul este o societate asemănătoare celei cunoscute de părinţii lor, o societate în care diferenţele dintre naţiuni prevalează întotdeauna asupra uniformităţii ideilor.

STATELE NAŢIONALE ALE UNIUNII SOVIETICE

Capitolul I

Când „închisoarea popoarelor” a fost deschisă

IMPERIUL ţarilor era o „închisoare a popoarelor” şi

Lenin a deschis-o. Aşa se scrie istoria. Dar istoria nu este niciodată atât de simplă. Imperiul arată semne de slăbiciune încă de la începutul secolului XX, pentru că acesta este momentul în care toate popoarele dominate încep să resimtă apăsarea jugului şi să caute căile de scăpare. Geniul lui Lenin constă în faptul că a sesizat amploarea acestei dorinţe de emancipare. Şi, totodată, de a fi înţeles că, graţie acestei aspiraţii către emancipare, care nu avea nimic de-a face cu clasa muncitoare, putea asigura triumful muncitorimii în ţara sa. Clasa muncitoare rusă nu era foarte numeroasă, abia 3 milioane de oameni într-o societate de 140 milioane de indivizi. Dar Lenin îşi dorea cu pasiune să înfăptuiască revoluţia şi dorea s-o facă atunci când credea el că împrejurările se arătau favorabile, şi nu să aştepte ca aceasta să se producă de la sine, cu timpul. Iată de ce, în tumultul războiului care zguduia Europa, Lenin a azvârlit în lupta revoluţionară micuţa armată a muncitorimii ruse, alături de nenumărate contingente de naţionalităţi avide de libertate.

La apelul clasic al marxiştilor: „Proletari din toate ţările, uniţi-vă!”, el a mai adăugat unul, cu mult mai puternic, care mai răsună încă şi astăzi: „Popoare asuprite, ridicaţi-vă!” în realitate, destinul popoarelor astfel chemate la luptă îl lasă rece pe Lenin1. Nu sunt decât auxiliare ale revoluţiei *sale*, pe care le manipulează. Dar istoria joacă renghiuri celor care o violentează. Popoarele asuprite au auzit chemarea lui Lenin. Imperiul rus, deja zdruncinat de război, alunecă în haosul forţelor astfel declanşate. Iar din ruinele a ceea ce era, cu puţin timp în urmă, un puternic Imperiu, se ridică *Statul Sovietelor*, cel dintâi succes al revoluţiei. Puţin îi pasă lui Lenin că statul sovietelor şi Rusia se confundă, în timp ce în fostele posesiuni ruseşti se instalează guverne independente, sovietice sau anti-sovietice. Teritoriul sovietelor este încă

restrâns, dar Lenin crede că se va extinde rapid la toată Europa. Rusia câţidimensiunile unui continent nu mai există; dar revoluţia va îmbrăţişa un alt continent, Europa; căci acolo se află vocaţia sa. Timp de trei ani, indiferent la spasmele care agită popoarele altă dată legate de Rusia, Lenin, neobosit pândar al revoluţiei, aşteaptă ca muncitorii europeni să i se alăture, lărgind statul sovietelor. În 1920, după o serie de revoluţii ratate prin toată Europa, trebuie să privească realitatea în faţă. Proletarii europeni au fost surzi la apelurile sale, iar revoluţia rămâne între graniţele Rusiei. Este o revoluţie într-<? *singură ţară*, o revoluţie teritorial şi uman restrânsă, ruptă de resursele sale economice, incapabilă de a supravieţui în aceste condiţii. Ce să facă pentru a salva revoluţia? Pentru a reuşi, o revoluţie trebuie să depăşească graniţele unei ţări şi să acopere un spaţiu mare. Ca şi Marx şi toţi cei care i-au urmat, Lenin crede nestrămutat că, pentru a supravieţui, revoluţia trebuie să fie mondială, altminteri fiind condamnată să dispară. Dacă tot nu poate fi extinsă asupra Europei, nu s-ar putea profita, oare, de dinamismul popoarelor dominate, care a asigurat triumful revoluţiei ruse? Şi să se orienteze către ţările coloniale, reînnoind chemarea de ridicare a naţiunilor la luptă? Lenin a avut în vedere şi acest lucru. Ba chiar a reunit, în septembrie 1920, la Baku, sub auspiciile Cominternului, un congres al popoarelor dominate din Orient, pentru a dezbate căile unei revoluţii care ar fi fost totodată anti-colonială şi socială. Şi care, întinzându-se asupra Orientului, ar salva revoluţia rusă de la însingurare şi înfrângere. Dar Congresul de la Baku2 a avut un alt deznodământ. Confruntaţi aici, pentru prima dată, cu felul în care concepeau revoluţia orientală *naţional-comuniştii* sau *comuniştii naţionalişti* din Orient, mai ales cei din fostul Imperiu al ţarilor, şefii Cominternului au intrat în panică.

În răstimpul câtorva zile dramatice, la Baku, ei au descoperit, înaintea tuturor, că popoarele dominate, sau fostele popoare dominate, pe care Lenin le utilizase pentru a asigura succesul revoluţiei, nu doresc să mai fie instrumentele bolşevicilor, auxiliare ale revoluţiei europene, ci înţeleg să fie stăpâne ale propriilor destine şi să acţioneze pe cont propriu. Mai mult chiar, prin vocea unor foşti supuşi ai Imperiului rus, inşi obscuri de care şefii mişcării muncitoreşti europene nu auziseră vorbindu-se niciodată, kazahi sau uzbeci veniţi din îndepărtata Asie Centrală, Cominternul aude circulând idei stranii şi îngrijorătoare. Aceşti bărbaţi – Narbutabekov, Râskulov şi alţi câţiva pe care Stalin îi va ucide cincisprezece ani mai târziu – înţeleg să vorbească europenilor în numele popoarelor dominate. Şi ce spun?! Că revoluţia nu este *unică* şi că nu trebuie să fie pusă în întregime în serviciul Europei şi al proletariatului său. Că există o lume a popoarelor aservite de Europa; că aceste popoare se tem de a nu fi aservite de revoluţia Europei aşa cum au fost altă dată aservite de imperialismul ei. Că revoluţia şi marxismul înseamnă, pentru aceste popoare, emancipare naţională şi nu luptă de clasă. La Baku, Europa proletariatului vede ridicându-se în faţa ei, dacă nu chiar împotriva ei, o lume ne-europeană care, în numele ideilor lui Lenin, afirmă că revoluţia în Europa şi revoluţia în afara Europei nu se confundă; că emanciparea globală a popoarelor dominate este propria lor revoluţie. Într-un viitor apropiat, alte voci se vor auzi, din lumea naţiunilor oprimate, care vor afirma acelaşi lucru. Cea mai ilustră va fi a lui Mao Zedong. Dar în 1920, la Baku, nimeni nu auzise încă de el. Şi ideile „de lume a treia” avansate de turkestanezi necunoscuţi îi confruntă pe bolşevici cu o realitate şi o dilemă neprevăzute. Să aţâţi revoluţia în Orient însemna să creezi state sovietice, fără îndoială, dar

nu să extinzi revoluţia. Ba, din contră, însemna să opui unei Rusii care se voia avangarda revoluţiei europene revoluţii care vor fi anti-europene, revendicative faţă de mişcarea muncitorească europeană. La Baku se degajă două concepţii despre revoluţie. Aceea a lui Marx şi Lenin, a revoluţiei proletariatului mondial, fratern, fără frontiere. Revoluţia naţiunilor oprimate, care nu doresc să cunoască decât naţiuni oprimate şi pentru care proletariatul european este întâi de toate european şi, deci, opresor. Pe de o parte, o internaţională a proletarilor. Pe de alta, o internaţională a naţiunilor oprimate. Lenin nu poate şi nici nu doreşte să rişte o atare deformare a ideii revoluţionare de care şi-a legat viaţa. Iată de ce, întrevăzând posibilitatea, dar, crede el, şi pericolele revoluţiilor „coloniale", le întoarce deliberat spatele. Şi decide să salveze ce poate: revoluţia acolo unde a înfăptuit-o, într-o singură ţară, în Rusia.

În septembrie 1920, ciclul revoluţionar început la Petrograd cu trei ani mai devreme se încheie. Bolşevicii au încetat de a mai aştepta revoluţii care în Europa întârzie, iar altundeva le par mai degrabă periculoase decât de dorit. De acum, sarcina lor este să dea viaţă statului sovietelor, să-i ofere mijloacele de existenţă într-o lume care nu îl acceptă. Dar acest stat, aşa cum este, nu este viabil, îi lipseşte întinderea, o întindere care să-l poată proteja. Îi lipsesc griul şi fierul din Ucraina.3 Şi petrolul din Caucaz. Şi bumbacul din Asia Centrală. Încă din 1917, bolşevicii au început să înnoade legături comerciale cu naţiunile organizate în republici independente. În 1920, ei înţeleg că, pentru a supravieţui, trebuie să transforme aceste relaţii normale, de bună vecinătate, în relaţii contractuale, pentru a reveni ulterior la unitatea pierdută în 1917. Cum? Cum să „recuperezi" naţiunile emancipate, fără a reconstitui astfel „închisoarea popoarelor"? Mai

mult decât Lenin, ocupat cu guvernul Rusiei şi apoi îndepărtat de boală, Stalin, specialistul în problemele naţionale4, va fi adevăratul maestru al reconstrucţiei unui stat sovietic multi-etnic în care se regăsesc treptat, cot la cot, cei care fuseseră cândva membrii Imperiului.

De la naţiunile dispersate la Uniunea de naţiuni

Contemplând, în 1920, ceea ce fusese Imperiul, eşti uluit în faţa caleidoscopului care se desfăşoară. Pentru anumite naţiuni, independenţa câştigată în revoluţie este un fapt împlinit şi durabil. Mai ales datorită sprijinului venit din afară. Acesta este cazul periferiei occidentale a statului sovietic: al Finlandei, al statelor baltice şi al Poloniei, consolidată în războiul care tocmai se încheiase. Acestor ţări trebuie să le adăugăm, provizoriu, în Caucaz, Georgia menşevică.5

În alte părţi, republicile sovietice independente sunt mai puţin sigure de statutul lor, lipsite fiind de sprijin extern, sau pentru că brusc îşi pierd acest sprijin. Este cazul Ucrainei, Bielorusiei, Azerbaidjanului, Armeniei, al republicilor Extremului Orient, Buharei sau Hivei. În sfârşit, odată cu încheierea războiului civil, puterea sovietică şi-a extins aria de autoritate dincolo de Rusia propriu-zisă, asupra teritoriilor populate cu alogeni, care au un statut aparte, bucurându-se, în general, de o autonomie limitată la problemele de interes local.

Cum să faci dintr-un ansamblu atât de eterogen un stat viabil şi guvernabil? Cum să-i alipeşti republicile sovietice independente? Reducându-le progresiv independenţa.

În 1920 – 1921, statul sovietic constituit în republică federativă a Rusiei va semna cu toate republicile sovietice vecine tratate bilaterale, creând între părţile semnatare strânse legături economice şi militare şi definind domenii de acţiune comune în cadrul *comisariatelor,* plasate sub

autoritatea Republicii Ruse. Aceste tratate sunt, de drept, acorduri între egali; dar, printre egali, există unul care devine, în fapt – pentru a-l cita pe Orwell – „mai egal decât ceilalţi”: Rusia. Acest dezechilibru este evident mai ales în domeniul militar, în care consfinţeşte unitatea militară, deja realizată de Armata Roşie, şi în practica diplomatică. În acest din urmă domeniu, realitatea de drept şi cea de fapt se vor disocia foarte devreme. Dacă, de drept, fiecare stat îşi conservă organizarea proprie, în practică doar Ucraina îşi mai păstrează câtva timp reprezentanţele diplomatice proprii. Dar lumea exterioară consideră aceste deosebiri de organizare drept ficţiuni. Lucru demonstrat în 1921, la semnarea tratatului de la Riga, unde republicile abia dacă sunt reprezentate. Şi într-un mod strigător în 1922, la Conferinţa de la Genova, unde numai RSFSR este invitată şi vorbeşte în numele partenerelor sale. Ucraina simte atunci, şi arată clar, că este vorba despre renunţarea la suveranitate, cu ample consecinţe.

dată de bolşevici, este gata, ca şi celelalte republici, să semneze un tratat de alianţă cu RSFSR.

Datorită tratatelor bilaterale, naţiunile fostului Imperiu, pentru un timp dispersate, din 1921 sunt legate printr-un ansamblu de legături contractuale care asigură o anume unitate de acţiune. Dar aceste legături nu sunt suficiente pentru a crea o comunitate de spirit, care să ducă la depăşirea deosebirilor resimţite de fiecare naţiune. Din contră, în interiorul Partidului comunist şi în afara sa, pe teren, cadre naţionale, elite naţionale se ridică împotriva politicii promovate de conducătorii RSFSR. Ei denunţă din ce în ce mai mult o politică dominatoare care, după opinia lor, se ascunde sub drapelul internaţionalismului şi tind să asimileze, în acuzaţia adusă, statul sovietelor cu statul imperial căruia i s-a substituit. Pentru bolşevici, nu este nici umbră de îndoială că situaţia

tranzitorie instaurată începând din 1920 – state naţionale independente, legate printr-o infinitate de dispoziţii de RSFSR – favorizează tot felul de ranchiune şi le interzice construirea unei naţiuni noi, cimentată prin idealul social de la care se reclamă.

Iată de ce, în 1922, bolşevicii trec la un al doilea stadiu de organizare naţională a statului lor, construind un proiect de federaţie care să includă toate naţiunile. Pentru Lenin, federaţia este o concesie considerabilă. Până în 1917, a fost un adversar constant al soluţiilor federale, care ar perpetua, spunea el, deosebirile naţionale. Dar, din 1917, constatând amploarea mişcărilor centrifuge în vechiul Imperiu, a început să-şi revizuiască poziţiile. Pentru a nu slăbi excesiv Rusia, admite că naţiunile care nu vor să se separe de ea pot fi organizate după principiul federal. Şi dacă, între 1918 şi 1921, doar naţiunile-enclave din Rusia sunt afectate de această revizuire de poziţii, din 1922 ideea este extinsă la toate vechile posesiuni. Organizarea federală este aceea care va garanta egalitatea între naţiunea rusă şi naţiunile ne-ruse şi va face diferenţa între „închisoarea popoarelor” şi egalitarismul sovietic. Cu toate acestea, dorinţele bolşevicilor nu sunt unanime atunci când vine vorba de modul în care concep federaţia.6

Însărcinat cu proiectul constituţional, Stalin are o idee precisă. Federaţia sovietică trebuie să aibă ca model RSFSR, înainte de a se constitui ea însăşi în model pentru federaţia mondială a statelor socialiste viitoare. Luând RSFSR ca model, Stalin îşi dezvăluie concepţia cu privire la federaţie. Organizată prin Constituţia din 1918, Republica federativă a Rusiei regrupează, fără îndoială, 8 republici autonome şi 13 regiuni autonome, dar se caracterizează printr-un mare grad de centralizare şi o cvasi-inexistenţă a organelor locale competente. Gradul de centralizare, prin intermediul Partidului şi Consiliului

Comisarilor Poporului, este atât de mare în RSFSR, încât un delegat la cel de-al VIII-lea Congres al Partidului (martie 1919) declara: „În Anglia există un dicton: parlamentul poate totul, cu excepţia transformării unei femei în bărbat. La noi, Consiliul Comisarilor Poporului face totul şi se pare că ar putea şi să transforme o femeie în bărbat”.

A propune, în aceste condiţii, RSFSR ca prototip de federaţie înseamnă a propovădui o centralizare extinsă la un spaţiu diferit. Lenin, în 1918, nu propunea, oare, aceeaşi concepţie de federaţie atunci când spunea: „Exemplul Republicii sovietice Ruse arată că federaţia pe care o construim va fi un pas înainte către unitatea diferitelor naţionalităţi ale Rusiei, într-un stat sovietic unic, democratic şi centralizat44?

y. Se pare că, vorbind despre federaţie, la începutul anilor ’20, bolşevicii au în minte un proiect clar: o organizare a naţiunilor care să menţină un oarecare grad de identitate naţională, dar corectată prin instituţii centralizate care să asigure coerenţa ansamblului. Această viziune oarecum simplă şi comun acceptată explică de ce Stalin are un loc preponderent în comisia creată la 10 august 1922 şi însărcinată cu elaborarea Constituţiei federative. Ceea ce explică, de asemenea, de ce proiectul elaborat personal de Stalin reproduce modelul RSFSR.7 Federaţia trebuie să se realizeze prin adeziunea republicilor încă independente la RSFSR. Intrând în RSFSR, republicile vor beneficia de un statut de *autonomie* (şi nu de suveranitate) şi vor accepta ca organe ale puterii federale pe cele ale RSFSR. Este vorba, deci, clar de o extindere geografică a Republicii Ruse şi nu de un nou stat.

Reviziunea leninistă şi elaborarea unui veritabil proiect federal

Trimis comitetelor centrale ale partidelor comuniste republicane, proiectul lui Stalin primeşte adeziunea celor mai docile (în Azerbaidjan şi Armenia), dar provoacă o critică voalată în Ucraina, care insistă să-şi menţină relaţiile bilaterale şi o opoziţie deschisă în Georgia8. Ruptura cu conducătorii comunişti georgieni va fi cu atât mai profundă, cu cât tratate bilaterale reglementează încă relaţiile dintre RSFSR şi aliaţii săi. Când Stalin îi anunţă, plin de răceală, pe conducătorii georgieni că deciziile luate de instanţele supreme ale RSFSR trebuie să fie aplicate fără discuţie în republicile independente, georgienii au impresia că s-au reîntors la epoca relaţiilor de forţă; ei vor dovedi că sunt gata să-şi apere, prin toate mijloacele, independenţa. Opoziţia georgiană, ezitările ucrainene nu sunt însă suficiente pentru a frâna proiectul adoptat de Comisia constituţională, în care Stalin beneficiază de o majoritate de sprijinitori. Dar, când este informat, Lenin condamnă acest proiect.

În toamna lui 1922, Lenin este deja foarte bolnav. La sfârşitul lui 1921, epuizat, el trebuie să se retragă, timp de mai multe săptămâni, din viaţa publică. Atunci când revine, capacitatea sa de muncă este redusă şi starea i se agravează în continuu. La 25 mai, 1922 este atins de o criză fulgerătoare. Cu partea dreaptă paralizată, neputând vorbi o vreme, va trebui să aştepte toamna pentru a reîncepe să lucreze, dar deja nu mai este – şi nu va mai fi niciodată – altceva decât umbra luptătorului care a ridicat Rusia. Cei care îl vor vedea, la Congresul al IV-lea al Cominternului, în noiembrie 1922, cu o lună înaintea unei noi crize care îl va îndepărta definitiv din viaţa politică, vor fi tulburaţi de schimbarea survenită la el. Dar în ultimele săptămâni ale unei vieţi active care se domoleşte, chestiunea naţională va fi iţna dintre grijile sale majore; el întrevede cu luciditate şi disperare problemele care se vor

ivi. Convalescent fiind, i se comunică tardiv proiectul constituţional şi se îngrozeşte. Pe de o parte, cunoaşte opoziţiile pe care le ridică; şi înţelege că, departe de a contribui la progresul internaţionalismului, acest proiect va înăspri pasiunile naţionale. Pe de altă parte, Lenin rămâne, aşa cum a fost întreaga sa viaţă, legat de o viziune internaţionalistă asupra statului sovietic. Ceea ce îşi doreşte el este depăşirea ideii de naţiune într-o comunitate nouă, şi nu cristalizarea naţionalismului. În sfârşit, revoluţia şi anii care au urmat i-au arătat, într-o manieră de necontestat, că evoluţia conştiinţei sociale se face într-un ritm propriu, după legi proprii, şi nu prin forţă şi prin instituţii străine aspiraţiilor sale.

În patru ani, Lenin, voluntaristul, a descoperit că simpla voinţă a unui partid, fie el chiar partidul avangardei proletariatului, nu este suficientă pentru a schimba mentalităţile. Circumstanţele favorizaseră o vreme această voinţă şi îi permiseseră să tragă foloase din haos, pentru a face revoluţia. Dar, odată revoluţia făcută, bolşevicii şi statul pe care ei îl fondaseră se găseau cu mult înaintea unei conştiinţe sociale care aspira la pământ, la pacea civilă şi la o independenţă naţională. Din 1921, Lenin întrevede că numai o lungă pedagogie va modifica mentalităţile. Şi că, pentru a fi transformată în conştiinţă internaţională, conştiinţa naţională are nevoie de mult timp, de multă încredere, de mult tact. Faţă de această viziune esenţialmente pedagogică a schimbării, pe care boala şi distanţarea au aprofundat-o, cu siguranţă, proiectul voluntarist al lui Stalin are efectul unei bombe. Opoziţiile care se manifestă îi confirmă lui Lenin că trebuie ţinut cont de mentalităţi, nu să le bruschezi, riscând să înăspreşti deosebirile naţionale. Iată de ce Lenin se va opune din toate puterile de care mai dispunea acestui proiect despre care scrie că „dă apă la moară

separatiştilor44. Îi reproşează lui Stalin că „este prea grăbit44, că vrea să ignore sentimentele reale ale oamenilor.

Acestei construcţii i se opune o alta care menajează susceptibilităţile naţionale. Statul sovietelor va fi o nouă construcţie care va uni pe picior de *egalitate* toate republicile, Republica Rusă ca şi celelalte. *Egalitatea* este atunci cuvântul-cheie al gândirii leniniste. Deosebirile naţionale, ranchiunele nu pot fi abolite decât printr-o egalitate care garantează fiecărei naţiuni că nimic nu mai subzistă din dominaţia anterioară, fondată pe inegalitate. Vedem astfel în ce fel evenimentele de după 1918 au maturizat gândirea lui Lenin. Fidel sieşi, nu se luptă niciodată cu obstacolul pe care îl descoperă, ci încearcă să-l ocolească. În 1922, acest obstacol îl constituie deosebirile dintre naţiuni. De aceea îi şi acordă o atât de mare im

* portanţă, pentru că ştie că alegerea imediată va determina relaţiile

* viitoare ale naţiunilor sovietice. Mai mult chiar, această alegere va determina revoluţiile viitoare în măsura în care, revoluţia aflându-se peste tot în recul, statul sovietic rămâne singurul în lume care să ofere un model celor ce aspiră să înfăptuiască revoluţii.

Că problema este crucială, nu o ştie doar Lenin. Stalin, care până atunci a jucat rolul secundului fidel, se răscoală. Adresându-se membrilor Biroului Politic, el critică poziţia lui Lenin pe care îl acuză de „liberalism naţional44. Dar această revoltă este de scurtă durată. Constatând că nu va fi urmat, Stalin se supune şi redactează un nou proiect, în conformitate cu dorinţele lui Lenin, pe care îl difuzează ca şi cum redactarea sa n-ar fi nici pe departe finalizarea unui grav conflict.9 Proiectul astfel corectat este adoptat de partidele comuniste

naţionale, cu excepţia georgienilor care se luptă din răsputeri pentru a obţine intrarea în federaţie pe baza unei egalităţi reale10.

Lupta lor se confundă cu cea care îi va opune brusc, şi de manieră definitivă, pe Lenin şi pe Stalin. Cel din urmă a cedat cu privire la organizarea juridică a federaţiei, dar nu acceptă să cedeze şi în ceea ce priveşte maniera concretă de a o realiza. În conflictul care, până în cele din urmă, îl va opune lui Stalin, conflict cu privire la aplicarea *reală* a principiului egalităţii între naţiuni, Lenin, căruia boala îi dă o sensibilitate extremă, descoperă adevăratul tip de relaţii instaurate între centru şi republici. Era vorba, pur şi simplu, de dominaţie şi de şovinism rus. Atunci abia întrevede Lenin amploarea eşecului care se anunţă. Colaboratorii săi cei mai apropiaţi sunt corupţi de putere, partidul său devine o mafie; peste tot, şovinismele renasc, încurajate de insolenţa celui mai puternic dintre toate: şovinismul rus. În ultimele săptămâni pe care le mai are, înainte ca un ultim atac să-i rupă orice legătură cu lumea celor vii, redactează un text al cărui ton arată cât de lucid este cu privire la gravitatea problemei naţionale şi disperat în ceea ce priveşte posibilităţile de rezolvare. Textul său este înainte de toate o mărturisire: „Sunt grav vinovat faţă de muncitorii Rusiei de a nu mă fi ocupat cu suficientă energie de faimoasa problemă a *autonomizării*, oficial numită Uniune a Republicilor Socialiste Sovieticei şi totuşi, acest text este scris la 30 decembrie 1922, atunci când proiectul constituţional care fusese adoptat reprezenta triumful ideilor sale. Atunci de ce se simte, oare, vinovat? Se simte vinovat pentru că este conştient de ambiguitatea situaţiei pe care o lasă în urma sa.11

La 30 decembrie 1922, cel de-al III-lea Congres al Sovietelor din URSS a adoptat tratatul cu privire la formarea Uniunii semnat între RSFSR şi republicile

socialiste sovietice ale Ucrainei şi Bielorusiei şi, în fine, republica federativă a Transcaucaziei, impusă cu forţa Georgiei. Acest tratat fixează dispoziţiile formale care vor deveni Constituţia sovietică din 1924. Federaţia care ia naştere este chiar acea nouă comunitate juridică dorită de Lenin, ale cărei instituţii sunt specifice, diferite de cele ale RSFSR.

Dar Lenin îşi dă seama cu clarviziune că dispoziţiile de drept nu sunt suficiente pentru a contracara starea de fapt. Această distorsiune între *Drept* şi *Fapt*, o înţelesese şi Stalin şi acesta este motivul pentru care, după ce o vreme se arătase prost dispus, îşi transformase, totuşi, proiectul de autonomie în proiect federal. Pentru Stalin, realitatea este uşor de descifrat. Preeminenţa RSFSR – umană, politică – este de necontestat. Capacitatea sa de a controla prin intermediul diverselor instituţii – partid, organe economice, armată – formaţiunile teritoriale naţionale este evidentă. Fără îndoială că Stalin s-a gândit că situaţia de drept ideală ar fi cea care ar reflecta această realitate; de aici şi proiectul său de autonomie. Dar, constrâns de Lenin să renunţe, o face fără a protesta excesiv, pentru că Stalin crede cu tărie – şi viitorul îi va da dreptate – că Starea de Fapt prevalează asupra Stării de Drept. Nu contează dacă federaţia este egalitară sau nu; RSFSR va fi inima acesteia. Lenin este conştient de consecinţa inevitabilă a dezechilibrului între faptul real şi dreptul proclamat. Dar o atribuie unei cauze precise, „acestui produs sută la sută rusesc, şovinismul Rusiei Mari care îl caracterizează pe birocratul rus”. Şi Lenin simte cum acest birocrat rus răsare sub haina comunistului. Iată de ce nu mai crede în virtuţile textelor juridice pentru că, scrie el, soluţia găsită „reduce libertatea de a ieşi din uniune, care este justificarea noastră, la un petec de hârtie”.

Din această ultimă înfruntare cu Stalin, pe care o

pierde, de altfel, (pentru că nu va obţine, aşa cum recomandase, dizgraţia lui Stalin, iar lui Trotky, pe care îl însărcinează în locul său şi-l înarmează cu dosarele sale să apere naţiunile, puţin îi pasă), Lenin a înţeles dimensiunea problemei naţionale, în profunzimea sa şi în eşecul său. Dar şi-a schimbat oare integral vederile? Absolut deloc. Scopul său ultim rămâne dispariţia naţiunilor, în beneficiul unei noi comunităţi umane unită prin solidaritatea de clasă. Doar metodele şi ritmul trebuiau schimbate. Voluntarismul face loc atenţiei acordate realităţii, iar graba, unei lungi răbdări. Luciditatea, atunci când trebuie să realizeze profunzimea conştiinţei naţionale, contrazice fidelitatea încăpăţânată faţă de o viziune finală de unde problema naţională a fost dată afară pe uşă. Această contradicţie explică faptul că ultimele directive ale lui Lenin nasc doar impasuri.

Dialectica egalităţii şi a controlului

Construcţia Sovietică, începută în 1922, se numea, în Pactul din decembrie 1922, *stat federativ*. Dar acest pact punea accentul, înainte de orice, pe ceea ce era *comun* – competenţele, instituţiile – şi împingea pe un plan secundar ceea ce era cu adevărat republican.12 Cu toate acestea, egalitatea între popoare, afirmată în Declaraţia de unire adoptată simultan şi care constituie unul dintre cele două elemente ale legii fundamentale a URSS-iriui, nu era doar vorbă goală. Voinţa egalitară marchează, în acea epocă, ideologia sovietică a relaţiilor între naţiuni. Şi chiar dacă Lenin şi Stalin nu se înţelegeau defel asupra egalităţii politice, Stalin va face, totuşi, din ea un resort al politicii naţionale a Uniunii Sovietice. Ca şi Lenin, el ştie că soluţionarea problemei naţionale are nevoie de calm, ceea ce presupune concesii făcute naţiunilor încorporate în URSS. Dacă soluţia politică a lui Stalin este funciarmente centralistă, ea se înscrie într-un context ideologic egalitar

şi într-o serie de dispoziţii destinate să demonstreze că URSS-ul este construit pe egalitatea între naţiuni.

Ideologia egalitară este consacrată prin dreptul constituţional. Federaţia face loc statutelor celor mai complicate, care răspund, în principiu, celor mai diferite situaţii. *Naţiunile* sunt organizate în state suverane: republicile federale. Naţiuni mai mici, sau cele care nu reunesc condiţiile necesare suveranităţii, au, totuşi, un cadru etnic, chiar dacă nu suveran: republica autonomă. În sfârşit, *naţionalităţile*, formaţiuni etnice mai puţin elaborate decât naţiunile, de pildă grupuri etnografice, beneficiază şi ele de recunoaşterea specificităţii lor culturale şi dispun de o organizare teritorial-naţională – regiuni autonome, districte naţionale – care le garantează drepturi culturale proprii. Organizarea internă a statului sovietic reflectă, deci, complexitatea etnică a societăţii şi existenţa în sânul acestei societăţi a formaţiunilor umane, a căror dezvoltare politică şi culturală este departe de a fi uniformă. Republicile sunt *în drept* egale, unite doar prin voinţa de a trăi împreună, libere în orice clipă să se despartă. Dacă nimeni nu încearcă atunci să probeze dreptul la secesiune – experienţa georgiană a demonstrat că uniunea era un imperativ categoric – egalitatea naţiunilor are, cu toate acestea, un conţinut politic şi cultural.

Conţinut politic prin cuvântul de ordine *indigenizarea* cadrelor peste tot şi la toate nivelele.13 Republicile naţionale trebuie să-şi ia în mâini propriul destin şi pentru aceasta trebuie să fie conduse de cadre proprii. Partidul comunist impune această linie de acţiune în întreaga Uniune. O impune, în acelaşi timp, pentru a combate ranchiunele naţionale şi pentru că este o necesitate. Revoluţia a privat Rusia de vechea sa elită. Statul sovietic nu poate, doar cu sprijinul cadrelor ruse

nou promovate, să conducă şi să facă acest imens ansamblu să evolueze. Penuria de cadre ruseşti se adaugă dificultăţilor politice şi-i invită pe succesorii lui Lenin să urmeze calea pe care acesta o trasase. La urma urmelor, nu este o cale simplă. Republicile periferice şi formaţiunile autonome situate în RSFSR cunosc aceleaşi dificultăţi de cadre ca şi Rusia. Unde să găseşti cadre pentru partid, pentru administraţie, pentru învăţământ, pentru economie.14 Nu prea ai de unde alege. Comuniştii cu vechime nu sunt mulţi. Rămân vechile elite naţionale, sau chiar ţărani care abia dacă ştiu să scrie, prea puţin familiarizaţi cu bolşevismul şi scopurile sale. Noile elite care vor asigura funcţionarea instituţiilor şi cadrele societăţii regrupează aceste trei elemente. Dacă în Rusia clasa muncitoare, chiar slabă numeric, decimată de războiul civil, mai poate furniza încă, de bine de rău, cadrele necesare, în statele naţionale noul regim primeşte în rândurile sale pe toţi aceia care doresc să-l servească. Dar această politică de indigenizare cu orice preţ are două consecinţe: cere promovarea culturilor naţionale şi controlul constant al cadrelor de origini diverse. Promovarea culturilor naţionale este, fără îndoială, aspectul cel mai original şi mai pasionant al politicii sovietice a acestei perioade. Încă o dată, ideologia şi necesitatea şi-au dat mâna pentru a determina o astfel de alegere.

Uniunea Sovietică a anilor ’2 fi rămâne marcată dentopifl re. unluţionară. Este un fapt care nu trebuie uitat. În ciuda loviturilor date acestei utopii (încorporarea forţată a naţiunilor este o lovitură majoră), bolşevicii rămân în ansamblul lor, ataşaţi und viziuni egalitare asupra societăţii. Iar egalitatea naţiunilor, odată ce a fost pnişgideplaserflyfr-trL-dofn-i-cultural.15 Deja la începutul secolului, Otto Bauer, în dorinţa sa de a menţine coeziunea

Imperiului austro-ungar, observase că aspiraţia cea dintâi a naţiunilor era aceea de a-şi păstra şi dezvolta cultura proprie şi, înainte de toate, limba proprie. Iată de ce programul naţional al anilor ’20 insistă asupra promovării egale a tuturor culturilor naţionafe.

— Şi în primul rând asupra promovării limbilor naţionale.16

Cadrele naţionale pe care le solicită politica de indigenizare vor fi naţionale pentru că vor fi purtătoare ale culturii propriei lor naţiuni. Această politică a avut, de altfel, aspecte amuzante. Uneori, naţiunea, aşa cum este ea definită în construcţia statului anilor ’20, nu posedă o limbă adevărată. Sau chiar are obiceiul de a utiliza o altă limbă. Cu toate acestea, puterea sovietică impune fiecărei formaţiuni administrative naţionale să aibă o limbă proprie şi să o utilizeze. Şi astfel, în cadrul Republicii Bielorusia, în care mai multe limbi erau utilizate concurenţial, autorităţile impun ca limbă oficială bielorusa, cu toate că marea parte a populaţiei este obligată să meargă la şcoală pentru a o învăţa.17 Şi mai amuzant încă este faptul că savanţii lingvişti sunt solicitaţi să transforme în limbi literare scrise dialecte vorbite de minuscule grupuri de numai câteva sute de persoane.18

Statul sovietic, în ciuda sărăciei sale, consacră acestei promovări de culturi, care merge adesea până la a le inventa, eforturi şi sume considerabile. Într-un moment în care este necesară o alfabetizare rapidă, prin cele mai simple metode, timp şi resurse infinite sunt consacrate tipăririi unor abecedare şi unor cărţi care nu au, adesea, decât maximum câteva sute de cititori şi formării unor profesori capabili să instruiască aceşti viitori cititori.19 Dar „direcţia” este fermă. Fiecare grup naţional are dreptul la *culturasa*, deci *la Jimbcosa*. Egalitarismul care fondează această direcţie se întăreşte în final ciULSC –

opuri politice.

Egalitatea drepturilor culturale, recunoscută fiecărei naţiuni, va permite şi sfărâmarea unor mari grupuri omeneşti unite de o solidaritate aparte. Este cazul popoarelor musulmane din Caucaz sau din Asia Centrală20, care căutau, încă de la începutul secolului, să se unească în jurul limbilor comune.21 Dar, în interiorul frontierelor stabilite, fiecare naţiune trebuie să folosească numai limba proprie. Egalitarismul cultural pune astfel capăt viselor panturce sau panmusulmane care, dacă s-ar fi realizat în cadrul statului federal sovietic, ar fi opus centralismului politic comunităţi umane şi civilizaţii periculos de mari.

Promovarea culturilor naţionale prezintă astfel inconvenienţe serioase. O educaţie pur naţională nu poate decât să întărească sentimentele naţionale şişă se orienteze într-o direcţie inversă obiectivului unitar final. Iată de ce, *cultura naţională* nu este un concept simplu, ci un concept cu dublu conţinut, pe care Stalin l-a definit perfect Aceste culturi sunt naţionale în *forma* lor, în principal, limba. Dar, în acelaşi timp, ele sunt socialiste prin *conţinut*. Ceea ce limbile naţionale trebuie să vehiculeze nu este patrimoniul propriu ălfiecăreijiaţiuni, ci un patrimoniu nou, comun tuturor, socialismul, valorile 5 alQ, fin-ităţlle săle. Doar astfel înţelese culturile naţionale pot îndeplini funcţia care le este destinată. Ele liniştesc sentimentele naţionale, le satisfac. Şi, în acelaşi timp, prin ele se evoluează progresiv către o conştiinţajiouă. comună tuturor. Stalin este artizanul acestui compromis cultural, pe care Lenin nu l-a dezavuat. Pentru că, într-adevăr, el combină exigenţele prezentului – satisfacerea sentimentelor naţionale şi sfărâmarea marilor solidarităţi pan-naţionale – scopul dfi viitor, adp.7 Innpa pingrf. fiiva la o aceeaşi cultură politică. Aici, forţa se dă la o parte în

favoarea pedagogiei, aspect asupra căruia Stalin a reţinut încă o dată avertismentele lui Lenin.

Acest egalitarism cultural nu va funcţiona, de altfel, fără o politică a controlului. Cadrele naţionale, culturile naţionale trebuiau, în principiu, să satisfacă exigenţele naţionale şi progresiv să le reducă. Dar aceste elemente puteau conduce spre rezultate diametral opuse, către o exaltare a sentimentelor naţionale. Pentru a limita concesiile egalitare la funcţia lor pedagogică, puterea sovietică le-a compensat, încă din anii ’20, printr-un control sever. Control al Partidului internaţionalist asupra statului purtător al intereselor naţionale; primatul statului federal asupra formaţiunilor federale; controlul economic care multiplică legăturile între centru şi periferie; şi, mai ales, controlul cultural. Acest ultim control se exercită prin autoritatea preeminentă asupra activităţilor culturale rezervată Partidului comunist centralizat şi prin substituirea sistemelor de valori şi regulilor care organizează orice societate anume cu un sistem de valori comune, definit la centru.23

Amestec de liberalism şi de control, politica naţională dusă în URSS în anii ’20 caută să construiască o comunitate nouă, o naţiune sovietică proletară, care să demonstreze că solidaritatea de clasă poate triumfa asupra conştiinţei naţionale.

Federalismul stalinist: controlul fără egalitate

Egalitatea popoarelor, fundamentul echilibrului federal al anilor ’20, trebuia, în principiu, să creeze *prietenia popoarelor* care trăiau laolaltă. Ea trebuia, însă, dincolo de acest sentiment comunitar, care ar fi modificat lent mentalităţile, să permită degajarea unei noi elite care, după modelul culturii, ar fi fost naţională prin formă, dar care, de la o republică la alta, ar fi fost aceeaşi: o elită sovietică, dobândită prin sistemul care a promovat-o şi

servind drept punte între un trecut de tradiţii diferite şi viitorul comun.

Cu toate acestea, din 1930 transpare faptul că rezultatele acestei revoluţii culturale în sânul statului sovietic sunt mai ambigue decât se aşteptau promotorii săi. Peste tot se nasc elite noi şi se substituie încetul cu încetul vechilor elite îmbibate de spirit naţionalist. Dar peste tot se constată şi că aceste noi elite, promovate de Partidul Comunist, reiau pe cont propriu tocmai acelaşi spirit naţional la a cărui dispariţie ar fi trebuit să contribuie. Cazul cel mai flagrant este cel al elitei bieloruse. Pentru a lega populaţia Bielorusiei de limba sa, regimul a avut nevoie de multă tenacitate, dar recensământul din 1926 îi demonstrează limitele: din 4.000.000 bieloruşi, un sfert consideră încă limba rusă drept limbă maternă.24

În acest mediu în care pătrunderea culturii ruse este masivă, elitele afirmau la acea vreme că nu este loc pentru lupta de clasă, naţiunea bielorusă fiind caracterizată prin absenţa burgheziei. Şi tot în acest mediu se dezvoltă idei occidentalizante şi refuzul de a aparţine lumii slave orientale. La începutul anilor ’30, Moscova descoperă că elita bielorusă formase un *centru naţional* al cărui scop era detaşarea Bielorusiei din federaţie.25 Dacă acest centru a avut sau nu activităţi periculoase pentru unitatea sovietică nu contează. Este clar că el a existat şi aceasta demonstrează ataşamentul elitelor la valorile tradiţionale, străine societăţii sovietice. Această mişcare era cu atât mai îngrijorătoare, cu cât, şi din alte părţi, statul sovietic se vede obligat să constate inconvenientele recuperării elitelor naţionale care jucaseră un rol înainte de revoluţie.

În Asia Centrală, un fost conducător al mişcării naţionale, Faizullah Hodjaev, promovat în vârful ierarhiei comuniste, încerca să frâneze integrarea economică a

regiunii în ansamblul sovietic, jucând, în acelaşi timp, de ochii lumii, rolul liderului naţional câştigat de comunism. Şi regimul nu reuşea să domolească în regiune războiul larvar întreţinut de basmaci (coate-goale), un fel de haiduci musulmani care rezistau de mai bine de zece ani, cu sprijinul tacit al populaţiei.26

La începutul anilor ’30, debarasându-se de toţi adversarii săi, Stalin poate, în sfârşit, să-şi impună cu totul ideile asupra problemei naţionale. Soluţia pe care o întrevede are mai multe aspecte. Din experienţa anterioară, conservă compromisul cultural şi federalismul, pe care îl va ameliora. Constituţia din 1936, spre deosebire de Legea fundamentală din 1924, este cu adevărat federală. Formaţiunile naţionale se înmulţesc în această perioadă şi ierarhia naţiunilor şi naţionalităţilor, cu drepturile şi competenţele teoretice adiacente, este clar stabilită.27 Dar, pe lângă acest respect teoretic al structurilor federale, Stalin se angajează într-o operaţie cataclismică de transformare a societăţii, în care naţionalismul trebuie, crede el, să-şi piardă întreaga raţiune de a exista. Naţiunile Uniunii sunt esenţialmente formate din ţărani, unele sunt încă nomade. Colectivizarea tuturor şi sedentarizarea nomazilor trebuie să aibă pe plan naţional un dublu efect: suprimarea ţăranului, a individualismului său, a sistemului său de valori străin noii societăţi; şi, în acelaşi timp, pentru ne-ruşi, suprimarea tuturor rădăcinilor şi tradiţiilor proprii fiecărui popor, a căror conservare viaţa nomadă o permite cu mai multă uşurinţă. În plan naţional, ataşamentul la valori particulare ne-ruseşti a dat rezistenţei la colectivizare o forţă complementară disperată.

Schimbarea socială printre ale cărei scopuri se află şi eradicarea tuturor particularităţilor naţionale, a modurilor de viaţă proprii, se operează peste tot cu violenţă; iar

această violenţă este caracteristica punctului de vedere stalinist asupra problemei. Încrederea lui Lenin într-o pedagogie a internaţionalismului nu l-a sedus niciodată pe Stalin. La începutul anilor ’30, el substituie educaţiei violenţa pură. Şi, după ce a distrus condiţiile unei vieţi tradiţionale pentru ansamblul societăţii, va distruge, câţiva ani mai târziu, în timpul epurărilor de care şi-a legat numele, toate elitele naţionale ale anilor ’20, care comiseseră crima, de neiertat în ochii săi, a reîntoarcerii la izvoarele fidelităţii naţionale. Dacă în întregul URSS aceste epurări par să lovească orbeşte, la periferie raţiunea lor este evidentă. Ele permit distrugerea sistematică a vechilor elite şi a elitelor instaurate în anii ’20. În ajunul războiului, consecinţa epurărilor este clară. Stalin face loc unei noi elite care va întrupa o nouă concepţie a relaţiilor dintre naţiunile Uniunii Sovietice, o concepţie vădit inegalitară, reluare a trecutului imperial. Este concepţia unei federaţii de inegali, care nu se va declara oficial decât în 1945.

Dar, încă de la sfârşitul anilor ’30 se arată semnele premergătoare. Mai întâi, impunerea generală a alfabetului cirilic. În anii ’20, multe limbi din URSS utilizau alfabete diferite – arab, mongol – sau, lipsite de un alfabet, fuseseră dotate cu cel latin.28 Exigenţele unui proces rapid de educaţie populară, sărăcia şi, adesea, experienţa altora (Turcia lui Mustafa Kemal făcuse din alfabetul latin un instrument de modernizare), justificau această evoluţie. Alfabetul latin, care nu era folosit în Rusia, avea avantajul de a nu da acestei schimbări a tradiţiilor intelectuale o coloratură imperială. La sfârşitul anilor ’30, înlocuirea ultrarapidă a alfabetului latin cu cel cirilic29 marchează dorinţa de apropiere a diverselor limbi de limba rusă cel puţin prin grafism şi sugerează angajarea unui proces general de rusificare culturală.

În aceeaşi manieră, la sfârşitul anilor ’30, istoria trecută a Imperiului rus începe să fie revizuită într-o direcţie care subliniază inegalitatea persistentă dintre naţiuni. Imediat după revoluţie, bolşevicii proclamaseră caracterul detestabil al dominaţiei imperiale, condamnaseră tot ce putea avea vreo tangenţă cu aceasta şi afirmaseră că rezistenţa naţiunilor cucerite în faţa invadatorului rus era un act istoric „progresist44 indiferent cine i-ar fi fost capii: conducători religioşi, ca imamul Şamil în Caucaz, şefi tribali ca Hanul Kennesarî Kasâmov care fusese adversarul implacabil al ruşilor în câmpiile kazahe cu un secol mai înainte. În ajunul războiului, viziunea trecutului nu mai părea să opună cu claritate unei Rusii dominatoare, mişcări de independenţă naţională legitime.30

Constituţia din 1936 indică deja virajul. Statul sovietic se afirmă implicit, prin *teritoriu* şi *trecut*, moştenitorul Imperiului.31 Sub ordinele lui Stalin, istoricii redescoperă rolul istoric pozitiv jucat de prinţii „unificatori ai pământurilor ruseşti44, de Biserica ortodoxă, de monahismul purtător al civilizaţiei bizantine.

Deplorând trăsăturile autoritare ale imperiului ţarist, istoricii acelor ani încep să-i descopere virtuţile, printre care cea dintâi este, pentru ei, puterea statului, care a permis Rusiei să devină meterezul Europei în calea şi împotriva invaziilor venite din Est. Încetul cu încetul, istoria rusească îşi regăseşte drepturile.31 Nu numai pe acelea ale poporului, dar şi pe acelea ale suveranilor săi care au întărit naţiunea împotriva inamicului din afară. Cinematograful vine în ajutorul acestei noi conştiinţe istorice, glorificându-l pe Petru cel Mare şi, mai ales, pe Alexandru Nevski. Odată cu suveranii, revin în pantheonul istoriei şi conducătorii militari, în primul rând cei care au luptat împotriva lui Napoleon şi a căror evocare este

ocazionată de comemorarea bătăliei de la Borodino. Astfel, poporul rus, obişnuit, din 1917 încoace, să-şi renege trecutul, şi-l regăseşte încetul cu încetul.

Dar această reabilitare a istoriei ruse pune o gravă problemă: aceea a istoriei celorlalte popoare ale URSS-ului. Aici viziunea istorică în vogă de pe vremea revoluţiei, se va inversa treptat. Egalitarismul revoluţionar conducea către glorificarea oricărei rezistenţe naţionale faţă de opresiunea considerată drept un „tot absolut44. La mijlocul anilor ’30, istoricii încep să-şi pună întrebări. Fără îndoială că opresiunea ţaristă era condamnabilă. Dar efectele ei nu au fost benefice? Datorită dominaţiei coloniale, popoarele Imperiului au beneficiat de Revoluţie odată cu poporul rus, sărind peste etapa istorică atât de dureroasă a capitalismului.

Câştigul ultim nu este el, oare, la fel de mare pe cât neplăcerile colonialismului? Şi astfel, colonizarea, până atunci *râu absolut*, este atenuată de istoria postrevoluţionară – şi devine un *râu relativ*.

Încetul cu încetul, raţionamentul se dezvoltă şi mai mult. Istoricii sovietici descoperă că, pentru numeroase popoare aflate sub jugul rusesc, opţiunea nu se făcea între colonizare şi libertate, ci între două colonizări. Acesta ar fi cazul georgienilor, de pildă, ameninţaţi de Turcia, care le-ar fi spulberat civilizaţia şi de Rusia, care le-a păstrat această civilizaţie şi le-a permis accesul la socialism. Din acest moment, colonizarea devine *râul minim*? *3* Şi mişcările naţionale care au opus rezistenţă acestei colonizări apar, din această perspectivă, inspirate mai degrabă de sentimente depăşite, decât răspunzând interesului naţional al popoarelor în cauză. Cărţile de istorie se umplu de noi eroi. Înţelepţilor suverani ai Rusiei – care, fireşte, au fost nişte autocraţi, dar rolul lor era dictat de istorie – li se adaugă eroii istoriei fiecărei naţiuni,

cei care au înţeles necesitatea unirii cu statul rus, necesitatea acceptării *răului minim*. Sincer vorbind, aceştia nu sunt prea numeroşi; în avanpremiera războiului, singurul personaj istoric de anvergură este Bogdan Hmelniţki, cel care a semnat, în secolul XVI, actul de unire al Ucrainei şi Rusiei, la Pereiaslev.34

Până în 1941, aceste schimbări rămân confuze. Societatea sovietică, proaspăt ieşită din coşmarul colectivizării şi al epurărilor, nu vede încă, probabil, toate implicaţiile acestei noi viziuni asupra trecutului popoarelor care compun Uniunea Sovietică. Războiul va da tuşa definitivă versiunii staliniste a „prieteniei între popoare". Şi ceea ce războiul va demonstra mai întâi va fi tocmai precaritatea acestei construcţii multinaţionale. Înaintarea fulgerătoare a armatei germane în teritoriul sovietic a fost favorizată de faptul că această armată traversa teritorii care nu erau populate de ruşi, ci de popoare care acceptau cu greu încorporarea, adesea recentă, în Statul Sovietic – cum este cazul statelor baltice. Atitudinea ucraineană în faţa înaintării trupelor germane relevă profunzimea ranchiunelor naţionale. Aceste ranchiune sunt, în parte, încurajate de politica germană în teritoriile sovietice.35

Înainte de 22 iunie 1941, un proiect fantastic de decupare a Uniunii Sovietice a fost conceput la Berlin de Alfred Rosenberg, autorul *Mitului secolului XX*. Conştient de potenţialul exploziv al statului multinaţional, singurul care mai subzista încă în Europa.

Rosenberg propune Germaniei să joace cartea naţionalismelor pentru a suprima Uniunea Sovietică; să reducă Rusia la un stat-târtiţă întors către Est, redus la o vocaţie asiatică; de a o încercui cu o reţea de state naţionale create de Germania şi dependente de ea. Aplicarea la faţa locului a programului Rosenberg contribuie, în anumite cazuri, la dificultăţile militare ale

puterii sovietice, căci pasiunile naţionale au fost răscolite. Caucazul este terenul privilegiat al unei astfel de experienţe şi armata germană susţine guverne naţionale care se instalează în locul autorităţilor sovietice răsturnate odată cu replierea Armatei Roşii. Acesta este cazul guvernului naţional karaciai condus de un ţăran, Kadi Bairamukov, care încearcă să restaureze structurile sociale şi religioase tradiţionale şi să decolectivizeze viaţa rurală.

Dacă armata germană ar fi extins experienţa caucaziană asupra tuturor teritoriilor ocupate, statul sovietic ar fi fost spulberat. Dar ideile lui Rosenberg erau combătute din două părţi. Pe de o parte de comandamentul militar condus de generalul Jodl, pentru care a susţine naţiuni dispersate însemna a provoca opoziţia naţiunii celei mai importante, naţiunea rusă, atunci când obiectivul rezonabil era tocmai de a face apel la naţiunea rusă şi de a o rupe de conducătorii săi, pentru a distruge din interior statul sovietic.

La polul opus, proiectul hitlerist nu era cu nimic mai puţin negativ. Pentru Hitler, întregul spaţiu sovietic trebuia colonizat, fără diferenţieri, de Germania. Crearea guvernelor naţionale nu putea decât să ipotecheze viitorul şi să complice sarcina viitorilor coloni. Fie ei ucraineni sau ruşi, toţi cetăţenii URSS-ului erau, pentru Hitler, *Untermenschen*. Ce rost avea să faci vreo deosebire?

Aceste rezistenţe au paralizat politica de sprijin a naţiunilor sovietice preconizată de Rosenberg şi, în definitiv, au împins naţiunile decepţionate, înspăimântate de violenţa germană, spre Est, către federaţie.

Dar experienţele izolate au avut mai multe consecinţe. Ele i-au arătat lui Stalin că statul federal, aşa cum exista el, era foarte fragil şi că trebuiau aduse noi elemente. Pe termen scurt, sub presiunea armatelor germane, aceste elemente nu puteau fi decât concesii

făcute sentimentului naţional, pentru a făcu un pas înaintea germanilor acolo unde aceştia jucau cartea naţională. De asemenea, pentru că tragedia anului 1941 arată clar că apelul la valorile comunismului nu este de ajuns şi că numele eroilor care şi-au apărat patria în trecut este infinit mai mobilizator decât cele ale lui Marx sau Lenin. Pe termen lung, Stalin va reformula întregul echilibru între naţiuni. Dar aceasta nu se va întâmpla decât după război, atunci când va dori să reapuce hăţurile destinului ţării sale.

Cea de-a doua consecinţă este aceea că războiul a dezvoltat, sau, mai degrabă, a eliberat sentimente naţionale pe care tragica perioadă a anilor ’30 le împinsese pe un plan secundar. Anii de război păreau să creeze tensiuni naţionale analoage celor care conduseseră la dislocarea Imperiului, în ciuda unui sfert de secol de educaţie socialistă şi de federalism.

Războiul a demonstrat, de asemenea, puterii centrale că periferia era vulnerabilă şi că această vulnerabilitate, într-o situaţie internaţională tensionată, făcea să planeze asupra întregului sistem o ameninţare de moarte. În sfârşit, Stalin a constatat slabul ecou stârnit de apelul său la solidaritate internaţională. Şi a trebuit să-i substituie apelul la solidarităţi de alt ordin, solidarităţi ale istoriei, ale naţiunii, ale religiei.36 De aceea, a introdus în ideologia sovietică elemente noi, care o vor modifica profund.

Reabilitarea, fratelui mai mare”: un nou sistem imperial

Victoria a fost aceea care a demonstrat amploarea schimbărilor morale produse de război în Uniunea Sovietică, precum şi învăţăturile trase de Stalin din această experienţă. Într-o ţară de naţionalisme exacerbate, Stalin va renunţa definitiv la egalitarismul dinaintea

războiului, va ierarhiza sentimentele naţionale, va plasa pe primul plan naţiunea rusă, tradiţia şi cultura sa. Războiul i-a oferit pentru aceasta un excelent pretext

Imediat ce armata germană se retrage din teritoriile naţionale în care s-au manifestat tendinţe autonomiste, Stalin pedepseşte cu multă asprime. Între 1943 şi iunie 1944, şase mici naţiuni acuzate de trădare sunt smulse de pe pământurile natale şi deportate în Asia Centrală sau în Siberia. Ele se vor alătura astfel germanilor deportaţi în 1941. Cel puţin un milion de persoane (în 1939, 407.690 ceceni, 92.074 inguşi, 75.737 karaciai, 42.666 balkâri, 134.271 kalmâci, peste 200.000 tătari din Crimeea, 380.000 germani de pe Volga) sunt astfel acuzate de o crimă colectivă, atribuită unor naţiuni întregi.37 în 1946, un decret va preciza că aceste măsuri antrenau deposedarea cecenilor, inguşilor şi tătarilor de teritoriile lor naţionale.

Timp de zece ani, aceste grupuri naţionale nu vor avea nicio existenţă legală, niciun reprezentant în Sovietul naţionalităţilor; nu vor fi niciodată menţionate nicăieri.

Lovind astfel naţiuni întregi şi nu indivizi, Stalin doreşte să dea măsuri exemplare. Dar, mai ales, urmăreşte un scop precis, vizează ierarhizarea responsabilităţilor naţionale în viaţa sovietică. Există naţiuni rele. Dar există şi naţiuni exemplare. Şi, dintre toate, cea mai exemplară este naţiunea rusă. Sensul mesajului este clar. Atunci când serbează victoria, la 24 mai 1945, Stalin salută *poporul rusf* şi nu poporul sovietic, pentru că, spune el, „este naţiunea conducătoare a Uniunii Sovietice”, ea „a câştigat în acest război dreptul de a fi recunoscută drept ghid pentru întreaga Uniune”, ea are ca trăsături dominante „limpezimea spiritului, fermitatea caracterului şi răbdarea”. Faţă de alte popoare care şi-au arătat toată slăbiciunea în timpul războiului („dacă aş fi dorit să

pedepsesc cu adevărat, ar fi trebuit să deportez întregul popor ucrainean”, adaugă el), poporul rus a arătat care-i este locul: cel dintâi. Egalitarismul menţinut oficial dispare astfel, în favoarea unei comunităţi de naţiuni care se organizează în jurul unui *„frate mai mare* poporul rus, responsabil de tot şi de toate şi ghid al tuturor.38

Şi astfel, trecutul devine mai clar în lumina prezentului. Rusia care făcuse revoluţia din 1917 a fost în stare de un asemenea act, pentru că întregul ei trecut o predestina acestui rol de avangardă, încă de pe vremea Kievului, din secolul IX, ea se afla în acelaşi stadiu de dezvoltare ca şi statul carolingian şi influenţa sa era reală asupra Europei Occidentale. În secolul XIX – şi aici Stalin îl corectează pe Engels – departe de a fi un bastion al reacţiunii, ea se afla deja pe calea revoluţiei. Din acest moment, pentru popoarele cucerite, dominaţia rusă, cândva *râu absolut*, ulterior *rău relativ*, apoi *rău minim*, devine *bine absolut*? *9* Această poziţie a fost clar exprimată de principalul lider comunist al Azerbaidjanului, Baghirov, care scrie în 1952: „Fără a subestima cu ceva caracterul reacţionar al politicii coloniale ţariste, nu trebuie să uităm... că anexarea popoarelor de către Rusia reprezintă pentru acestea unica ieşire şi a avut doar o influenţă binefăcătoare asupra destinului lor viitor”.

Din moment ce cucerirea era un bine absolut, cei care luptaseră împotriva ei nu mai au niciun titlu de glorie. Toţi eroii naţionali, capi ai mişcărilor de rezistenţă împotriva colonizării, sunt azvârliţi în infernul istoriei. În ciuda ataşamentului pasionat pe care elitele naţionale îl arată eroilor lor, cum ar fi imamul Şamil, mişcarea de rezistenţă a acestora este condamnată ca o manifestare de obscurantism feudal. Din trecutul lor, naţiunile ne-ruse sunt invitate să nu reţină decât ceea ce le-a apropiat de Rusia. Şi, lipsite de un trecut propriu, nu le mai rămâne

decât să se identifice istoriceşte cu poporul rus, aşa cum le invită acelaşi Baghirov: „forţa conducătoare care uneşte, întăreşte şi călăuzeşte popoarele ţării noastre este fratele nostru mai mare, marele popor rus... Datorită virtuţilor sale, el merită încrederea, respectul şi dragostea tuturor celorlalte popoare/4

Inegalitatea de fapt din federaţia sovietică, decurgând, în 1918, din importanţa numerică a poporului rus, din poziţia sa centrală, dintr-un avans asupra majorităţii popoarelor care-l înconjurau, este, după război, justificată atât de istoria îndepărtată, cât şi de cea recentă şi erijată în principiu fundamental al relaţiilor între naţiuni. Federaţia, ca şi Imperiul care o precedase, regrupează numeroase popoare în jurul unui popor călăuzitor.

La legitimarea istorică a rolului preeminent asumat de aici înainte de naţiunea rusă se adaugă, la acea epocă, o tentativă de asimilare culturală care marchează şi ea o ruptură totală cu compromisul cultural anterior.40 Culturile naţionale sunt adesea denunţate pentru că despart conştiinţele în loc să le apropie şi pentru că, în ochii lui Stalin, sunt simbolul unui trecut retrograd. Toate monumentele culturilor naţionale – epopei, poeme populare etc. – sunt supuse unui neiertător atac şi interzise. Dar Stalin nu se opreşte doar la monumentele literare ale trecutului, ci atacă şi suprimă orice manifestare, chiar foarte modernă, de cultură naţională. Literatura este acuzată peste tot de folosirea unui vocabular şi a unor concepte depăşite.

Să cânţi trandafirii, asemeni lui Saadi, fie chiar într-un roman sovietic, era o manifestare de naţionalism intolerabil. Singura utilizare a limbilor naţionale era ilustrarea lumii realismului socialist – acela al tractoarelor şi combinelor – al tehnicii, dar în niciun caz al tradiţiilor

particulare. Această reviziune culturală impune naţiunilor reproducerea, la infinit, a unui model cultural unic, care nu mai conservă, ca *formă naţională*, decât cuvinte. Dacă termenii tehnici lipsesc din limbile naţionale, acestea nu au decât să le împrumute din limba rusă. Dacă formele lor gramaticale şi sintactice se adaptează cu greu unei asemenea rigidităţi, limba rusă le poate servi de model.

În timp ce culturile naţionale sunt reduse, astfel, în extremă, la un înveliş de cuvinte, cultura rusă înfloreşte şi se oferă să înlocuiască culturile condamnate. Spre deosebire de soarta epopeelor naţionale – ca *Dede Korkut* a azerilor sau *Alpamâş* a uzbecilor –, monumentele culturii ruse, *Bâline*-le, *Spusa Prinţului Igor*, sunt erijate în patrimoniu al întregii comunităţi. Popoarele ne-ruse sunt invitate să adopte acest patrimoniu şi să-şi găsească în el inspiraţia pentru producţiile lor viitoare.

Lenin credea că popoarele ne-ruse vor adopta, într-o zi, de bunăvoie, limba rusă, din comoditate şi pentru că fuseseră lăsate în pace să-şi dezvolte propriile culturi. În 1952, comunitatea naţiunilor din Uniunea Sovietică trebuie să se întoarcă spre cultura rusă pentru că nu mai are altă soluţie. Indiferent faţă de minorităţi, Imperiul ţarist nu încercase niciodată să realizeze o rusificare atât de sistematică a supuşilor săi. Şi nici nu avusese vreodată o doctrină clară şi extinsă la întregul teritoriu pe care îl guverna. În 1952, Federaţia sovietică este un adevărat Imperiu, în care importanţa poporului rus este justificată, ca în imperiile coloniale ale trecutului, printr-o civilizaţie superioară şi prin progresul spre care aceasta îşi îndrumă supuşii. „Închisoarea popoarelor" nu mai există. Dar federaţia este o comunitate perfect inegalitară, în care *fratele mai mare* domină şi încearcă să asimileze. Stalin a replicat zvâcnirii naţionale din anii de război, impunând naţiunilor o soluţie brutală: rusificarea rapidă.

După Stalin: întoarcerea la utopie

Moştenirea lui Stalin nu lasă loc la interpretări. 1 a crezut întotdeauna în perenitatea naţiunilor. Pentru a diminua antagonismele naţionale în URSS, unica soluţie pe care a avut-o în vedere a fost dominaţia unei naţiuni asupra celorlalte. Aceeaşi este viziunea sa şi la scară internaţională. Iată de ce, după război, atunci când poate să fabrice revoluţii în afara Uniunii Sovietice, în estul Europei, el transferă în noile state socialiste soluţiile pe care le experimentase în URSS: controlul sovietic şi eliminarea sistematică a elitelor naţionale. Monolitul est-european reproduce foarte exact monolitul sovietic. Dar moartea sa va marca o cotitură radicală pentru naţiuni. Succesorii săi nu pot continua calea pe care a trasat-o el. Ei presimt epuizarea internă, necesitatea de a căuta noi soluţii, o lume exterioară *diferită*, căreia trebuie să i te adaptezi.

Totul concură spre o revizuire de ansamblu, ale cărei jaloane sunt aşezate în 1953 şi care va izbucni începând din 1955 şi, mai ales, la cel de-al XX-lea Congres. Lupta pentru succesiunea lui Stalin este cea care va naşte, într-o oarecare măsură, impulsul necesar acestei schimbări. Dintre succesorii posibili ai lui Stalin, cel mai redutabil, Beria, pentru a face faţă lui Stalin în cele din urmă luni ale vieţii acestuia, dar şi pentru a lupta împotriva concurenţilor săi, după martie 1953, a încercat să manipuleze organizaţia comunistă din Mingrelia, în Georgia, adică pe compatrioţii săi. Stalin a fost cel dintâi care l-a înţeles şi a distrus această organizaţie în 1952. Succesorii săi vor contribui cu toţii la desăvârşirea acestei misiuni. Dar lecţia nu este cu totul pierdută. Toţi îşi amintesc de război şi presimt că este vorba doar de un calm aparent la periferia ne-rusă.

Politica externă va contribui la înclinarea balanţei în

favoarea unei revizuiri a raporturilor între naţiuni. Încă o dată, succesiunea şi opţiunea politică îşi dau mâna în mod formal. În 1955, Hruşciov se va deplasa la Belgrad pentru a pune capăt unui conflict care, din 1948, separă două mari state socialiste: URSS şi Iugoslavia. Crede că vizita sa în câmpul adversarului, acest semn psihologic de pace, este suficientă pentru a regla toate problemele. Dar ceea ce ar fi trebuit să însemne iertarea generoasă a Moscovei se transformă în umilirea acesteia. Hruşciov se vede obligat, pentru a culege roadele acestei călătorii, să recunoască abuzul de putere al Uniunii Sovietice, care a confundat solidaritatea socialistă cu voinţa dominatoare. Trebuie să admită că fiecare naţiune socialistă este liberă să-şi aleagă o cale proprie. Comunismul naţional, atât de combătut în URSS, primeşte astfel o strălucită confirmare. Fără îndoială, Iugoslavia a fost întotdeauna independentă faţă de URSS, şi principiile care vor regla de acum încolo relaţiile acesteia cu Moscova nu sunt transferabile şi în interiorul Uniunii. Dar sensul acestei schimbări nu scapă neobservat pe plan intern.

Sensul este clar: este vorba de reabilitarea naţiunilor, a relaţiilor de egalitate între naţiuni, chiar în stadiul socialismului. Este, de asemenea, o renunţare tacită a Moscovei la teza infailibilităţii sale şi a primatului. Şi chiar dacă aceste consecinţe ale călătoriei lui Hruşciov la Belgrad nu se fac simţite imediat în întreaga lor amploare, ele există; forţe latente ale unei fantastice zdruncinări a lumii socialiste.

Dar aceste schimbări interne se vor impune şi datorită unor cauze externe lumii socialiste. În 1955, politica externă a lui Stalin, politică de repliere şi neîncredere, a supus Uniunea Sovietică unei veritabile stări de asediu. Atât la frontierele sale cât şi la frontierele lumii socialiste, Statele Unite, a căror putere se afirmă de

la o zi la alta, au constituit o reţea de alianţe menite să înăbuşe Uniunea Sovietică. Stalin presimţise, încă din 1952, schimbările survenite în lume: stabilizarea capitalismului şi necesitatea ca ţara sa să se adapteze din mers la o politică de concurenţă paşnică. Dacă el nu a putut, din diverse motive, să dea această interpretare faptelor, Hruşciov este gata să o facă. Şi simte că direcţiile privilegiate pentru influenţa sovietică sunt zonele vecine: India şi Orientul Mijlociu; că această pătrundere poate avea ca aliaţi mişcările naţionale care se dezvoltă peste tot. Şi Hruşciov se întâlneşte aici cu Lenin cel din 1916, care considera, în lumea neindustrializată, că forţele naţionale sunt forţe istorice în acţiune. Dar, ca şi Lenin odinioară, Hruşciov ştie că o politică mizând, în exterior, pe forţe naţionale, nu se poate acomoda, în interior, cu strivirea naţiunilor pentru că ar genera crize interne de dimensiuni imprevizibile.

Aceste intuiţii vor fi elaborate şi făcute publice cu ocazia celui de-al XX-lea Congres. Uniunea Sovietică anunţă oficial sprijinirea mişcărilor naţionale din întreaga Lume a Treia, afirmându-se ca un model de emancipare naţională pe plan intern. Hruşciov denunţă toate crimele comise de Stalin împotriva naţiunilor: lichidarea elitelor naţionale, excesul de centralizare, acţiunea de rusificare, reabilitarea colonialismului şi instaurarea unor raporturi de inegalitate. În locul acestei politici imperiale, Hruşciov cheamă naţiunile să-şi reia drepturile culturale şi să-şi dezvolte propriile tradiţii. Dispoziţiile care permit să se măsoare amploarea acestei întregi schimbări de macaz se înmulţesc. Diferenţierea între naţiuni, stabilită la sfârşitul războiului, în funcţie de gradul lor de fidelitate faţă de URSS, este, în mare parte, abolită prin reabilitarea oficială (decret al Sovietului Suprem din 9 ianuarie 1957), a celor cinci popoare deportate după război pentru trădare şi prin

refacerea teritoriilor lor naţionale.

Dacă, însă, cecenii, inguşii, karaciaii, balkârii şi kalmâcii primesc dreptul de a reveni la casele lor, recuperând o existenţă naţională, celelalte două naţiuni care le-au împărtăşit destinul, germanii şi tătarii, sunt excluşi de la această reabilitare. Vom reveni asupra consecinţelor acestei voite nedreptăţi selective, precum şi asupra cauzelor ei.

Naţiunile Uniunii Sovietice îşi reiau în posesie trecutul. Fără îndoială, Partidul Comunist al Uniunii Sovietice este foarte prudent atunci când vine vorba să precizeze crimele staliniste. Dacă admite, global, distrugerea elitelor naţionale, face, însă, totul pentru a nu reînvia amintirea personalizată a liderilor naţionali, pentru a evita, probabil, ca dezbaterea să se angajeze în fond pe relaţiile între opţiunile centralizatoare şi cele naţionale. Şi pentru a evita, de asemenea, să dea naţiunilor eroi naţional-comunişti drept model. Acest fapt explică de ce reabilitarea persoanelor este rară, sau rezervată acelora care nu au apărat teze rămase heterodoxe.

Cel care îşi recâştigă drepturile este, mai ales, trecutul îndepărtat, colonial. Încă o dată, istoricii sunt chemaţi să rescrie istoria într-un mod mai nuanţat decât o făcuseră în anii ’20 şi în schismă evidentă faţă de istoria stalinistă. Fireşte, este vorba s-o rupă cu justificarea stalinistă a dominaţiei ruse, care redevine *un rău*. Este vorba, de asemenea, să le redea locul în istorie celor care au apărat independenţa naţională, şi simbolul acestei revizuiri este imamul Şamil, în jurul căruia se articulează toate dezbaterile istorice de la sfârşitul anilor ’50.[41] Această opţiune clarifică atât semnificaţia revizuirii, cât şi limitele sale. Imamul Şamil reprezintă lupta islamului împotriva necredinţei. Naţiune şi religie se amestecă strâns. Ceea ce explică de ce dezbaterea asupra aprecierii

mişcării lui Şamil s-a deschis după cel de-al XX-lea Congres, opunând istoricii naţionali comunităţii academice la scară sovietică; iată de ce această dezbatere, urmărită cu pasiune de elitele naţionale, s-a desfăşurat cu o alternanţă de deschideri intelectuale şi retrageri. Dacă intelectualitatea naţională din Caucaz doreşte să vadă recunoscută legitimitatea absolută a rezistenţei opuse de imamul Şamil Rusiei, Partidul, prin organele sale teoretice, va face eforturi să determine doar o reabilitare parţială. Fără îndoială, se va spune, rezistenţa naţională era legitimă la vremea sa. Dar această legitimitate nu trebuie să ascundă faptul că imamul Şamil era capul unei mişcări politiceşte retrograde, al cărei triumf ar fi îndepărtat Caucazul de progresul istoric.

Această dispută se va încheia cu o teorie ambiguă.42 Răul colonial a fost dacă nu compensat, cel puţin atenuat de istoria postrevoluţionară. Restituindu-le naţiunilor istoria şi onoarea, noii conducători ai Uniunii Sovietice refuză să lase trecutul să hrănească un nou naţionalism. Aproape patruzeci de ani de viaţă comună sub stindardul comunismului trebuie luaţi în considerare pentru a susţine naşterea unei noi comunităţi omeneşti, un popor sovietic. Hruşciov face, ca şi Lenin, dovada unui oarecare optimism. Crede în virtuţile pedagogice ale concesiilor care, la vremea sa, se înscriu în cadrul unei rupturi cu politica stalinistă. Dar nu doreşte să renunţe la ceea ce consideră cucerit de-a lungul unei lungi istorii comune (şi nu doar în timpul acelei istorii ulterioare lui 1917), în ciuda presiunilor şi a procedurilor. Hruşciov crede că o conştiinţă comună tuturor naţiunilor URSS-ului, aceea a destinului comun, există. De aceea refuză să accepte, pur şi simplu, o condamnare a unirii din trecut cu statul rus. Continuitatea istorică este, pentru Hruşciov, unul dintre elementele progresului mentalităţilor.

După reabilitarea popoarelor, a istoriei şi culturilor, urmează o revizuire a practicii federalismului. Pentru a da viaţă sistemului sovietic, pentru a-i da o raţionalitate, Hruşciov încearcă să descentralizeze viaţa economică – este vorba de puterea executivă, dacă nu de cea decizională – şi astfel să asocieze toate comunităţile teritoriale sau naţionale într-o nouă organizare. Reforma *sovnarhozurilor* corespunde acestei dorinţe de descentralizare a puterilor.43

Evoluţia descrisă începe la 30 mai 1956, când o decizie comună a Comitetului Central al Partidului şi a Consiliului de Miniştri al URSS-ului transferă republicilor din federaţie o serie de întreprinderi care, până atunci, depindeau de ministerele federale. În februarie 1957, competenţele republicilor în materie de organizare judiciară şi de legislaţie sunt considerabil mărite. În sfârşit, hotărârile Consiliului de Miniştri al URSS-ului din 29 august 1957 şi 22 iunie 1959 lărgesc atribuţiile consiliilor de miniştri ale republicilor federale 44

Încă o dată Hruşciov calcă pe urmele lui Lenin. Ca reforma să capete un sens, trebuie să confere un loc real cadrelor naţionale, deci să revină la politica de indigenizare practicată în anii ’20. La toate nivelele, în toate domeniile, sfârşitul anilor ’50 este marcat de creşterea numărului de cadre indigene şi de o scădere a reprezentanţilor puterii centrale. Mai mult chiar, reprezentanţi ai elitelor naţionale sunt adesea asociaţi politicii externe a URSS-ului.

Până în 1956, această asociere era limitată la reprezentarea în organizaţiile internaţionale a doua republici naţionale, Ucraina şi Bielorusia. Dar prezenţa acestor două republici alături de URSS în viaţa internaţională nu le conferea privilegii aparte în interior. Cu toate acestea, odată cu încheierea războiului, pentru a

justifica, în ochii tuturor, locurile revendicate pentru Ucraina şi Bielorusia la Naţiunile Unite, Constituţia din 1936 va fi completată cu două articole, 18 a şi 18 b, care dau republicilor dreptul de a avea propriile lor forţe armate şi o reprezentare diplomatică.45 Atunci când, în 1956, Uniunea Sovietică se angajează într-o politică activă în lumea a treia şi mai ales în Orientul Mijlociu, va face apel – cu unele limite – la elitele sale naţionale. Încă din 1955, Hnişciov şi Bulganin vor fi însoţiţi în India de reprezentanţi ai popoarelor tadjik şi uzbek. În anul următor, o delegaţie sovietică la Damasc include în rândurile sale pe şeful spiritual al musulmanilor din Asia Centrală, care se adresează gazdelor în arabă, în numele fraţilor lor musulmani din URSS. Câţiva diplomaţi, originari mai ales de la periferia musulmană, sunt numiţi la ambasadele sovietice din Orientul Mijlociu. Iar coreligionarii lor participă la eforturile de asistenţă tehnică ale Moscovei în ţările vecine.

Imaginea Uniunii Sovietice pe care doreşte Hruşciov să o creeze în ţările unde susţine guverne naţionale este aceea a unei societăţi pluri-etnice, în care naţiunile s-au reconciliat în egalitate şi în înflorirea drepturilor lor naţionale. Este adevărat că descentralizarea puterilor şi concesiile creează atunci un asemenea climat de euforie, încât frontierele URSS-ului se deschid larg invitaţilor din tinerele naţiuni, care vin în Asia Centrală sau în Caucaz să descopere un model de modernizare combinând respectul culturilor şi al tradiţiilor cu accesul la tehnică şi la progresul material.

Fără îndoială, câteva semnale sugerează că, în loc să conducă la un progres al internaţionalismului, destabilizarea încurajează exigenţele naţionale. Astfel, la 21 august 1956, Sovietul Suprem al Azerbaidjanului proclamă că, de atunci încolo, o singură limbă, cea azeră,

va avea dreptul de a fi citată drept limbă oficială în republică. Coabitarea culturilor naţionale şi a celei ruse pare a fi repusă astfel în discuţie.

Şi în domeniul economic unele conflicte restrânse arată că puterile naţionale vor să treacă dincolo de ceea ce le-a fost acordat. La cel de-al XXI-lea Congres, în 1959, Hruşciov subliniază manifestările a ceea ce el numeşte „şovinism local44 şi-şi manifestă îngrijorarea.46 Destalinizarea trebuie să promoveze conştiinţa comună. Această recrudescenţă a voinţelor naţionale, încurajată de pretutindeni, concesiile şi o politică externă care mizează pe naţionalism îl vor împinge pe Hruşciov să forţeze evoluţia societăţii sovietice, revenind la utopia internaţionalistă.

Congresul al XXII-lea, în 1961, îi oferă prilejul. El va anunţa, cu această ocazie, o societate sovietică nouă, cea comunistă.47 Comunismul poate fi compatibil cu o societate încă divizată în grupuri naţionale fidele unor tradiţii care aparţin trecutului? Răspunsul lui Hruşciov este net. Societatea sovietică, evoluând cu paşi mari – douăzeci de ani îi sunt de ajuns – către ceea ce Marx descria ca regatul în care necesitatea nu mai există, nu mai are nimic de-a face cu societatea pluri-etnică a anului 1917. Ea este profund schimbată şi schimbările pe care le-a suferit nu au făcut altceva decât să o unifice. Noutatea a fost adusă de progresele culturale şi economice. Societatea sovietică, la începutul anilor ’60, are o educaţie elevată, stăpâneşte două limbi, pe cea proprie, a copilăriei şi limba rusă. Această limbă, de-acum comună tuturor, într-atât de înrădăcinată încât pare o a doua limbă maternă, este unul dintre puternicii lianţi ai unităţii.

Cel de-al doilea element al creşterii calitative a statutului naţiunilor este progresul economic prin care s-a unificat spaţiul sovietic şi au fost create curente

migratoare impuse de amplasarea locurilor de muncă şi de capacitatea oamenilor – prin acumularea educaţiei şi stăpânirea limbii comune – de a le ocupa. În acest nou context, diviziunile teritoriale naţionale nu mai au decât valoare orientativă, iar mobilitatea şi amestecul populaţiilor reprezintă tendinţele viitorului.48

Hruşciov rezumă în trei momente istoria naţiunilor din Uniunea Sovietică şi opera desăvârşită de regimul sovietic. Politica egalitară trasată de Lenin a condus la *înflorirea* naţiunilor, a conştiinţelor şi culturilor naţionale. Progresul economic şi cultural şi încrederea născute din politica lui Lenin au provocat o *apropiere* a naţiunilor. Etapa înaintării spre comunism este aceea care va conduce *la fuziunea* acestor naţiuni, atât de apropiate de altfel unele de altele, într-o singură comunitate de tip nou, care nu mai reţine amintirile trecute, nici pe cele ale nedreptăţilor comise.49

În ce fel de cadru juridic va trăi această comunitate nouă? Hruşciov nu a dat nicio explicaţie, dar ansamblul proiectului său sugerează că va fi vorba despre un cadru nou. Din 1961, el va afirma că statul sovietic şi-a schimbat natura şi a devenit un *stat al întregului popor*. El mai anunţă, de altfel, şi începerea lucrului la o nouă constituţie care va evidenţia schimbarea majoră constituită de trecerea de la o societate pluri-etnică, obişnuită să-şi dezvolte trăsăturile naţionale, la o societate pe cale de a fuziona etnic şi în care deosebirile culturale şi de mod de viaţă se estompează în favoarea unităţii culturii politice, a comunităţii de limbaj, a legăturilor din ce în ce mai destinse dintre om şi solul natal.

În 1961, totul în discursul lui Hruşciov sugerează că Lenin nu a greşit în teza sa cu privire la primatul solidarităţii sociale asupra fidelităţii naţionale. Totul sugerează, de asemenea, că direcţia propusă de Lenin în

1922 în politica naţională – înflorirea naţiunilor, egalitarismul – a creat condiţiile necesare depăşirii prejudecăţilor şi a pasiunilor naţionale. Sau, cel puţin, aceasta este convingerea lui Hruşciov. Şi acesta va fi, dintr-o moştenire foarte controversată, aspectul pe care îl vor reţine succesorii săi.

*

Politica naţională a Uniunii Sovietice nu a urmat, între 1917 şi 1964, un curs uniform. Circumstanţele şi conducătorii i-au impus cotituri şi rupturi care nu ajută în niciun fel înţelegerea modului în care puterea sovietică a perceput această problemă şi scopurile pe care a încercat să le atingă. Cu toate acestea, privind îndeaproape şi în detaliu această istorie complexă, despre care istoricii uită, în general, că este o parte decisivă a istoriei sovietice globale, putem degaja mai multe constante. Mai întâi, subestimarea problemei naţionale şi o cunoaştere insuficientă a datelor sale au marcat toate liniile politice de după 1917. Lenin, atât de aproape de evenimente, atât de atent la arma pe care i-o ofereau naţiunile, s-a gândit, totuşi, cu prea mult optimism că putea stăpâni „forţele de haotizare” pe care le dezlănţuise împotriva Imperiului. Şi, în definitiv, a subestimat grav forţa autonomă a dorinţelor naţionale şi forţa dorinţelor naţionale ruse, care nu aveau să accepte reducerea Rusiei la rangul de stat egal cu statele pe care până atunci le dominase.

Această subestimare se explică mai întâi prin lipsa de interes a lui Lenin faţă de naţiuni. Pe el îl priveşte doar naţiunea ca instrument în panoplia armelor sale revoluţionare, nu ceea ce este ea, nici aspiraţiile pe care le are. El ignoră realităţile periferiei ruse, condiţiile reale de coabitare a unor comunităţi diferite şi această ignorare explică adesea erorile de apreciere şi de tactică, pe care le-au comis bolşevicii. Dacă Stalin, spre deosebire de Lenin

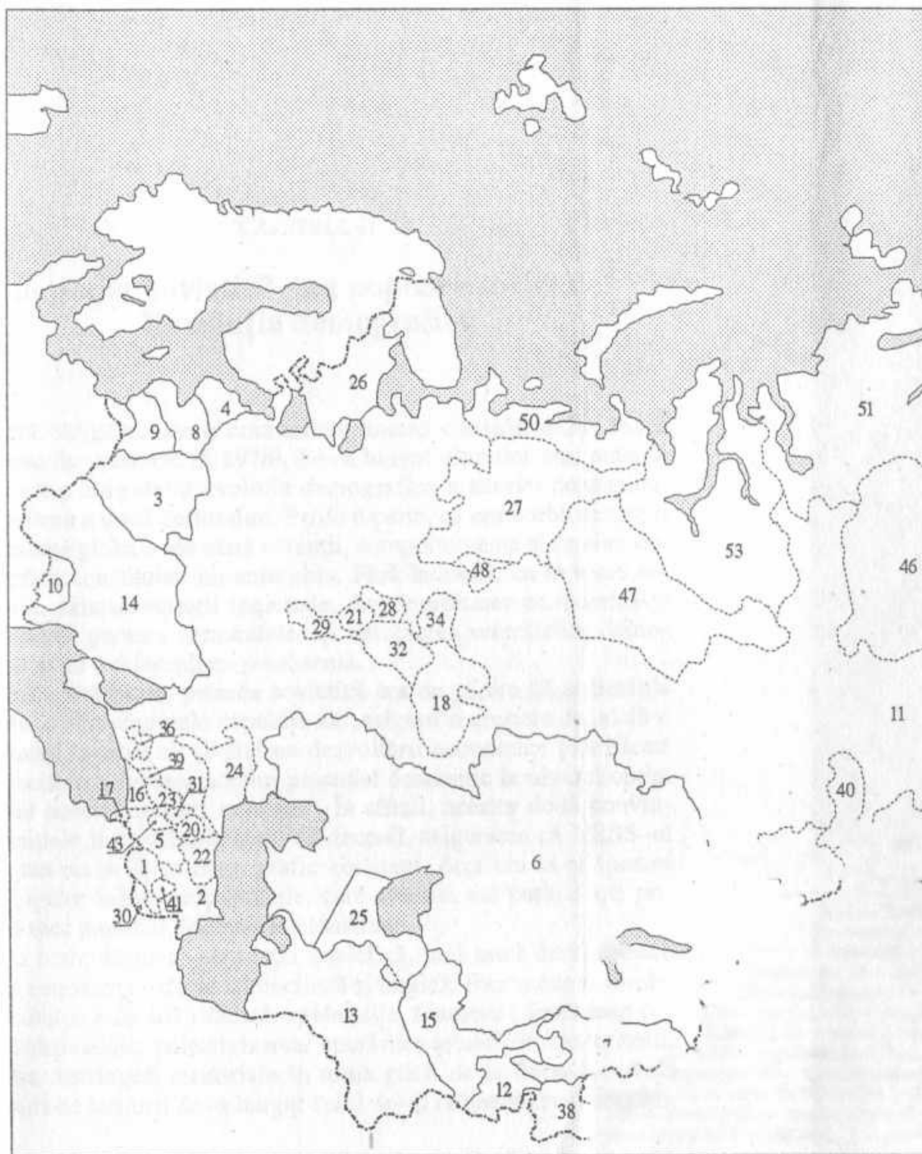
şi de succesorii săi, este profund conştient de ireductibilitatea problemei naţionale, nici el nu are o cunoaştere precisă a acesteia. Crede că, pusă în termenii raporturilor de forţă – forţa puterii centrale predominând –, problema va fi dacă nu rezolvată până la capăt, cel puţin nu va mai influenţa viaţa politică a URSS-ului. Şi, încă o dată, faptele vor dezminţi irecuzabil o asemenea abordare. În cursul războiului, veriga cea mai slabă a sistemului sovietic este periferia naţională.

Forţându-se să revină la o concepţie mai egalitară asupra problemelor naţionale, Hruşciov, ca şi Lenin, va descoperi că, dacă nedreptatea şi violenţa au exacerbat năzuinţele naţionale, şi toleranţa le încurajează. Iată de ce, încercând mai întâi să replice tensiunilor naţionale printr-o reîntoarcere la egalitarismul anilor ’20, el va opta după aceea pentru o soluţie utopică – societatea comunistă integral transformată într-un răstimp scurt –, fără a ţine seama de realitate, sau, cel puţin, fără să o analizeze din perspectiva sa voluntaristă.

Şi astfel vedem ce este comun tuturor conducătorilor Uniunii Sovietice de la 1917 încoace. Ei au văzut, toţi, în problema naţională o problemă de aceeaşi natură cu oricare alta, o moştenire a trecutului sau a unor politici eronate. Au crezut că soluţiile adoptate le-ar permite să rezolve pentru totdeauna această problemă, pentru ca mai târziu să-i înţeleagă dimensiunea reală, durabilă, ameninţătoare pentru întregul sistem sovietic.

O altă trăsătură comună tuturor conducătorilor URSS-ului: pentru ei, singura cale de rezolvare a problemei naţionale este suprimarea deosebirilor naţionale. Doar metodele se schimbă. Lenin a mizat pe educaţie. Stalin, pe violenţă. Hruşciov, pe ruptura cu metodele staliniste şi pe căutarea unei raţiuni politice şi economice. Dar aici intervine o deosebire importantă în

timp. Lenin şi Stalin au ştiut, într-un târziu, că nu schimbaseră cu nimic dificultăţile din relaţiile interetnice, că ele subzistau şi ameninţau întregul sistem. Hruşciov, îndepărtat de la putere, le va lăsa succesorilor o situaţie aparent mai simplă decât aceea percepută de Lenin sau Stalin. Fructele revoluţiei par să se fi copt. Aproximativ o jumătate de secol s-a scurs din 1917, adică aproape două generaţii care nu au cunoscut decât sistemul sovietic, ideologia şi instituţiile sale. Iată de ce Hruşciov afirmă că din trecut nu a mai rămas nimic. Federaţia şi-a pătruns propriul sens şi şi-a îndeplinit sarcina istorică pentru care a fost sortită: ştergerea oricăror urme ale raporturilor de inegalitate inerente „închisorii popoarelor”, deschisă de bolşevici. Le rămâne succesorilor săi să pună în operă noua comunitate umană, comunitatea socialistă, care să se dezvolte în locul comunităţilor etnice dispersate şi divizate. Este era unui *popor sovietic.50*

J oo N-v 1 – armeni «2 – azerio
Vvji? 3133 *C* jfv – /3 – bieloruşi 4 – estonieni
V; – „– 5 – georgieni6 – kazahi» – I-7 – kirghizie8 –

letoni 9 – lituanieni 10 – moldoveni / «11 – Republica Rusă «12 – tadjici o 13 – turkmeni 14 – ucraineni 15 – uzbeci *16 – abhazi «17 – adjari 18 – başki

* 19 – buriaţi «20 – ceceni-inguşi o 21 – ciuvaşi «22 – populaţie din

— / Daghestan 23 – kabardino-balkâri 24 – kalmâci *m*) *JZ*

C *”25 – karakalpacie26 – karelieni27-komişio28 – mărişr *r* y-y /29 – mortivi «30 – nahicevani 31 – oseti din nord «32 – tătari (din *J 9*

Kazan) «33 – tuvaşi «34 – udmurţi «35 – iakuţi» 36 – adâgi (*r*!

r... – 37 – populaţie din Altaiul Superior «38 – populaţie din Badakşanul.

— Superior 39 – karaciai-cerkezi 40 – hakaşi «41 – populaţie din Karabahul *J*.

Superior «42 – evrei din Birobidjan *43 – oseti din sud «44 – aga-buriaţi *45 – ciukşi (

*46 – evenci 47 – kantî-manţi 48 – komişi-permiaci 49 – kori. ici

50 – neneţi 51 – taimâri 52 – ust-orda (buriaţi) 53 – iamalo-neneţi

т

Capitolul II.

Un popor sovietic? Sau popoare sovietice?

Revoluţia demografică

POPORUL SOVIETIC este o comunitate umană considerabilă: 261, 2 milioane de persoane în 19781. De-a lungul ultimilor ani, puterea sovietică a considerat evoluţia demografică a acestei comunităţi prin prisma a doua certitudini. Pe de o parte, că era vorba despre o comunitate globală ale cărei evoluţii, comportamente şi opţiuni demografice constituiau un ansamblu. Fără îndoială, ca în toate societăţile, existau variaţii regionale,

dar dezvoltarea economică şi intelectuală garanta comunitatea şi apropierea orientărilor demografice şi nu o diferenţiere persistentă.

Pe de altă parte, puterea sovietică era de părere că societăţile socialiste sunt singurele capabile să „asigure o creştere regulată a populaţiei, pentru că stăpânirea dezvoltării economice planificate ar permite conducerea acestui potenţial economic la nivelul optim necesar acestei creşteri regulate”. În sfârşit, acestor două convingeri iniţiale li se alătură, timp de decenii, asigurarea că URSS-ul cunoştea un progres demografic constant, deci era la adăpostul problemelor legate de populaţie, care afectau, cel puţin după primul război mondial, societăţile industriale.

Cu toate acestea, populaţia sovietică, mai mult decât oricare alta, a cunoscut o istorie zdruncinată şi tragică. Fenomene naturale: mortalitatea infantilă ridicată, epidemiile, foametea; fenomene politice: războaiele, colectivizarea, epurările; modificări de teritorii: diverse restrângeri teritoriale în urma păcii de la Brest-Litovsk, adaosuri de teritorii de-a lungul celui de-al doilea război mondial.

Dacă se adaugă la acestea un proces de schimbări de dimensiunea unor adevărate cataclisme în anii ’30, caracterizat prin industrializare şi urbanizare rapide, slăbirea vieţii rurale, ne putem imagina amploarea zdruncinărilor suferite de populaţia URSS-ului şi dificultatea degajării unor tendinţe demografice precise.

Basile Kerblay sublinia undeva la un moment dat că, pentru o lungă perioadă, istoria demografică a URSS-ului se înrudeşte cu aceea a marilor colectivităţi umane care au cunoscut o creştere rapidă începând cu secolul XVIII şi, mai ales, la sfârşitul secolului XIX. în Rusia, el a observat o creştere destul de rapidă: 0,8% pe an în secolul al XVIII şi

în cea mai mare parte a celui următor, apoi o explozie demografică de 1, 7% pe an între 1897 şi 1913, urmată de o oarecare încetinire după revoluţie.2

Totul ar sugera că şi astăzi URSS-ul ar urma, mai mult sau mai puţin, aceeaşi cale ca şi societăţile occidentale: reducerea natalităţii compensată de o reducere rapidă a mortalităţii infantile şi prelungirea duratei de viaţă. Recensământul din 1970, capital pentru că a stabilit starea demografică a celei dintâi perioade de pace totală pe care o cunoscuse URSS-ul, zdruncină toate certitudinile cârmuitorilor sovietici şi tendinţele generale pe care îşi imaginau să le fi descoperit. El arată că şi URSS-ul îşi avea problemele sale de populaţie, că sistemul socialist nu era atât de bine înarmat cum se credea, pentru a asigura o creştere a populaţiei regulată şi planificată.

Dar arată, mai ales, că nu ne aflăm în faţa unei comunităţi omogene, ci că faliile naţionale se perpetuează în cele demografice, creând, prin aceasta chiar, dezechilibre care, într-un viitor apropiat, pot deveni originea unor probleme considerabile.

Problema naţională pe care Hruşciov o declara rezolvată este mai întâi de toate, de aici încolo, o problemă demografică.

Populaţia URSS-ului de la un recensământ la altul

Să urmăreşti evoluţia demografiei sovietice este o sarcină dificilă datorită variaţiilor teritoriale şi a caracterului eterogen al informaţiilor existente. De ce instrument de măsură dispunem?

Trei recensăminte complete: 1897, 1959, 1970, toate extraordinar de bogate în informaţii. Între ele, recensăminte neterminate, întrerupte de război (1913), de teama diriguitorilor în faţa decalajului dintre previziunile lor şi realitate (1937); sau recensăminte parţiale: oraşele (la începutul anilor ’20), natalitatea şi mortalitatea în 1950

etc. Mai mult, datele câte unui recensământ au fost adesea rectificate *a posteriori* (1926, 1939).[3] în sfârşit, problemele ridicate de la un recensământ la altul au variat.

Este, aşadar, imposibil de acordat o încredere absolută cifrelor şi este mai bine să fie luate drept ceea ce sunt: indicatori de tendinţe. Văzute astfel, sunt grăitoare. Ele retrasează o istorie teribil de tragică şi accentuează direcţia schimbărilor survenite în perioada 1959 – 1970, pentru că aceasta este prima ruptură a unei imense tragedii colective. Pentru mai multă claritate, am încercat să adoptăm aici aceeaşi bază teritorială şi să vedem mişcările de populaţie pe perioade semnificative, adică determinate de evenimente decisive.

Aceste două tabele, care descriu evoluţia generală a populaţiei sovietice, determină mai multe observaţii. Mai întâi, perioada de după 1917 poate fi interpretată atât în termenii unei încetiniri demografice (comparată cu evoluţia Statelor Unite, a căror populaţie

POPULAŢIA RUSIEI, APOI A URSS-ulul[4]

Anii	Natura datelor	Populaţia
1897	Recensământ	125.000.000
1926	Recensământ incomplet	167.676.000
1939	Recensământ incomplet	193.077.000
1950	Date parţiale	181.700.000
1959	Recensământ	208.827.000
1970	Recensământ	241.720.000

PROCENTE DE CREŞTERE

Perioade	Caracteristica perioadei	% de creştere în perioada	Indice de creştere anuală
1897 – 1926 = 30 ani	Război ruso-japonez Război mondial Revoluţia Război civil	34, 1	0, 98
1926 – 1939 = 12 ani	Colectivizare Industrializare Urbanizare Epurări	15, 1	1, 19
1939 – 1950 = 12 ani	Război mondial şi reconstrucţie	— 5, 9	— 0,49
1950 – 1959 = 8 ani	Continuarea reconstrucţiei	14, 9	1, 76
1959 – 1970 = 11 ani	Perioadă de pace completă	15, 8	1, 34

depăşeşte 76.000.000 la începutul secolului şi trece de 200.000.000 la începutul anilor ’70, evoluţia demografiei sovietice apare ca negativă), cât şi ai dinamismului. Populaţia sovietică, în comparaţie cu cea a Europei Occidentale, desăvârşeşte, de-a lungul acestei perioade, un proces care nu poate fi neglijat.

Dar mai ales luarea în considerare a pierderilor de populaţie ne permite să avem o imagine justă a demografiei sovietice. Le putem estima cu o oarecare

precizie.5 Au fost propuse cifrele cele mai contradictorii şi adesea chiar cele mai fantastice cu putinţă. Este dificil să fii tranşant într-o dispută în care, orice ai face, diferenţele sunt de ordinul milioanelor. În schimb, putem să ajungem la o estimare aproximativă, care să diferenţieze cauzele acestor pierderi de vieţi omeneşti: conflicte, foamete şi epidemii, epurări, scădere a natalităţii ca o consecinţă a puncţiilor demografice anterioare, legislaţie antinatalistă etc.

Mai întâi de toate, războaiele au fost extrem de grele prin pierderile de vieţi omeneşti pe care le-au produs. Dacă războiul ruso-japonez nu costase Imperiul decât viaţa a 81.000 persoane, primul război mondial l-a costat circa 3 milioane (dintre care 1 milion de militari şi mai mult de 2 milioane de civili), cel de-al doilea război mondial peste de 20 de milioane, dintre care 7 milioane de militari. Acestor puncţii deja cumplite li se vor mai adăuga, în anii 1918 – 1933, hecatombe ale căror cauze sunt multiple. Războiul civil are la activul său mai mult de 7 milioane de morţi. În 1921, foametea se soldează cu 5 milioane de vieţi omeneşti. Dacă adăugăm aici şi tragicul bilanţ al celor 2 milioane de emigranţi care fugeau de revoluţie, plus peste 8, 5 milioane de naşteri pierdute, constatăm că, în 1921, pierderile de populaţie în numai 7 ani sunt deja de 26 de milioane de persoane.6

După un răstimp în care URSS-ul îşi trage sufletul şi trăieşte într-o pace civilă aparentă, debutul anilor ’30 deschide o nouă fază zbuciumată. Hruşciov a estimat pierderile de vieţi omeneşti ale acestei perioade la 10 milioane. Dar realitatea depăşeşte, fără îndoială, această estimare. Recensământul din 1937 a arătat că există o diferenţă de 16, 7 milioane de vieţi omeneşti între populaţia reală a URSS-ului la 1 ianuarie 1937 şi populaţia prevăzută de cel de-al doilea plan cincinal.7

Dispariţia statistică a 16 milioane de persoane este uşor de explicat. Colectivizarea forţată a condus pe drumul deportării şi adesea al morţii un număr de ţărani pe care nicio statistică nu îl poate preciza. Basile Kerblay subliniază foarte just: chiar şi acum, istoricii cunosc cu mai multă precizie pierderile şeptelului sovietic decât numărul de persoane lichidate în acei ani tragici, ca fiind kulaci (chiaburi – *n.tr.*) sau, mai târziu, ca opozanţi ai regimului.8

Dar cifre parţiale permit să ne imaginăm ansamblul tabloului. Foametea din 1933 – 1934 a ucis ea singură mai mult de 3 milioane de copii de vârstă mică. Sedentarizarea, care a însoţit colectivizarea în cazul popoarelor nomade, a costat 1 milion de vieţi doar poporul kazah (adică un sfert din populaţia sa totală). Acestor morţi cu cifră ştiută li se adaugă cohortele de deportaţi, morţi în mizerie fiziologică, în lagăre sau pe şantiere unde asigurau – mână de lucru aproape gratuită – succesul planurilor cincinale staliniste. Trebuie să mai adăugăm aici şi populaţia ţărănească sacrificată acestui imens efort de transformare şi, mai ales, pe cei care au constituit partea ei cea mai vulnerabilă: copiii şi bătrânii. În sfârşit, pe toţi aceia pe care o represiune oarbă i-a lichidat mai mult sau mai puţin legal.

Morţilor li se adaugă, încă o dată, lipsa creşterii demografice: clase reduse numeric datorită primului război mondial, care ating vârsta fecundităţii, scăderea natalităţii datorită unei legislaţii care favorizează avortul. Pierderile celui de-al doilea război mondial sunt compensate prin anexările teritoriale care aduc URSS-ului, în 1945, un surplus de 20 milioane de locuitori. Şi totuşi, în ciuda acestor achiziţii şi a unei politici favorizând, după 1936, natalitatea, trebuie aşteptat anul 1955 pentru ca populaţia sovietică să revină, în sfârşit, la nivelul său dinaintea războiului. Astfel, între 1914 şi 1946, pasivul

demografic al URSS-ului ar fi fost de ordinul a 600 milioane de persoane dacă în această ţară nu s-ar fi inclus statele baltice, Basarabia, Karelia, Bucovina şi teritorii poloneze. 60 de milioane de vieţi omeneşti mai puţin înseamnă o treime din populaţia sovietică de după război. Chiar adusă la 40 de milioane datorită anexărilor teritoriale, chiar atenuată de constatarea că nu avem, în acest pasiv, doar vieţi omeneşti suprimate, ci şi absenţa unei creşteri de natalitate, această cifră este martora cumplitei tragedii pe care a trăit-o în mod colectiv societatea sovietică9. Ea mai demonstrează şi vitalitatea acestei societăţi, vitalitate care reiese atunci când apreciem progresele acestei populaţii în anii materialiceşte atât de dificili ai reconstrucţiei, adică între 1946 şi 1959.

Progresul demografic pe care l-am constatat a fost înfăptuit esenţialmente înainte de 1959, când, constant, o natalitate foarte puternică a permis compensarea teribilelor pierderi suferite în trecut. Acest fapt este foarte clar atât pentru perioada care a urmat celui de-al doilea război mondial, cât şi pentru anii 1926 – 1939.

Din contră, ultima perioadă a fost marcată de un declin evident al natalităţii sovietice. Cifrele nu trebuie să disimuleze acest declin. Progresia realizată între 1959 şi 1970 nu se poate compara cu cea dintre 1926 şi 1939. Dar, dacă ne gândim că în ultima perioadă Uniunea Sovietică a cunoscut pentru prima dată, o pace absolută, atunci trebuie spus că tot pentru prima dată această perioadă stă sub semnul ameliorării condiţiilor de existenţă, că progresul medicinei şi al educaţiei îşi arată roadele şi trebuie să deducem că populaţia sovietică a intrat într-o fază de regresie care se accelerează continuu după 1959. Compararea progresiilor înfăptuite în fiecare an este deosebit de edificatoare, după cum o arată şi tabelul următor:

Anii	Populaţia URSS (în milioane)	% de creştere anuală
1959	208, 8	
1960	212, 3	1, 68
1961	216, 2	1, 83
1962	220, O	1, 70
1963	223, 4	1, 56
1964	226, 6	1, 43
1965	229, 6	1, 30
1966	232, 2	1, 13
1967	234, 8	1, 10
1968	237, 1	0,95
1969	239, 4	0,97
1970	241, 7	0,94
1979	262, 4	0,92

În 1976, populaţia URSS-ului se ridică la 255, 5 milioane de locuitori10 deci o creştere, în zece ani, cu 13, 8 milioane de persoane, adică un procent anual uşor sub 0,93%. Această evoluţie a demografiei sovietice are ca o primă consecinţă modificarea netă a piramidei de vârstă. îmbătrânirea populaţiei reiese clar din statistici. Să comparăm situaţia prezentă cu cea care prevala sub ţari sau în anii sumbri ai stalinismului.

% ÎN RAPORT CU ANSAMBLUL POPULAŢIEI URSS»

Grupe de vârstă	18 97	19 39	19 59	19 70
O-19 ani	48 , 4	49 , 3	37 , 4	38 , O
20 – 59 ani	44 , 8	44 , O	53 , 2	50 , O
60 de ani	6,	6,	9,	11

şi peste	8	7	4	, 8

Pentru a înţelege această îmbătrânire, trebuie luată în calcul evoluţia comparată a naşterilor şi a deceselor pe ansamblul perioadei. Juxtapunerea cifrelor denotă încă o dată dezechilibre importante. Din principiu, se atribuie oricărei ţări aflate pe calea modernizării câteva tendinţe simple: scăderea natalităţii, compensată de regresia continuă a mortalităţii, în primul rând a celei infantile. În cazul sovietic este clar că anii cumpliţi ai colectivizării, foametea şi războaiele au provocat o reducere dramatică a acelei părţi a populaţiei care este cea mai expusă: bătrânii şi copiii, în perioada în care dificultăţile materiale au fost dintre cele mai mari, iar bărbaţii tineri, în decursul războaielor.

Tabelul următor confirmă aceste tendinţe, dar şi punctează o serie de evoluţii aparte (v.p. 48).

Din el reies mai multe consecinţe. Mai întâi: cotitura economică din 1929, industrializarea şi urbanizarea au fost urmate anual în URSS, ca peste tot în lume, de o scădere progresivă a natalităţii care coboară regulat până în 1969, când pare să se stabilizeze. Dacă de-a lungul anilor (între 1930 şi 1960) procentul de creştere a populaţiei sovietice nu pare afectat de declinul natalităţii, cauza este o scădere considerabilă a procentului de decese în rândul copiilor de vârstă mică. Imediat după război, se constată că eforturile regimului sovietic, dirijate către protecţia copilului, au dat roade. Acest progres va continua constant până la începutul anilor ’70, când mortalitatea infantilă se stabilizează la un procent foarte scăzut.

În schimb, procentul de mortalitate al populaţiei în ansamblu, care atinsese cota cea mai scăzută la sfârşitul anilor ’50 (uşoara creştere a mortalităţii în 1957, 1959 şi 1962 este atribuită de demografii sovietici epidemiilor de

gripă care s-au declanşat în acei ani şi ale căror ravagii au fost importante), începe din nou să urce.[12] Această creştere, pe care cifrele nu ne-o arată decât la sfârşitul deceniului, începe, de fapt, cu câţiva ani mai devreme, pentru că trebuie luată în considerare pentru acea epocă, şi scăderea mortalităţii infantile care continuă. Cauza este evidentă. Populaţia îmbătrânită

NATALITATEA, MORTALITATEA, CREŞTEREA NATURALĂ A POPULAŢIEI SOVIETICE[13]

Anii	La 1.000 de locuitori			Copii morţi înaintea vârstei de un an la 1.000 de naşteri
	Naşteri	Decese	Creştere naturală	
1913 a) în frontierele anterioare anului 1939	47,O	30,2	16,8	273
b) în frontierele actuale ale URSS	45,5	29,1	16,4	269
1926	44,O	20,3	23,7	174
1928	44,3	23,3	21,O	182
1937	38,7	18,9	19,8	170

1938	37, 5	17, 5	20, O	16 1
1939	36, 5	17, 3	19, 2	16 7
1940	31, 2	18, O	13, 2	18 2
1950	26, 7	9, 7	17, O	81
1955	25, 7	8, 2	17, 5	60
1956	25, 2	7, 6	17, 6	47
1957	25, 4	7, 8	17, 6	45
1958	25, 3	7, 2	18, 1	41
1959	25, O	7, 6	17, 4	41
1960	24, 9	7, 1	17, 8	35
1961	23, 8	7, 2	16, 6	32
1962	22, 4	7, 5	14, 9	32
1963	21, 1	7, 2	13, 9	31
1964	19, 5	6, 9	12, 6	29
1965	18, 4	7, 3	IU	27
1966	18, 2	7, 3	10, 9	26
1967	17, 3	7, 6	9, 7	26

1968	17 , 2	7, 7	9, 5	26
1969	17 , O	8, 1	8, 9	26
1970	17 , 4	8, 2	9, 2	25
1971	17 , 8	8, 2	9, 6	23
1972	17 , 8	8, 5	9, 3	24
1973	17 , 6	8, 6	9, O	26

a URSS-ului continuă să moară, în ciuda progreselor medicinei şi prelungirii speranţei de viaţă în general.

Această evoluţie defavorabilă a demografiei sovietice a fost una dintre surprizele recensământului din 1970. Înaintea acestui recensământ, ţinând cont de rezultatele celui din 1959, demografii sovietici prevedeau o curbă diferită.13 Se aşteptau, la peste 250 de milioane de locuitori; la recensământ lipseau aproape 10 milioane. Această tendinţă poate fi corectată? Ţinând cont de progresele sanitare făcute şi de îmbătrânirea populaţiei, o creştere demografică nu poate rezulta decât dintr-o creştere a natalităţii şi nu dintr-o scădere a mortalităţii. O creştere a natalităţii care trebuie să fie cu atât mai durabilă cu cât trebuie să compenseze o mortalitate în creştere şi care se poate menţine astfel încă mult timp.

În ce măsură structura pe Vârstă şi sexe a societăţii sovietice ne permite să sperăm un progres serios al tendinţelor demografice? Pentru a răspunde la această întrebare trebuie luaţi în considerare doi factori: numărul de femei la vârsta procreării (16 – 49 de ani, perioadă medie de fecunditate) şi, mai ales, acela al femeilor sub 40

de ani; numărul femeilor căsătorite din întreaga populaţie.

Fără nicio îndoială, tabelul B pune în lumină un factor favorabil creşterii natalităţii: creşterea numărului de femei căsătorite în clasa de vârstă susceptibilă să procreeze. Această evoluţie ţine cont de o lentă reechilibrare a sexelor. Cel de-al doilea război mondial decimase populaţia masculină a URSS-ului şi, mai ales, bărbaţii tineri şi redusese prin aceasta posibilitatea unei redresări demografice spectaculoase. Totuşi, această puncţie în populaţia masculină nu a împiedicat natalitatea de după război să atingă procente de creştere relativ ridicate. Femeile care, în 1959, au între 35 şi 50 de ani, sunt tocmai cele care se descoperiseră mult mai numeroase decât bărbaţii la ieşirea din război, atunci când aveau între 20 şi 35 de ani. Comparate cu femeile anilor ’70, din aceeaşi clasă de vârstă, ele au avut o poziţie mult mai defavorabilă. Şi, cu toate acestea, fertilitatea lor a fost cu mult mai mare decât aceea a femeilor căsătorite de astăzi.

A. Femei în vârstă de a procrea15

% DIN POPULAŢIA SOVIETICĂ

	Număr de femei (în milioane)			% din populaţia URSS		
	1939	1959	1970	1939	1950	1970
Număr total al femeilor 16 – 49 ani	48, 4	58, 5	60, 8	25, 4	28, O	25, 2
Între 16 – 29 ani	24, 3	26, 9	23, 9	12, 7	12, 9	9, 9
30 – 49 ani	24, 1	31, 6	36, 9	12, 7	15, 1	13, 9

B. Femei căsătorite (la 1.000 de femei) 16

Grupe de vârstă	1939	1959	1970
Începând cu 16 ani şi peste	605	522	580
16 – 19 ani	140	112	105
20 – 24 ani	614	501	559
25 – 29 ani	787	759	827
30 – 34 ani	818	776	853
35 – 39 ani	800	725	839
40 – 44 ani	759	623	790
4519 ani	688	549	719
50 – 54 ani	593	483	603
55 – 59 ani	497	433	501
60 – 69 ani	363	361	371
70 de ani şi peste	168	169	196

Acelaşi tabel indică o altă tendinţă care reduce creşterea natalităţii. Căsătoria apare mai târziu şi, probabil, perioada de fertilitate se reduce.

Dar problemele demografice ale URSS-ului ne sunt explicate mai ales în tabelul A. Dacă proporţia femeilor în vârstă de a procrea este constantă după 1939 (25% din populaţie), îmbătrânirea generală începe să-şi spună

cuvântul şi numărul de femei între 16 şi 30 de ani, vârsta cea mai favorabilă maternităţii, se diminează în raport cu ansamblul populaţiei sovietice şi, de asemenea, în raport cu populaţia feminină a URSS-ului (în 1926, 56, 7% din femeile sovietice erau în vârstă de 16 – 29 de ani; în 1939, procentul lor scade la 50, 2%; în 1959 la 46%; în 1970 la 39, 3%).

Scăderea numărului femeilor tinere, căsătorite târziu, reducerea numărului de copii pe familie, totul explică de ce populaţia sovietică nu creşte în conformitate cu previziunile iniţiale.

În ce măsură, printr-o politică natalistă, puterea sovietică poate compensa aceste tendinţe defavorabile?

Încă din 1936, Stalin resimţise necesitatea de a încuraja femeile să aibă o natalitate mai numeroasă, revenind astfel asupra libertăţii totale de opţiune ce le fusese acordată în acest sens după revoluţie. Din acest moment, cultura politică sovietică, exaltând în continuare rolul femeii în societate, alătură femeii egale cu bărbatul imaginea *mamei*, a femeii având vocaţia maternităţii. În mod concret, această valorizare a maternităţii se traduce prin măsuri destul de palide în comparaţie cu legislaţia socială din societăţile occidentale şi, mai ales, cu legislaţia Franţei de după război.

Fără îndoială, mamelor de familii numeroase le sunt acordate decoraţii şi titluri de „mamă eroină”, „glorie a maternităţii”, sau „medalia maternităţii”. Alocaţii prenatale, alocaţii familiale, chiar dacă nu prea substanţiale, o asistenţă de durată mamelor cu copii mulţi, se presupune că încurajează maternitatea. Dar, nici titlurile bombastice, nici alocaţiile derizorii nu pot compensa realitatea.

În mediul urban, apartamentele prea mici, creşele şi grădiniţele insuficiente, aspiraţia cetăţenilor sovietici de a

trăi mai bine, îi incită să limiteze numărul de copii pe familie. În mediul rural, condiţiile de existenţă ale femeii nu favorizează defel marea familie, chiar dacă aici femeile continuă să aibă mai mulţi copii.

Pentru a înţelege problema, este de ajuns să citeşti descrierea vieţii unei colhoznice, mamă a unei familii numeroase, pe care o face scriitorul Ivan Beler în povestirea *Chestie de obişnuinţă*, 17

În această carte, publicată legal în URSS, care, deci, putem presupune că, nu a fost suspectată de atitudine antisovietică, întâlnim o biată femeie, copleşită de copii, trezindu-se înaintea zorilor, culcându-se în toiul nopţii, muncind până în clipa naşterii şi reluându-şi lucrul imediat ce iese din spital, murind la datorie în ziua ce urmează ultimei naşteri. Numeroşii copii ai acestei „mame eroine" sunt lăsaţi fie în grija unei bunici, fie a unui tată beţiv şi abia se ţin să nu moară cu toţii de foame. Mizeria absolută a condiţiei femeii, alcoolismul patern (flagel social a cărui extremă gravitate este recunoscută de puterea sovietică), toată această imagine – oficial publicată, s-o reamintim – a vieţii de zi cu zi a colhoznicei împovărate de familie este replica imaginii orăşencei hărţuite, veşnic pe fugă, între muncă, interminabilele cozi de unde îşi hrăneşte familia şi o casă unde o aşteaptă nişte copii prost întreţinuţi. Se înţelege de ce o atât de fericită maternitate le atrage atât de puţin pe femeile sovietice.

Înţelegem, de temenea, de ce demografii sovietici se arată de aici încolo atât de prudenţi în previziuni; că scad de la minimum 350 de milioane cifra de cetăţeni sovietici prevăzută pentru anii 2000, atât de evocată de presa anilor ’70, la mai modesta cifră de 300 – 310 milioane.18 Recensământul din 1979 a confirmat aceste aprecieri pesimiste. Într-adevăr, în cei nouă ani care despart cele două recensăminte (1959 – 1970), populaţia sovietică nu s-

a mărit decât cu 20.722.000 locuitori, deci cu 8, 6%, adică 10.000.000 mai puţin decât anunţau previziunile sovietice 19. Această cifră este mult inferioară creşterii de populaţie care a marcat anii situaţi între recensămintele din 1959 şi 1970, când, în unsprezece ani, sporul a fost de 32, 9 milioane de locuitori, deci de 15, 8%. Se vede că pesimismul care însoţeşte aceste previziuni este mare. Departe de a prevedea o redresare a curbei natalităţii sovietice, ori măcar o stabilizare, demografii se aşteaptă la o accentuare a tendinţelor actuale.

În acelaşi timp, conducătorii afirmă că este necesară o politică mai propice stimulării creşterii demografice. Se constată divorţul net dintre o abordare politică a problemei demografice şi una non ştiinţifică. Pentru a-i înţelege cauzele, trebuie să considerăm în prezent populaţia URSS-ului nu ca pe o entitate omogenă, ci ca pe un ansamblu răzleţ acuzând deosebiri de comportament considerabile, în funcţie de regiuni, adică de naţiuni şi, probabil, de civilizaţie.

Două lumi demografice: europenii din URSS şi „ceilalţi”.

Revelaţia cea mai importantă pe care a prilejuit-o recensământul din 1970 este, fără îndoială, deosebirea demografică existentă între diferitele regiuni, exprimată în indicele de natalitate şi creştere, dar nu şi în cel de mortalitate care, de la o regiune la alta, tinde să se uniformizeze din ce în ce mai mult. Comparând rezultatele recensământului din 1970 cu cele ale recensămintelor anterioare se pot face trei constatări: apare o diferenţiere din ce în ce mai mare între regiunile naţionale, o răsturnare a tendinţelor demografice tradiţionale care prevalau în Imperiu şi pe teritoriul sovietic până la sfârşitul anilor ’50, precum şi o modificare completă a echilibrului uman în această ţară.

Aceste schimbări rezultă din două procese demografice aparent contradictorii. Pe de o parte, o serie de naţiuni care în trecut aveau comportamente demografice complet diferite tind să se apropie din ce în ce mai mult. Pe de altă parte, un grup uman se detaşează în cadrul populaţiei sovietice printr-un comportament cu totul diferit, şi aceasta antrenează o evoluţie contrară a primului grup şi a celui de-al doilea. Rezultatele generale ale recensământului evidenţiază mai întâi această opoziţie.

EVOLUŢIA POPULAŢIEI DIN REPUBLICI[20] (frontierele actuale ale URSS) (*în mii*)

Republica	1913	1939 (estimări)	1959	1970	1970 % în raport cu 1959	1979	70 în rapor cu 19
URSS	159.153	190.678	208.827	241.720	116	262.442	9
RSFSR	89.902	108.377	117.534	130.079	111	137.552	6
Ucraina	35.210	40.469	41.869	47.126	113	49.757	6
Bielorusia	6.899	8.912	8.056	9.002	112	9.559	6
Uzbekistan	4.334	6.347	8.119	11.800	145	15.391	0
Kazahstan…	5.597	6.082	9.295	13.009	140	14.685	3
Georgia	2.601	3.540	4.044	4.686	116	5.016	7
Azerbaidjan…	2.339	3.205	3.698	5.117	138	6.028	8

Lituania	2.828	2.880	2.711	3.128	115	3.399	9
Moldova	2.056	2.452	2.885	3.569	124	3.948	1
Letonia	2.493	1.885	2.093	2.364	113	2.521	7
Kirghizia	864	1.458	2.066	2.933	142	3.529	0
Tadjikistan	1.034	1.485	1.981	2.900	146	3.801	1
Armenia	1.000	1.282	1.763	2.492	141	3.031	2
Tuikmenia	1.042	1.252	1.516	2.159	142	2.759	8
Estonia	954	1.052	1.197	1.356	113	1.466	8

La lectura acestui tabel, evidenţa îţi sare în ochi. Se vede clar linia de clivaj în demografia sovietică. Toate republicile occidentale, cu excepţia Moldovei – grupul slav (Rusia, Ucraina, Bielorusia), grupul baltic (Letonia, Lituania, Estonia) – au cunoscut, în decursul ultimei perioade, o creştere inferioară mediei de creştere pe ansamblu. Uniunea Sovietică occidentală se prezintă ca o zonă de declin demografic, foarte omogenă de altfel, dacă luăm în considerare că în toate aceste republici indicele de creştere din anii 1959 – 1970 se situează între 111 şi 113 (100 în 1959). Din contră, Uniunea Sovietică orientală – Asia Centrală şi Caucazul, formează un al doilea ansamblu omogen, caracterizat printr-o creştere rapidă de populaţie.

Şi dacă ne axăm acum pe grupurile etnice însele, şi nu pe republicile a căror compoziţie multinaţională, după imaginea întregii Uniuni Sovietice, riscă să falsifice viziunea schimbărilor demografice, ne formăm o idee mai

clară a schimbărilor suferite de fiecare grup, atât pe o durată mai lungă (1897 – 1970), cât şi în decursul ultimei perioade.

Acest tabel arată că, din 1897 până în 1959, doar poporul rus şi-a mărit constant partea în ansamblul popoarelor pe care le domina. Continuu sau cu întrerupere, toate celelalte grupuri etnice ale acestui ansamblu au cunoscut faze de regresiune. Ori, ultimul recensământ acuză o ruptură tocmai faţă de această tendinţă de durată. În detrimentul poporului rus, a cărui parte în ansamblu începe să scadă, chiar dacă rămâne încă poporul majoritar. De asemenea, şi în detrimentul celorlalte popoare: slavi şi europeni, evrei, finici; toţi aceştia se află în declin sau stagnează, în beneficiul popoarelor musulmane care, toate, amorsează în 1959 o revenire spectaculoasă.

PROCENTUL DE GRUPURI ETNICE RAPORTAT LA POPULAŢIA TOTALĂ[21]

Grupe etnice	1897	1926	1959	1970
Ruşi	44, 4	47, 5	54, 6	53, 4
Ucraineni	19, 4	21, 4	17, 8	16, 9
Bieloruşi	4,5	3,6	3,8	3,7
Tătari	1,9	1,7	2,4	2,5
Turco-musulmani	12, 1	10, 1	10, 3	12, 9
Evrei	3,5	2,4	1,1	0,9
Populaţii europene	3,9	3,6	3,8	3,8

(georgieni, armeni, letoni, estonieni)				
Lituanieni	1.3	U	1,1	1,1
Populaţie finice	2,3	2,2	1,5	1,4
Moldoveni (români)	1,O	1,2	U	1,2

În ce măsură putem explica această diferenţă prin factori clasici? Gradul înalt de urbanizare a populaţiilor din Uniunea Sovietică occidentală? Caracterul mai rural al Uniunii Sovietice orientale, însoţit de fenomene proprii lumii rurale şi mai puţin dezvoltate, cum ar fi procentul ridicat de mortalitate infantilă şi o natalitate care contează mai importantă decât în alte părţi? Fără îndoială, gradul de urbanizare şi progresele pe care le antrenează deţin un loc considerabil. Dar, dacă este exact că partea occidentală a Uniunii Sovietice este mai urbanizată, ar fi periculos să subestimăm evoluţia raporturilor oraş-sat în ansamblul ţării, pe care o putem urmări în tabelul alăturat22 (p. 55).

Republica	Populaţia urbană % din populaţia totală		
	1939	1970	1979
URSS	32	56	62
RSFSR	33	62	69
Ucraina	34	55	61
Bielorusia	21	43	55
Uzbekistan	23	37	41
Kazahstan	28	50	54
Georgia	30	48	52
Azerbaidjan	36	50	53

Letonia	35	62	61
Moldova	13	32	39
Lituania	23	50	68
Kirghizia	19	37	39
Tadjikistan	17	37	35
Armenia	29	59	66
Turkmenia	33	48	48
Estonia	34	65	70

Acest tabel arată clar că urbanizarea cea mai avansată o are Rusia (împreună cu Estonia şi Letonia). Şi tot în Rusia sporul de populaţie este cel mai scăzut. Dar, dacă observăm progresele Armeniei şi Kazahstanului, sau Azerbaidjanului pe calea urbanizării, constatăm că în aceste republici natalitatea este foarte mare, în timp ce în Lituania, unde indicele de urbanizare este similar, natalitatea se plasează uşor sub media naţională. Turkmenia, care se urbanizează acum mai repede decât celelalte republici musulmane, nu pare – departe chiar de o asemenea ipoteză – să resimtă acest progres asupra populaţiei sale; în timp ce Bielorusia, mai slab urbanizată, prezintă o natalitate foarte scăzută.

Aceste diferenţe ne impun nuanţarea ideii clasice că urbanizarea influenţează imediat comportamentul demografic. Ele ne impun, de asemenea, să nu ne menţinem doar la o comparare a cifrelor brute, ci să examinăm în detaliu situaţia principalelor grupuri naţionale pentru a încerca să surprindem elementele esenţiale ale istoriei lor demografice recente.

Reculul grupului rus este, fără nicio îndoială, informaţia cea mai spectaculoasă din acest recensământ., 23 Pentru că este vorba despre grupul uman care domină prin importanţa sa numerică şi politică întreaga colectivitate sovietică. Pentru că acest recul – încă slab –

se opune unei tendinţe demografice continue. Ruşii au crescut, într-adevăr, numeric într-o manieră mai continuă şi mai regulată decât toate celelalte grupuri etnice care trăiesc în URSS. De altfel, este neinspirat să se cântărească exact valoarea cifrelor, în măsura în care criteriile ataşamentului unui individ la o naţiune au variat de la un recensământ la altul.

În 1897, în timpul recensământului care ne serveşte ca bază pentru orice comparaţii, naţionalitatea cetăţenilor Imperiului nu făcuse obiectul niciunei întrebări distincte; doar limba maternă permite evaluarea diferitelor grupuri naţionale. În 1926, dimpotrivă: recensământul comportă două întrebări distincte în acest domeniu, una referitoare la limba maternă, cealaltă la *naţionalitatea* de provenienţă. Această subtilitate a chestionarelor a permis anchetatorilor să constate că limba maternă şi naţionalitatea nu coincideau întotdeauna. Mai mult de 6 milioane de persoane care revendicau o altă naţionalitate decât cea rusă (a fost esenţialmente cazul ucrainenilor evrei şi al bieloruşilor) desemnau în acelaşi timp limba rusă ca limbă maternă.

De aici putem deduce că, în 1897, aproximativ 5 – 6 milioane de persoane au fost pe nedrept incluse în naţiunea rusă; în recensămintele ulterioare, aceştia vor fi ataşaţi altor grupuri. Extrăgând numărul lor din cele 89 de milioane de ruşi recenzaţi în 1897, reiese că, anual, indicele de creştere a populaţiei ruse a fost, între 1897 şi 1926, nu de 1, 2%, ci de 1, 5% şi că, astfel, progresia acestui grup până la începutul anilor ’60 a fost şi mai importantă decât o arată estimările oficiale.

Pe tot parcursul secolului XX, ruşii au suferit pierderi de vieţi omeneşti mult mai importante decât majoritatea celorlalte grupuri naţionale. Cel dintâi război mondial i-a lovit cu prioritate pe ruşi; foametea din 1921 a făcut cel

mai mare număr de victime în regiunea de pe Volga populată în majoritate de ruşi. Preţul plătit de poporul rus în cursul celui de-al doilea război mondial este considerabil. Că în ciuda acestor pierderi constante de populaţie, grupul rus a crescut anual cu 1, 2% (cifră oficială pe care tocmai am corectat-o, plasând-o mai aproape de 1, 5%) între 1897 şi 1926, într-o perioadă în care sporul total de populaţie al ţării nu era decât de 0,98%; că din 1926 până în 1959 procentul de creştere a fost pentru ruşi de 1, 1% faţă de un procent general de 0,7%, aceste fapte nu fac decât să demonstreze dinamismul excepţional al acestui grup.

Dar, în acelaşi timp, decalajul considerabil între ruşi şi ne-ruşi ne face să formulăm întrebări asupra unui alt aspect.

În ce măsură dinamismul rusesc nu este datorat, cel puţin în parte, şi unei asimilări a popoarelor ne-ruse. În 1897, ambiguităţile recehsământului au falsificat o parte din datele care determinau realmente importanţa diverselor grupuri naţionale. Mai târziu, chestionarele de recensământ separând cu grijă limba şi apartenenţa naţională, putem să ne facem o idee mai precisă despre evoluţia conştiinţei naţionale a indivizilor. Şi să măsurăm, vom reveni asupra acestui aspect, capacitatea de asimilare a anumitor mari naţiuni, în particular a celei ruse. Tot asimilarea este susceptibilă, probabil, să ne vorbească în acelaşi timp despre dinamismul rus şi despre împuţinarea, chiar dispariţia anumitor grupuri naţionale.

Şi ucrainenii ridică o problemă serioasă, în măsura în care creşterea lor a fost slabă, atât între 1897 şi 1960, cât şi în ultima perioadă. Fără îndoială, trebuie să acordăm şi aici Un loc important pierderilor suferite de această populaţie. Dacă în timpul celui dintâi război mondial pierderile ucrainenilor nu sunt excepţionale, războiul civil,

ale cărui câmpuri de bătaie au fost în principal în Ucraina, a produs ravagii. La fel marea foamete din 1921, care a cuprins Ucraina meridională şi Crimeea, foametea din 1932 – 1934, precum şi cel de-al doilea război mondial, care se desfăşoară mult timp în această zonă din care nemţii deportează un mare număr de bărbaţi şi femei la vârsta procreării.

La fel de loviţi ca şi ruşii de evenimentele care au decimat timp de aproape o jumătate de secol populaţia Uniunii Sovietice, ucrainenii nu au demonstrat nicio clipă acelaşi dinamism demografic precum cel rusesc. Mai mult chiar, totul arată că stagnarea lor demografică acoperă toată perioada considerată şi că progresul înregistrat între 1897 şi 1926 (când ucrainenii ajung de la 19, 4% la 21, 4% din populaţia totală) este datorat în principal condiţiilor de recensământ deja evocate. Ucrainenii au fost subevaluaţi în 1897, în timp ce, în 1926, o parte din progresul lor demografic trebuie atribuit transferului de ucraineni rusofoni din grupul rus în grupul lor naţional.24

Bieloruşii au fost victimele aceloraşi pierderi brutale de populaţie ca şi celelalte popoare slave. Loviţi din plin de cele două războaie mondiale, au avut cel mai bun spor de creştere în cursul ultimei perioade de pace, lucru care demonstrează net impactul războaielor asupra evoluţiei acestui grup.

Mai slab urbanizată decât Rusia sau Ucraina, Bielorusia are, la ora actuală, un indice de natalitate uşor superior acestora.25 Cele trei popoare din grupul slav au îndurat, în definitiv, aceleaşi tragedii şi au cunoscut o evoluţie sensibil apropiată. Ultimul război a distrus o generaţie şi efectele acestei distrugeri a populaţiei slave nu au încetat încă să se facă simţite în societatea sovietică. Şi totuşi, clasele de vârstă numeric reduse sunt mai puţin responsabile pentru actuala încetinire a ritmului

demografic al slavilor, cât mai degrabă atitudinea membrilor acestui grup faţă de natalitate.

Situaţia popoarelor baltice este şi mai îngrijorătoare decât cea a slavilor. Ponderea lor, în populaţia totală a ţării, s-a redus constant de la începutul secolului încoace. Şi totuşi, în această situaţie, se impune o remarcă. Nu este vorba despre o evoluţie, ci despre o situaţie care s-a fixat foarte devreme. Încă din 1897, aceste popoare aveau cea mai scăzută natalitate din Imperiu. Fără îndoială, trebuie considerată separat Lituania catolică, unde declinul natalităţii se manifestă la începutul secolului, dar a fost mai progresiv şi mai moderat decât în ţările baltice protestante. Factorul religios a antrenat, probabil, comportamente diferite, precum şi o evoluţie socio-economică diferită. Mai puţin urbanizaţi şi mai puţin educaţi decât estonienii sau letonii, lituanienii li s-au aliniat mai târziu. Dar, la ora actuală, ansamblul ţărilor baltice nu este departe de o cvasi-totală stagnare a creşterii populaţiei.26

În anumite cazuri, cifrele brute disimulează situaţii mult mai complexe, mai ales atunci când este vorba despre evrei sau georgieni. Evreii au cunoscut o reducere brutală a populaţiei în valoare absolută şi faţă de restul Uniunii Sovietice. Între 1897 şi 1970, populaţia evreiască a scăzut cu 50%, de la 4.308.460 la 2.151.000. Cauzele sunt, în mare, binecunoscute. Înainte de primul război mondial, mai mult de un milion de evrei, îndepărtaţi de o politică de segregare continuu agravată, măcinaţi de pogromuri (cel mai celebru, cel de la Chişinău din 1903, ilustrează responsabilitatea puterii în antisemitismul popular care lua o amploare din ce în ce mai mare în epocă), au părăsit Imperiul. Cel de-al doilea război mondial este însoţit, în teritoriul sovietic ocupat, de un masacru al evreilor a căror dimensiune exactă nu este cunoscută, dar pe care o putem

estima la minimum 2, 5 milioane de persoane.27

Aceste date explică diminuarea pe termen lung a grupului evreiesc, dar nu dau informaţii complete cu privire la evoluţia sa între cele două recensăminte. Emigrarea care se accelerează după 1970 – circa 150.000 de evrei au primit autorizaţia de a părăsi Uniunea Sovietică în ultimii ani – nu este nici ea o informaţie suficientă. Slaba natalitate este o caracteristică a comportării demografice a comunităţii evreieşti. Comportament conform localizării sale geografice: evreii sunt esenţialmente urbani şi trăiesc mai ales în partea occidentală a Uniunii Sovietice. Natalitatea lor este aceeaşi cu *a* populaţiei trăind în condiţii identice.

Cu toate acestea, anumite indicii sugerează că imaginea comunităţii evreieşti din Uniunea Sovietică, aşa cum se degajă ea din recensământ, este oarecum falsă. Mai întâi, dacă ne luăm după statistici, evreii din URSS sunt mult mai bătrâni decât media de populaţie. În 1970, populaţia sovietică numără 12% persoane peste 60 de ani, în schimb 26% din evreii instalaţi în RSFSR (38% din totalul populaţiei evreieşti) par să fi depăşit această vârstă. La celălalt capăt al piramidei de vârstă, situaţia evreilor pare la fel de anormală. Dacă populaţia sovietică numără 18, 6% copii sub 10 ani, numai 6% din populaţia evreiască se află pe acest palier. Diferenţa dintre structura de vârstă a întregii populaţii sovietice şi a celei evreieşti este mult prea mare pentru a fi veridică, atâta timp cât nimeni nu explică realmente fenomenul.28 Ceea ce sugerează un proces important de asimilare, la care este supusă comunitatea evreiască. Rămân evrei cei care s-au declarat astfel în momentul atribuirii unui buletin, într-o epocă în care s-ar fi putut crede că în URSS antisemitismul nu ar mai fi existat. Şi aceasta ar explica proporţia importantă de evrei în segmentul de vârstă înaintată. În schimb,

tânăra generaţie, mai ales atunci când provine din căsătorii mixte, alege, pare-se, naţionalitatea părintelui ne-evreu. Numărul mare de căsătorii mixte implicând evrei întăreşte această ipoteză.

Pe de altă parte, este foarte posibil ca iecensământul să subestimeze, pur şi simplu, comunitatea evreiască, din cauza răspunsurilor inexacte. Se ştie că acela care răspunde la chestionar decide asupra răspunsului şi nu trebuie să furnizeze nicio dovadă în susţinerea spuselor sale. Dacă putem presupune că membrul unei naţionalităţi, bucurându-se de toate drepturile legate de statutul său, îşi proclamă de bunăvoie apartenenţa naţională, ne poate duce, însă, gândul şi la faptul că un evreu, mai ales atunci când trăieşte într-un mediu ne-evreu, nu caută să-şi afirme apartenenţa la comunitatea evreiască. Astfel este plauzibil ca zeci sau sute de mii de evrei să poată fi adăugaţi cifrei furnizate de recensământ.29

Georgienii pun o problemă inversă, pentru că sunt probabil supraestimaţi sau, mai degrabă, beneficiază de o anumită ambiguitate datorată statutului republicii. RSS Georgia înglobează, de fapt, între frontierele sale, două republici autonome (RSSA Abhazia şi RSSA Adjaria) şi o regiune autonomă (RA Osetia Meridională), toate trei populate în majoritate de musulmani.

Georgia juxtapune astfel unei populaţii titulare, de origine creştină, de 66, 8% (64, 3% la recensământul din 1959) numeroase grupuri etnice diferite, a căror apartenenţă la Islam şi la culturi foarte îndepărtate de cea georgiană le leagă mai degrabă de grupul turco-musulman, decât de republica în care sunt înglobate. Fără îndoială, de la un recensământ la altul, importanţa relativă a grupului georgian a crescut în republică. Dar demografii georgieni recunosc că, dacă la începutul secolului, natalitatea georgiană era ridicată, încă înainte de revoluţie ea scade

sub nivelul celei ruseşti, pentru a intra cu adevărat în declin începând din anii ’50. Se poate estima că progresele demografice ale republicii georgiene sunt datorate cu largheţe natalităţii celorlalte naţionalităţi30 şi că importanţa crescândă a georgienilor în republică este mai degrabă efectul mişcărilor migratoare decât al natalităţii propriu-zise. În ciuda unei creşteri demografice medii – cea mai scăzută, de altfel, din Caucaz – Georgia trebuie să fie clasată astăzi printre naţiunile occidentale în declin.

În schimb, Armenii, a căror evoluţie economică, grad de urbanizare şi educaţie sunt ridicate, par mai aproape de modelul oriental. În primele mari studii consacrate populaţiei Uniunii Sovietice după război, este scoasă în evidenţă marea fertilitate a populaţiei Caucazului. Fără îndoială, armenii din URSS au beneficiat în timpul primului război mondial de un aport de populaţie. Aproape o jumătate de milion de armeni au fugit atunci din Turcia. Dar progresele demografice ale acestei naţiuni rezultă, mai întâi de toate, dintr-o fertilitate care se menţine în continuu la un nivel ridicat şi pe care oaccent uează scăderea mortalităţii. Aici, contrar cazului Georgiei, natalitatea trebuie atribuită armenilor înşişi, care formează, în 1979, 89% din populaţia republicii lor. Iar tinereţea populaţiei ne permite să credem că Armenia îşi va menţine indicele ridicat de natalitate şi în anii care vor veni, odată cu un indice scăzut de mortalitate faţă de media generală a URSS-ului (5, 1 la mie, în timp ce, în 1972, media generală era de 8, 5 la mie, iar indicele de mortalitate al Estoniei sau Letoniei urcă spre 11 la mie).31

Dar situaţia demografică cea mai favorabilă şi diferită faţă de cea anterioară o prezintă popoarele musulmane ale URSS-ului. De la revoluţie până la sfârşitul anilor *50, progresia acestor popoare a fost lentă, mult inferioară celei a ruşilor.32 Un fenomen explicabil prin

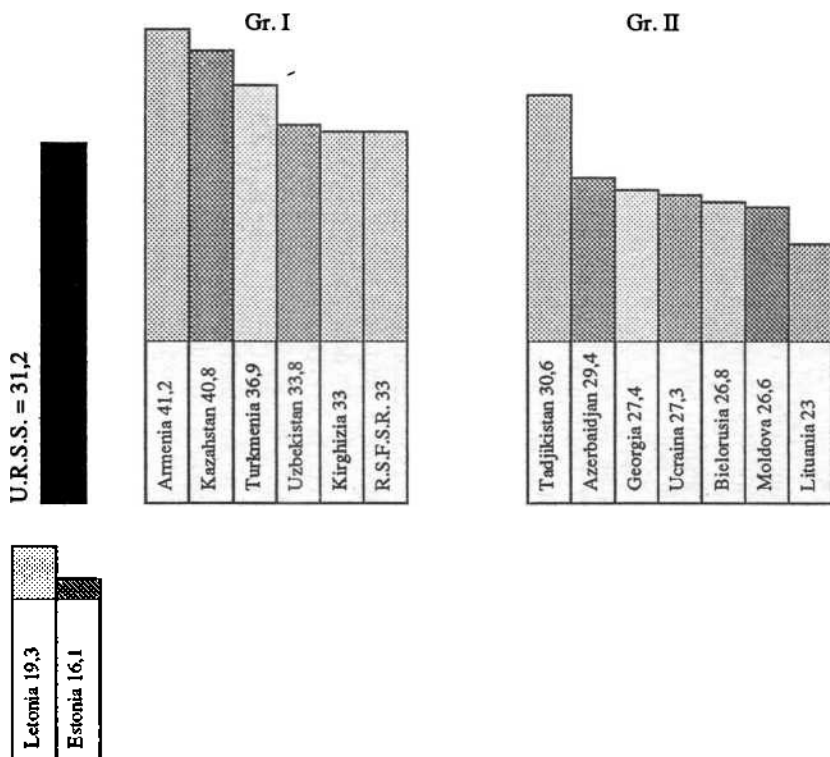
diferite motive. Nomazii kazahi au avut de suferit pierderi umane în timpul revoltei din 1916, urmată de colectivizarea şi sedentarizarea pe care le-au plătit foarte scump (mai mult de un sfert din populaţie a fost fizic distrusă; şi, dacă luăm în calcul sporul de populaţie previzibil la populaţia kazahă între 1926 şi 1936, putem estima că acest popor a pierdut 1, 5 milioane de persoane din cele 4 milioane numărate în 1926).

De asemenea, başkârii şi-au văzut numărul redus cu aproximativ o treime în urma războiului cu puterea sovietelor, care a dus la dispariţia statului başkâr independent. De atunci, în ciuda unei natalităţi mai ridicate decât aceea a populaţiilor vecine (başkârii trăiesc într-o republică autonomă încorporată Republicii Ruse), başkârii nu şi-au mai redobândit nivelul anterior revoluţiei (1, 5 milioane în 1897, 1 milion în 1926, 954.800 în 1959, 1.181.000 în 1970).

Pe lista popoarelor decimate mai trebuie adăugate şi cele deportate de Stalin în cursul războiului şi care prin aceasta au suferit pierderi omeneşti considerabile: cecenii, inguşii, karaciaii, balkârii din Caucaz. Ne putem face o idee despre destinul lor, urmărind evoluţia grupului cecen, care număra 408.000 de membri în 1939 şi 419.800 în 1959. Reabilitaţi după cel de-al XX-lea Congres, autorizaţi să revină pe teritoriile proprii, aceste popoare demonstrează de atunci o redresare demografică spectaculoasă. Cecenii au trecut de la 408.000 la 581.000 persoane, inguşii de la 56.000 la 137.000. Evoluţia celorlalte popoare deportate a urmat acelaşi curs.

Chiar şi tătarii din Crimeea, care au fost deportaţi de Stalin, dar de atunci nu au beneficiat de dreptul de a reveni pe teritoriul naţional (acesta a fost juridic suprimat şi tătarii sunt constrânşi, cu toată violenta lor opoziţie, să trăiască în continuare pe teritoriul de deportare), s-au

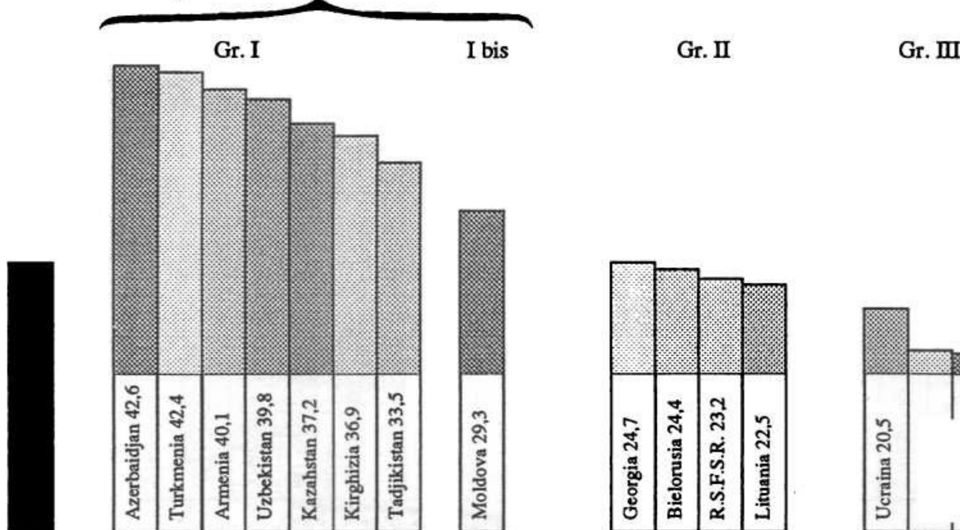
redresat în mod remarcabil după pierderile suferite în urma acestei încercări impuse de Stalin. În ciuda impreciziei datelor numerice cu privire la acest grup, se ştie că, în 1926, trăiau în Republica Crimeea 179.094 tătari, a căror cifră o putem estima, în ajunul războiului, la circa 230.000. Şi dacă preţul deportării lor nu este cunoscut cu exactitate, ştim, însă, că a fost cumplit. Este greu de evaluat progresele reale ale acestui grup după război, în măsura în care recensămintele indică numărul de tătari din Asia

REPREZENTAREA GRAFICĂ A DEMOGRAFIEI POPULAŢIEI SOVIETICE – NATALITATE ‰ Situaţia în 1940

Grupul I media pe URSS

Grupul II < media pe URSS, dar asigurând încă o reproducţie lărgită Grupul DI < media pe URSS şi sub nivelul reproducţiei lărgite

U.R.S.S. = 24, 9

Situaţia în 1960

Grupul I media naţională

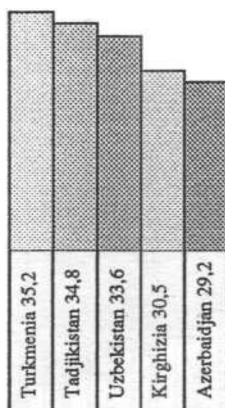
Grupul I bis e media naţională, dar decât media naţională din 1940 Grupul II < media naţională, dar asigurând o reproducere lărgită Grupul HI < media naţională şi fără să asigure reproducţia lărgită

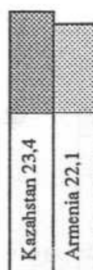
Letonia 16, 7

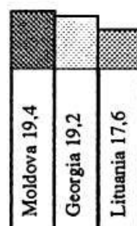
Situaţia în 1970

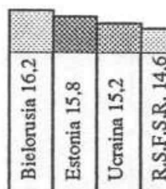
I bis

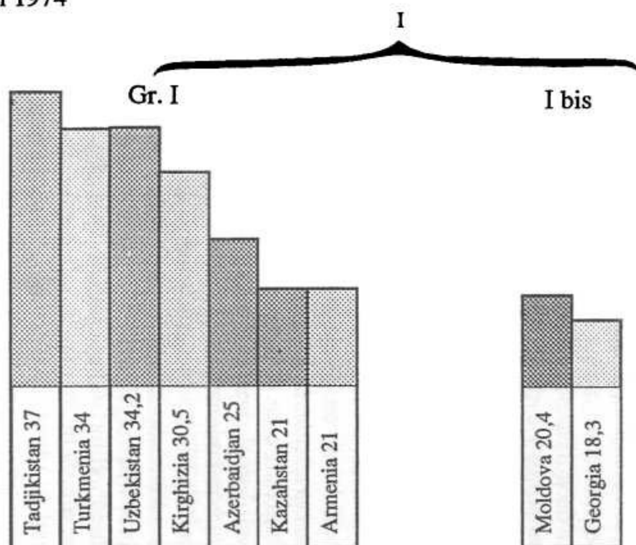

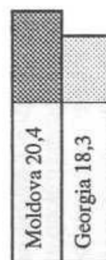

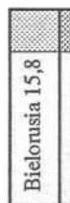

Grupul I sub media naţională şi media naţională din 1940 Grupul I bis sub media naţională dar e media naţională din 1960 Grupul I-ter media naţională dar fără să asigure o reproducţie lărgită Grupul în < media naţională şi limita reproducţiei lărgite

Grupul I media naţională

Grupul I bis media naţională dar fără să asigure o

reproducţie lărgită Grupul HI < media naţională nu asigură o reproducere lărgită

Centrală şi acest număr include în acelaşi timp tătarii din Crimeea şi tătarii de pe Volga, instalaţi demult în regiune, sau care au emigrat în decursul ultimilor ani. Putem estima, cu toate acestea, că tătarii din Crimeea au o tendinţă demografică asemănătoare cu aceea a popoarelor din Asia Centrală, în mijlocul cărora trăiesc.

Într-adevăr, aceasta este marea zonă – cu Transcaucazia musulmană – de natalitate puternică. Ceea ce este remarcabil în evoluţia petrecută aici este tocmai faptul că nu asistăm la menţinerea unei tendinţe, ci la un salt brusc în natalitate, care coincide cu progresul economic şi intelectual pe scară largă. Consecinţele acestei schimbări sunt multiple. Pur demografice, mai întâi. Ponderea popoarelor musulmane în statul sovietic creşte numeric şi proporţional în acelaşi timp. Ele ajung, într-un deceniu numai, de la 24 la 35 de milioane.

Mai mult de atât, structura de vârstă şi de sex a populaţiei de origine musulmană începe să se diferenţieze de populaţia occidentală a Uniunii Sovietice. În cadrul unei populaţii sovietice care rămâne funciarmente tânără (deşi tendinţele demografice conturează o oarecare îmbătrânire), populaţia Asiei Centrale şi a Caucazului este cu deosebire tânără33 şi echilibrul între bărbaţi şi femei este aici mai mare decât oriunde altundeva34. Aceste elemente contribuie, de asemenea, la menţinerea unei fecundităţi ridicate.

Vedem astfel cum se conturează o geografie nouă a Uniunii Sovietice (*vezi. graficele de la pp.62 – 65*) în care clivajele par a fi aproape biologice. Pe de o parte, zona occidentală a ţării, căreia încercări cumplite şi repetate par să-i fi uzat dinamismul. De cealaltă parte, zona orientală, mai apărată, chiar dacă a împărtăşit, în general,

nefericirile comune, cu condiţii de viaţă mai îndestulătoare (asupra acestui aspect vom reveni) şi care demonstrează, prin numărul copiilor săi, o vigoare excepţională şi, probabil, o mai mare încredere în viitor. Acest clivaj se va regăsi, de altfel, la cele două extreme ale vieţii, în numărul de copii şi în acela de bătrâni foarte înaintaţi în vârstă. Acolo unde populaţia este foarte tânără aflăm şi cel mai mare număr de centenari. Este adevărat că RSFSR bate în cifră absolută toate recordurile pentru că deţine 8.366 centenari. Dar, dacă socotim procentul ce îi revine din întreaga populaţie, ea se află cu mult în urma republicilor Asiei Centrale şi Caucazului, recordul absolut fiind deţinut de Georgia şi Armenia35. Fără îndoială, asupra acestui punct trebuie să fii precaut şi să acorzi – în materie de recorduri de longevitate – partea ce i se cuvine impreciziei cu care funcţiona starea civilă înainte de revoluţie. Şi, mai ales, să ţii cont de faptul că Asia Centrală şi Caucazul sunt locuri în care prevala o „civilizaţie a bătrânilor”. Prestigiul legat de vârstă (autorităţile satelor în Asia Centrală erau *aksakalii*, sau „bărbile albe”) îi încuraja pe anumiţi bătrânei să-şi mai adauge câţiva ani la vârsta reală. Dar, totodată, această longevitate denotă o anume forţă biologică, precum şi o existenţă mai apărată.

Răspândirea ruşilor şi curentele migratoare

Statele naţionale nu au fost create de bolşevici decât ca nişte formaţiuni temporare. Cadru al unei vieţi naţionale, dar şi loc de întâlnire al unor etnii diferite, statul naţional trebuia, tocmai prin aceasta, să-şi piardă, de-a lungul anilor, semnificaţia. O astfel de aşteptare nu era atât de utopică pe cât ar părea, pentru că mişcările de populaţie în spaţiul Imperiului arată că exigenţele economice, ba chiar o incitare politică, puteau determina curente migratoare importante. În ce măsură această expectativă a fost dusă la bun sfârşit? în ce măsură

bulversările demografice recente afectează acest proiect de nivelare a deosebirilor naţionale? încă o dată, pentru a pătrunde evoluţia umană a URSS-ului, trebuie pornit de la recensământul din 1897.

Ceea ce demonstrează acesta, mai mult decât oricare dintre celelalte recensăminte, este că poporul nomad prin excelenţă este poporul rus. În 1897, el este concentrat în şase mari bazine de populaţie: Centru, Cernoziomul Central, Ural, Volga, Nord-Vestic şi regiunea Volga-Viatk. Aceste bazine formează un bloc compact în vestul teritoriului Imperiului. Încă din 1926 putem întrevedea marile trasee ale mişcărilor migratoare din deceniile viitoare.

În ciuda industrializării rapide a regiunilor occidentale (din Centrul propriu-zis, de pe Volga, din Ural şi din Nord-Vest) populaţia rusă începe o mişcare migratoare către Est, care va continua până la începutul anilor ’70.

Siberia occidentală şi orientală, Extremul Orient, Kazahstanul, Asia Centrală văd sosind valuri continue de ruşi al căror procent în populaţia din est trece de la 10 la 20% în cursul acestor decenii. O privire aruncată pe o hartă a populaţiei ne convinge despre răspândirea continuă a populaţiei ruse şi despre marşul său către est. Această evoluţie ridică două întrebări: migrările masive de ruşi au afectat ele profund structura diverselor state naţionale din URSS?

Au avut, oare, în contrapartidă o răspândire analoagă a popoarelor ne-ruse?

Răspunsul este evident comparând ultimele două recensăminte. Comparaţie deosebit de semnificativă, din moment ce, cum am mai spus, aceste recensăminte au fost efectuate în perioade de pace internă totală. Pentru că, de asemenea, în aceste perioade mişcările de populaţie nu

mai sunt dictate de constrângeri exterioare, ci sunt mai mult sau mai puţin voluntare. Pentru a înţelege ce sunt curentele migratoare prezente şi consecinţele lor trebuie examinată componenţa naţională a populaţiilor republicilor, comparată evoluţia populaţiei titulare cu cea a celorlalte grupe etnice care trăiesc aici.

Se constată mai întâi că, în general, alături de naţiunea titulară, grupul naţional imediat secundar prin importanţă este cel rus36. Trebuie subliniate imediat câteva excepţii. În Kazahstan, naţionalitatea titulară kazahă este cea care deţine locul secundar, după grupul rus. În Georgia, grupul naţional secundar este format din armeni. În Moldova, ucrainenii îi preced pe ruşi. În Tadjikistan, uzbecii sunt cei care îi secondează pe tadjici, ceea ce este normal, întrucât republica a fost formată pornind de la regiunea orientală a fostului Emirat uzbek de Buhara.

Şi, în sfârşit, în Armenia, azerii turcofoni şi musulmani îi depăşesc în număr pe ruşi. Altminteri, peste tot, ruşii se află pe locul doi. În Republica Rusă, în fine, musulmanii turcofoni, tătarii, urmează imediat ruşilor.

Cum evoluează naţionalitatea titulară în propria-i republică? Tabelul de la pagina 69 o demonstrează cu prisosinţă.

Comparând situaţia naţionalităţii titulare în propria-i republică în timpul celor două ultime recensăminte se constată că, în general, regăsim aici tendinţele ce caracterizează evoluţia naţiunilor în această perioadă. Naţiunile din partea occidentală a Uniunii Sovietice, cu un ritm demografic scăzut, se topesc în sânul propriei republici. Invers însă, în Uniunea Sovietică orientală, naţiunile dinamice cântăresc mai greu decât în trecut. Fapt cu totul semnificativ, în cazul kazahilor de multă vreme minoritari la ei acasă, demarează o revigorare care, fără a

fi spectaculară, sugerează o veritabilă ruptură cu situaţia din trecut când kazahii, puţini la număr şi mereu în declin, nu mai justificau menţinerea statului lor naţional. Vedem astfel limpedet, graţie cifrelor, că în URSS există, concomitent, două situaţii total opuse.

IMPORTANŢA COMPARATĂ A NAŢIONALITĂŢII TITULARE PE REPUBLICI[37] 1959 – 1970

Republici titulare	1959	1970	% 1959, în % din fiecare republică	% 1970, în % din fiecare republică
RSFSR	117.534.000	130.079.000		
ruşi	97.864.000	107.748.000	83, 3	82.8
Ucraina	41.689.000	47.126.000		
ucraineni	32.158.000	32.284.000	76, 8	74, 9
Bielorusia	8.056.000	9.002.000		
bieloruşi	6.532.000	7.290.000	81, 1	81, O
Uzbekistan	8.110.000	11.800.000		
uzbeci	5.	7.	62	65

	038.000	725.000	, 1	, 5
Kazahstan	9.295.000	13.009.000		
kazahi	2.787.000	4.234.000	29, 8	32, 6
(*naţionalitate titulară*) (roşi)	(3.972.000)	(5.522.000)	42, 7	42, 4
Georgia	4.044.000	4.686.000		
georgieni	2.601.000	3.131.000	64, 3	66, 8
Azerbaidjan	3.698.000	5.117.000		
azeri	2.494.000	3.777.000	67, 5	73, 8
Lituania	2.711.000	3.128.000		
lituanieni	2.151.000	2.507.000	79, 3	80, 1
Moldova	2.885.000	3569.000		
moldoveni	1.887.000	2.304.000	65, 4	64, 6
Letonia	2.093.000	2.364.000		
letoni	1.298.000	1.342.000	62, O	56, 8
Kirghizia	2.066.000	2.933.000		
kirghizi	83	1.	40	43

	7.000	285.000	, 5	, 8
Tadjikistan	1.981.000	2.900.000		
tadjici	1.051.000	1.630.000	53, 1	56, 2
Armenia	1.763.000	2.492.000		
armeni	1.552.000	2.208.000	88, O	88, 6
Turkmenia	1.516.000	2.159.000		
turkmeni	924.000	1.417.000	60, 9	65, 6
Estonia	1.197.000	1.356.000		
estoni	893.000	925.000	74, 6	68, 2

Acest progres al naţiunilor titulare în teritoriul naţional este însoţit de o regresie a ruşilor care rezultă, ca regulă generală, din demografia exuberantă a indigenilor. Într-un singur caz, cel al Georgiei, regresia grupului rus rezultă, în primul rând, dintr-o scădere

Republici	Ruşi în %		Diferenţe	Titulari
	1959	1970		Diferenţe între 1970 şi 1959
Estonia	20, 1	24, 7	+ 4, 6	— 0,4
Ucraina	16, 9	19, 4	+ 2, 5	— 1, 9

Bielorusia	8, 2	10, 4	+ 2, 2	— 0,1
Moldova	10, 2	11, 6	+ 1, 4	— 0,8
Letonia	26, 4	29, 8	+ 3, 4	— 5, 2
Lituania	8, 5	8, 6	— 0,1	— 0,8
Kazahstan	42, 7	42, 4	— 0,3	+ 2, 6
Armenia	3, 2	2, 7	— 0,5	— 0,6
Kirghizia	30, 2	29, 2	— 1, O	+ 3, 3
Uzbekistan	13, 5	12, 5	— 1, O	+ 3, 4
Tadjikistan	13, 5	11, 9	— 1, 4	+ 3, 1
Georgia	10, 1	8, 5	— 1, 6	+ 2, 5
Azerbaidjan	13, 6	14, 5	— 2, 8	+ 4, 7
Turkmenia	17, 3	14, 5	— 2, 8	+ 4, 7

EVOLUŢIA C OMOARĂTĂ A RUŞILOR ŞI A TITULARILOR N DIVERSELE REPUBLICI (în %)

de ordin numeric şi nu din importanţa relativă a ruşilor trăind în republică. Între 1959 şi 1970, comunitatea rusă din Georgia s-a redus cu 11.000 de membri, adică aproximativ 0,3%.

Scăderea relativă a ruşilor din regiunile orientale nu trebuie, cu toate acestea să disimuleze realităţile evoluţiei grupului rus din momentul instalării sale în afara propriei

republici. Dacă privim numărul de ruşi instalaţi în afara graniţelor RSFSR şi nu importanţa lor relativă în populaţiile locale, constatăm că răspândirea caracteristică a ruşilor pentru deceniile care s-au scurs nu aparţine trecutului (vezi tabelul de mai jos).

NUMĂRUL RUŞILOR TRĂIND ÎN REPUBLICI

Republici	Recensământul din 1959 (în mii)	Recensământul din 1970 (în mii)	Modificări în %
Ucraina	7.091	9.126	+ 28, 7
Bielorusia	660	938	+ 42, 1
Uzbekistan	1.092	1.473	+ 34, 3
Kazahstan	3.972	5.522	+ 39, 2
Georgia	408	397	— 2, 7
Azerbaidjan	501	510	+ 1, 8
Lituania	231	268	+ 16, O
Moldova	293	414	+ 41, 3
Letonia	556	705	+ 26, 8
Kirghizia	624	856	+ 37, 2
Tadjikistan	263	344	+ 30, 8

Armenia	56	66	+ 17, 9
Turkmenia	263	313	+ 19, O
Estonia	240	335	+ 39, 6

Acest tabel demonstrează mai întâi o evoluţie foarte neregulată a grupului rus. În termeni generali, reiese că ruşii şi-au mărit numărul mai mult în afara graniţelor RSFSR-ului decât în interior. Dacă în RSFSR grupul rus a crescut cu 10, 1%, în alte părţi a sporit cu 37, 4%, creşterea generală a întregului grup fiind de 14%. Diferenţa provine, în acelaşi timp, din permanenţa migraţiilor ruse şi dintr-o deosebire de comportament demografic, în funcţie de locul de reşedinţă.

În ceea ce priveşte curentele migratoare, tabelul de la pagina 70 arată că ruşii se deplasează actualmente pe două axe. Ei emigrează masiv în regiunile occidentale, cu excepţia Lituaniei, în care prezenţa lor este foarte slabă şi, într-un grad mai scăzut, a Ucrainei. Asia Centrală – cu excepţia Tuikmeniei – continuă să-i atragă pe ruşi. Caucazul, din contră, pare a se închide treptat. Chiar şi Armenia nu înregistrează decât un slab spor al populaţiei ruse, la jumătate faţă de progresia medie a acesteia în afara RSFSR-ului.

Aceste deosebiri sunt cu atât mai interesante cu cât rezultă că ruşii se lasă influenţaţi în comportamentul lor demografic de mediile în care trăiesc. Indicele lor de fecunditate în Asia Centrală şi în Caucaz, regiuni în care o familie redusă nu este bine văzută, se ridică net.

Putem admite, deci, că în republicile occidentale creşterea populaţiei ruseşti se datorează unui progres al imigrării, iar în republicile orientale, unei fecundităţi mai

mari; în sfârşit, regresia lor în Caucaz se explică printr-o scădere a imigrării, chiar prin plecări, cum este cazul în Georgia.

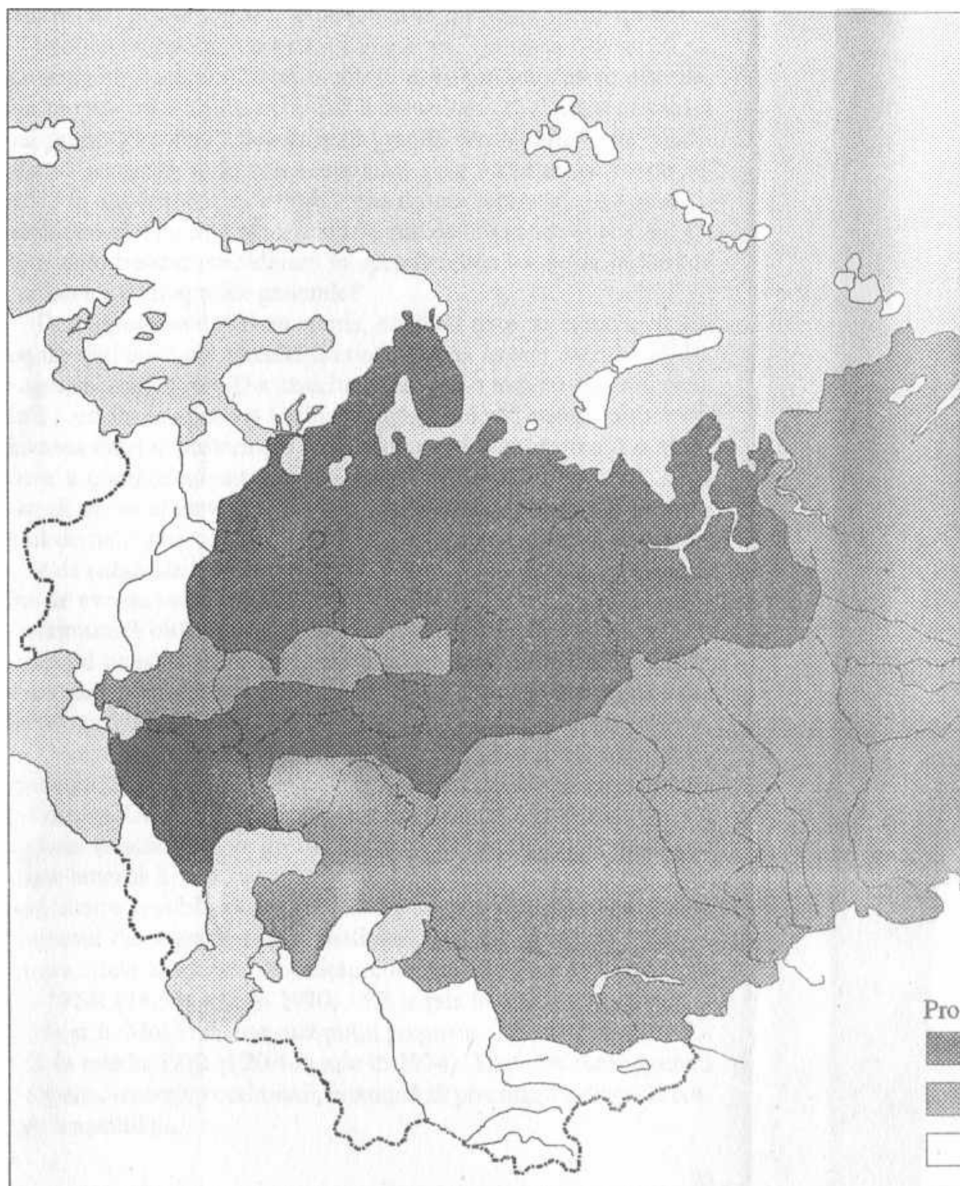
Răspândirea ruşilor, dacă se menţine, şi-a modificat din plin direcţia. După revărsarea spre est din anii 1926 – 1959, iat-o acum pe aceea către vest, către republicile care sunt trepte ale lumii occidentale. Vom reveni mai târziu asupra cauzelor acestei modificări profunde al curentelor migratoare ruse.

Populaţia sovietică a anului 2000

Vreme îndelungată, atât în Imperiul ţarilor, cât şi în Statul sovietic, preeminenţa rusă era un dat. Rusia era, prin chiar dinamismul ei, inima acestui ansamblu, elementul său esenţial şi catalizatorul său. Tabloul pe care ni-Joferă cel din urmă recensământ obligă la mai multă circumstan-[jÂ5 inamismul nu mai este privilegiul ruşilor. Alte grupuri etnice încep să urce şi să cântărească pe scara ansamblului. Mai mult chiar, Rusia propriu-zisă se depopulează. În sfârşit, importanţa ruşilor în afara Rusiei începe să scadă, răspândirea lor pare să aibă o semnificaţie mai redusă.

Aspectul esenţial al problemei nu priveşte însă, de acum încolo, nici trecutul, nici prezentul, ci populaţia viitoare a Uniunii Sovietice. Fără îndoială, este periculos în această materie să proiectezi tendinţele prezentului asupra viitorului. Cu toate acestea, ţinând cont de tendinţa ultimilor ani, de structura de populaţie a diferitelor grupuri etnice, pe vârstă şi pe sexe, de atitudinea care

PONDEREA RUŞILOR ÎN UNIUNEA SOVIETICĂ ÎN 1970

prevalează în grupurile etnice cu privire la problemele de naţionalitate, am putea, se pare, să

punctăm cu prudenţă câteva ipoteze.

Problema principală este următoarea. Uniunea Sovietică va continua să cunoască două tendinţe demografice foarte diferite, una proprie societăţilor cu o înaltă dezvoltare, cealaltă societăţilor mai puţin dezvoltate? Sau această graniţă demografică este condiţionată în principal de una economică şi se va estompa foarte repede? în alţi termeni, este oare vorba despre supravieţuirea unor situaţii care sunt pe cale să se schimbe sau de fenomene specifice, ale căror date trebuie considerate în specificitatea lor şi nu în lumina tendinţelor demografice generale?

Demografii sovietici au admis, după un timp de ezitare, că variaţiile regionale ale natalităţii constituie un aspect esenţial al demografiei sovietice38. Dar concluzia pe care o trag nu este univocă. Unii cred în menţinerea în timp a diferenţelor39; pentru alţii, examinarea datelor posterioare recensământului demonstrează o apropiere a comportamentelor naţionale40. Această apropiere, după adepţii ei, se efectuează printr-o foarte uşoară creştere a procentului de natalitate cel mai scăzut şi o scădere progresivă a procentelor de natalitate cele mai ridicate. Astfel, naţiunile cele mai prolifice ar evolua progresiv, în comportamentul lor demografic, de la „maximumul biologic la dimensionarea conştientă a familiei”. În sprijinul acestei teze, cei care o apără confruntă calculele de procentaje oferite de recensământul din 1970 cu cele care reies din datele parţiale reunite în 1971 şi 1972.

Comparând cifrele, putem, într-adevăr, să tragem mai multe concluzii. Mai întâi că, după 1960, declinul natalităţii este general în întreaga Uniune Sovietică, chiar dacă ritmul este diferit de la o regiune la alta. Dar peste tot, chiar şi în regiunile cu natalitate foarte puternică, o oarecare scădere a natalităţii este evidentă. Singura dintre

republici care face excepţie este Tadjikistanul, unde progresul demografic este o realitate continuă din 1940 încoace. Printre altele, o uşoară îmbunătăţire a natalităţii pare să se producă în RSFSR (14, 6 la mie în 1970; 15, 3 la mie în 1972; 15, 6 la mie în 1974) şi în Moldova, dar mai puţin pregnant (19, 4 la mie în 1970; 20, 6 la mie în 1972 şi 20, 4 la mie în 1974). Toate celelalte grupuri europene, inclusiv ucrainenii, continuă să prezinte tendinţe de scădere a natalităţii.

INDICELE DE NATALITATE PE REPUBLICI LA MIA DE LOCUITORI

Republici	1940	1960	1970	1972
URSS	31, 2	24, 9	17, 4	17, 8
RSFSR	33, O	23, 2	14, 6	15, 3
Ucraina	27, 3	20, 5	15, 2	15, 3
Bielorusia	26, 8	24, 4	16, 2	16, 1
Uzbekistan	33, 8	39, 8	33, 6	33, 2
Kazahstan	40, 8	37, 2	23, 4	23, 5
Georgia	27, 4	24, 7	19, 2	18, O
Azerbaidjan	29, 4	42, 6	29, 2	25, 6
Lituania	23, O	22, 5	17, 6	17, O
Moldova	26, 6	29, 3	19, 4	20, 6
Letonia	19	16	14	14

	, 3	, 7	, 5	, 5
Kirghizia	33 , O	36 , 9	30 , 5	30 , 5
Tadjikistan	30 , 6	33 , 5	34 , 8	35 , 3
Armenia	41 , 2	40 , 1	22 , 1	22 , 5
Turkmenia	36 , 9	42 , 4	35 , 2	33 , 9
Estonia	16 , 1	16 , 6	15 , 8	15 , 6

Trebuie, totuşi, să fim foarte prudenţi în concluzii, pentru că ultima perioadă de 4 ani este prea scurtă pentru a putea trage cu adevărat concluzii. Variaţiile de la un an la altul pot, adesea, indica tendinţe oarecum contrare.

O a doua concluzie se impune: în ciuda unei lente nivelări a comportamentelor, structura demografică actuală a Uniunii Sovietice va influenţa, timp de mai multe decenii, echilibrul diverselor populaţii la începutul secolului XXI. Unii demografi sovietici neagă, de altfel, teza general acceptată a nivelării progresive, tocmai pentru a sublinia persistenţa, ba chiar adâncirea deosebirilor în comportamentul natalist, chiar atunci când economia şi cultura se unifică. Şi ceea ce contează atunci în aprecierea şi previziunea tendinţelor viitoare ale demografiei sovietice este tocmai evaluarea factorilor principali ai comportamentului uman şi, respectiv, ponderea lor.

Şi un prim factor, decisiv, este – nu-i aşa? – cel *material*. Veniturile familiei cântăresc, fără îndoială, în comportamentul demografic. Dar oare peste tot nivelul venitului şi natalitatea urmăresc amândouă aceeaşi curbă? Din nefericire, nu dispunem de informaţii omogene pentru

întreaga arie a Uniunii Sovietice, încât să ne permitem să comparăm veniturile şi natalitatea pentru toate tipurile de populaţie sovietică. Dar, comparând două anchete efectuate în 1972, una în oraşele şi satele din zona occidentală, cealaltă în satele din Asia Centrală, în Azerbaidjan şi Caucaz, obţinem următorul tabel41.

MEDIA NAŞTERILOR / FEMEIE

Venitul lunar al familiei (în mii ruble)	Republici occidentale		Republici musulmane
	Muncitori şi funcţionari	Colhoznici şi sovhoznici	Colhoznici şi sovhoznici
— >150	1,77	2,22	3,88
151 – 210	1,69	2,37	4,16
211 – 300	1,72	2,51	4,12
301 – 450	1,79	2,67	4,21
451 – 600	1,88	2,89	4,12
601 – 900	1,96	3,04	4,17
901 şi peste	2,08	3,23	4,22

Acest tabel arată, fără îndoială, că, în funcţie de situaţia materială a familiei, există două reacţii diferite. În cazul familiilor din republicile occidentale, influenţa stării materiale asupra dimensiunii familiei este incontestabilă.

Dacă populaţia rurală, la acelaşi venit, are un număr mai mare de copii, la oraş, ca şi la ţară, venitul este hotărâtor pentru comportamentul demografic. În republicile orientale, dimpotrivă, venitul nu afectează decât foarte puţin dimensiunea familiei. În realitate, doar familiile foarte sărace au aici o natalitate mai scăzută decât celelalte, şi aceasta pentru motive foarte diferite (căsătorii adesea mai târzii şi motive sanitare), asupra cărora vom reveni mai târziu.

Educaţia este, poate, un factor şi mai important. O anchetă efectuată în 1972 în republicile occidentale42, în mediul urban, demonstrează că natalitatea nu este afectată, practic, de veniturile familiei, în familiile în care nivelul educaţiei nu depăşeşte formarea primară sau, la rigoare, gimnazială (8 clase). Şcolaritatea întreruptă este, de altfel, mai curentă în mediul rural. La cealaltă extremitate, evoluţia veniturilor nu afectează decât foarte puţin cuplurile care au o educaţie superioară. În schimb, în familiile cu o educaţie medie (10 ani de şcoală, şcoală profesională sau tehnică), legătura între venitul familiei şi natalitate este foarte strânsă. Aceste tendinţe care prevalează în familiile „occidentale" se regăsesc numai parţial în familiile „orientale". Fără îndoială, vom constata că în republicile cu natalitate mare, cu cât nivelul de educaţie al unui cuplu este mai ridicat, cu atât el va tinde să rărească şi să controleze naşterile. Tabelul următor, care face rezumatul informaţiilor cu privire la raportul educaţie-natalitate în republicile occidentale şi orientale, sugerează concluzii extrem de interesante pentru viitorul demografic al Uniunii Sovietice. El se bazează nu numai pe numărul real de naşteri, cât mai ales pe acela al naşterilor prevăzute de femei însele.

NUMĂRUL DE COPII PREVĂZUJ | J42

Nivelul de educaţie al femeii	Naţionalităţi cu un indice scăzut de natalitate		Naţionalităţi cu un Indice ridicat de natalitate	
	Nivelul de educaţie al soţului			
	Secundar superior	Sub nivelul secundar	Secundar superior	Sub nivelul secundar
Secundar şi superior	1,89	2,06	4,76	5,34
Sub nivelul secundar	2,15	2,41	6,73	7,03

La ce concluzii duce acest tabel? Mai întâi, că educaţia cântăreşte mult în comportamentele demografice, atât în societăţile occidentale ale URSS-ului, cât şi în cele orientale. În al doilea rând, se constată o diferenţă importantă între cele două tipuri de societate, în ceea ce priveşte elementul decisiv al schimbării de comportament. În societăţile orientale, educaţia femeii poate determina schimbări reale. Tabelul arată, într-adevăr, că atunci când soţii au nivele diferite de educaţie, soţul educat are o atitudine infinit mai conservatoare decât soţia educată. Diferenţa în numărul de naşteri dintre un cuplu în care cei doi soţi au o educaţie avansată şi un cuplu în care soţia nu are deloc este aproape tot atât de mare ca şi cea care separă cuplul dotat cu o educaţie avansată de cel complet lipsit de educaţie.

În schimb, atunci când în cuplu femeia are o educaţie superioară, natalitatea este destul de apropiată de aceea a unui cuplu în care ambii soţi au primit acelaşi nivel de

educaţie.

Dimpotrivă, în familia occidentală, diferenţa rezidă în nivelul de educaţie al cuplului luat global, variaţiile fiind slabe dacă luăm în considerare educaţia unuia dintre soţi.

Înţelegem atunci că educaţia femeii în republicile orientale este o miză decisivă a politicii demografiei sovietice. Atâta timp cât bărbaţii vor fi mai educaţi, îşi vor impune concepţia lor asupra societăţii şi această concepţie este net conservatoare şi natalistă.

În sfârşit, *urbanizarea*, care diferă sensibil de la o regiune la alta a Uniunii Sovietice, cântăreşte asupra comportamentului uman într-un mod considerat adesea decisiv43. În toate societăţile omeneşti, dezvoltarea oraşelor a antrenat modificări considerabile ale demografiei. Fără îndoială: mai puţine naşteri. Dar, în mod curent, şi condiţii mai bune de existenţă care permit, în parte, compensarea reducerii familiei prin scăderea mortalităţii infantile.

Deosebirile demografice în URSS apar, oare, şi în funcţie de gradul de urbanizare a fiecărei regiuni? Şi putem, oare, compara populaţiile urbane, cu comportamente similare, cu populaţiile rurale, caracterizate prin familii numeroase? în fapt, situaţia nu este atât de simplă. Fără îndoială, partea occidentală a URSS-ului este mult mai urbanizată decât periferia centro-asiatică. Dar şi aceasta este departe de a putea fi caracterizată prin absenţa vieţii urbane.

Recensământul din 1897 evidenţia deja aici prezenţa a 56 de oraşe, dintre care 26 numai pe teritoriul actualului Uzbekistan. Pe vremea aceea, 15% din populaţie era urbană şi desfăşura activităţi urbane (artizanat, mică industrie, comerţ) care, din secolul XIX încoace, nu au încetat să se dezvolte.

Cu toate acestea, marea revoluţie economică din anii

’30 a schimbat relativ puţin această periferie, deşi a zdruncinat complet structurile şi modul de viaţă al populaţiei ruse şi ucrainene. Nicio regiune din URSS nu a fost iertată de această schimbare radicală, dar amploarea schimbărilor produse diferă de la o regiune la alta. Acolo unde schimbarea a fost mai profundă, revoluţia economică nu s-a mulţumit să dea vieţii urbane o importanţă preeminentă, ci a rupt complet oraşul de sat şi a creat două civilizaţii, cea de oraş şi cea de sat. Această ruptură a făcut din oraş, din cultura sa, un pol de atracţie şi un model. Societatea ţărănească va căuta să se conformeze acestui model. Altfel, în ciuda unui progres al urbanizării, această modelare se va produce fără a se rupe unitatea societăţii. Populaţia oraşelor şi cea a satelor va rămâne solidară, legată printr-un model cultural în care prevalează tradiţiile. La începutul anilor ’60, atunci când un bilanţ al schimbărilor sociale efectuate după anii ’30 devine posibil, putem distinge – corelând urbanizarea şi natalitatea – trei societăţi distincte în interiorul celei sovietice:

Pe de o parte, popoare care au început să treacă de la o demografie de tip rural la o demografie de tip urban. Printre ele, cele mai angajate ar fi ruşii, ucrainenii, bieloruşii şi popoarele baltice, caracterizându-se, încă din această epocă, printr-o scăzută natalitate în oraşe, dar şi la sate, acolo unde pătrunde modelul urban. Alte popoare, cum ar fi tătarii, udmurţii şi moldovenii se află pe aceeaşi cale, dar mai puţin net, în măsura în care populaţia urbană şi-a limitat natalitatea, fără a fi, însă, urmată de cea de la ţară. Dar evoluţia nu mai poate fi oprită.

La cealaltă extremitate a comportamentelor demografice se găsea, încă din acea epocă, un grup compact de popoare – cele din Asia Centrală, o parte a Daghestanului, azerii etc. –, aflate încă la adăpost de schimbările comportamentului demografic. Pentru aceste

popoare, urbanizarea nu antrenează reducerea natalităţii, iar comportamentul citadin şi cel rural în acest domeniu sunt asemănătoare.

Între aceste două grupuri opuse, distingem un al treilea – armenii, iakuţii, balkârii – a căror natalitate rămâne ridicată, atât la oraş, cât şi la sate. Cu toate acestea, câteva indicii sugerează că aceste popoare sunt gata să treacă graniţa care le separă de modelul demografic urban şi de diferenţierea comportamentelor.

De la sfârşitul anilor ’50, Uniunea Sovietică s-a schimbat mult şi urbanizarea sâa dezvoltat mai ales acolo unde părea să fi stagnat. Dar schimbarea socială cea mai importantă nu se manifestă în dezvoltarea oraşelor, nici în creşterea numărului acestora, ci într-o anume *urbanizare a satului*. Datorită acestei realităţi sociologice căreia Basile Kerblay îi subliniază caracterul ireversibil44, sistemele de valori, modurile de viaţă ale oraşului pătrund în societatea rurală şi o modelează, iar familia este cea care suferă o adevărată lovitură: modelul familial urban – familia conjugală cu un număr redus de copii – tinde să se impună din ce în ce mai mult la sate.

Scăderea natalităţii, al cărei bilanţ este redactat de recensământul din 1970, este, întâi de toate, rezultatul atenuării diferenţelor de comportament dintre oraş şi sat. Dacă în trecu satul mai determină încă situaţia demografică a URSS-ului, iată că de acum oraşele sunt locul în care ea se decide, pentru că locuitorii lor au devenit modelul de viaţă al ţăranului, model cu atât mai atractiv cu cât dezvoltarea mass-mediei îl propagă amplu la sate. Dacă în anii 1930 – 1950 oraşele şi satele constituiau două medii distincte, îndepărtate şi reunite doar prin legături personale, de acum încolo ţăranii mai educaţi sunt zilnic impregnaţi de civilizaţia urbană prin intermediul ziarelor şi al televiziunii. URSS-ul s-a dorit cu

disperare o civilizaţie industrială. Mai trebuie, oare, să ne mirăm că, interpretând modernizarea în termenii urbanizării şi ai refuzului civilizaţiei rurale şi al tuturor valorilor sale, ţara îşi va vedea dispărând valorile familiale pe care satul reuşise să le mai conserve o vreme? Şi că preţul va fi plătit tocmai în monedă demografică? Şi totuşi, evoluţia caracteristică pentru societatea sovietică în ansamblu nu se aplică integral şi societăţilor musulmane, unde urbanizarea a făcut, totuşi, progrese.

DEOSEBIRI ORAŞ-SAT[45]

(Fecunditate urbană = 100)

Naţionalităţi	1958/1959	1969/1970	Naţionalităţi	1958/1959	1969/1970
ruşi	155	129	armeni	128	154
ucraineni	144	126	uzbeci	122	136
bieloruşi	143	129	kazahi	111	140
georgieni	156	132	kirghizi	111	137
moldoveni	148	136	tadjici	77	106
letoni	138	128	turkmeni	90	116
estonieni	150	135	azeri	149	139
lituanieni	130	145			

Recensământul din 1970, care este, în general, oglinda uniformizării societăţii sovietice, reflectă şi

specificitatea societăţilor periferice. Aici, comportamentul demografic oraş-sat, departe de a se apropia, se diferenţiază şi mai mult decât în trecut. Tabelul de mai sus demonstrează această evoluţie diferită a popoarelor.

Cum se explică asemenea diferenţe? Dacă gradul de urbanizare al celui de-al doilea grup este mai mic decât al celui dintâi, progresele urbanizării sunt, totuşi, incontestabile. Cu toate acestea, pentru cel de-al doilea, satul determină progresul demografic. Şi, evident, tot satul este acela care, în loc să se conformeze modelului urban, îşi conservă modelul demografic, propriul sistem de valori, comportamentele. Şi iată de ce.

Mai întâi, politica economică a URSS-ului. Priorităţile geografice au sfârşit prin a face din periferia musulmană o zonă înainte de toate agrară. Dezvoltarea economică a Asiei Centrale a fost orientată către marile culturi, şi populaţia rurală a fost astfel salvată. Dacă anii din urmă au fost marcaţi de o dezvoltare a centrelor urbane şi a populaţiei lor, acestea au primit mai degrabă o populaţie străină de regiune, decât pe ţăranii convertiţi la viaţa urbană. Vom reveni asupra acestui punct în capitolul următor.

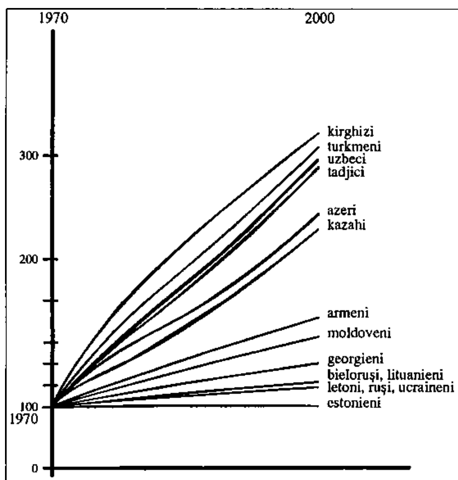
Mai mult decât atât, oraşele Asiei Centrale (cel puţin cele mijlocii) diferă adesea de oraşele europene prin apropierea lor faţă de sate, precum şi prin legăturile pe care le conservă cu satele vecine. Aceste legături sunt, în primul rând, cele de familie, rar dispersată. Copiii instalaţi la oraş rămân moral şi fizic aproape de părinţii care locuiesc lângă ei, în mediul rural. Sunt, de asemenea, legături de muncă. Populaţia urbană este, adesea, în aceste regiuni, ocupată cu muncile agricole în satele vecine. Adesea, procentajul de citadini-agricultori atinge 40% din populaţia activă a oraşului. Aceasta explică de ce cultura rurală se menţine chiar şi la oraş. De ce, de

asemenea, satul este acela care, chiar dacă nu este modelul demografic al oraşului, cel puţin îşi conservă autonomia de comportament. Oraşul centro-asiatic rămâne, însă, în ciuda dezvoltării sale, o insulă în sânul unei civilizaţii şi populaţii ţărăneşti. Fără îndoială, oraşele foarte mari îşi au o autonomie a lor şi nu sunt asemeni centrelor urbane mici şi mijlocii, legate fizic şi cultural de mediul ţărănesc înconjurător.

Trebuie, oare, să deducem că există diferenţe ireductibile în societatea sovietică? Fără îndoială că nu. Naţiunile de la periferia meridională a URSS-ului nu şi-au început încă (sau sunt abia la primii paşi) drumul spre civilizaţia urbană de tip clasic. Pe termen lung, opţiunea economică (dezvoltarea industrializării), progresele în educaţia femeii şi, mai ales, curentele migratoare mai extinse (instalarea ţăranilor în marile centre urbane, migrarea către alte regiuni), ar trebui să modifice cultura acestor popoare, precum şi comportamentul lor.

Dar este vorba despre procese lente. O revoluţie economică brutală, precum cea din anii ’30, le poate, evident, scurta. Cu toate acestea, revoluţia stalinistă a ocolit parţial periferia meridională a URSS-ului. Şi o a doua revoluţie de acest tip, violentă, ignorând oamenii, nu mai pare, totuşi, de conceput în URSS-ul de astăzi. Iată de ce putem admite că nu vor fi de ajuns câţiva ani pentru a uniformiza societatea sovietică. Şi că până la sfârşitul secolului specificităţi geografice şi culturale îi vor marca evoluţia.

Un popor sovietic? *Sau popoare sovietice*? EVOLUŢIA POPULAŢIEI SOVIETICE ÎNTRE ANII 1970 şi 2000

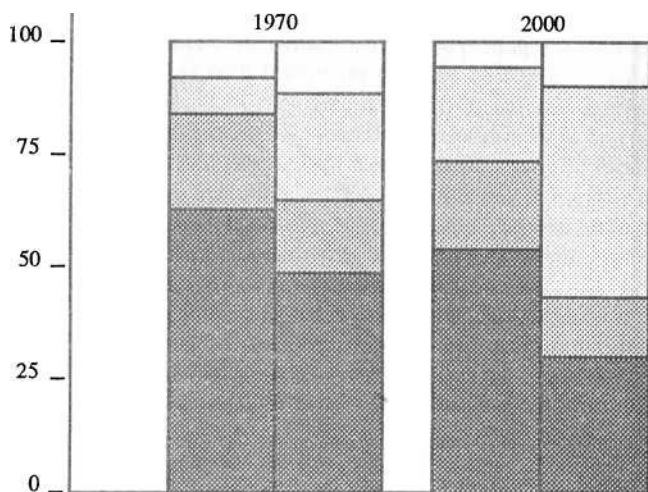

Putem risca, atunci, câteva previziuni pentru anul 2000? în ciuda pericolului unui astfel de exerciţiu (evenimente exterioare, foamete, epidemii etc., care pot reduce la neant speculaţiile cele mai prudente), putem încerca, pornind de la recensământul din 1970, să ne imaginăm URSS-ul sfârşitului de secol. Anul 2000 se justifică, întâi de toate, pentru că 30 de ani, adică o generaţie, îl separă de recensământul care serveşte ca bază proiecţiilor noastre.

Dacă ne menţinem strict la datele prezentate, fără a introduce vreun corectiv, putem prevedea evoluţii ale populaţiei foarte diferite, mergând pur şi simplu de la menţinerea nivelului din 1970 (estonienii) până la triplarea populaţiei Asiei Centrale. Această diversitate de situaţii se transcrie în graficul următor.

EVOLUŢIA PREVIZIBILĂ ÎN RAPORTUL DINTRE NUMĂRUL DE FEMEI ÎNTRE 15 şi 49 DE ANI ŞI NUMĂRUL DE NAŞTERI, PE GRUPURI NAŢIONALE

(în %)

%

femei număr femei număr între 15 de între 15 deşi 49 de ani naşteri şi 49 de ani naşteri

ruşi uzbeci, tadjici, kirghizi kazahi, azeri

ucraineni 1 alte naţionalităţi

Acest grafic se justifică esenţialmente prin situaţia prezentă, adică prin structura pe vârstă şi sex a diferitelor grupuri naţionale. O astfel de structură ne permite să credem că, dacă toate grupurile naţionale îşi văd scăzând, la un moment dat, capacitatea de reproducţie, viitorul este în mare parte decis de diferitele momente în care efectele structurii populaţiei îşi vor spune cuvântul în demografia sa.

Slăbirea rapidă a grupului ruso-ucrainean se datorează faptului că influenţa structurii populaţiei pe vârstă şi sex se face simţită încă din 1975. Pentru armeni, moldoveni, bieloruşi, georgieni acest

	1950		1960		1970		
	număr	%	număr	%	număr	%	măr
URSS	180.075	100	214.329	100	242.756	100	7.057

RSFSR	102.191	56, 7	119.906	55, 9	130.360	53, 7	8.842
Asia centrală	17.499	9, 7	24.402	11, 4	33.187	13, 7	449
Kazahstan	6.628	3, 7	9.850	4, 6	13.116	5, 4	.710
Kirghizia	1.740	1	2.172	1	2.968	1, 2	
Tadjikistan	1.532	0, 9	2.082	1	2.943	1, 2	
							.739
Turkmenia	1.210	0, 7	1.594	0, 7	2.190	0, 9	
Uzbekistan	6.383	3, 5	8.704	4, 1	11.970	4, 9	
Caucaz	7.777	4, 3	9.921	4, 6	12.393	5, 1	.649
Armenia	1.354	0, 8	1.867	0, 9	2.518	1	
Azerbaidjan...	2.896	1, 6	3.894	1, 8	5.166	2, 2	14.64
Georgia	3.527	2	4.160	1, 9	4.709	1, 9	

factor nu va fi decisiv decât peste zece ani; în timp ce popoarele cu natalitate ridicată nu-i vor resimţi efectele decât spre 199046.

Putem merge dincolo de aceste previziuni relativ generale? Şi să încercăm să estimăm populaţia viitoare a URSS-ului? Plecând tot de la situaţia şi tendinţele prezente, au fost făcute încercări atât în URSS, cât şi în lumea occidentală. Ele conduc la concluzia – exprimată cu mai multă sau mai puţină prudenţă – că între diferitele

naţionalităţi ale URSS-ului s-ar putea instala un echilibru nou, pe care îl putem urmări în graficul de la pagina 82 – o încercare de previziune asupra evoluţiei comparate a populaţiei feminine la vârsta de procreere şi asupra evoluţiei naşterilor în diferitele grupuri naţionale47. Echilibrul nou reiese mai ales din tabelul precedent, în care accentul este pus numai pe trei regiuni geografice: Rusia, Asia Centrală, Transcaucazia, adică pe viitorul poporului rus şi pe cel al popoarelor musulmane.

Ce importanţă să acordăm acestui tabel48? Ce concluzii să tragem?

Basile Kerblay ne aminteşte, pe bună dreptate, de previziunea din anul 1900 a marelui savant rus Mendeleev, şi anume că în 2053 populaţia ţării sale se va ridica la 800 milioane de locuitori49 – Calcul legitim la acea epocă, ţinând cont de faptul că, la începutul secolului, populaţia Imperiului se dublase în numai 40 de ani. Calcul care, comparat cu starea prezentă a populaţiei sovietice, subliniază caracterul aleatoriu al oricăror pronosticuri.

Şi cu toate acestea, dacă admitem menţinerea până în anul 2000 a actualului procent de creştere – ipoteză bazată pe previziunile propuse aici –, este clar că ea nu se va realiza decât prin aportul demografic al naţiunilor orientale. În măsura în care URSS-ul nu poate, din inconveniente majore pentru dezvoltarea sa economică şi pentru securitatea sa, să prevadă un progres demografic mult superior celui pe care îl indică aici, în măsura în care, de asemenea, nu poate avea pe termen scurt, alte surse de progres demografic decât regiunile sale orientale, politica sovietică trebuie să mizeze pe menţinerea acestui dualism, al particularităţii sale şi nu pe uniformizarea comportamentelor populaţiei sovietice. Aceasta înseamnă că progresul URSS-ului este condiţionat de o creştere a dezechilibrelor de populaţie şi nu pe o reechilibrare a

acestora.

Ce înseamnă, de fapt, aceste dezechilibre? Ritmul demografic al popoarelor musulmane i-a determinat adesea pe observatori să decreteze cu grăbire o revoluţie totală în compoziţia societăţii pluri-etnice a URSS-ului. Cu toate acestea, cifrele precedente incită la prudenţă. În ciuda schimbărilor intervenite, care vor continua, în ciuda plauzibilei sale treceri sub pragul de 50%, poporul rus rămâne, la sfârşitul secolului, poporul cel mai numeros al URSS-ului. Popoarele centro-asiatice vor reprezenta cel mult un sfert din populaţia sovietică la acea dată, o treime dacă li se adaugă cele din Caucaz, dintre care două sunt, totuşi, creştine şi istoric ostile islamului şi civilizaţiei turce. Această progresie a popoarelor turco-musulmane este considerabilă, fără îndoială (într-o jumătate de secol, ponderea lor în ansamblu se va fi dublat), dar nu implică deloc că poporul rus va fi înghiţit de ele, sau deposedat de poziţia sa preeminentă.

Problema se pune mai puţin în cifre brute, cât în noua situaţie creată. În primul rând, convingerea pe care o au popoarele dinamice că ele deţin cheia progresului general al societăţii sovietice. Ceea ce s-ar putea traduce prin solicitarea unor responsabilităţi politice noi. În al doilea rând, aceste noi echilibre ale populaţiei ridică probleme economice – locuri de muncă, dezvoltare regională – care, nerezolvate, dau naştere, vom vedea, unor contradicţii grave. Deci tocmai problemele create de aceste dezechilibre sunt cele care contează şi trebuie examinate pentru a le înţelege, încotro vor lovi şi care le este potenţialul.

În sfârşit, o întrebare restrânge toate analizele pe care le-am putea face. Este vorba despre dezechilibre originale? Sau naţionale? Dacă societatea sovietică evoluează către o integrare economică, dacă diferenţele

naţionale tind să se şteargă, atunci ce mai contează dinamismul cărui popor dă creşterea demografică?! în ultimă instanţă, cea care se înmulţeşte este naţiunea sovietică. Şi, dacă, dimpotrivă, naţiunea sovietică nu evoluează spre integrare, în acest caz dezechilibrele între diversele grupuri naţionale pot fi periculoase la un moment dat pentru societate în integritatea şi coeziunea sa. Ele pot atunci încuraja tendinţa către diferenţiere în detrimentul celei care ar ajuta integrării. Iată de ce modificările demografice şi perspectivele nu au sens decât în lumina a doua aspecte fundamentale:

1. Ce tendinţă domină societatea sovietică? Tendinţa de integrare? Sau tendinţa de consolidare a deosebirilor?

2. În ce sens vor acţiona dezechilibrele demografice? Vor fi favorabile integrării? Sau vor constitui fermenţi ai diferenţierilor, ba chiar ai dezintegrării?

Capitolul III

Schimbări demografice şi conflicte economice

TENDINŢELE demografice nu sunt fenomene izolate în viaţa unei ţări. Nici fenomene cu consecinţe limitate. Ele modelează pe termen lung comunitatea umană şi determină relaţiile cu mediul înconjurător. Într-un sens precis, schimbările demografice recente pot avea în URSS un efect considerabil: forţa de muncă se va împuţina.

La început, nu ar părea catastrofal. Societăţile industrializate sunt confruntate, astăzi, mai degrabă cu problema şomajului, a unor vacanţe mai frecvente şi mai lungi, decât cu descoperirea forţei de muncă. Totuşi, în URSS, în ciuda unui grad înalt de industrializare, criza care ameninţă să se producă este cea care decurge dintr-o forţă de muncă insuficientă şi inegal repartizată în teritoriu. Pentru această ţară, este o problemă nouă, care se bate cap în cap cu obiceiurile statului şi indivizilor şi cere soluţii de anvergură, dintre care niciuna nu pare încă

nici evidentă, nici uşor de implementat.

De la risipă la penurie:

forţa de muncă sovietică la sfârşitul secolului

Dezvoltarea economică este peste tot o treabă a bărbaţilor. Dar nicăieri această axiomă nu pare mai reală decât în URSS. Abundenţa forţei de muncă, parcă fără sfârşit, a contribuit decisiv la transformarea acestei ţări. Timp de decenii, satul a furnizat industriei muncitori pe potriva cererii şi în condiţii excepţionale.

Statul, proprietar al întregii economii, era şi proprietarul oamenilor necesari dezvoltării sale. Putea să decidă asupra cantităţilor de oameni de care avea nevoie. Îi putea repartiza unde dorea şi îi putea plăti cât îi convenea, adică prost. *J*

După giganticul efort de schimbări economice întreprins la începutul anilor ’30, această capacitate a statului de a dispune de rezerve umane cvasi-nelimitate şi integral supuse puterii sale a fost utilizată pe larg. Chiar dacă sfârşitul perioadei staliniste a avut ca o primă consecinţă scăderea maleabilităţii forţei de muncă, sporirea autonomiei sale, economia sovietică era încă amplu fondată pe abundenţa acesteia. Ţân ciuda apelurilor la o mai mare productivitate, la o creştere calitativă a lucrului, obişnuinţa înrădăcinată era să se conteze mai degrabă pe numărul lucrătorilor, decât pe raţionalizarea eforturilor fiecăruia în vederea atingerii obiectivelor fixate în diferite domenii. Risipa de muncitori, de forţă de muncă, a fost în URSS, timp de o jumătate de secol, una dintre regulile de funcţionare a economiei. Ori tocmai această regulă se va schimba după ultimele modificări demografice şi aceasta tocmai în profitul unei utilizări maximale a forţei de muncă disponibile. Dar este acesta un aspect atât de grav? Sau de urgent?!

Da, fără îndoială. Şi termenii sunt simpli. În 1970, din

cei 241, 7 milioane de locuitori, URSS conta, ca forţă de muncă potenţială, pe 130, 5 milioane de persoane. Potenţială, pentru că se referă la populaţia aptă de muncă, adică aceea aflată între 16 şi 60 ani pentru bărbaţi şi 16 şi 55 de ani pentru femei. Această forţă de muncă nu era integral utilizată, din moment ce recensământul a înscris doar 115, 2 milioane de persoane exersând realmente o meserie. Dintre acestea, 2, 6 milioane aparţineau deja unor clase de vârstă superioare vârstei normale a populaţiei active. Printre inactivi trebuie să numărăm şi un mare număr de studenţi (8.627.000 de tineri între 16 şi 19 ani), femeile casnice, militarii şi poliţia (3, 2 milioane), invalizii.[1]

Ar fi, însă, plauzibilă mărirea numărului real de persoane active, pentru că trebuie ţinut cont de cele care exercită activităţi private, la ţară. Deci, să zicem că marea armată a muncitorilor din URSS se ridică la 125, 4 milioane de persoane[2], adică – în ciuda celor care, deşi vârsta le-ar permite, nu aparţin populaţiei active – putem considera că numărul de oameni ai muncii din URSS se apropie mult de cifra populaţiei active potenţiale.

Incidenţele modificărilor demografice asupra populaţiei active a anilor viitori devin evidente la lectura următorului tabel[3]:

I – CREŞTEREA ESTIMATĂ A POPULAŢIEI ACTIVE ÎN URSS ÎNTRE ANII 1971 şi 2000 (*în zeci de mii*)

Anii (*planuri cincinale*)	Creştere totală	Creştere anuală medie	Indice de creştere anuală medie (*în procente*)

1971 – 1975	12.963	2.593	1,9
1976 – 1980	10.378	2.076	1,4
1981 – 1985	2.664	533	0,3
1986 – 1990	2.630	526	0,3
1991 – 1995	3.291	658	0,4
1996 – 2000	8.101	1.620	1,O

Acest tabel corespunde evoluţiei generale a populaţiei sovietice. Reducerea naşterilor, înregistrată la începutul anilor ’60, se traduce în reducerea forţei de muncă încă de la sfârşitul anilor ’70, pentru a culmina spre 1990. Abia în acest moment tendinţa ar putea începe să se schimbe, fiind previzibilă o mărire a populaţiei active, cu condiţia să se menţină uşoara redresare demografică la care asistăm şi ca demografia dinamică a naţiunilor meridionale ale URSS-ului să nu scadă în mod spectaculos. Pentru că problema naţională îşi arată aici adevărata dimensiune în stagnarea populaţiei active. Dacă populaţia activă creşte, chiar cu greu, în loc să suporte o reducere dramatică, această creştere se datorează vitalităţii periferiei sovietice. Şi să reluăm datele din tabelul de mai sus, plasându-le în diferitele regiuni demografice ale URSS-ului. Consecinţele diversităţii componentelor nataliste asupra forţei de muncă viitoare sunt infinit mai clare (*vezi tabelul de la pagina 90*).

Acest tabel4 solicită mai multe remarci. În primul rând, el ne indică importanţa excepţională pentru URSS şi viitorul său a dezvoltării demografice a popoarelor ne-ruse.

Dacă importanţa lor relativă în comunitatea umană sovietică sporeşte considerabil, după cum am văzut, fără, însă, a le face, prin aceasta, majoritare, în schimb, în anii 1980 – 1995 va depinde de ele şi numai de ele ca Uniunea Sovietică să-şi poată menţine populaţia activă la nivelul actual sau, aşa cum deja prevăd conducătorii săi[5], economia sovietică va fi confruntată cu lipsa forţei de muncă. De-a lungul anilor în care criza forţei de muncă va culmina, Asia Centrală şi Kazahstanul vor fi unicul rezervor de bărbaţi de unde economia sovietică va trebui să-şi satisfacă necesităţile[6]. Rolul economic al acestei regiuni va depăşi de departe *potenţialul său uman* în ansamblul sovietic. La începutul secolului următor, atunci când se va instaura o situaţie mai favorabilă şi mai echilibrată, Asia Centrală încă va mai participa cu mai mult de jumătate din creşterea potenţialului populaţiei active.

Pe de altă parte, comparând evoluţia celor trei regiuni cu evoluţia populaţiei active la scara întregului (JRSS, putem deduce că toate celelalte popoare ale URSS-ului se vor găsi într-o situaţie cel puţin la fel de defavorabilă ca aceea a Rusiei şi că, deci, nu vor contribui cu nimic la compensarea deficitului forţei de muncă ruseşti. Acest deficit va afecta toate republicile, cu excepţia celor din Asia Centrală, Kazahstan şi Caucaz, începând din 1980. În republicile baltice, se pare că această tendinţă se va face simţită începând cu 1990.

Tăiată demografic pe din două, Uniunea Sovietică va fi, de asemenea, scindată în anii care vor veni, prin modul în care va evolua populaţia sa activă.

Comparând Uniunea Sovietică văzută economic cu Uniunea Sovietică văzută demografic, întrevedem mai bine de ce creşterea inegală a populaţiilor constituie o veritabilă sfidare la adresa economiei sovietice. O primă

informaţie: numărul insuficient de muncitori. Dar, mai ales, localizarea deficitului de populaţie activă tocmai acolo unde forţa de muncă este mai solicitată, în regiunile cele mai industrializate, cele mai urbanizate. În Rusia şi, în parte, în Ucraina, acolo unde se află marile ansambluri industriale. Punerea în valoare a resurselor Siberiei şi Extremului Orient cere şi ea investiţii umane considerabile. De aici încolo, toate proiectele Uniunii Sovietice se vor lovi de problema demografică şi impactul său asupra forţei de muncă. Care va fi reacţia puterii? Nu trebuie uitat că, în situaţia actuală din ţară, puterea trebuie să acţioneze pe două planuri: să încerce să determine mărirea forţei de muncă disponibile şi să-i reajusteze repartizarea, în funcţie de distribuţia geografică a resurselor şi industriilor.

Este posibilă în Uniunea Sovietică o politică generală a forţei de muncă? Fără îndoială că pot fi prevăzute mai multe soluţii, unele deja aplicate în parte. Statul poate încerca mai întâi să lărgească cele două limite ale populaţiei active. Viaţa profesională este, într-adevăr, scurtă în URSS. Studii care se prelungesc, un

Anii (*planuri cincinale*)	RSFSR			Asia Centrală şi Kazahstanul		
	Creştere totală	% din creşterea naţională	Indice mediu de creştere anuală	Creştere totală	% din creşterea naţională	Indice mediu de creştere anuală
1971 – 1975	6.039	46, 6	I, 6	3.089	23, 8	3, 7
1976 – 1980	3.928	37, 8	I	3.444	33, 2	3, 5

1981 – 1985	— 813		— 0,2	2. 773	10 4, 1	2. 4
1986 – 1990	— 880		— 0,2	2. 880	10 9, 5	2, 2
1991 – 1995	— 425		— 0,1	3. 361	10 2, 1	2, 4
1996 – 2000	1. 964	24 , 2	0, 5	4. 380	54 , 1	2, 7

serviciu militar de doi ani, o fac să înceapă destul de târziu. Pensionarea, în schimb, intervine destul de devreme: 55 de ani pentru femei, 60 pentru bărbaţi.

Se poate reduce şcolarizarea obligatorie şi, odată cu ea, numărul de elevi care scapă astfel de un număr de ani de muncă în favoarea unei formaţii intelectuale sau profesionale?

Reducerea şcolărităţii este improbabilă, pentru că statul sovietic a făcut din educaţie unul dintre scopurile sale. Şi, dacă actualmente şcolarizarea obligatorie nu este decât de 8 ani, generalizarea învăţământului de zece ani este un proiect imediat. Această insistenţă asupra şcolarizării ţine în acelaşi timp atât de ataşamentul sovietelor faţă de progresul intelectual, cât şi de necesităţile ţării de a avea muncitori educaţi. Atunci când forţa de muncă lipseşte, calitatea celei existente este un factor extrem de important în viaţa economică. Iată de ce, în loc să reducă perioada de şcolarizare, puterea sovietică face eforturi să dezvolte un învăţământ tehnic, adesea în detrimentul învăţământului superior, în care un sistem de selecţie strictă îi permite să controleze riguros accesul.7

La cealaltă extremă a vieţii active, pensionarii sunt pentru putere o tentaţie constantă. În fapt, ei sunt deja larg asociaţi vieţii active. Recensământul a dovedit-o. Au fost adoptate diverse măsuri menite re-atragerii

pensionarilor în câmpul muncii.8 Cu toate acestea, puterea se loveşte de o rezistenţă de opinie destul de fermă. Fără îndoială că pensionarii care îşi păstrează sau îşi reiau activitatea sunt din ce în ce mai numeroşi. În 1960, doar 11% din pensionari aveau o activitate. La recensământul din 1970, 19% dintre ei se regăseau în câmpul muncii, iar cinci ani mai târziu populaţia lor se ridicase la 24, 3%.9 Dar este îndoielnic dacă problema forţei de muncă s-ar rezolva printr-o creştere continuă a contribuţiei celor care au atins vârsta pensiei. Mai mult chiar, populaţia sovietică se alarmează de fiecare dată când este se dă vreo dispoziţie care impietează dreptul la pensionare. Pentru a satisface nevoilor forţei de muncă rurale a fost necesar ca, în 1968, să fie aliniată vârsta de pensionare a colhoznicilor la aceea a lucrătorilor – muncitori şi funcţionari – de stat şi să se acorde prevederi ceva mai favorizante pentru o serie de muncitori de la sate.10

Presiunea populară în acest sens s-a manifestat cu claritate în momentul dezbaterilor pentru o nouă Constituţie. Prin intermediul ziarelor care relatează această consultare la bază, se constată că

Interesul popular faţă de condiţiile de lucru şi pensionare a fost considerabil.

Cetăţenii sovietici se tem ca noua Constituţie să nu fie însoţită de o creştere a vârstei de pensionare. Au făcut tot ce au putut pentru a determina înscrierea în Legea fundamentală, la capitolul dreptului la pensie, a vârstei la care acest drept se consideră câştigat. Presiunea care a animat dezbaterile asupra acestui aspect ne arată că nu este uşor să revii asupra acestor prevederi.

Deci, neputând să intervină asupra vârstei de pensionare, puterea mai poate încerca să dreneze forţa de muncă rurală către industrie? încă o dată se pare că

soluţiile posibile au fost epuizate. Şi dacă în 1950 populaţia activă angajată în agricultură reprezenta încă 50 de milioane de persoane, în 1970 nu mai regăsim aici decât 37 de milioane, iar în 1974 doar 34 de milioane de lucrători. Pe de altă parte, puncţiile efectuate în forţa de muncă de la sate au ca efect dislocarea populaţiei celei mai tinere şi în special a bărbaţilor. Satul va avea, de aici înainte o populaţie mai bătrână decât a oraşelor şi predominant feminină. De asemenea, o populaţie mult mai puţin educată şi, deci, mult mai puţin dinamică. Acest lucru explică de ce satul este din ce în ce mai puţin interesant pentru tineri, al căror exod către oraş este un aspect curent al istoriei sovietice din ultimele decenii. Cu toate acestea, producţia agricolă, cel puţin aşa cum este ea organizată în URSS – cere braţe de muncă şi mai ales braţe viguroase.

Dificultăţile agriculturii sovietice constrâng puterea să ia în considerare, şi aici, factorul uman şi, deci, să încerce oprirea hemoragiei care goleşte satele sovietice. Soluţii pentru problema forţei de muncă nu se pot găsi, deci, nici aici.

Reducerea efectivelor armatei, sau a duratei serviciului militar, ridică probleme legate de funcţia integratoare a armatei în societatea sovietică, asupra căreia vom reveni mai târziu. Şi, în plus, o astfel de reducere n-ar rezolva mare lucru, în măsura în care recruţii sunt, oricum, folosiţi la lucrările civile (de pildă, la construirea căii ferate Baikal-Amur).11

Aşadar, după cum vedem, mijloacele de mărire a forţei de muncă sunt extrem de restrânse. Nu mai rămâne decât repartizarea ei în funcţie de necesităţile economiei. Şi aici, la o primă abordare, se pare că se impun soluţii extrem de simple. Regiuni dezvoltate economic şi industrial suferă deja – şi vor suferi şi mai mult – de o

penurie de forţă de muncă. În schimb, regiuni ocupate în primul rând cu agricultura, unde natura solului şi climatul limitează extinderea la infinit a spaţiului agricol, abundă în forţă de muncă, devenită în curând excedentară.

Aceste dezechilibre coexistă în spaţiul aceluiaşi stat unde locuiesc oameni care au primit aceeaşi educaţie şi folosesc la scară largă aceeaşi limbă, limba rusă. Fără să prevadă încă argumentul folosirii sub capacitate într-o parte şi a penuriei de muncitori în cealaltă, Hruşciov anunţa că sovieticii ar avea tendinţa de a se deplasa din ce în ce mai mult, în funcţie de necesităţile economice.

Acum, când aceste necesităţi sunt presante, când ele condiţionează viitorul tuturor, poate fi pusă în practică soluţia întrevăzută de Hruşciov – migraţiile? Ne putem imagina sosirea masivă a uzbecilor în oraşele industriale ale Rusiei sau în noile oraşe din Siberia12? Pentru a încerca să răspundem la această întrebare, trebuie să aruncăm mai întâi o privire înspre trecut şi în prezent şi să vedem în ce măsură o asemenea evoluţie a distribuţiei geografice a populaţiilor corespunde unor mişcări spontane sau organizate, deja existente.

Civilizaţii refractare la migraţii

Asia Centrală, rezervor potenţial al forţei de muncă, ar trebui, în principiu, să se preteze migraţiilor. Cel puţin aşa s-ar crede, dacă ne gândim la trecut. Dintre marile civilizaţii care au înflorit în această regiune, multe erau nomade. Drumurile Asiei Centrale au fost, secole de-a rândul, brăzdate de caravane. Şi, la începutul secolului, frontiera între nomazi şi sedentari era încă greu de trasat. Dar puterea sovietică a zdrobit ultimele rămăşiţe ale nomadismului şi l-a înlocuit, acolo unde o cerea economia, cu transhumanţe organizate şi limitate.

Fără îndoială că, în acelaşi timp, Stalin a pus la dispoziţia industrializării o nouă formă de migraţie,

smulgând din căminele lor largi mase de ţărani şi aruncându-le în îndepărtate ocne-şantier. Popoarele Asiei Centrale şi-au plătit şi ele tributul acestor migraţii forţate şi ucigaşe.

Dar, odată cu moartea lui Stalin, succesorii săi au dorit să-şi fondeze puterea pe un anumit grad de acceptare de către populaţie a deciziilor lor şi timpul acestor mari migraţii a trecut. Pentru a atrage muncitori pe şantierele Marelui Nord trebuie să-i plăteşti mai bine decât ai face-o în altă parte.

Salarii mai mari în regiuni inospitaliere, atracţia marilor oraşe şi a unor posibilităţi de educaţie mai mari pentru copii – au fost ele stimulente suficient de convingătoare pentru a determina popoarele Asiei Centrale să-şi părăsească pământul natal? Nu se poate răspunde la această întrebare fără a repune problema migraţiilor în cadrul general al Uniunii Sovietice, fără a compara atitudinile tuturor popoarelor care trăiesc aici.

Dacă până la recensământul din 1970 statisticile detaliate lipseau din URSS, încât să ne poată da o idee clară a mişcărilor de populaţie de atunci, informaţiile care se înmulţesc ulterior ne permit să înţelegem mai bine amplitudinea şi direcţia acestor mişcări în decursul ultimilor 20 de ani.13 Populaţia sovietică se deplasează esenţialmente pe patru axe: de la ţară către oraş; de la oraş la ţară; de la un sat la altul; de la un oraş la altul. Aceste axe se înscriu şi mai mult într-un al doilea cadru: migraţiile în sânul aceleiaşi regiuni, de la o regiune la alta.

Atunci când luăm în considerare diversele direcţii adoptate de migratori, se constată că populaţia sovietică în ansamblul ei se deplasează mult. În fiecare an, cel puţin 15 milioane de persoane îşi schimbă reşedinţa.14 Aceste mişcări se efectuează în primul rând în sensul oraş-oraş

(38, 1%), sat-oraş (31, 4%) sat-sat (17, 8%), oraş-sat (12, 7%).

Cifrele atestă, dacă mai era necesar, că nucleul de atracţie, în Uniunea Sovietică, este oraşul şi că depopularea satelor continuă. Diferite anchete au arătat, de altfel, că slaba mişcare oraş-sat privea mai ales persoanele în vârstă care părăseau oraşul în momentul încheierii vieţii lor active. Dar aceste cifre nu sunt decât medii care disimulează variaţii importante în mişcările de populaţie de la o republică la alta. Migraţiile de la un oraş la altul sunt curente mai ales în Asia Centrală şi în Caucaz, unde ele reprezintă o parte importantă a curentelor migratoare: 58, 7% în Turkmenia; 50, 6% în Azerbaidjan, 41, 5% în Armenia; 40, 6% în Uzbekistan; 40% în Tadjikistan, în timp ce, în rest, aceste curente nu reprezintă decât 30 – 40%, iar în Moldova, la cealaltă extremă: 25, 4%.

Din contră, deplasările de la oraş către sat afectează mai puţin decât alte republici pe cele din Asia Centrală şi din Caucaz. Cu două excepţii: Armenia (33, 1%) şi Republica Kirghiză (33%). Dar sunt foarte ample în Moldova (43, 3%), în Bielorusia (42%) şi în Ucraina (33%), Georgia, în sfârşit, cu 33, 3%, se suprapune exact pe media naţională.15

Diferenţa existentă în structura curentelor migratoare de la o republică la alta se completează cu o diferenţă de amploare. Republicile cele mai marcate de migraţii sunt: RSFSR (17.395.000 persoane în 1968 – 1969), Ucraina (4.385.000) şi Kazahstanul (2.073.000). Cifra cea mai scăzută de migratori a fost atinsă de Uzbekistan, care înregistrează în acel an doar 372.300 de ieşiri. Exemplul uzbek ilustrează o altă particularitate a curentelor migratoare sovietice: opoziţia, în ciuda unei mobilităţi cvasi-generale, între republicile beneficiind ca

ultim resort de un aport de populaţie (RSFSR, Ucraina, Bielorusia, Lituania, Armenia, Estonia) şi de republicile deficitare în imigranţi, care este cazul întregii Asii Centrale şi al Caucazului, cu excepţia Armeniei şi care începe să fie caracteristic şi pentru Moldova.16

Că populaţiile sunt mai mult sau mai puţin migratoare, că migraţiile în diverse republici se efectuează mai mult de la un oraş la altul, sau de la ţară la oraş, aceste diferenţe de amplitudine şi direcţie în curentele migratoare nu trebuie să disimuleze caracterul foarte general al deplasărilor de populaţie. Uniunea Sovietică este în perpetuă mişcare. Dar oare această mişcare perpetuă modifică profund distribuţia naţională a fiecărei republici? Dispersează egal toate grupurile naţionale? Le pregăteşte totodată pentru dispersiile ulterioare? La aceste patru întrebări un prim răspuns poate fi găsit în analiza distribuţiei grupurilor naţionale, în republicile lor cât şi, în exterior, între 1959 şi 1970. (*vezi tabelul III*)

III – PROCENTUL DIN NAŢIUNEA TITULARĂ TRĂIND ÎN REPUBLICĂ.

ÎN RAPORT CU ANSAMBLUL GRUPULUI NAŢIONAL ÎN URSS17

Nationalităţi	1959	1970
ruşi	85, 8	83, 5
ucraineni	86, 3	86, 6
bieloruşi	82, 5	80, 5
uzbeci	83, 8	84, O
kazahi	77, 2	79, 9
georgieni	96, 6	96, 5
azeri	84, 9	86, 2
lituanieni	92, 5	94, 1
moldoveni	85, 2	85, 4
letoni	92, 7	93, 8
kirghizi	86, 4	88, 5

tadjici	75, 2	76, 3
armeni	55, 7	62, O
turkmeni	92, 2	92, 9
estonieni	90, 3	91, 8

Acest tabel demonstrează că, în ciuda tuturor iluziilor cu care s-ar fi hrănit Hruşciov, curentele migratoare şi răspândirea naţională sunt departe de a coincide. Cu excepţia ruşilor şi bieloruşilor, toate grupurile naţionale sunt, din 1970, cu mult mai concentrate în republicile lor decât fuseseră cu zece ani în urmă. Acest proces de concentrare a grupului în interiorul frontierelor naţionale este cu totul remarcabil în cazul unei naţiuni cu o diasporă foarte puternică

— Aşa cum este cea armeană –, precum şi în cazul grupurilor naţionale cu o natalitate scăzută, cum sunt grupurile baltice. Fără îndoială, în cazul armenilor, această modificare de situaţie este probabil datorată diferenţei de comportament dintre armenii din republică (având o natalitate ridicată) şi cei din diaspora, care par să adopte comportamentul demografic al mediului în care locuiesc, în cazul balticilor, este clar vorba despre o revenire a balticilor dispersaţi către republicile lor de origine.

În ciuda acestei diferenţe importante între naţiunile care se dispersează şi naţiunile care se concentrează, tabelul de mai jos dă, la prima lectură, o impresie de uniformitate. Proporţia membrilor unei comunităţi naţionale trăind în interiorul frontierelor proprii, în raport cu totalitatea grupului, variază relativ puţin de la un grup la altul. Cu excepţia celor câteva naţiuni care trăiesc deosebit de concentrat (georgieni, baltici, turkmeni), mai toate grupurile naţionale îşi regăsesc circa 80 – 85% din membri în republică, restul de 15 – 20% fiind dispersaţi. Trebuie să tragem concluzia că este vorba de o situaţie

peste tot comparabilă, cu o proporţie mai mult sau mai puţin stabilă de elemente rupte de grupul lor, trăind într-un mediu străin şi, prin aceasta, mai la îndemână de a fi asimilate?

Cu alte cuvinte, oare toate grupurile naţionale se dispersează nediferenţiat de-a lungul întregului teritoriu al URSS-ului, sau există, totuşi, situaţii diferite în diasporă? Migraţia rusă este un aspect istoric tradiţional şi, după cum am văzut deja, ea caracterizează istoria Imperiului şi chiar a URSS-ului. Ruşii sunt prezenţi peste tot, dar este clar că direcţia lor de deplasare se modifică.

Asistăm, între 1959 şi 1970, la un reflux al ruşilor din Georgia, care se traduce prin reducerea numărului lor, precum şi la un reflux din Azerbaidjan şi Armenia, în schimb numărul lor crescând peste tot în alte zone ale Uniunii Sovietice. În orice caz, ucrainenii

— Dintre ei, 5, 5 milioane trăiau în afara Ucrainei care „primise44 între 1959 şi 1970, cam un milion de ruşi 18 – au sporit, în aceeaşi perioadă, ca număr în toate republicile, cu excepţia RSFSR.19

IV – DISTRIBUŢIA GEOGRAFICĂ A POPOARELOR ASIEI CENTRALE20

Naţiuni	Număr total	Kazahstan	Uzbekistan	Kirghistan	Tadjikistan	T rkmen
kazahi	5.299.000	4.234.000	476.000	22.000	8.000	[illegible].000
uzbeci	9.195.000		7.725.000	333.000	666.000	[illegible]9.000
kirghizi	1.452.000	216.000	111.000	1.285.000	35.000	
tadjici	2.1		44	22	1.6	

turkmeni	36.000 1.5 25.000		9.000 71 .000	.000	30.000	417.0

V – DISTRIBUŢIA GEOGRAFICĂ A POPOARELOR DIN CAUCAZ

	N umăr total	Ar meni	Az erbaidj ani	G eorgien i	În alte părţi
ar meni	3. 559.00 0	2. 208.00 0	48 4.000	45 2.000	41 4. O (din care 29 9.000 În R SFSR)
aze ri	4. 380.00 0	14 8.000	3. 777.00 0	21 8.000	23 7.000 (d in care 96.000 în R SFSR)
geo rgieni…	3. 245.00 0			3. 131.00 0	11 4. O (din care 60 . O în R SFSR)

Creşterea cea mai importantă a numărului lor s-a produs în Kirghistan (+ 87%), în Letonia (+ 82%), în Estonia (+ 85%), în Turkmenia (+ 66%), în Bielorusia (+ 43%). Ca şi ruşii, ucrainenii au început să se retragă din Georgia21. Dispersia bieloruşilor, care atinge o cincime din grupul naţional, este mare, dar direcţionată esenţialmente către celelalte republici slave (964.000 dintre bieloruşi trăiesc în Rusia), către Kazahstan şi republicile baltice22. Curentele migratoare ale slavilor îi poartă pe aceştia către toate republicile Uniunii Sovietice.

Să fie situaţia aceeaşi pentru centro-asiaticii sau caucazienii care trăiesc dincolo de graniţele republicilor lor? Oare refac ei, în sens invers, drumul urmat de ruşi şi bieloruşi? Situaţia popoarelor titulare ale celor cinci mari republici ale Asiei Centrale este rezumată în tabelul IV.

Acest tabel demonstrează net că migraţiile popoarelor din Asia Centrală nu pot fi comparate cu cele ale popoarelor slave. Popoarele Asiei Centrale emigrează către republicile vecine, cu o civilizaţie identică. Doar kazahii au o comunitate puternică instalată în

Rusia europeană. Dar, pentru toate celelalte popoare, procentul celor care au părăsit regiunea este infim. Şi, în esenţă, este vorba despre cei care aparţin organelor politice sau culturale centrale şi a căror prezenţă în capitala federală este simbolul federalismului.

Situaţia Caucazului este uşor diferită, dar tot îndepărtată de modelul slav23. (*vezi tabelul V*)

Dacă azerii şi armenii s-au împrăştiat destul prin republicile vecine, georgienii, în schimb, sunt cei mai concentraţi. Pe de altă parte, în cele trei grupuri procentul naţionalilor instalaţi în RSFSR este mult mai important decât acela al popoarelor originare din Asia Centrală.

Moştenirea trecutului este aceea care explică această

orientare către capitală, precum şi rolul avut mult timp în cadrul puterii centrale şi a diferitelor sale instituţii de către armeni şi georgieni. Vechimea legăturilor dintre ei şi Rusia şi gradul lor înalt de cultură au contribuit la această orientare.

Această scurtă incursiune în compoziţia naţională a statelor şi a regiunilor lor vecine contribuie la sublinierea opoziţiei dintre cele două părţi ale Uniunii Sovietice. Pe de o parte, popoare care, în ciuda problemelor lor demografice, se dispersează în continuu şi se răspândesc printre toate celelalte popoare ale URSS-ului la capătul unor îndelungate migraţii. Pe de altă parte, popoare concentrate în regiunea dominată de civilizaţia căreia i-au dat viaţă; aceste popoare se deplasează cu uşurinţă de la o republică la alta, dar întotdeauna în sânul aceluiaşi spaţiu cultural. În schimb, legăturile lor cu celelalte popoare ale Uniunii Sovietice sunt menţinute, sau chiar foarte dependente de prezenţa altora pe teritoriul lor. Şi ataşamentul lor faţă de mediul propriu nu este singurul element care le diferenţiază de celelalte.

Acestor migraţii care nu sunt decât regionale li se adaugă o deosebire de comportament a citadinilor şi ruralilor în raport cu comportamentul aceloraşi categorii în restul URSS. Am văzut deja că, în ansamblu, curentele migratoare au ca principală consecinţă deplasarea locuitorilor de la ţară către oraş. Migraţiile se efectuează, înainte de toate, în detrimentul lumii rurale, lucru uşor de înţeles într-o ţară în care urbanizarea şi industrializarea nu contenesc de la începutul secolului încoace. Marii migratori sunt, în primul rând, ţăranii.

Şi din acest punct de vedere, Asia Centrală şi Caucazul reprezintă o excepţie de la regula care prevalează în restul ţării. Ţăranii rămân în satele lor şi sunt infinit mai puţin migratori decât orăşenii. Locuitorii

oraşelor, din Asia Centrală se deplasează de la un oraş la altul. În Caucaz ei se deplasează doar cu ceva mai mult decât sătenii, dar, în ansamblu, rămân ataşaţi de origini. Acest comportament diferit de celelalte popoare ale URSS-ului este important în dublu plan: atât pentru că dezvăluie atitudini diferite, cât şi prin dimensiunea fenomenului, despre care ne putem face o idee din tabelul următor24.

VI – MIGRAŢIILE COMPARATE ALE ORĂŞENILOR ŞI RURALILOR PE REPUBLICI SOCIALISTE ŞI REGIUNI ECONOMICE

Republici sau regiuni economice	Număr de imigranţi la mia de locuitori		Intensitatea migrării rurarilor în raport cu citadinii (*citadini = 100*)
	citadini	rurali	
URSS	51, 8	64, 7	124, 9
RSFSR	55, 4	83, 9	151, 4
regiunea nord-estică	50, 2	90, 4	180, 1
regiunea centrală	34, 2	69, 3	202, 6
regiunea Volga-Viatk	47, 9	77, 2	161, 2
Cernoziomul	44	55	12

Central	, 8	, 3	3, 4
regiunea Volgăi	48 , 3	72 , 9	15 0, 9
regiunea Caucazului de nord	58 , 9	62 , 3	10 5, 8
Ural	65 , 9	10 2, 8	15 0, O
Siberia occidentală	72 , 1	12 1, 6	16 8, 7
Siberia orientală	86 , 7	12 8, 5	14 8, 2
Extremul Orient	10 1, 1	14 7, 1	14 5, 5
Ucraina (RSS)	41 , 7	51 , 5	12 3, 5
ţările baltice (regiune economică)	41 , 7	63 , 2	15 1, 6
Transcaucazia (regiune economică)	28 , 1	23 , 1	85 , 1
Asia Centrală (regiune economică)	46 , 7	25 , 1	53 , 7
Kazahstan	75 , 5	85 , 5	11 3, 2
regiunea Bielorusiei	50 , 2	51 , 6	10 2, 8
Moldova (RSS)	48 , 2	42 , 4	88 , O

Acest ataşament al ruralilor de la periferia meridională faţă de satele lor este, oare, de atribuit unei retardări a urbanizării, care nu ar mai oferi un debuşeu

migraţiilor sătenilor? Opoziţia între cele două tipuri de comportament este legată de opoziţia dintre o zonă amplu şi juna mai slab urbanizată?

Încă o dată, examenul datelor concrete, compararea lor sugerează că explicaţiile clasice nu sunt de mare ajutor atunci când ne referim la evoluţia, extrem de particulară, a popoarelor din sudul Uniunii Sovietice. Şi, pentru a fi convingători, este de ajuns să privim graficul IV25 (pagina 102 – 103) care trasează istoria urbanizării în URSS între 1926 şi 1975.

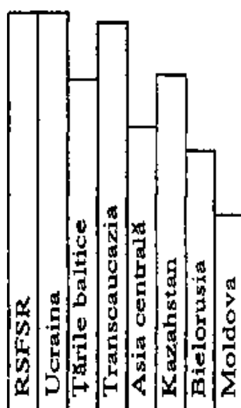
Se constată aici că procesul de urbanizare a afectat foarte puternic Transcaucazia şi mai puţin Asia Centrală (excepţie făcând Kazahstanul). Cu toate acestea, urbanizarea a fost şi pentru Asia Centrală un proces continuu şi regulat. În aceste două regiuni, stabilitatea populaţiei rurale este o evidenţă care contrastează cu mişcări mult mai ample de populaţie acolo unde urbanizarea a urmat un curs comparabil – în Moldova, de pildă.

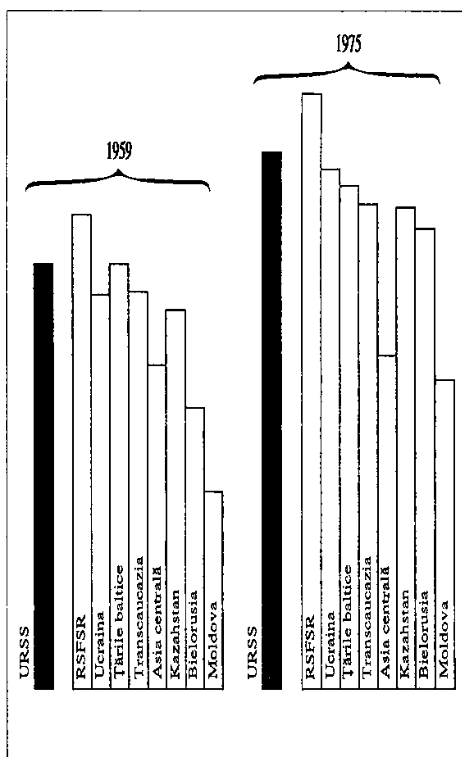
Această diferenţiere regională sau naţională în structura curentelor migratoare a fost percepută cu claritate de autorităţile sovietice care, după 1970, şi-au multiplicat anchetele destinate să surprindă toate aspectele şi cauzele fenomenului. Aceste anchete au completat datele statistice care, prin caracterul lor global, subliniau particularităţile regionale în detrimentul specificităţilor naţionale. Problema principală care se pune aici este de a şti, efectiv, dacă, în anumite regiuni, ansamblul populaţiei, toate naţionalităţile laolaltă, adoptă aceleaşi comportamente sau dacă atitudinile specifice sunt şi cele ale naţiunilor determinate.

Cu alte cuvinte, dacă luăm, de exemplu, dezvoltarea oraşelor în Asia Centrală: aceasta este datorată unei deplasări a întregii populaţii locale către oraş (ceea ce

contrazice informaţiile cu privire la slaba mobilitate a ţărănimii indigene) sau tot creşterii naturale a populaţiei, deja instalate la oraş? Sau sosirii imigranţilor din Asiei Centrale?

Anchetele etnografice făcute în ultimii ani ne oferă răspunsuri foarte clare. În primul rând, comportamentul naţionalităţilor originare din Asia Centrală este infinit mai sedentar sau mai *regional* decât cel al totalităţii populaţiei instalate în regiune. Astfel, recensământul din 1970 a reperat că, în momentul anchetei, 5, 6% din cetăţenii URSS-ului erau instalaţi în locul de reşedinţă de mai

puţin de doi ani. Această proporţie scădea la 1, 5 – 2% pentru toate naţionalităţile originare din Asia Centrală26. Într-un mod mai general, aflăm din recensământ că toate naţionalităţile având un indice de migraţie recentă sub 2% aparţin grupului turco-musulman, nivelul cel mai scăzut fiind atins de azeri.

O serie de anchete explică o astfel de situaţie. Astfel, la întrebarea pusă ţăranilor: „Intenţionaţi să vă instalaţi la oraş? Când?" 16% dintre ţăranii ruşi (regiunea Kaliningrad) au răspuns pozitiv şi 11% au precizat că intenţionau să-şi realizeze acest proiect în următorii doi ani. În Uzbekistan, în schimb, amatorii unei astfel de schimbări scad sub 5, 5% şi, dintre aceştia, cei care se

gândesc la realizarea unui astfel de proiect într-un viitor cât de cât mai apropiat nu sunt mai mulţi de 2, 9%.

Această slabă atracţie a oraşului asupra mediului rural centro-asiatic este confirmată şi de alte anchete, ca aceea care a încercat să precizeze, în Turkmenia, originea noilor orăşeni. Anchetă instructivă, din moment ce ne dezvăluie că noii orăşeni nu sunt, în marea lor majoritate, foştii ţărani turkmeni, ci imigranţii veniţi din celelalte republici; şi că, acesta fiind un punct capital, departe de a creşte odată cu urbanizarea, atracţia oraşului tinde să se diminueze. Dacă în 1960 satul turkmen furniza 68% din noii citadini, în 1970 el nu mai furnizează decât 27%28. Dar aceşti indici sugerează că ţaranii Asiei Centrale nu numai că sunt foarte puţin atraşi de mediul urban, ci, mai mult decât atât, în aceste regiuni există o mişcare de întoarcere către sate. Această mişcare, percepută de statistici la scara întregii Uniuni Sovietice, fiind, în general, dată de persoanele în vârstă, în Asia Centrală se referă la elemente tinere care nu se adaptează întotdeauna vieţii la oraş. Această slabă atracţie a oraşului este uşor de înţeles în condiţiile socio-demografice ale Asiei Centrale şi Caucazului musulman.

În ciuda progreselor urbanizării în aceste regiuni, populaţia rurală, larg predominantă, va fi cea care va cunoaşte şi dezvoltarea cea mai importantă în momentul exploziei demografice a acestor popoare.

Altminteri, peste tot împuţinarea populaţiei de la sate, îmbătrânirea sa, care atârnă greu asupra demografiei satului, continuă să accentueze aspectul rezidual al vieţii rurale şi să încurajeze elementele tinere şi dinamice să le părăsească. În Asia Centrală, din contrăfsatul este centrul de gravitaţie al naţiunilor indigene. Populaţia sa este tânără, activă, prea puţin contaminată de influenţele exterioare. Imigranţii se îndreaptă către oraş, nu către

satul care reprezintă pentru ei un mediu mult prea omogen. În sens invers, în oraşe, prezenţa ruşilor sau a ucrainenilor distruge omogenitatea mediului naţional, afectează cultura înconjurătoare.

Se crede că, în aceste condiţii, naţiunile Asiei Centrale şi ale Caucazului văd satul ca pe un loc privilegiat al unei vieţi naţionale şi nu se aventurează decât cu prudenţă în oraşe. Vom reveni mai târziu asupra acestui aspect decisiv pentru viitorul regiunilor cu o demografie puternică. Fără îndoială că trebuie să ne asociem lui Basile Kerblay29 şi să considerăm marile migraţii ca pe o tendinţă seculară a istoriei ruse. Dar, în acelaşi timp, privind de aproape această istorie, se pot constata două componente: popoare care se dispersează în continuu, în primul lor rând aflându-se cel rus; popoare ancorate în mediul lor de origine şi care par a fi trăit, în acest ultim secol, la adăpost de marile dispersii şi pe care le putem defini ca ansamblul popoarelor musulmane şi, într-un grad ceva mai scăzut, popoarele creştine din Caucaz.

Se va putea menţine această stare de lucruri atunci când se vor manifesta aspectele economice ale dezechilibrelor demografice? Ce soluţii se pot găsi problemelor ridicate de locurile de muncă şi de repartiţia resurselor în faţa unei atât de inegale distribuţii a populaţiei active? Se pot organiza migraţii care până acum nu au existat? Se poate redistribui populaţia sovietică, ţinând cont de obişnuinţele dobândite?

Redistribuirea populaţiei sau redistribuirea resurselor?

Uniunea Sovietică se confruntă cu o situaţie critică la scara întregii ţări. Trei elemente sunt, din acest punct de vedere, critice. Penuria de forţă de muncă, asociată cu o distribuţie a populaţiei care o agravează, plus caracterul foarte spontan, anarhic şi economic al migraţiilor din

perioada recentă. Şi, în sfârşit, situaţia economică actuală a Asiei Centrale, care nu este pregătită să primească o populaţie în continuă creştere. Nu vom reveni aici asupra problemei forţei de muncă.

În schimb, este important de observat că orientarea curentelor migratoare, aşa cum s-au dezvoltat ele în perioada post-hruşcioviană, când presiunea puterii asupra administraţilor săi s-a mai relaxat, a condus la o situaţie nu tocmai propice progresului economic.

Exemplul migratorilor ruşi (cei mai numeroşi) lămureşte aceste aspecte dezordonate ale mişcărilor de populaţie.

Tabelul de mai jos dă, fără îndoială, o bună impresie de organizare. Fiecare regiune a Rusiei are legături particulare cu anumite republici. Dar acelaşi tabel relevă imediat şi multe puncte slabe. Mai întâi, există o mişcare de exod din Ural, din Siberia, din Extremul-Orient, regiuni cărora le lipseşte forţa de muncă. Dar niciun fel de mişcare către aceste direcţii. Răspândirea rusă care, în trecut, a permis începerea punerii în valoare a regiunilor celor mai aspre, tinde să se orienteze către regiuni mai primitoare, dar care au solicitări mai scăzute de forţă de muncă.

Curentul care-i împinge pe ţăranii din nord-vest către republicile baltice ne lămureşte. Satele din nord-vestul Rusiei au atins un prag critic de depopulare (mai ales în regiunile Novgorod şi Pskov), iar colhozurile şi sovhozurile suferă aici de o penurie de forţă de muncă, aceasta afectându-le capacitatea de producţie. Şi totuşi, ţăranii din aceste regiuni se precipită către oraşele baltice, unde noii sosiţi intră în competiţie pentru posibilităţile de lucru existente, cu ţăranii provenind din republică.30

Cum republicile atrag mulţi ţărani ruşi, această orientare a migraţiilor prezintă dublul inconvenient că depopulează şi mai mult regiuni agricole din Rusia, oricum

sărace în forţă de muncă şi va – DIRECŢIA CURENTELOR MIGRATOARE31

Regiuni economice ale RSFSR	Republici federale oraşe
Nord-est	Estonia, Letonia, Bielorusia Bielorusia, Estonia, Letonia Kazahstan Ucraina Uzbekistan, Turkmenia, Tadjikistan Azerbaidjan, Turkmenia, Armenia Uzbekistan, Tadjikistan, Kazahstan Lituania, Kazahstan Lituania, Kirghizia Georgia, Kirghizia
Centru	
Volga-Viatk	
Cernoziomul central… Regiunea Volgăi Caucazul de nord Ural	
Siberia occidentală Siberia orientală Extremul Orient	

creează tensiuni naţionale pe locurile sosirii noilor veniţi, în măsura în care forţa de muncă urbană tinde să fie mult prea concentrată în republicile baltice.

Şi în Asia Centrală notăm efectele negative ale migraţiilor ruseşti. Migratorii care părăsesc Siberia şi Uralul îşi vor face simţită lipsa în aceste regiuni şi aşa destul de sărace în forţă de muncă şi unde puterea face eforturi disperate s-o fixeze într-un mod durabil, în schimb, ei ocupă locurile de muncă la oraşe, în regiuni în care explozia demografică şi dorinţa puterii de a rupe omogenitatea naţională a satului trebuiau să conducă spre intense migraţii interne sat-oraş. Dar sosirea masivă a

ruşilor lasă, în realitate, prea puţine locuri disponibile pentru o urbanizare mai accentuată a indigenilor. De altfel, în această regiune, sosirea ruşilor a urmat un curs aparte. Imigranţii tranzitează adesea satele (mai ales în cazul Republicii Kirghize) înainte de a porni spre o nouă etapă, către oraş.

În acelaşi mod, Caucazul de Nord care, în ansamblu, dispune de un excedent de forţă de muncă, prezintă, în ciuda unei mişcări a ţăranilor către alte republici, un sold pozitiv de migratori, deoarece climatul acestei ţări atrage numeroşi imigranţi. Aceste câteva exemple, pe care le-am putea înmulţi cu uşurinţă, demonstrează dificultăţile cu care se luptă puterea în căutarea unei organizări raţionale a forţei de muncă într-o societate în care, constrâhgerile slăbind, fiecare se organizează mai mult sau mai puţin după bunul său plac.

Dar poate că tocmai în Asia Centrală trebuie căutată cauza majoră a îngrijorărilor guvernului sovietic cu privire la viitor. Într-adevăr, aici problema care se ridică este capacitatea economică a Asiei Centrale de a face faţă dezvoltării sale demografice. Prima consecinţă a creşterii demografice este aici o anume suprapopulare a satelor, deja recunoscută de experţii sovietici într-o epocă în care efectele acestei creşteri nu se făcuseră încă simţite pe deplin.32 Densitatea populaţiei agrare s-a mărit cu repeziciune, depăşind cu mult media naţională. În timp ce în RSFSR se numără 0,4 locuitori pe hectarul cultivat şi 0,7 în Ucraina, în Asia Centrală proporţia aproape că se triplează, ajungând la 2, O în Uzbekistan şi 2, 4 în Tadjikistan. În Caucaz, presiunea umană pe sol este încă şi mai mare, cu cei 3, 3 locuitori pe hectarul cultivat din Georgia.33

Această schimbare s-a produs într-un răstimp destul de scurt din moment ce, la recensământul din 1959, se

constata că densitatea locuitorilor regiunii pe pământul cultivat nu se modificase decât foarte puţin faţă de situaţia dinainte de război. Această suprapopulare bruscă ridică două probleme distincte. În ce măsură mecanizarea agriculturii, obiectiv prioritar al guvernului, va agrava problema forţei de muncă? Şi, pe de altă parte, se pot obţine noi pământuri în Asia Centrală pentru a le pune la dispoziţia locuitorilor din ce în ce mai numeroşi de aici înainte?

La cel dintâi aspect, răspunsul este cu siguranţă negativ. Asia Centrală este, întâi de toate, producătoare de bumbac şi bumbacul are pentru Uniunea Sovietică o importanţă considerabilă. Modurile de cultură tradiţionale sunt costisitoare. Iar mecanizarea permite în acelaşi timp scăderea costurilor şi ridicarea randamentului. Efortul făcut în această direcţie în Asia Centrală nu pare a fi reversibil şi, în orice caz, guvernul nu are de gând să-şi schimbe obiectivele.34 Aşadar, este clar că mecanizarea implică reducerea locurilor de muncă exact în momentul în care populaţia devine din ce în ce mai numeroasă.

Atunci se poate extinde la infinit domeniul cultivat? Răspunsul este condiţionat de climat şi de natura solului. Proiectele de irigare s-au înmulţit de-a lungul ultimilor ani, dar, în practică, irigarea nu a permis, între 1960 şi 1970, decât recuperarea a maximum *5*% din terenuri.35 Chiar o dezvoltare mai accentuată a irigaţiilor – presupunând că solurile s-ar preta – nu ar permite în niciun caz să se ţină ritmul cu creşterea populaţiei. Mai mult, regiunile proaspăt irigate beneficiază şi ele de un program de mecanizare menit să rentabilizeze mai repede investiţiile considerabile cerute de proiectele de irigaţii, deci partea de muncă a omului nu va fi prea mare. Mecanizarea complică şi mai rău problema, în măsura în care ea solicită muncitori calificaţi, formaţi în şcoli tehnice, în timp ce

populaţia indigenă nu este decât prea puţin aptă să furnizeze tehnicieni. Una dintre justificările acestei carenţe este chiar faptul că şcolile tehnice se află în mediul urban şi că aici părinţilor le repugnă să-şi trimită copiii la şcoli, ceea ce implică îndepărtarea de mediul familial şi traiul într-un mediu străin. Iată de ce locurile de muncă tehnice sunt ocupate la ţară în general de emigranţi (ruşi sau ucraineni) care astfel intră în competiţie cu indigenii pentru nişte locuri de muncă şi aşa insuficiente.

Mâna de lucru excedentară la sate poate fi orientată către oraş şi folosită în industria locală?

Dezvoltarea economică a Asiei Centrale nu este propice unei reorientări radicale a forţei de muncă de la sate către oraş. Asia Centrală este, înainte de orice, producătoare de materii prime şi, ca atare, mai slab dezvoltată industrial decât restul URSS-ului. Specializarea economică, împotriva căreia cadrele sale au luptat atât de acerb în anii ’30, este de acum un fapt împlinit şi astăzi i se pot măsura repercusiunile.

Republicile Asiei Centrale, cu excepţia Kazahstanului, sunt esenţialmente producătoare de bumbac şi de animale. În jurul acestei producţii de bază s-au dezvoltat industrii legate de aceste bogăţii (cea textilă şi alimentară), dar raportul între producţia de materii prime şi cea industrială înclină net în favoarea agriculturii.

Ultimul plan cincinal nu ne lasă să prevedem o dezvoltare dramatică a industriei grele, ceea ce ar presupune investiţii considerabile şi organizarea transportului fierului care lipseşte în regiune. Fier se găseşte în Kazahstan, care este cea de-a treia producătoare din URSS şi care joacă astfel un rol economic central ca sursă de materii prime pentru industrie. Dar, încă de la primul plan cincinal, 1929 – 1933, marile resurse ale republicii, fierul şi minereurile, au fost

destinate industriei grele a Rusiei.

Resursele kazahe joacă un rol determinant în dezvoltarea uzinelor din Urali şi din noile regiuni industriale ale Siberiei care depind şi de produsele agricole ale acestei ţări. O reorientare a resurselor către Asia Centrală pare îndoielnică, pentru că ea ar antrena o slăbire a capacităţii de producţie a industriilor deja dezvoltate.

Mai mult, trebuie făcut aici apel la un factor important de politică externă: Asia Centrală, atât de aproape de China, ar constitui, dacă ar fi foarte industrializată, un element suplimentar de atracţie pentru o Chină în căutarea unei dezvoltări rapide. În stadiul în care se află relaţiile chino-sovietice, Uniunea Sovietică are tot interesul să nu acorde o importanţă economică decisivă, atrăgătoare, acestei regiuni ale cărei populaţii aparţin mai degrabă lumii orientale decât celei europene. Exigenţele economiei şi proximitatea Chinei explică de ce căile de dezvoltare ale Asiei Centrale sunt foarte restrânse. Ele explică, de asemenea, de ce, confruntaţi cu problemele excedentului de forţă de muncă în regiune, planificatorii ezită, cel puţin momentan, în promulgarea unor soluţii de anvergură.36

În fapt nu pare să se precizeze nicio opţiune concretă, decizia oscilând între doi poli. Pe de o parte, atât la Moscova, cât şi la periferie se exercită presiuni puternice în favoarea unei dezvoltări industriale a Asiei Centrale, în vederea rezolvării la faţa locului a problemelor legate de forţa de muncă. Din 1971, experţii *gosplan*-ului au pledat pentru implantarea rapidă a industriilor care solicită o forţă de muncă abundentă (construcţii, chimie, mecanică şi, bineînţeles, industrie alimentară).37 Această tendinţă s-a dezvoltat, de-a lungul anilor ’70, în *Gosplan*, iar partizanii ei şi-au argumentat din ce în ce mai mult

poziţiile prin slaba mobilitate a populaţiei locale, care pare a fi o realitate de necontestat.38

Cuvântul de ordine pentru adepţii acestei teze este clar: soluţia economică de viitor trebuie să vină din plan local, adică din distribuţia deja existentă a forţei de muncă; acest lucru ar trebui să aibă drept consecinţă o importantă dezvoltare economică a regiunilor bogate în forţă de muncă. Acestea fiind spuse, experţii *Gosplan*-ului nu propovăduiesc o dare peste cap completă a economiei sovietice, dar sugerează implantarea în Asia Centrală a industriilor care-şi pot găsi aici justificarea, date fiind condiţiile existente şi resursele locale. Prin aceasta, ei nu ţin să rezolve, însă, decât unul dintre aspectele problemei, cel al forţei de muncă excedentare, fără a aduce vreo soluţie celuilalt semn de întrebare, cel ridicat de problemele demografice, şi anume: care anume forţă de muncă va lucra în regiunile unde aceasta este deficitară şi, mai precis, acolo unde se află concentrată întreaga industrie grea a Uniunii Sovietice? Pentru că problema regiunilor deficitare justifică poziţia celorlalţi experţi, cei care susţin o „distribuţie raţională a resurselor de forţă de muncă”. Aici abordarea este diferită, ea porneşte de la curentele migratoare, cărora le constată caracterul aleatoriu, spontan şi ajunge la decalajul existent între interesul general şi iniţiativele individuale. Într-o lucrare colectivă publicată în 1974, diverşi autori constatând nonconcordanţa curentelor migratoare cu necesităţile, trag concluzia că este necesară o regularizare a migraţiilor în cadrul unui proiect economic clar.39 Această idee este reluată şi dezvoltată într-un mod foarte precis de A.V. Topilin, un economist care capătă convingerea, de la Plenara din decembrie 1974 a CC al PCUS, că opţiunea fundamentală a partidului în materie de economie se îndreaptă către repartizarea raţională a resurselor de forţă

de muncă, deci către redistribuirea lor40.

Analizând diversele metode de repartizare a forţei de muncă, Topilin scrie: „Dacă dorim să ţinem seama de insuficienţa crescândă a resurselor de forţă de muncă, este indispensabil să se pună capăt lipsei de coordonare care caracterizează diferitele forme de distribuire teritorială a forţei de muncă. Coordonarea, în amploarea şi în sensul unei încadrări organizate a migraţiilor şi a solicitărilor lansate de întreprinderi, trebuie făcută prin *Gosplan*-ul Uniunii Sovietice, pe baza unor planuri unice de redistribuire a resurselor de forţă de muncă”.41

Este interesant de observat apariţia, în contextul actual, a noţiunilor de încadrare organizată şi solicitare socială relativ la migraţii. *Încadrarea organizată* (*Orgnabor*) a fost la loc de cinste în anii industrializării intensive, ca metodă de transfer a forţei de muncă de la sat către oraş. Această metodă vizează redistribuirea regională a forţei de muncă şi repartizarea acesteia în sectoarele economice cele mai deficitare. Această formă de încadrare, care tinde să-i adapteze la maximum pe muncitori la nevoile locului şi ale unei întreprinderi bine determinate ar trebui, conform experţilor, să furnizeze forţă de muncă regiunilor celor mai defavorizate şi în acelaşi timp vitale din punct de vedere economic, cum ar fi Siberia, Extremul-Orient şi Nordul îndepărtat.

Dificultatea provine din faptul că muncitorii recrutaţi se prezintă în aceste regiuni, atraşi fiind de salariile ridicate, pentru o perioadă limitată, ceea ce face ca investiţia făcută în formarea lor să nu fie tocmai rentabilă. „Pentru a stabiliza cadrele recrutate prin programul *Orgnabor*, ar trebui încurajate la maximum migraţiile de familii care, în 1969 – 1970, nu au reprezentat decât 6% din deplasările muncitorilor trimişi prin acest sistem”.42

Migraţiile de familii sunt experimentate până în

prezent mai ales pentru sectorul agricol. Cadre tehnice (tractorişti, mecanici etc.) sunt trimise în întreprinderile agricole din aceste regiuni încă întârziate, pentru a promova un oarecare progres. Astfel, între 1961 şi 1970, aproape 20.000 de mecanici au sosit să completeze personalul agricol din districtele meridionale ale Extremului-Orient. Pentru a facilita acest tip de migraţii, una dintre propunerile cele mai precise o constituie migrarea, în acelaşi sat, a mai multor familii dintr-un sat de origine, astfel încât să se reducă problemele unei izolări iniţiale şi ale unei adaptări într-un mediu străin.

A treia formă de migrare organizată, este reprezentată prin *apelurile sociale*. Este vorba, în acest caz, de a răspunde într-un răstimp foarte scurt unor cerinţe de forţă de muncă în regiuni în care condiţiile naturale, depărtarea etc., nu favorizează migraţiile voluntare şi, deci, migraţiile sociale organizate. Aici nu muncitorii constituie masa celor care răspund acestor apeluri, ci tinerii pe care îi solicită Comsomolul, sau tinerii demobilizaţi, mai ales ţărani, pentru care această experienţă într-un loc îndepărtat reprezintă un stadiu, aproape obligatoriu, de tranziţie între viaţa militară şi integrarea normală în câmpul muncii.

Dar această formă de migraţii nu este lipsită de inconveniente. Bazată pe entuziasm, pe sentimentele tinerilor solicitaţi, migraţia de acest tip se caracterizează mai ales pe instabilitatea migranţilor care, abia sosiţi în aceste locuri îndepărtate, în care sunt atât de necesari, îşi schimbă locul de muncă, ba chiar părăsesc regiunea, în fapt, problemele se aseamănă oarecum cu cele ridicate cândva de îndeplinirea planurilor. Fiecare colectivitate comunistă, mai ales comsomolurile, trebuia să-şi demonstreze entuziasmul pentru marile proiecte îndepărtate şi de interes general, trimiţând regulat un

anume contingent de voluntari. Dar, dincolo de toate acestea, o oarecare neclaritate domină în utilizarea acestei forţe de muncă. „CC al Comsomolului decide, împreună cu *Gosplan*-ul, numărul de tineri care trebuie să răspundă la apelul social şi distribuirea lor aproximativă în diferitele regiuni în care sosesc. După ce şi-au primit ordinele de misiune, aceşti tineri sunt liberi să-şi schimbe locul de muncă, eventual să părăsească regiunea unde au fost afectaţi. Nimeni nu răspunde... acest fapt este cu totul deplorabil”.43

Cum să remediezi această situaţie? Ne sunt sugerate două căi: o veritabilă planificare a utilizării momentane a tinerilor şi un control strict al activităţii lor în perioada în care lucrează ca urmare a apelului social. Pe de altă parte, ar trebui ca acest apel să nu fie orientat, înainte de toate, către forţa de muncă bărbătească; un echilibru pe sexe în recrutări contribuie să reţină la faţa locului pe voluntarii care par grăbiţi să plece spre depărtări mai blânde.

Unele studii ilustrează remarcabil dificultăţile recrutării. Condiţiile foarte dure de lucru în regiunea Baikal-Amur cer ca forţa de muncă femeiască, în ciuda eforturilor întreprinse pentru recrutare, să fie utilizată în alte scopuri şi în alte locuri (mai ales în serviciile Transsiberianului) şi ca forţa de muncă bărbătească să rămână izolată, dificil de fixat, ceea ce contribuie enorm la accentuarea instabilităţii sale şi la frânarea lucrărilor.

Se vede că toate soluţiile propuse aici converg într-o singură direcţie; ele constau în a păstra forţa de muncă într-o stare de mobilitate, gata oricând de a fi deplasată către centre economice, în loc să se încerce ajustarea opţiunilor economice în funcţie de distribuţia forţei de muncă. Dar, pentru a atinge un astfel de deziderat, trebuie reunite mai multe condiţii. În primul rând, o planificare foarte riguroasă în politica forţei de muncă, luându-se în

considerare atât problemele la scară unională, cât şi cele la scară regională, în al doilea rând, un control mai strict decât cel actual al mişcărilor şi opţiunilor individuale. În al treilea rând, dorinţa de a compensa caracterul autoritar sau diriguitor al politicii propuse, antrenând pe larg stimulentele materiale şi sentimentale. Deplasarea familiilor, pentru a se rupe izolarea muncitorului recrutat prin încadrarea organizată; regruparea mai multor familii în acelaşi loc, pentru a evita ruptura cu comunitatea iniţială; încercarea de a echilibra numărul de femei şi cel de bărbaţi în cazul migraţiilor temporare ale tinerilor: toate acestea se înscriu în cadrul unei tentative de umanizare a deplasărilor.

Migraţii şi stimulente materiale

Dar sufletul acestui program sunt stimulentele materiale. Salariile, locuinţele, şcolile, totul trebuie pus în joc pentru a-i decide pe migranţi să-şi părăsească locul de origine, dar, mai ales, pentru a-i fixa definitiv, sau, cel puţin, pentru o perioadă suficient de lungă, în ţinuturile deficitare în populaţie. Această teză a redistribuirii forţei de muncă are un avantaj evident asupra aceleia a adaptării economiei la forţa de muncă existentă. Pentru că ea este singura care permite – dacă nu totalmente, cel puţin parţial – să se asigure necesităţile economice ale Uniunii Sovietice. Doar ea permite evitarea stagnării regiunilor cele mai avansate din punct de vedere economic, precum şi a regresului economiei sovietice, pentru că a miza doar pe regiunile bogate în forţă de muncă înseamnă să naşti o problemă crucială pentru toate marile regiuni economice.

Sau trebuie preconizate două soluţii? Utilizarea la faţa locului a forţei de muncă existente, graţie unor investiţii importante, şi menţinerea capacităţii economice a vechilor regiuni industriale şi a regiunilor a căror punere în valoare continuă, datorită importului de muncitori

străini? Mai multe semnale sugerează că apelul la forţa de muncă străină nu este o soluţie cu totul aberantă din mintea planificatorilor sovietici.

Anumite mari proiecte comune Uniunii Sovietice şi altor ţări socialiste implică şi contribuţia muncitorilor originari din aceste ţări.44 Acesta este cazul conductei de gaze de la Orenburg. În acelaşi mod, muncitorii străini sunt angajaţi pe şantiere sovietice, în virtutea unor acorduri de schimb: materii prime sau bunuri de larg consum contra forţă de muncă. Este cazul bulgarilor şi, probabil, al coreenilor relativ numeroşi în URSS. în fine, şi unele ţări necomuniste au muncitori prezenţi în URSS, mai ales Finlanda45, şi chiar ţări ale Europei occidentale. Dacă este dificil să evaluezi numărul de muncitori străini prezenţi actualmente în URSS – estimările variază între 50.000 şi 160.00046 – cu toate acestea, este clar că ei nu pot înlocui forţa de muncă a cărei lipsă o acuză Uniunea Sovietică. În cel mai bun caz, ne putem gândi că sosirea lor compensează plecarea – chiar aşa, limitată – dar care continuă cu regularitate de la începutul anilor ’70, a evreilor, germanilor şi armenilor are au emigrat voluntar.47

Din momentul în care emitem constatarea că orice politică nerecurgând la deplasarea forţei de muncă spre regiunile unde este deficitară ar avea grave consecinţe economice, trebuie să ne punem întrebări cu privire la capacitatea puterii sovietice de a organiza realmente aceste migraţii la scară mare. Căci, pentru a reuşi, puterea ar trebui să fie susţinută de bunăvoinţa popoarelor interesate, bunăvoinţă care ar decurge – se crede – atât din avantajele oferite, cât şi din necesitate. Avem un exemplu de astfel de incitare la migraţii prin apelul emis în mai 1973 de către Consiliul de Miniştri al URSS-ului cu privire la „Noile avantaje acordate cetăţenilor care se

instalează în fermele colective şi de stat”. Acest decret viza colhozurile şi sovhozurile situate în regiunile de la graniţa cu China şi prevedea atribuirea de avantaje multiple şi importante noilor colonii (prime, concedii, posibilitatea cumpărării de autoturisme şi de biciclete).48

În ce măsură asemenea stimulente pot antrena o deplasare a forţei de muncă excedentare din Asia Centrală către regiunile deficitare? în ce măsură răspund ele problemelor reale ale populaţiei? O judecată echitabilă este greu de emis, într-atât sunt de contradictorii informaţiile privind situaţia materială prezentă a popoarelor din Asia Centrală. Fără îndoială, puterea sovietică subliniază constant că nivelul de dezvoltare a republicilor s-ar fi apropiat până la un stadiu de cvasi-egalitate şi că nivelul de viaţă al populaţiilor de la periferie este adesea superior celui al populaţiilor trăind la centru.49 Observatorii străini care au vizitat Asia Centrală confirmă, în general, acest ultim aspect, insistând asupra disparităţii care există între centru şi periferie, în favoarea acesteia din urmă.

Un studiu occidental efectuat pentru anul 1970 demonstra că veniturile familiilor de colhoznici erau mai ridicate în cele cinci republici ale Asiei Centrale decât în Uniunea Sovietică luată în totalitate, dar, mai ales, decât în republicile slave.50 Această situaţie favorabilă periferiei este probabil întărită prin diferenţa de preţuri existente între diferitele regiuni. O anchetă efectuată de cercetători sovietici ne furnizează indicaţii preţioase în aprecierea nivelului de viaţă al republicilor musulmane. Conform acestei anchete, preţul coşniţei, calculat pentru o familie de patru persoane, evaluat la 100 în regiunile centrale, ar scădea la 97, 7 în Kazahstan şi la 90, 3 în celelalte patru republici ale regiunii.51 Deci informaţii care concordă demonstrează că viaţa este destul de uşoară în Asia

Centrală, încât locuitorii acesteia nu au motiv de plecare în căutarea unor salarii mai mari.

Totuşi aceste informaţii nu spun totul despre situaţia, complicată de mai multe variabile, dintre care cea mai importantă este diferenţa de dimensiune a familiilor. Pentru că imediat ce părăsim câmpul venitului per familii pentru a trece la cel calculat per fiecare membru al familiei este clar că numărul de copii, deci demografia, poate influenţa considerabil comparaţiile până atunci favorabile Asiei Centrale. Veniturile colhoznicilor din diversele republici ale URSS-ului se pot clasa în modul următor:

VIII-VENITURILE COLHOZNICILOR SOVIETICI

(media naţională = indice 100)

Republica	Venit anual pe familie	Republica	Venit anual pe membru de familie
Turkmenia	140	Estonia	182
Lituania	136	Letonia	151
Estonia	127	Lituania	143
Georgia	127	Ucraina...	109
Armenia	122	RSFSR	108
Uzbekistan	120	Bielorusia	107
Kazahstan	119	Georgia	106

Letonia	119	Moldova	98
Kirghizia	107	Turkmenia	78
Azerbaidjan	106	Kazahstan	77
Tadjikistan	105	Armenia	77
RSFSR	99	Kirghizia	71
Bielorusia	98	Uzbekistan	68
Moldova	97	Azerbaidjan	65
Ucraina	91	Tadjikistan	58

Acest tabel52 arată că luarea în considerare a dimensiunii familiei modifică temeinic ierarhia veniturilor în funcţie de republică. Atunci când vorbim despre venitul familial, constatăm că Asia Centrală şi Caucazul se află peste media naţională şi chiar în eşalonul fruntaş, în timp ce republicile slave şi Moldova se situează la extrema de jos, sub media naţională.

Referindu-ne, însă, la venitul pe persoană, echilibrul este altul. Se degajă trei grupuri compacte şi complet diferite. Cei bogaţi, adică ţăranii din cele trei republici baltice. Mijlocaşii (cei aflaţi puţin deasupra mediei naţionale, sau chiar la nivelul ei): slavii, georgienii şi moldovenii. Cei săraci, adică ţăranii din toate republicile musulmane, plus Armenia, care, toţi, se situează foarte jos sub media naţională şi al căror venit este adesea de două ori mai mic decât al balticilor. Această situaţie poate fi extinsă, *grosso modo*, la ansamblul populaţiei rurale a

Uniunii Sovietice, adică la toţi sovhoznicii.53 Dacă adăugăm la aceasta faptul că veniturile populaţiei rurale sunt estimate cam la 87, 4% din cele ale muncitorilor din industrie şi dacă ţinem cont de faptul că în Asia Centrală şi în Caucaz populaţia indigenă este încadrată mai mult în agricultură decât în industrie, am putea, în definitiv, să tragem concluzia că veniturile per persoană, pentru marea majoritate a acestei populaţii, se află sub media naţională.

Curentele migratoare existente până în prezent se acordă greu cu acest tabel, mai ales cu partea sa inferioară. Într-adevăr, este logic ca populaţia republicilor baltice, având venituri ridicate şi locuri de muncă asigurate, să nu fie atât de mobilă. Este logic, de asemenea – şi realitatea ne-o confirmă –, ca veniturile ridicate şi locurile de muncă disponibile să conducă spre aceste republici pe locuitorii regiunilor centrale. În schimb, este inexplicabil – văzând doar datele scriptice – faptul că locuitorii Asiei Centrale nu se deplasează către regiunile în care locurile de muncă există şi le asigură venituri mai ridicate.

Stabilitatea populaţiilor periferice demonstrează că, în ceea ce priveşte emigrarea, ea nu este o nevoie absolută, sau că ataşamentul ei faţă de locul de origine este mai puternic decât dificultăţile vieţii cotidiene. În această ultimă ipoteză, ne permitem să ne îndoim de eficacitatea stimulentelor materiale în împingerea curentelor migratoare spre centru.

În orice caz, este sigur că există problema locurilor de muncă şi a veniturilor şi că ea se va agrava la periferie, cu toate acestea trebuie ponderate datele scriptice cu privire la venituri prin alte elemente, cum ar fi condiţiile materiale şi morale legate de mediul înconjurător. Asia Centrală şi Caucazul se bucură, în ansamblu, de condiţii climatice privilegiate, care fac problematică adaptarea

celor care provin de aici la regiunile dure din centru, dar mai ales din Siberia. Condiţiile climatice au consecinţe asupra modului de viaţă şi obişnuinţelor alimentare care contribuie la facilitarea vieţii cotidiene a acestor populaţii. Astfel, fructele şi legumele care intră progresiv în alimentaţia cetăţenilor sovietici, sunt un lux pentru venitul locuitorilor Rusiei şi în majoritatea regiunilor deficitare în forţa de muncă, în timp ce la periferia meridională ele sunt autoconsumate de ţărani şi ar trebui chiar prin aceasta să fie încorporate în imaginea venitului acestora, care astfel s-ar mai ameliora.

De asemenea, modul de viaţă tradiţional care prevalează încă la periferie (locuinţă comună pentru mai multe generaţii, copii crescuţi de mamă sau de o rudă apropiată, un consum slab de băuturi alcoolice în regiunile musulmane) 55 reduce aici anumite cheltuieli care în alte părţi grevează şi ele veniturile familiei. În general, autoconsumul este foarte dezvoltat acolo unde agricultura familială este importantă. De altfel, este remarcabil de constatat că în Lituania şi Letonia, acolo unde veniturile agricole sunt cele mai ridicate, şi autoconsumul este ridicat. O singură republică a Asiei Centrale scapă acestui sistem de economie familială, din cauza importanţei pe care o au în zonă fermele de stat: Kazahstanul. Dar trebuie să ne amintim totodată că aceasta este şi singura republică în care populaţia titulară este minoritară.

Concluzia pe care o putem trage din aceste constatări contradictorii asupra vieţii cotidiene a popoarelor din Asia Centrală, dat fiind că acolo se ridică problema-cheie a zilei de mâine – forţa şi locurile de muncă –, este că aceste republici îţi lasă o imagine de prosperitate, chiar dacă, alături de omologul său din republicile occidentale ale Uniunii Sovietice, locuitorul mediu al Asiei Centrale are venituri mai scăzute. Şi

această imagine a prosperităţii nu poate fi integral iluzorie. Fireşte, ea decurge din mediul înconjurător, din obiceiuri, din comportamentele proprii acestei regiuni şi care, toate, explică de ce este dificil să-l dezrădăcinezi pe cel născut aici. Dar această prosperitate aparentă ne poate lăsa să întrevedem ce probleme reale, imediate sau apropiate, fermentează în plan secundar.

*

Dar cum sunt percepute aceste probleme? în termenii unei schimbări de atitudine? De ruptură, chiar fizică, de mediul înconjurător, sau, din contră, în termenii unor exigenţe faţă de puterea sovietelor, căreia i se cere o mai bună distribuire a resurselor şi a posibilităţilor în întreg spaţiul pe care îl administrează. Şi această întrebare este valabilă nu doar pentru locuitorii Asiei Centrale, ci pentru toate grupurile naţionale ale Uniunii Sovietice, care, de acum înainte, sunt obligate să se determine unele în raport cu celelalte şi în raport cu ansamblul pe care îl constituie, în măsura în care sunt confruntaţi cu o dublă sfidare. Aceea a puterii centrale, care afirmă unitatea crescândă a poporului sovietic prin unificarea condiţiilor economice şi a dezvoltării culturale. Şi aceea a economiei, care peste tot ridică probleme create de opţiuni sau comportamente demografice diferite.

Capitolul IV

Forţele de integrare: puterea politică şi militară

SOCIETATEA sovietică poate fi văzută şi descrisă în două maniere diametral opuse. Ca o societate multi-etnică, ale cărei deosebiri s-au aprofundat brusc datorită distanţărilor demografice, sau ca o societate nouă, în care forţele de integrare contează mai mult decât deosebirile şi lucrează constant întru dezvoltarea unităţii. Această ultimă concepţie prevalează în Constituţia sovietică din 1977.1 în ambele ipoteze, rolul puterii centrale este decisiv. Ea

acţionează ca forţă de integrare sau ca instrument permiţând controlarea diversităţii, dar în ambele situaţii are o influenţă determinantă asupra viitorului societăţilor sovietice. Iată de ce este important de observat cum tratează puterea sovietică problema naţională şi ce tendinţă de viitor putem discerne în mecanismul şi opţiunile sale.

Viitorul în chestiune: federalismul sovietic

Hruşciov le lăsase moştenire succesorilor săi cuvântul de ordine „fuziune” a naţiunilor, ca un obiectiv foarte apropiat. În ciuda neîncrederii, ba chiar a ostilităţii legate de toate proiectele pe care le susţinuse el, tema fuziunii a fost menţinută de echipa care i-a succedat. Până la cel de-al XXV-lea Congres al PCUS, din 1976, adică timp de 12 ani, echipa aflată la putere şi-a reafirmat constant fidelitatea faţă de acest obiectiv unitarist. Cu toate acestea, tocmai la acest punct s-a lovit, şi încă foarte repede, de ostilitatea elitelor naţionale.

Încă din 1966, polemici – aparent simple dezbateri ştiinţifice2 – i-au confruntat pe partizanii tezei unitariste cu intelectuali sau cadre naţionale care apărau cu fervoare ideea perenităţii naţiunilor.

Poziţia acestor apărători ai naţiunii era simplă. Statul sovietic* împlinise o sarcină istorică remarcabilă asigurând înflorirea şi egalitatea naţiunilor. Făcând aceasta, el a demonstrat tocmai importanţa şi permanenţa faptului naţional. Să încerci să slăbeşti naţiunile, să pui în chestiune naţiunile sovietice, înseamnă să pui sub semnul întrebării reuşita cea mai exemplară a regimului sovietic.

Cel de-al XXV-lea Congres părea să marcheze victoria tezei naţionale, întrucât, pentru prima oară după 1961, toate discursurile consacrate succeselor politicii naţionale sovietice3 salutau *înflorirea* naţiunilor şi *prietenia* dintre ele, dar aminteau şi obiectivul atât de pasionat contestat

difuziunii.

Constituţia din 1977 confirmă în parte această orientare, din moment ce menţine sistemul federal (art. 70) şi garantarea acestuia, dreptul la secesiune (art. 72). Totuşi, această Constituţie nu este scutită de ambiguităţi cu privire la viitorul federalismului sovietic.[4] Prezentând noua Constituţie, Leonid Brejnev[5] a justificat-o prin progresele economice ale celor 40 de ani, prin existenţa, în URSS, a unei *societăţi socialiste avansate* şi, mai ales, prin apariţia unei comunităţi istorice noi, *poporul sovietic*. Descoperim aici o primă ambiguitate a Constituţiei care afirmă că evoluţia societăţii sovietice în direcţia depăşirii diferenţierilor naţionale este evidentă, din moment ce *poporul sovietic* există şi, în acelaşi timp, menţine federalismul care este tocmai traducerea în drept a diferenţierilor naţionale. Ce cântăreşte mai greu în Constituţie? Afirmaţia unitară, cu poporul sovietic? Sau diversitatea, afirmată prin menţinerea federalismului? Lectura Constituţiei te incită să optezi pentru prima ipoteză.

Mai întâi de-toate, Uniunea Sovietică este prezentată drept încarnarea unităţii statale a poporului sovietic, instrument comun, unificator al tuturor naţiunilor şi naţionalităţilor, de edificare a comunismului.[6] Definiţia Uniunii Sovietice, care în 1936 nu sublinia decât federalismul şi libera alegere a naţiunilor aderente, este de acum înainte completată, amplificată şi, în ultimă instanţă, modificată prin accentul pus pe voinţa unficatoare şi pe bazele deja unitare ale acestui stat.[7] Odată cu acest articol din deschidere, federalismul apare ca o reminiscenţă a trecutului în constituirea unităţii pe care a dezvoltat-o. Dreptul la secesiune sună ciudat în această serie de dispoziţiuni în care se face o constantă referire la organele puterii de stat din URSS.

De fapt, ce înseamnă acest drept? Nimeni nu a făcut imprudenţa să-l exercite în URSS, sau să-i solicite aplicarea. Fără îndoială, se va obiecta, nimeni n-a avut ideea sau dorinţa să o facă. Totuşi, recitind acest text, ceea ce se impune este tocmai faptul că, din punct de vedere juridic, exersarea dreptului la secesiune s-a complicat în mod singular faţă de textul elaborat în 1936. Constituţia din 1936 era aceea a unui stat, a unui stat federal grupând diverse naţiuni care i-ar fi aderat în mod liber (art. 13). Din acest moment, secesiunea era o problemă a statului care, cel puţin de drept, nu putea ridica obiecţii, atâta timp cât ea se înscria într-un cadru clar.

În 1977, statul sovietic îşi schimbă natura. *Stat al întregului popor*, el este un stat cu o natură ambiguă, dominat de partidul comunist care, de aici înainte, constituţional, este forţa conducătoare, inima sistemului politic (art. 6). Mai mult chiar, organizarea şi modul de acţiune ale acestui stat trebuie să fie conforme cu principiul *centralismului democratic* (art. 3), principiu elaborat de Lenin la începutul secolului, spre folosinţa partidului său revoluţionar. Din 1918, partidul a dominat constant, deşi nu întotdeauna, statul, sau s-a confundat cu acesta. După 1918, centralismul democratic a fost aplicat în organizarea statului. Cu toate acestea, în drept statul şi partidul rămâneau separate, asumându-şi fiecare o sarcină şi o vocaţie proprie.

Confundând stat şi partid, afirmând că partidul este forţa care conduce statul, centralismul democratic fiind principiul fundamental al organizării în stat, autorii Constituţiei sovietice au dat o lovitură grea – în drept, cel puţin – federalismului. Partidul are vocaţia unităţii. Diversitatea naţională nu intră nici în programul, nici în sarcinile sale.

Din acest moment, cum se mai poate exercita dreptul

la separare într-un stat confundat cu un partid, întrupare a principiului unitar? Partidul s-ar trăda el însuşi acceptând voinţe separatiste. Ar trăda, de asemenea, poporul sovietic, a cărui existenţă este înscrisă în Constituţie, contribuind la dislocarea acestuia. Evident, este vorba aici de o discuţie pur teoretică; dar nu este lipsit de interes să constatăm că, pentru prima dată în istoria instituţională a URSS-ului, federalismului, cheia de boltă a sistemului, i-a pălit conţinutul.

În ultimă instanţă, Constituţia lămureşte şi prin dispoziţiile sale practice poziţia pierdută de federalism. Locul care îi este acordat de acum înainte este cu mult mai mic decât cel pe care i-l acorda Stalin. Federalismul nu mai este încorporat în sistemul politic, ci plasat după descrierea sistemului sovietic (politic, economic şi social), a principiilor de politică externă, a drepturilor şi îndatoririlor cetăţenilor, în partea consacrată organizării şi funcţionării sistemului.

Această poziţie subordonată a federalismului, la o bună depărtare de ceea ce constituie fundamentele Uniunii Sovietice, este agravată şi mai mult prin dispoziţiile concrete cu privire la relaţiile dintre sistemul federal şi componentele sale federale. Constituţia din 1936 descria cu minuţie competenţele fiecărei republici, le preciza domeniul. Din contră, textul actual nu conţine decât competenţele federaţiei, care se ocupă cam de toate. Le rămâne republicilor să descopere ce le aparţine cu adevărat. Chiar şi aşa, ele nu pot, în absenţa textelor, să fie sigure că se află într-un domeniu care să le aparţină, pentru că la Constituţie se adaugă, după lunga enumerare a competenţelor federale, un articol a cărui imprecizie nu lasă mult teren de manevră republicilor. Articolul cu pricina lasă la competenţa federaţiei „soluţionarea altor probleme de importanţă federală” (§ 12, art.73).

Un umorist ar putea găsi o astfel de situaţie propice federalismului. Ţinând cont de faptul că Stalin, cu Constituţia sa, deşi foarte favorabilă federalismului, foarte democratică, foarte respectuoasă faţă de drepturi, a oferit un model centralizator, totalitar, erijând inegalitatea la rang de principiu, n-am putea oare spera că tocmai restricţiile drepturilor naţionale în prezenta Constituţie ar avea exact efectul contrar? Poate că tocmai o constituţie în care federalismul devine din ce în ce mai palid, îl va servi şi îl va întări în cele din urmă. Seducător, un astfel de raţionament. Dar şaradele spirituale nu trebuie să disimuleze realitatea. Constituţia este un program pentru viitorul imediat. Şi mai este un mijloc de acţiune pentru a slăbi voinţele naţionale din ce în ce mai puternice.

Această Constituţie reprezintă, în primul rând, un răspuns la dezbaterea deschisă de Hruşciov în 1961 asupra viitorului Uniunii Sovietice. Dorinţa sa de unitate, atât de criticată la periferie, constituie tema Constituţiei din 1977. S-a conservat federalismul, fără îndoială. Dar ar fi fost, oare, posibil să fie pur şi simplu suprimat, fără a declanşa reacţii puternice în republici?

Situaţia la periferie demonstrează că puterea centrală trebuie să conlucreze, cel puţin parţial, cu administraţii săi ne-ruşi, dintre care unii sunt extrem de vehemenţi. Ar fi putut centrul să se angajeze pe faţă într-o încercare de forţă? Să provoace o cascadă de autodafeuri? De atentate cu bombe? Poate chiar o explozie populară de mari întinderi? Incidentele dispersate din ultimii ani demonstrează că manifestările de opoziţie deveniseră posibile în URSS. Nu uşoare şi nici lipsite de risc. Dar posibil şi dificil de reprimat fără ca lumea exterioară să nu fie imediat avertizată.

Ataşamentul popoarelor ne-ruse la sistemul federal este prea evident pentru a fi fost posibil să îl ataci frontal.

Dar Constituţia arată clar că federalismul este suspendat. Ea îi retrage atât garanţiile cât şi mijloacele instituţionale de acţiune. Mai mult chiar, Leonid Brejnev, rezumând imensa dezbatere populară organizată de-a lungul verii lui 1977 în întreaga Uniune Sovietică, pe marginea Constituţiei, a semnalat că nu ar fi lipsit propunerile de la „bază" pentru suprimarea federalismului.8

Şi dacă aceste propuneri nu au fost reţinute, este doar, adaugă el, pentru că erau inoportune şi premature. Dar, în ce priveşte principiul însuşi, nu şi-a arătat dezacordul. Avertismentul este clar. Nu doar că este vorba doar de o situaţie de tranziţie, dar şi consensul asupra acestei poziţii este departe de a fi total. Din visul utopic al lui Hruşciov cu privire la transformarea Uniunii Sovietice, succesorii săi care au abandonat aproape totul pentru a se lăsa în voia poporului sovietic, au reţinut totuşi ideea că unitatea societăţii sovietice implica, totuşi, o imediată unitate de stat.9 (*vezi graficul V*)

Realitatea federalismului

Dacă ne delimităm de perspectivele de viitor înscrise în Constituţie, pentru a examina realitatea prezentă a sistemului politic, trebuie subliniat că statul este şi rămâne domeniul de egală participare a naţiunilor la putere. La două niveluri: la centru şi în republicile federate sau autonome. Cum se înscrie în practică această egalitate politică?

La centru, Sovietul Suprem al URSS-ului este, de drept, organul suprem al puterii de stat. Naţiunile sunt aici reprezentate mai mult decât echitabil.10 în 1970, naţiunile ne-slave care reprezentau 26, 1% din populaţie deţineau 40, 3% din locuri. Cu toate acestea, imediat ce ne întoarcem către instanţele unde rezidă cu adevărat puterea de stat – Prezidiul Sovietului Suprem, Consiliul de Miniştri, Comitetele de Stat – situaţia începe să se

modifice. În Prezidiul Sovietului Suprem, care este organul permanent al unei adunări foarte episodice11, preşedinţia – care se confundă cu funcţia de şef al statului – a fost întotdeauna asumată de slavi, cu excepţia cazului lui Mikoian (1964 – 1965).

În Consiliul de Miniştri ai URSS-ului, poziţiile ruşilor şi, mai larg, ale slavilor, sunt zdrobitoare, ei deţinând 90% din posturi, asumându-şi întotdeauna şi preşedinţia (excepţie a făcut Stalin care, însă, nu poate fi considerat, ca şi Mikoian, de altminteri, drept un reprezentant al naţionalităţilor). Şi aceeaşi este situaţia pentru majoritatea Comitetelor de Stat ale căror competenţe se situează atât la centru cât şi în republici (Gosplan, de securitate a statului etc.). Această slabă prezenţă a elitelor politice naţionale la centru le interzice şi participarea pe picior de egalitate la procesul de decizie.

În schimb, este puterea în statele republicane integral deţinută de reprezentanţi ai naţionalităţilor respective? Iată că, încă o dată, teoria şi practica nu coincid întru totul. Fără îndoială, adunările şi guvernele statelor naţionale reflectă compoziţia etnică a populaţiei. Când luăm în consideraţie diversele organe ale puterii republicane – Soviete supreme, guverne – constatăm că peste tot reprezentanţii naţiunii titulare a republicii ocupă toate posturile. Numărul ruşilor este limitat, adesea chiar lipsesc cu desăvârşire. Mai mult chiar, în timp ce, sub Stalin, anumite posturi-cheie – Ministerul de Interne, Securitatea – păreau rezervate ruşilor12, ulterior regula atribuirii lor unor cadre naţionale pare să fi prevalat.

În Ucraina, în 1977, ministrul de interne este Ivan Golovcenko şi preşedintele KGB se numeşte Vitali Fedorciuk. Nume pur ucrainene. În Letonia, Internele sunt atribuite lui Iannis Brolis şi KGB-ul lui Longin Avdiukevici. Şi putem prelungi lista de exemple ale acestui

incontestabil transfer al responsabilităţilor ruşilor spre omologii lor din rândurile naţionalităţilor respective. Cu toate acestea, ar fi periculos să tragem din aceasta o concluzie prea grăbită despre gradul de autonomie al puterilor republicane. Căci mai multe aspecte le demonstrează limitele.

În primul rând, trebuie evocată puterea Sovietelor Supreme ale republicilor care, după modelul Sovietului Suprem al URSS sunt, în drept, deţinătoarele tuturor puterilor în stat. Deputaţii membri sunt, fără îndoială, naţionali care aleg, la rândul lor, un prezidiu compus şi el din elemente naţionale. Dar practica politică arată că sovietele republicane sunt, raportate la Sovietul Suprem al URSS-ului, adunări inferioare. O arată mai întâi de toate momentul ales pentru reunirea acestor soviete supreme. Ele îşi ţin întotdeauna sesiunile *după* cele ale Sovietului Suprem al URSS-ului, ceea ce sugerează că dezbaterile lor sunt nişte reluări ale dezbaterilor care au avut deja loc şi că ele reiau decizii care au fost deja adoptate la Moscova. Dacă, din contră, Sovietul Suprem al federaţiei ar fi vrut să amplifice dezbaterile periferice, sau măcar să ţină cont de ele, ordinea reuniunilor ar fi fost inversă.

Această situaţie de dependenţă a sovietelor republicane se traduce şi prin publicitatea acordată în presă dezbaterilor lor. Ea este infinit mai puţin largă decât aceea destinată sesiunilor Sovietului Suprem al URSS-ului, iar rezultatul acestui tratament diferenţiat este că dispunem de mult mai puţine informaţii, şi acestea incomplete, despre activitatea sovietelor republicane – chiar în interiorul republicilor – decât despre sesiunile Sovietului Suprem al URSS-ului. Astfel totul subliniază că deciziile importante se iau la centru şi că adunările republicane nu par decât să le difuzeze.

Cea de-a doua caracteristică a limitelor puterilor

naţionale este repartizarea competenţelor ministeriale între centru şi periferie.

Când privim puterea guvernelor republicane suntem frapaţi de disproporţia existentă între atribuţiile federale şi cele ale republicilor. Federaţia îşi exercită atribuţiile pe întregul spaţiu sovietic prin intermediul ministerelor federal-republicane şi al Comitetelor de Stat, supuse dublei autorităţi a organului central corespunzător şi a Consiliului de Miniştri al republicii.

Oricare ar fi republica pe care am lua-o de exemplu, constatăm că, atunci când este vorba de ministere, repartiţia este aproximativ următoarea: vreo douăzeci de ministere federal-republicane la cinci-şase ministere republicane. La această proporţie preeminentă a ministerelor supuse unei duble autorităţi se adaugă disproporţia izbitoare a sarcinilor.

Ministerele federal-republicane acoperă toate domeniile importante. Să luăm de exemplu guvernul Bielorusiei, în compoziţia sa din 1977. Ministere federal-republicane: agricultura, comunicaţiile, construcţia echipamentelor industriale, cultura, educaţia, finanţele, industria alimentară, afacerile externe, justiţia, solul şi resursele hidraulice, industria uşoară, carnea şi produsele lactate, aprovizionarea şi stocurile, construcţiile rurale, lemnul şi industria prelucrării lemnului, comerţul.

Domeniul *ministerelor propriu-zis republicane* este, în schimb, limitat la aspecte de interes strict local: construcţia şi folosinţa drumurilor, consumul, locuinţele şi serviciile comunale, industriile locale, transporturile auto, industria turbei, securitatea socială.

Şi, aproape fără deosebire, în toate republicile este reluată această schemă de organizare. În Estonia, numărul ministerelor federal-republicane scade la 19 (lipsesc construcţiile rurale, resursele hidraulice şi pădurile), iar

cel al ministerelor republicane la 5. În Letonia există 20 de ministere federal-republicane şi 5 ministere republicane. În Ucraina, în 1975, se constată o inflaţie de ministere, 28 federal-republicane la 6 republicane.

Variaţiile se datorează, de la o republică la alta, în cazul ministerelor plasate sub dublu control, specificului economic (în Ucraina se acordă unul fermelor de stat, altul dezvoltării hidraulicii, metalelor feroase; în Asia Centrală, irigaţiilor). În aceste cazuri aparte s-au impus deci ministere speciale, pe care nu le găsim în restul republicilor.

În schimb, domeniul competenţei republicane este foarte clar şi rezidual: drumurile de interes local, securitatea socială, transporturile locale, serviciile de consum, serviciile municipale. Variaţiile contează prea puţin. Ascendentul centrului faţă de republicile periferice este accentuat şi mai mult prin rolul comitetelor de stat, şi ele foarte numeroase. În Bielorusia, în 1977, existau 15 comitete de stat sau administraţii specializate, dintre care 12 supuse dublei autorităţi: a centrului şi a Consiliului de Miniştri republican şi doar 3 depinzând numai de guvernul bielorus:

sub dublă autoritate:

Gosplan, al construcţiilor, al controlului popular, al cinematografiei, al editurilor, al tipăririi şi difuzării, al radioteleviziunii, al securităţii de stat (KGB), al tehnicii şi echipamentelor agricole, al statisticii;

depinzând de autoritatea republicană: al protecţiei naturii, al aprovizionării materiale şi tehnice, al aprovizionării cu gaze.

Comitetele de stat sunt, după cum vedem, împărţite după aceleaşi criterii ca şi ministerele, iar problemele lăsate în competenţa exclusivă a republicilor sunt puţine şi totodată strict limitate ca interes. Şi în acest caz situaţia

nu variază decât prea puţin de la o republică la alta.

Se impun mai multe remarci. Mai întâi că, dacă Constituţia din 1936, dar, mai ales, Constituţia actuală a URSS-ului nu au definit cu precizie domeniile de competenţă ale federaţiei şi respectiv ale republicilor, este, totuşi, clar că practica se stabilizează în sensul lărgirii competenţelor federale. Ceea ce este evident, mai ales dacă luăm în considerare două articole adăugate în 1944[13] şi care ar părea că sunt o subliniere a suveranităţii statelor naţionale ale Uniunii Sovietice: dreptul de a avea formaţiuni armate naţionale şi o politică externă independentă.

Clauza cu privire la armata naţională nu a fost aplicată pentru că ea venea în contradicţie cu legile militare; şi va fi, de altfel, suprimată în Constituţia din 1977. În ceea ce priveşte politica externă, unele republici au încercări proprii. Ucraina şi Bielorusia beneficiază fiecare de locuri la Naţiunile Unite şi în diverse organizaţii internaţionale.

Toate statele socialiste din Europa Orientală (inclusiv Iugoslavia, dar mai puţin Albania) au consulate generale la Kiev, în timp ce Cuba, India şi Egiptul au consulate la Odessa. În fapt, consulatele instalate la Kiev se află acolo datorită acordurilor semnate cu guvernul sovietic, şi nu cu Ucraina. Ministerul ucrainean al comerţului a semnat, la începutul anilor ’70, câteva acorduri comerciale cu Polonia, România şi Ungaria.[14] Dar este vorba de câteva acorduri limitate ca număr şi de o importanţi măruntă. În ansamblu, Ucraina îşi deleagă sau trebuie să-şi delege competenţele internaţionale Uniunii Sovietice. Adesea o serveşte în mod direct. Este cazul Canadei, în care existenţa unei foarte importante colonii ucrainene face ca ambasada sovietică să numere în rândurile sale numeroşi diplomaţi de origine ucraineană.

Doar Estonia se bucură pe plan internaţional de un statut ceva mai privilegiat, în măsura în care ea poate întreţine relativ uşor relaţii cu Finlanda vecină, de care o leagă o comunitate culturală.

Aceste câteva rare legături cu ţări exterioare Uniunii Sovietice nu constituie, evident, bazele unei politici externe proprii; din contră, ele indică gradul scăzut de autonomie al statelor naţionale.

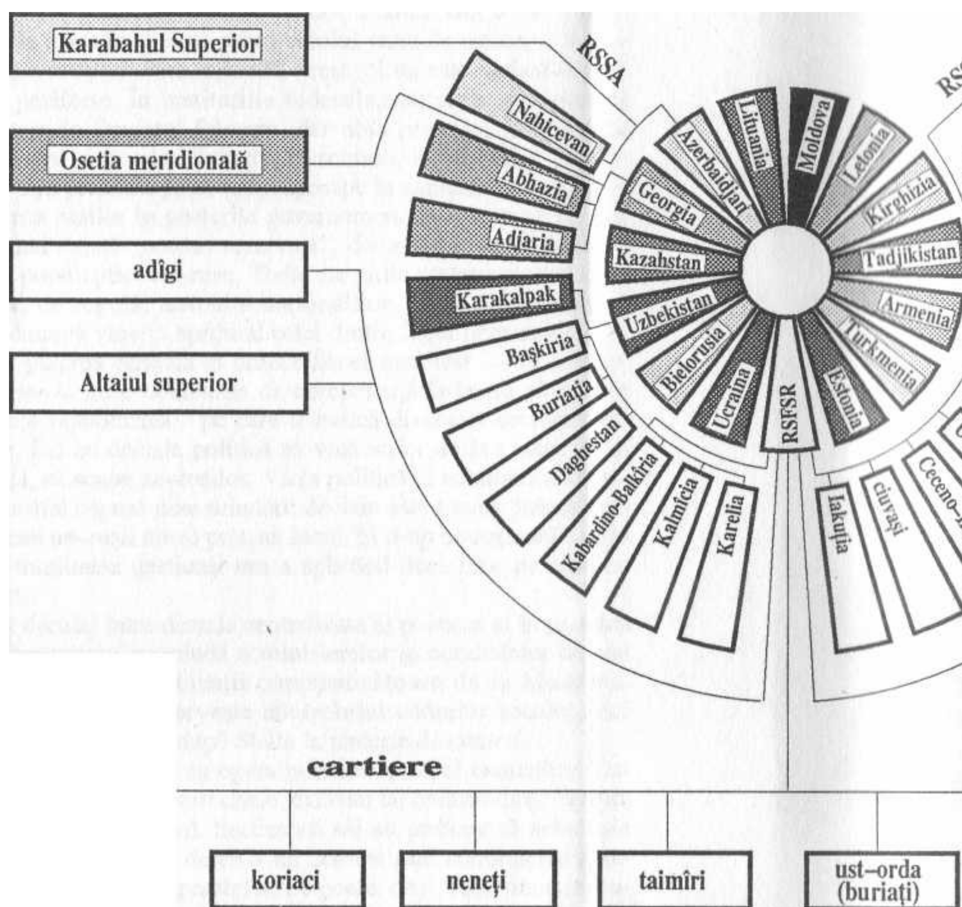
O a doua remarcă priveşte tendinţele recente de lărgire a câmpului de activitate al organismelor federale, prin proceduri administrative, şi aceasta deşi s-a afirmat şi s-a repetat constant, după cel de-al XXV-lea Congres, necesitatea transferării competenţelor federale către instanţele republicane. Un exemplu grăitor al acestei practici, contrare declaraţiilor de principiu, ne este oferit de transformarea, în 1976, a Comitetului de stat al Muncii şi Salariilor.

Până în august 1976, data transformării sale15, acest comitet se găsea într-o situaţie destul de specială. Comitetul de stat era, ca şi omoloagele sale, reprezentat în republici de agenţii plasate sub dubla autoritate a guvernului local şi a centrului. Cu toate acestea, simultan cu agenţiile sale republicane, se găseau în multe republici, deşi nu în toate, comitete cu competenţe strict republicane care se consacrau problemelor de *utilizare a resurselor şi a forţei de muncă*. Această diviziune a sarcinilor – centralizare a problemelor generale ale muncii şi descentralizare a problemei locurilor de muncă –, în corelaţie cu faptul că securitatea socială ţinuse întotdeauna de resortul propriu al republicilor, făcea să li se rezerve acestora un domeniu, acela al problemelor umane ale muncii, în care autoritatea republicană putea să se exerseze într-un mod destul de continuu şi consecvent.

Reforma Comitetului de stat pentru Muncă şi Salarii

nu pune, oficial, în chestiune problema repartiţiei competenţelor. Cu toate acestea, ea pune implicit în discuţie utilitatea instanţelor republicane. Drept urmare, Comitetul de stat devine, din acest moment, *Comitet al Muncii şi Problemelor sociale*, ceea ce îi dă atribuţii mult mai extinse decât cele precedente, pentru că la salarii se adaugă şi problemele sociale, de muncă, de distribuire a forţei de muncă, eventual chiar securitatea socială, ceea ce nu este, însă, foarte sigur. Înţelegem necesitatea unei astfel de reforme. Atâta timp cât forţa de muncă era abundentă în Uniunea Sovietică, iar locul de muncă asigurat, se putea considera că toate problemele se puteau rezolva de eşalonul local. Dar, de aici încolo, disparităţile demografice fac, şi din problema locurilor de muncă, şi din aceea a repartiţiei geografice a forţei de muncă, nişte chestiuni care solicită soluţii globale, fie că se optează pentru o redistribuire a investiţiilor, fie că se adoptă o politică a migrării forţei de muncă. Nicio republică nu-şi poate rezolva singură problemele de acest tip. Justificarea centralizării problemelor legate de forţa de muncă este evidentă.16 Dar şi consecinţa acestei reforme. Ministerele sau administraţiile pur republicane nu îşi mai justifică existenţa.

Şi astfel se mai surpă încă puţin – chiar dacă raţionalitatea economică o justifică – domeniul rezervat republicilor. În cazul de faţă este vorba, fără îndoială, de un progres al centralizării, impus de necesităţi imediate. Este de necontestat, totodată, că această centralizare accentuată nu este compensată de niciun transfer de

competenţă în vreun alt domeniu mai complex şi că, în tot cazul, ea se înscrie în perspectiva generală de evaporare a structurilor statelor naţionale.

Din această rapidă trecere în revistă a organizării statului sovietic, la centru şi periferie, se pot trage două concluzii. Mai întâi că există între perioada stalinistă şi cea a anilor din urmă o diferenţă foarte mare în ceea ce priveşte rolul jucat de naţionali în viaţa politică a statului. Fără îndoială, acest rol nu este acelaşi la centru şi la

periferie. În instituţiile federale, naţiunile sunt perfect reprezentate în Sovietul Suprem, dar abia prezente în organele puterii de stat şi în administraţie. În schimb, în republici, cadrele naţionale sunt prezente peste tot şi aproape în exclusivitate. Vechea paraşutare a ruşilor în posturile guvernamentale a încetat; şi, mai ales, nu mai există „posturi rezervate”, datorită importanţei lor în controlul populaţiilor ne-ruse. Toate sarcinile guvernamentale pot fi, şi sunt, de regulă, atribuite naţionalilor. În al doilea rând, şi această remarcă vine în sprijinul celei dintâi, locul preponderent al ruşilor în puterea centrală şi dezechilibrul manifest – în creştere la periferie – între domeniile de competenţă federală şi cele de competenţă republicană17, pe care îl indică diversele sectoare ministeriale, fac ca decizia politică să vină strict de la centru şi, în consecinţă, să scape ne-ruşilor. Viaţa politică şi economică sovietică este astfel supusă unei scindări: decizia este treaba puterii centrale în care ne-ruşii nu-şi prea au locul, în timp ce naţionalii au la ei acasă totalitatea gestiunii sau a aplicării deciziilor pe care nu le-au luat.

Acest decalaj între decizia centralizată şi punerea ei în practică explică importanţa crescândă a ministerelor şi comitetelor de stat subordonate unei organizaţii corespunzătoare de la Moscova. Această subordonare serveşte controlului cadrelor locale. Aici vedem evoluţia produsă după Stalin în materie de control.

Sub Stalin, controlul se opera prin intermediul oamenilor. Cadrele ruse, plasate în posturi cheie, exersau un control direct asupra aparatului de stat naţional. Succesorii săi au preferat să substituie acestui control direct şi deschis un control mai administrativ, rezultând din dependenţa aparatelor. Se poate, deci, fără vreun inconvenient de ordin major, încredinţa responsabilitatea

sectoarelor-cheie unor cadre naţionale, în măsura în care sunt responsabile nu doar în faţa propriului guvern, ci şi faţă de administraţia centrală de la Moscova, de care depind în ultimă instanţă, din moment ce, în cazul unui conflict între competenţa federală şi cea republicană, nici nu poate fi vorba de vreun arbitraj, fiind din capul locului admisă preeminenţa celei dintâi.

Această situaţie probabil că nu este scutită de inconveniente. Oare cadrele republicane sunt întotdeauna gata să accepte doar rolul de executanţi ai unei politici elaborate la un nivel superior? Elitele republicane sunt, oare, întotdeauna gata să admită că guvernul lor nu este decât o instanţă cu nişte responsabilităţi secundare, supusă unui control vertical, care limitează considerabil şi continuu suveranitatea juridică a republicilor? Este clar că există aici motive de tensiune, chiar de conflicte. Dacă tensiunile şi conflictele rămân subiacente sau dispersate este doar pentru că acestui control administrativ de la centru i se alătură un control mai direct şi mai eficace, acela exercitat de Partid.

Partidul: partid al întregului popor sovietic?

Mai mult decât aparatul de stat, Partidul Comunist al Uniunii Sovietice ocupă un loc ambiguu în echilibrul naţional al ţării. Lenin îşi concepuse întotdeauna partidul ca pe un organ privilegiat al unei clase, proletariatul, deci impermeabil la interesele şi la diferenţele naţionale. Înainte de 1917, respinsese ideea unei organizaţii a clasei muncitoare care să acopere şi particularităţile naţionale ale societăţii ruse.19 De aici începe, de altfel, neînţelegerea.

Aceste partide republicane sunt, de fapt, parte integrantă din Partidului Comunist al Uniunii Sovietice şi nu au drepturi proprii superioare drepturilor organizaţiilor regionale. Membrii acestor partide sunt oficial membri ai

PCUS-ului şi organizaţia republicană pare a fi astfel o denumire particulară, golită de conţinutul său specific. Funcţia acestor partide este de a demonstra federalismul sovietic prin simplul fapt al existenţei lor. Dar ele nu conferă nici drepturi, nici vreo autonomie de fapt comuniştilor locali. Fapt uşor de înţeles. Prin vocaţie, Partidul Comunist este o structură unitară, de integrare, nu de diversificare.

Existenţa acestor partide s-ar putea justifica, oare, şi prin dorinţa de a echilibra, în sânul organizaţiilor federale, diversele componente etnice ale Uniunii Sovietice, prin numărul naţionalilor şi prin participarea la decizii? Prin organizaţiile sale republicane şi naţionale PCUS favorizează, oare, egalitatea naţională? Sau tocmai centralismul? Un prim răspuns decurge din observarea efectivelor

PCUS-ului şi a importanţei relative, în interiorul acestei organizaţii, a diverselor grupuri naţionale. În această privinţă, istoria URSS-ului este marcată de diferenţa de reprezentare a diverselor grupuri naţionale în partid. La 1 ianuarie 1976, PCUS număra 15.638.891 de membri şi erau prezenţi, printre aceştia, reprezentanţi a mai mult de o sută de grupuri naţionale.20

Naţionalităţi	Procent din membrii PCUS			Naţionalitatea în populaţie	Raport partid/populaţie	Număr de comunişti la mia de locuitori
	1961	1967	1976	1970	1976/19	1976/19

					70	70
ruşi	63, 54	61, 86	60, 63	53, 37	1,14	74
ucraineni	14, 67	15, 63	16, 02	16, 86	0,95	62
bieloruşi	2,98	3,35	3,60	3,75	0,96	62
uzbeci	1,48	1,73	2,06	3,80	0,54	35
kazahi	1,55	1,57	1,81	2,19	0,83	53
georgieni	1,77	1,65	1,66	1,34	1,24	80
azeri	1,10	1,28	1,48	1,81	0,82	53
lituanieni	0,44	0,56	0,68	1,10	0,62	40
moldoveni	0,28	0,37	0,43	1,12	0,38	25
letoni	0,35	0,39	0,42	0,59	0,71	46
kirghizi	0,28	0,31	0,32	0,60	0,66	34
tadjici	0,34	0,37	0,41	0,88	0,47	30
armeni	1,67	1,58	1,50	1,47	1,02	66
turkmeni	0,28	0,28	0,31	0,63	0,49	32
estonieni	0,25	8,78	8,35	10,07	0,83	54
diverşi	9	8,78	8,35	10,07	0,83	54

Tabelul de mai sus[21] ne permite să observăm atât compoziţia naţională actuală a Partidului, cât şi modul în care a evoluat ea în anii post-stalinieni.

Acest tabel ne sugerează mai multe constatări. Mai întâi, importanţa anumitor grupuri naţionale în partid excedează proporţia lor în populaţia totală. Este cazul georgienilor, care sunt cei mai suprareprezentaţi, apoi al ruşilor şi armenilor. La cealaltă extremă, popoarele baltice şi majoritatea popoarelor musulmane (excepţie făcând kazahii şi azerii) sunt foarte subreprezentate. Cu toate acestea, dacă am compara situaţia actuală cu cea care predomina la începutul anilor ’60, se poate constata o reducere a inegalităţilor naţionale în partid. În timp ce importanţa numerică a georgienilor, ruşilor şi armenilor tinde să se reducă, alţii, în special bieloruşii, ucrainenii şi azerii, îşi văd poziţia ameliorându-se uşor.

Această evoluţie decurge incontestabil dintr-o politică sistematică menită a reduce inegalităţile naţionale în compoziţia partidului. Ea decurge, de asemenea, în anumite cazuri, dintr-un progres al urbanizării, sau al demografiei, sau chiar din asocierea acestor doi factori. În ce măsură este vorba despre un progres continuu către egalitate? în ce măsură este la fel de semnificativ peste tot? Este dificil să emiţi o judecată asupra evoluţiei compoziţiei naţionale a PCUS-ului pe o durată mai mare, pentru că elementele de apreciere durabile lipsesc. Dacă, de pe la începutul anilor ’60, partidul furnizează statistici sistematice cu privire la reprezentarea naţională, lucrurile nu stăteau la fel şi în perioada stalinistă. Ceea ce se ştia era compoziţia delegaţiilor naţionale la congrese, de unde

DELEGAŢIILE PARTIDELOR COMUNISTE REPUBLICANE LA CONGRESELE PCUS[22]

Republici	procent din populaţia	procent din delegaţii la congres

	sovietică				
	1939	1959	al 18-lea Congres 1939	al 19-lea Congres 1952	al 22-lea Congres 1961
RSFSR	63, 9	55, 9	65, 8	65	63, 1
Ucraina	18, 2	20	18	12, 8	16, 3
Bielorusia	3, 3	4, 1	2, 9	2, 2	2, 9
Georgia	2, 1	1, 9	2, 5	2, 7	2, 1
Azerbaidjan	1, 9	1, 8	2, 5	1, 9	1, 6
Armenia	0, 8	0, 8	1	U	0, 8
Uzbekistan	3, 7	3, 9	1, 5	2, 1	2, 5
Turkmenia	0, 7	0, 7	0, 4	0, 7	0, 6
Kirghistan	0, 9	1	0, 3	0, 7	0, 7
Tadjikistan	0, 9	0, 9	0, 3	0, 5	0, 6
Kazahstan	3, 6	4, 5	2, 5	3, 5	3, 9
Karelia-Finlanda1				0, 3	
Estonia2		0, 6		0, 5	0, 5
Letonia2		1		0, 8	0, 9
Lituania2		1,		0,	0,

Moldova3		3 1, 4		6 0, 6	7 0, 7

1 Constituite în republici numai între 1940 – 1955

2 încorporate Uniunii Sovietice în 1940

3 Devenită republică federală în 1940

am putea încerca să deducem ce reprezenta fiecare grup naţional în partid. Dacă se compară aceste date cu cele din 1961, se constată un oarecare decalaj între delegaţiile naţionale şi compoziţia naţională a partidului. Aşa cum este, această comparaţie confirmă tendinţele generale pe care le-am stabilit pentru perioada următoare (*vezi tabelul de la pagina 132*).

Din acest tabel care, repet, nu dă o imagine corectă a componentelor naţionale ale partidului, se poate, însă, deduce că, în anii războiului şi până la sfârşitul perioadei staliniste, Stalin acordase un loc predominant ruşilor şi redusese considerabil reprezentarea bieloruşilor şi ucrainenilor care, până atunci, fuseseră ceva mai bine reprezentaţi. Popoarele musulmane, în schimb, teribil de subreprezentate în partid înaintea războiului, se angajează de la sfârşitul acestuia într-o lentă urcare.

Post-stalinismul a rupt, fără îndoială, cu tendinţele excesive ale stalinismului şi a condus la o situaţie ceva mai echilibrată, chiar dacă nu reproduce realmente compoziţia naţională a URSS-ului. Situaţia actuală reflectă, totuşi, anumite tendinţe istorice.

Georgienii şi armenii sunt numeroşi în partid pentru că rolul lor, încă înainte de revoluţie, a fost considerabil în social-democraţie. Implantarea partidului în Caucaz era de veche dată. Amintirea organizaţiilor prerevoluţionare, a liderilor naţionali, a dat organizaţiilor republicane o capacitate de atracţie pe care nu o au, de pildă, partidele din Asia Centrală, unde comunismul, înaintea revoluţiei,

era esenţialmente rusesc, deci colonial. După 1917, partidele naţionale de aici au fost fie dominate de ruşi, fie de cadre politice produse de mişcările naţionale şi care au transplantat luptele lor naţionale în partidul comunist, ceea ce a antrenat epurări constante ale acestor organizaţii. Aşadar, nu putem fi surprinşi atunci când partidele comuniste rămân slabe acolo unde au apărut tardiv şi nu au niciun fel de rădăcini în mediul naţional.

Compoziţia naţională a PCUS merită să fie privită şi la un nivel mai puţin elevat, acela al naţiunilor care nu sunt organizate în state suverane. Nu putem constitui un tabel de ansamblu, pentru că statisticile PCUS-ului sunt incomplete, dar trebuie să constatăm, din nou, o mare varietate de situaţii. Un caz interesant este acela al evreilor, aproape constant suprareprezentaţi în PCUS. în anii ’2023, ei reprezentau 1, 8% din populaţia sovietică (recensământul din 1924), dar 5, 2% din Partid în 1922 şi 4, 3% în 1927. În ciuda restricţiilor aduse drepturilor culturale ale evreilor, ei încă mai reprezentau 5% din efectivele partidului în 1940. Ulterior, reprezentarea lor scade net, dar în 1976, partidul încă mai conţinea 2% evrei, în timp ce ei nu reprezentau decât 1% din populaţia sovietică.

Tot din rândul popoarelor care au suferit discriminarea sau încă mai suferă din cauza ei, este interesant de studiat cazul tătarilor şi al popoarelor deportate pentru colaborare, care sunt toate constant

Naţionalităţi	Partid – 1976 (*al 25-lea Congres*)		Populaţie (*recensământ 1970*)		
	Număr	%	Număr	%	Raport Pa

					rtid/ populaţie
balkâri	3.893	0,02	60.000	0,02	1,00
Inguşi	2.763	0,02	158.000	0,07	0,29
kalmâci	6.411	0,04	137.000	0,06	0,67
karaciai	5.191	0,03	113.000	0,05	0,60
ceceni	12.959	0,10	613.000	0,25	0,40

subreprezentate în partid. Tătarii, cu cele 5 milioane de locuitori, formează 2, 5% din populaţia sovietică, dar nu constituie decât 1, 9% din efectivele Partidului. Popoarele deportate în timpul războiului sunt într-o situaţie şi mai gravă, cu un procent de reprezentare în Partid continuu inferior importanţei lor reale în populaţie, aşa cum o arată tabelul de mai sus.24

Fără îndoială că nu putem, în absenţa datelor privind şi celelalte popoare deportate (germanii, tătarii din Crimeea), să tragem concluzii definitive asupra situaţiei popoarelor figurând în acest tabel; dar totul sugerează că puterea continuă să nu se încreadă în cei care au suferit atât de cumplit în anii de după război şi că preferă să-i ţină departe de toate centrele de decizie.

Vedem, aşadar, apărând, în acest tabel general al compoziţiei Partidului, situaţii contradictorii, dar pe care istoria ne ajută să le înţelegem. Evrei îndepărtaţi din funcţiile de conducere, privaţi de exercitarea drepturilor lor naţionale, dar cărora gradul lor înalt de cultură, o distribuţie aproape exclusiv urbană, le asigură încă un loc

important la baza Partidului. Popoare suprimate – în drept – de către Stalin, ulterior reinstaurate în drepturi (excepţie făcând tătarii din Crimeea), dar a căror dispersare şi distrugere naţională nu au favorizat nici existenţa, nici dezvoltarea după 1956. Că se ţin la distanţă din proprie voinţă, din ranchiună, sau că, mai degrabă, puterea doreşte să le ţină în carantină, rezultatul nu diferă de la un popor la altul. Existenţa lor politică este redusă.

Cu toate acestea, popoare foarte apropiate istoriceşte prin nivelul lor de dezvoltare şi prin modul de viaţă ocupă adesea locuri foarte diferite în sânul Partidului. Dacă luăm drept criteriu raportul Partid/populaţie, suntem frapaţi de gradul înalt de participare al karelienilor (1, 67%), al komişilor (1, 54%), al kumâcilor (1, 25%), opus aceluia foarte slab al marişilor (0,40%), al tuvaşilor şi hakaşilor (0,67% fiecare), al udmurţilor (0,69%). De ce oare găsim un număr mare de comunişti în rândul celor dintâi şi nu şi în rândul celorlalţi? Nici istoria şi nici factorii sociologici nu par în stare a da un răspuns clar. Reducerii inegalităţii între marile popoare nu pare să-i corespundă o grijă similară şi pentru micile naţionalităţi.

Luat global, PCUS pare să indice o participare crescândă a ne-ruşilor la viaţa politică. Şi o egalizare a rolului politic jucat de diversele naţiuni. Şi totuşi, această impresie este contrazisă de o serie de fapte de o natură diferită. Aruncând mai întâi o privire asupra compoziţiei naţionale a unor organizaţii republicane, observăm că proporţia naţionalilor în Partid este departe de a corespunde celei din republică. Astfel, în Letonia şi Moldova, unde naţionalităţile titulare reprezintă 56, 8% şi respectiv 64, 6% din populaţia totală, proporţia lor în partid nu atinge nici 50%. În Lituania, diferenţa este şi mai frapantă: 88% din populaţie este lituaniană, dar în partid

nu sunt decât 66% lituanieni. Ucraineni, polonezi, ruşi în proporţie de 34% dau Partidului Comunist Lituanian o coloratură internaţionalistă care nu reflectă decât de departe structura naţională a populaţiei republicii.

Şi mai tulburătoare este distanţa între partidele republicane şi comuniştii naţionali din sânul PCUS-ului. Letonia furnizează încă o dată un exemplu de astfel de singularităţi dificil de explicat. În timpul unei conferinţe a conducătorilor Partidului leton ţinută la Riga la 1 februarie 1977[25], având pe ordinea de zi discutarea unor probleme organizatorice ale partidului, primul secretar August Voss a insistat asupra greşelilor de recrutare. De fapt, ceea ce reiese din declaraţiile lui Voss este decalajul existent între un Partid comunist al Letoniei ale cărui efective nu cresc decât foarte lent şi comuniştii letoni din PCUS, al căror număr creşte mai repede.

O situaţie identică reiese şi din declaraţiile făcute la ultimul Congres al Partidului Comunist din Azerbaidjan, de către preşedintele Comisiei de mandate, Askerov, care sublinia că în perioada dintre cele două Congrese – 1971 – 1976 – Partidul azer a primit 29.274 de noi membri. Dar, în aceeaşi perioadă, 47.502 de noi comunişti azeri fuseseră primiţi în rândul PCUS-ului.[26]

Chiar dacă nu deţinem informaţii care să ne permită să extindem aceste remarci şi la alte republici[27], ne găsim în faţa unui mister pe care vom încerca să-l explicăm astfel: rezidenţi provizorii în republică (militari, tehnicieni etc.), chiar dacă figurează în statisticile locale ale populaţiei, pot aparţine direct de PCUS, fără a mai tranzita organizaţia republicană, în ciuda caracterului teritorial al activităţilor Partidului. Această ipoteză contribuie să demonstreze caracterul artificial al eşalonului republican al Partidului care este o simplă ramură a PCUS-ului, adesea neglijată de comuniştii neînrădăcinaţi în republică.

Din această privire aruncată efectivelor comuniste se poate trage o concluzie contradictorie. PCUS tinde, fără îndoială, în ciuda unor dezechilibre, să apară ca o reflectare a societăţii multinaţionale sovietice. În acelaşi timp, paliditatea organizaţiilor republicane subliniază vocaţia centralizatoare a PCUS-ului, care este partidul unic al tuturor naţionalităţilor şi nu o regrupare a tuturor partidelor naţionale. O recrutare mai bine echilibrată este sinonimă cu o participare mai mult sau mai puţin egală la decizia politică? Pentru a obţine un răspuns trebuie examinate organele puterii de partid, atât la centru cât şi pe plan local. Cum ne întoarcem către organele centrale unde se ia decizia: Comitetul Central, Biroul Politic, Secretariatul, situaţia înclină brusc înspre slaba reprezentare a naţionalităţilor. În Comitetul Central s-a constatat deja că 82% din delegaţi aparţin grupului slav, care reprezintă doar 73% din populaţie.28 Această diferenţă se accentuează şi mai mult în cele două organe supreme. Printre membrii Biroului Politic, doi naţionali din 16, şi 4 din 6 printre supleanţi. Iar în ceea ce priveşte secretariatul, nu întâlnim aici niciun membru al naţionalităţilor. Secretarul general Leonid Brejnev şi cei zece secretari sunt toţi de origine slavă, ruşi sau denaţionalizaţi (cazul lui Brejnev), toţi reprezentanţii unei politici de centralizare. Iată de ce este important să formulăm o serie de întrebări cu privire la naţionalii din Biroul Politic. Ce explică poziţia excepţională pe care o ocupă în PCUS? Sunt acolo în calitate de reprezentanţi ai cadrelor naţionale? Sau ca reprezentanţi ai politicii centrale la periferie? Poziţiile le sunt lămurite de propriile biografii. Printre titularii Biroului Politic se află un kazah, Kunaev şi un ucrainean, Şcerbiţki.

Kunaev, prim secretar al Partidului Comunist din Kazahstan din 1964, este un reprezentant autentic al clasei

politice kazahe de formaţie stalinistă. Intrat în partid în 1939, la 27 de ani, face parte din cadrele tehnice şi apoi în cele politice naţionale apărute în urma epurărilor care au distrus întreaga elită naţională a perioadei post-revoluţionare. În timpul stalinismului, face carieră în aparatul de stat, iar în cel de Partid nu trece decât la începutul anilor ’60, pentru a atinge, în 1971, poziţia privilegiată de membru al Biroului Politic.

Cu totul altul este cazul lui Vladimir Şcerbiţki. În vârstă de 58 de ani la vremea celui de-al XXV-lea Congres, Şcerbiţki este dintotdeauna un om de aparat, şi această carieră a fost asociată strict celei a lui Leonid Brejnev. Foarte tânăr, a deţinut funcţii în Comsomol, înainte de a exersa funcţii conducătoare la toate nivelele Partidului ucrainean. În anii ’60 a fost şi preşedinte al Consiliului de miniştri al Ucrainei. Această dublă carieră îi asigură o perfectă cunoaştere a tuturor organelor puterii locale, unde pare să fie, înainte de orice, un reprezentant al lui Leonid Brejnev, însărcinat să asigure în Ucraina succesul luărilor de poziţie ale acestuia. Aşadar, dacă Şcerbiţki pare a fi mai puţin reprezentativ pentru interesele naţionale decât colegul său kazah, ce să mai spunem despre azerul Aliev pe care Congresul al XXV-lea îl aduce printre supleanţi?

„El reprezintă, alături de Eduard Şevardnadze, ales în Biroul Politic în 1968, Caucazul exclus din acest organ prin căderea lui Mjavanadze în 1972”.

Prim secretar al Partidului Comunist din Azerbaidjan, Gaidar Aliev este, înainte de toate, omul serviciilor de securitate. Încă din 1941, de la 18 ani, intră în NKVD şi, până în 1969, când devine prim secretar al Partidului azer, cariera i se construieşte în organele de securitate, la centru, dar mai ales în Azerbaidjan, unde cursul ei culminează cu preşedinţia KGB-ului local între 1967 şi

1969. În afara acestui nou venit, printre supleanţii Biroului Politic întâlnim alţi doi reprezentanţi ai periferiei: bielorusul Makerov şi uzbekul Raşidov. Şi unul şi celălalt sunt dintre cei vechi. Makerov, a cărui carieră s-a desfăşurat în aparatul Comsomolului (din 1944) apoi în Partidul Comunist din Bielorusia, a intrat în Biroul Politic la cel de-al XXIII-lea Congres, în 1966. Raşidov, prim secretar al Partidului Comunist din Uzbekistan, are în urma sa o lungă carieră în aparatul de partid, şi de stat uzbek, derulată fără asperităţi încă de la intrarea sa în partid, în 1939, la 22 de ani. Cu toate acestea, în Biroul Politic, în care a intrat la Congresul al XXII-lea din 1961, este decanul supleanţilor şi unul dintre cei mai vechi din acest organ, după Brejnev, Kosîghin şi Suslov.

Această trecere în revistă a compoziţiei naţionale a organelor reale ale puterii de partid sugerează mai multe remarci:

Mai întâi că, la acest nivel, nici nu poate fi vorba de o reflectare a structurii naţionale a URSS-ului, şi a Partidului. Preeminenţa rusă, la un nivel secundar cea a slavilor, este totală. Lucru demonstrat de compoziţia Secretariatului.

Anumite naţionalităţi par mai bine reprezentate în Biroul Politic. Pe de o parte, Ucraina şi Bielorusia, pe de altă parte, Asia Centrală sau, mai pe larg, republicile musulmane. În schimb, vom nota absenţa cvasi-totală a caucazienilor, altminteri ultrareprezentaţi în partid, şi a balticilor. Ceea ce demonstrează precaritatea criteriului, reprezentării grupurilor naţionale în partid44 în estimarea accesului real al unui grup naţional la sfera de decizie.

În sfârşit, este de remarcat că mişcările demografice de la începutul anilor ’70 nu au contat niciun pic în compoziţia organelor diriguitoare, care nu s-au înnoit deloc. Noii sosiţi în Biroul Politic sunt ruşi, în ceea ce-i

priveşte pe titulari (Romanov, primul secretar al Comitetului regional Leningrad şi mareşalul Ustinov, Ministru al Apărării), iar unicul nou sosit printre supleanţi, Aliev, îl înlocuieşte pe un conducător naţional destituit, Mjavanadze.

O ultimă remarcă se referă la accesul naţionalilor la un domeniu central al vieţii politice, *nomenclatura*. Aparţin nomenclaturii posturile figurând pe o listă stabilită de Comitetul Central al PCUS-ului, care sunt între 30.000 şi 40.000 şi a căror atribuire este de competenţa exclusivă a organizaţiilor de partid.29 Este clar că, dacă lista posturilor aparţinând nomenclaturii este de competenţa Comitetului Central, organele însărcinate cu atribuirea lor sunt organe restrânse, însărcinate cu probleme de cadre. Problemele de cadre se află în sarcina unei secţii aparte a Comitetului Central. Absenţa conducătorilor naţionali în Secretariatul Comitetului Central, veritabilul executiv al partidului, sugerează că, la acest nivel, decizia fundamentală cu privire la alegerea indivizilor pentru posturile cu cea mai mare răspundere în URSS scapă naţionalităţilor. Cu toate acestea, ne putem întreba cu privire la capacitatea lor de a influenţa aceste probleme de la cealaltă extremitate a sistemului politic, adică în secretariatele Partidelor republicane. Ceea ce ne determină să analizăm componenţa aparatelor de conducere din republici şi să vedem în ce măsură, la faţa locului, comuniştii naţionali sunt stăpânii destinului lor.30

Ca şi la Moscova, în republici instanţa cea mai înaltă a Partidului este, de drept, Comitetul Central, iar de fapt, Secretariatul, organ permanent. Secretariatul este caracterizat la periferie prin rolul decisiv jucat de cei doi prim secretari şi prin diviziunea sarcinilor între aceştia. Alegerea secretarilor, care este, fără îndoială, rezultatul deciziilor centrale, ne permite să definim o politică a

nomenclaturii? Care sunt criteriile care determină alegerea celor două personaje principale ale partidelor republicane? Care sunt sarcinile precise care le justifică poziţiile privilegiate? Să vorbim de sarcini pentru a încerca să înţelegem principiile care guvernează alegerea oamenilor.

Primul secretar al unui partid republican are o funcţie precisă. El este, oficial, personajul cel mai sus plasat în partid. El conduce, controlează, coordonează în numele Comitetului Central. Al doilea secretar este un personaj mai complex. Mai întâi, dacă în decursul ultimilor ani a prevalat o uzanţă ce făcea ca purtătorul titlului de *al doilea secretar* să-l devanseze în poziţie pe primul secretar, existau şi cazuri în care cel care îndeplinea funcţia de al doilea secretar să fie numit oficial secretar sau să poarte când un titlu, când altul.31 O a doua dificultate ţine de caracterul adesea imprecis al sarcinilor care îi sunt încredinţate. De la sfârşitul anilor ’50, cel de-al doilea secretar are, într-o proporţie din ce în ce mai mare şi mai generală, o competenţă completă asupra problemelor de încadrare şi organizare. Cu toate acestea, în anumite cazuri, el este însărcinat cu problemele economice, în timp ce primul secretar se ocupă de cadre.32

După căderea lui Hruşciov, s-a produs o anume evoluţie, în sensul unei specializări riguroase a secretarilor. Funcţiilor conducătoare oficiale ale numărului unu îi corespund funcţiile decisive, de selecţie a cadrelor, ale celui de-al doilea secretar. În republică, el este cel însărcinat cu stabilirea nomenclaturii. Nu este o întâmplare dacă un excelent specialist în problemele Partidului, Jerry Hough, a utilizat în acest caz termenul de *prefect*, 33 Văzând funcţionarea sistemului în ultimii cincisprezece ani, se constată mai întâi importanţa crescândă a celui de-al doilea secretar, importanţă care

justifică rolul jucat în alegerea cadrelor la scară republicană. De asemenea, se constată cum s-a creat delicatul echilibru între primul şi cel de-al doilea secretar. Cel dintâi beneficiază de un prestigiu considerabil, care îl recomandă pentru a intra în organele centrale ale partidului.

Reprezentanţii naţionalităţilor pe care îi regăsim în Biroul Politic al PCUS-ului sunt aleşi dintre primii secretari. Să implice aceasta o preeminenţă, o mai mare putere a acestora? Practica dmonstrează că nu este aşa. Cel de-al doilea secretar, departe de a fi un subordonat al primului secretar, îl echilibrează şi-l controlează. Înţelegem mai bine poziţia fiecăruia privind titularii acestor posturi în toate republicile (cu excepţia RSFSR-ului, deoarece aceasta nu are, după cum ştim, o organizaţie de partid proprie), într-un trecut recent şi la începutul lui 1978, la data intrării în vigoare a noii Constituţii.

În trecut, un expert australian54 al PCUS-ului a încercat să sistematizeze toate cazurile posibile pentru compoziţia secretariatelor republicilor federate, dar şi ale regiunilor autonome, între 1954 – 1976. În ciuda unui defect de metodă – republicile autonome sunt dificil de comparat cu cele federate, atât din cauza diferenţei de statut, cât şi din aceea a unui mediu care le face mai permeabile în asimilare şi, în general, din cauza unei diferenţe de mărime a populaţiei – analiza sa merită să fie reluată aici, pentru că din ea se degajă anumite reguli şi, în definitiv, subliniază specificitatea marilor republici.

Autorul, luând în consideraţie cei 259 de primi şi al doilea secretari ai celor 34 de republici (14 federate şi 20 autonome), identifică, pornind de la naţionalitatea primilor secretari, şase situaţii. Trebuie menţionat că atunci când vorbeşte despre ucraineni – care joacă alături de ruşi un

rol important în republicile ne-slave –, îi consideră ca *ucraineni* atunci când se află în republica proprie, dar îi asimilează ruşilor atunci când se află în afara Ucrainei. Regrupând carierele celor 259 de conducători timp de 22 de ani (1954 – 1976) se obţine repartiţia naţională următoare (vezi p. 141).

Acest tabel ilustrează opinia clasică privind distribuţia puterii de Partid în republici – primul secretar este întotdeauna un naţional, cel de-al doilea, un rus – nu este întru totul fondată. Fără îndoială, proporţia de ruşi şi de naţionali este aproape echilibrată, cu un uşor avantaj, totuşi, al naţionalilor: 134 faţă de 125. Mai mult, acest tabel arată că naţionalii au ocupat în proporţie deloc neglijabilă postul de al doilea secretar, atât în republici, cât şi în formaţiunile autonome.

Cu toate acestea, examinarea unor asemenea situaţii-tip arată că, în această aparentă varietate de situaţii, s-au impus progresiv reguli care reduceau diversitatea ce pare că ar decurge din cifrele următoare.

DISTRIBUŢIA NAŢIONALĂ A SECRETARILOR[35] – 1954 – 1976

posturi	ruşi		naţionalităţi		total
	cifre absolute	%	cifre absolute	%	cifre absolute
— RSS – I-ul secretar	6	4,8	38	28,4	44
RSS – al II-lea secretar	48	38,4	25	18,6	73
RSSA – I-ul	28	22	38	28	66

secretar		, 4		, 4	
RSSA – al II-lea secretar…	43	34 , 4	33	24 , 6	76
TOTAL	12 5	10 0, O	13 4	10 0, O	25 9

— RSS – Republică federată ** RSS A – Republică autonomă

Cazul I: *Primul şi cel de-al doilea secretar sunt naţionali* (pentru cea mai mare parte a acestei perioade).

Această situaţie a prevalat din 1954 până la începutul anilor ’70, în trei republici federate: Ucraina, Bielorusia, Armenia şi în două republici autonome incluse în RSSG – corgia: Adjaria şi Abhazia.36

Cazul al II-lea: *cei doi secretari sunt naţionali* (în timpul începutului destalinizării).

În patru republici: Letonia, Lituania, Georgia şi Azerbaidjan, cei doi secretari sunt naţionali în anii ’50, dar, la sfârşitul deceniului, funcţia de al doilea secretar va începe să fie deţinută de un rus. Astfel au fost eliminaţi, în Letonia, Kniminici (mai întâi în 1956, apoi, după o scurtă revenire de doi ani, definitiv în 1960), în Lituania, Sumanskas (al doilea secretar între 1954 – 1956), în Georgia, Georgadze (al doilea secretar între 1954 – 1956) şi în Azerbaidjan, Samedov (1952 – 1955). De atunci, în toate aceste patru republici al doilea secretar va fi în permanenţă un rus.

Cazul al III-lea: Primul secretar este un naţional, al doilea, un rus

Constant aplicat doar în patru republici, situate în centrul Asiei Centrale: Uzbekistan, Kirghizia, Tadjikistan şi Turkmenia şi în patru republici autonome, dintre care trei situate în Caucaz:

Nahicevan, Osetia de Nord şi Daghestan, precum şi în RSSA. karakalpakă, în Asia Centrală.

Cazul al IV-lea: Cei doi secretari sunt ruşi

Este vorba despre situaţii temporare care au existat, imediat după dispariţia lui Stalin, doar în două republici: în Kazahstan, între 1954 – 1957 şi în Moldova, din 1954 până în 1959. În cele două republici, această rusificare a funcţiilor a fost înlocuită mai întâi printr-o diviziune identică a sarcinilor după un model neobişnuit: un prim secretar rus, un al doilea secretar naţional. Din 1961, ordinea a fost constant inversată, cea de-a treia situaţie-tip devenind regula.

Cazul al V-lea, temporar: Primul secretar este rus, al doilea secretar indigen.

Această situaţie a apărut temporar după cum am văzut, în Kazahstan (1957 – 1960) şi în Moldova (1959 – 1961). Este semnificativ că din 1961 nu a mai apărut nicăieri. Până atunci, mai caracterizase situaţia din câteva republici autonome: *Karelia* (1950 – 1958), *Başkiria* (1953 – 1957), *Tătaria* (1957 – 1960), *Kalmîkia* (1957 – 1961). Dar în RSSA-uri debutul anilor '60 marchează trecerea la cel de-al treilea model.

Cazul al VI-lea, permanent: *Primul secretar este rus*, al doilea secretar indigen

Acest model se aplică în mod constant în unele republici autonome: cele trei republici de limbă finică de pe Volga Mijlocie (Marisă, Udmurtă şi Mortivă) şi în RSSA Ceceno-Inguşă din Caucaz.

Această diviziune a grupurilor naţionale în „situaţii politice" ne face să tragem concluzia, în primul rând, că toate combinaţiile sunt imaginabile. Cu toate acestea, privind îndeaproape, constatăm că, dacă toate combinaţiile se aplicau şi se aplică republicilor autonome, republicile federale nu intră decât în primele patru cazuri; că, mai mult chiar, a avut loc o evoluţie în ceea ce priveşte republicile federale, în urma căreia s-a unificat total

regimul căruia îi sunt supuse.

Înainte de a ne opri asupra prezentului, putem încerca să explicăm diferitele statute ale republicilor în trecut. În regimuri de favoare, cea mai convenabilă situaţie a fost obţinută de cele două republici slave, cele trei republici din Caucaz şi cele trei republici baltice. Situaţia cea mai defavorabilă a fost cea a Kazahstanului şi a Moldovei, pentru o scurtă perioadă. Cea mai apropiată de regulile prezente a fost cea a celor patru republici ale Asiei Centrale. De ce aceste diferenţe?

În primul grup, al „favorizaţilor44, cel care şi-a conservat mult timp cadrele naţionale, statutul privilegiat al Ucrainei şi Bielorusiei este uşor de înţeles. Solidaritatea slavă, proximitatea culturală, asocierea ucrainenilor şi a bieloruşilor la puterea rusă în celelalte republici periferice au estompat multă vreme forţa sentimentelor naţionale ale popoarelor slave şi le-au făcut să apară, mai ales pe cel ucrainean, în poziţia de „al doilea frate mai mare44.37

În ceea ce-i priveşte, şi armenii au făcut dovada loialităţii faţă de URSS în vremea în care masacrele din 1916 le-au arătat că supravieţuirea naţiunii lor depindea de protecţia rusească. Mai mult, importanţa diasporei armene în spaţiul sovietic a adus regimului concursul unor cadre adesea deznaţionalizate care au jucat în organele centrale un rol deloc neglijabil. Armenia a beneficiat în plus, ca şi Georgia, chiar în epoca stalinistă, de un statut cultural privilegiat. În timp ce toate popoarele Uniunii Sovietice erau private de scrierile lor, armenii şi-au păstrat, odată cu scrisul, şi integritatea limbii. După 1954, toleranţa puterii sovietice faţă de Patriarhatul de la Ecimiadzin i-a redat Armeniei caracterul de cămin naţional pentru întreaga diasporă. Este clar că succesorii lui Stalin nu puteau să repună brutal în chestiune statutul oarecum excepţional al Caucazului. Deciziile şi aliniamentele au fost

aici modulate.

În sfârşit, în republicile baltice – şi în particular în Estonia – este plauzibil faptul că acele cadre naţionale care le conferiseră, la un moment dat, un statut privilegiat să fi fost cu mult mai puţin reprezentative pentru naţionalitatea lor decât le-ar sugera-o numele. Exemplul celui de-al doilea secretar al Partidului Comunist Eston dintre 1953 – 1963, Lentsman, este ilustrativ. Lentsman era într-adevăr fiul unor comunişti estoni refugiaţi în URSS pe vremea independenţei ţării lor. Astfel, el s-a născut în Crimeea, a învăţat acolo şi nu se va reîntoarce în Estonia decât imediat după cel de-al doilea război mondial. Printre conducătorii baltici ai anilor ’50 regăsim numeroase astfel de cazuri, de deznaţionalizaţi prin educaţia primită în teritoriul sovietic şi folosiţi ulterior ca reprezentanţi ai elitei naţionale în patria pe care nici măcar nu şi-o cunoscuseră.

Repu blica	N umele	A nul naşterii	N aţionali tatea	Situa ţia în PCUS	D ata intrării în funcţie	Func precedent
Arme nia	D emirida n (K aren)	19 32	ar mean	mem bru CC	no iembrie 19 74	În secretar Comitetul orăşenesc 1974 sec al PC din
Azer baidjan	Al iev (G aidar Ali Reza	19 23	az er	mem bru CC supleant al Biroului Politic	Iu lie 19 69	Preş Comitetul statpentru (KGB) Azerbaidja

	Ogli)					
Bielorusia	Makerov (Petr)	1918	bielorus	membru CC supleant al Biroului Politic	martie 1965	Secr PC din Bi
Estonia	Kabin (Johannes)	1905	estonian	membru CC	aprilie 1950	1948 secretar a din Estoni
Georgia	Sevamadze (Eduard)	1928	georgian	membru CC	septembrie 1972	Prim Comitetul orăşenesc
Kazahstan	Kunaev (Teimur Iman Kuli Ogli)	1912	kazah	membru CC membru al Biroului Politic	1960 – 1962 apoi, 1964	Preş Consiliulu miniştri Kazahstan
Kirghistan	Usubaliev (Turdakun)	1919	kirghiz	membru CC	mai 1961	Prim Comitetul orăşenesc

Republics	Numele	Anul naşterii	Naţionalitatea	Situaţia în PCUS	Data intrării în	Func precedent

					funcţie	
Leton ia	Vo ss (A ugust)	19 16	le ton	mem bru CC	ap rilie 1966	Secr al PC din
Litua nia	Gr ichkiavi chus (P yatras)	19 24	lit uanian	mem bru CC	fe bruarie 19 74	Prim Comitetul orăşenesc
Mold ova	B odiul (I van)	19 18	m oldovea n	mem bru CC	19 61.	Secr PC din Mo
Tadji kistan	R asulov (D jabar)	19 13	ta djik	mem bru CC	19 61	Amb extraordin în Togo
Tuik menia	G apurov (Muham ednazar G apurovi ci)	19 13	tu ikmen	mem bru CC	19 62	În a partid în T
Ucrai na	Şc eibiţki (V ladimir)	19 18	uc rainean	mem bru CC membru al Biroului Politic	m ai 19 62	Preş Consiliulu miniştri a
Uzbe kistan	R aşidov (Ş	19 17	uz bek	mem bru CC supleant	m artie 19	Preş Prezidiulu Suprem

	afar)			al Biroului Politic	59	Uzbekista

Republica	Numele	Anul naşterii	Naţionalitatea	Situaţia în PCUS	Data intrării în funcţie	Fun preceden
Armenia	Anisimov (p.p.)	1928	rus	membru supleant al CC	martie 1973	Şef Secţiei o aC
Azerbaidjan	Pugaciov (în)	1926	rus	membru supleant al CC	aprilie 1977	Sec PC din K
Bielorusia	Aksenov (A.N.)	1924	bielorus	membru CC	Iulie 1971	Sec Comitetu orăşenes Vite
Estonia	Lebedev (C.)	1918	rus	membru supleant al CC	februarie 1971	Şef Secţia or aC
Georgia	Kolbin (G.V.)	1927	rus	membru supleant al CC	aprilie 1975	Sec Comitetu Sve

Kazahstan	Koririn (A.G.)		rus		august 1976	Sec din Kaza În în indust
Kirghistan	Fomicenko (K.E.)		rus		Iulie 1977	
Letonia	Beluha (N.A.)	1920	ucrainean	membru supleant al CC	martie 1963	Şef Secţiei o aC

Republica	Numele	Anul naşterii	Naţionalitatea	Situaţia în PCUS	Data intrării în funcţie	Fun preceden
Lituania	Kazarov (V.I.)	1918	rus	membru supleant al CC	aprilie 1967	Ins al PCUS
Moldova	Merenişcev (N.V.)	1919	rus	membru supleant al CC	decembrie 1973	Sec Comitetu Len
Tadjikistan	Polukarov	1920	rus	membru supleant	mai	Şef organiza

	(i. i.)			al CC	1975	a C
Turkmenia	Periodin (V. N.)	1923	ms	membru supleant al CC	aprilie 1975	Din h 1965 în Asi din CC al pre Comitetu controlul pop Turkmen
Ucraina	Sokolov (I. Z.)	1928	ms	membru CC	februarie 1976	Pri Comitetu Ha
Uzbekistan	Grekov Q. I.)	1928	ms	membru CC	Iulie 1976	Sec Comitetu orăşenes Mo

Forţele de integrare: puterea politică şi militară

Dar, de la începutul anilor ’60, diversitatea începe să se organizeze în jurul unei reguli pe care timpul o va confirma. Postul celui de-al doilea secretar devine decisiv; el este cel care reprezintă centralizarea, în timp ce primul secretar încarnează diversitatea federală. Din acest moment, se impune un model unic. Primul secretar va fi peste tot naţional. El va fi reprezentativ în interiorul republicilor şi reprezentativ pentru republici în cadrul PCUS-ului. În schimb, al doilea secretar va fi în republici emanaţia centrului, cel care va relansa deciziile centrale şi va propune, pe un teren pe care îl cunoaşte, numirile importante ale centrului.

În câţiva ani, toate republicile vor fi dotate cu o conducere bicefală: primul secretar naţional, al doilea secretar rus. Situaţia era complet unificată la începutul lui 1978. Şi merită să ne oprim asupra ei, să o analizăm, astfel clarificându-se concepţia sovietică asupra rolului Partidului, cel căruia Constituţia din 1977 îi consfinţeşte un loc decisiv în viaţa politică sovietică. Tabelele din paginile 144 – 147, care indică repartiţia actuală a bicefaliei Secretariatului arată evoluţia recent survenită.

Comparând aceste două tabele putem face diverse constatări. Mai întâi că există o opoziţie netă între stabilitatea, dacă nu chiar vechimea unor deţinători de posturi în corpul primilor secretari şi înnoirea rapidă a secretarilor. Doar în patru republici din paisprezece (Armenia, Georgia, Lituania şi Ucraina) primii secretari au fost numiţi în funcţie la începutul anilor ’70. Iar cazul Lituaniei este aparte, în condiţiile în care schimbarea secretarului s-a datorat decesului precedentului titular al postului, Antanas Snieckus.

În celelalte trei cazuri eliberarea din funcţie a titularilor marca încheierea unor crize politice.

În Georgia, Mjavanadze, care ajunsese în funcţia de prim secretar în faza acută a luptei pentru succesiunea lui Stalin (luptă deosebit de dură pentru că adversarii lui Beria au încercat să distrugă ceea ce au considerat ca fiind „mafia” acestuia) era demis în 1972 din postul pe care îl ocupase timp de nouăsprezece ani. Motivul: corupţia generalizată din republică, încurajată de Mjavamadze şi anturajul său.38 Este incontestabil că era lui Mjavamadze a fost caracterizată prin permanenţa şi amploarea unor practici scandaloase la toate nivelurile şi că, nicăieri mai mult decât în Georgia, corupţia nu s-a aflat chiar în centrul puterii. Dar destituirea primului secretar s-a lovit de o reacţie violentă a populaţiei care a văzut în indignarea,

tardivă, a Moscovei o operaţiune antigeorgiană şi nu dorinţa de a pune capăt unor malversaţiuni deja demult celebre. Personalitatea noului prim secretar nu putea decât să încurajeze această întreprindere. Şevardnadze, care îi urmează lui Mjavanadze în septembrie 1972, are, la 44 de ani, o lungă carieră de *aparateik*. Intrat în partid la douăzeci de ani, n-a încetat de atunci aproape nicio clipă să activeze în aparatul Comsomolului sau al Partidului.

Între 1964 şi 1972, cariera sa s-a reorientat către organele de securitate. Fără îndoială, atât în partid, cât şi în fruntea Ministerului de Interne, Şevardnadze a lucrat întotdeauna în Georgia. Cu toate acestea, în măsura în care lupta împotriva corupţiei este rezultatul deciziilor Moscovei39, unde lipsurile sale sunt constant criticate în aparatul central al Partidului40, Servardnadze este, în ochii compatrioţilor săi, executantul unei politici dictate de la centru şi nu încarnarea unei politici naţionale.

Şi în Armenia, tot corupţia a servit de motiv unor serii de epurări care, între 1971 – 1974, au modificat cadrele republicii şi l-au plasat în postul de prim-secretrar pe Karen Demirkian41. Cu toate acestea, spre deosebire de omologul său georgian, Demirkian este nu numai un om de aparat, ci şi un inginer a cărui viaţă a fost în bună parte consacrată profesiei. Ascensiunea în aparatul de partid a unui tehnocrat răspunde unor anumite preocupări ale populaţiei republicii, legate de dezvoltarea industrială a regiunii.

În ce priveşte destituirea lui Pierre Şelest în Ucraina, ea a coincis cu un atac general împotriva naţionalismului ucrainean, care a dat crizei interne o dimensiune de un mare dramatism.

În afara acestor patru cazuri în care criza a permis, de altfel, ajungerea la putere a unor oameni mai tineri, primii secretari ai republicilor par relativ înfipţi în scaune.

Faţă de ei, secretarii adjuncţi sunt remarcabili mai ales pentru rapiditatea cu care sunt înlocuiţi. Doar în două cazuri – Letonia şi Lituania – ei au fost numiţi în funcţie înainte de 1970. Mai mult de jumătate au fost numiţi după 1975. Cu toate acestea. când anaIzăm comparativ carierele secretarilor republicani în intervalul de douăzeci şi doi de ani, se constată o mai mare stabilitate a posturilor la acest nivel. Tabelul de mai sus o demonstrează.

STABILITATEA SECRETARILOR REPUBLICANI

Numărul anilor petrecuţi în post	În 1955	fin 1960	În 1965	fin 1970	În 1975
Primi secretari	4,8	5,2	7,5	8,3	9,9
Secretari II	1,9	3.2	3,6	5	6,6

Acest tabel indică net că, în ciuda epurărilor, a înlocuirii cvasigenerale a secretarilor adjuncţi, evoluţia merge în sensul unei stabilizări a cadrelor conducătoare. Această stabilizare nu a împiedicat o anume întinerire progresivă a secretariatelor naţionale. Secretarii doi, fiind mai mobili, sunt, pe ansamblu, mai tineri decât colegii lor primi secretari. În posturile de secretari doi vedem formându-se cu adevărat o nouă generaţie politică, aceea a bărbaţilor de cincizeci de ani, care, ajunşi la maturitate în ultimii ani ai stalinismului, nu au fost în ansamblu implicaţi în brutalităţile perioadei. Dar este acesta un motiv suficient pentru a-i face cu mult diferiţi de predecesorii lor? Fără îndoială că nu, pentru că de la Stalin ei au cunoscut războiul, unanimitatea luptei şi de aceea au fost mai degrabă înclinaţi să adere la sistem, decât să îl

conteste.

O altă diferenţă fundamentală între cele două grupuri ţine de derularea carierelor. În mare, primii secretari şi-au petrecut viaţa în republici. Atunci când le părăseau (şi aceasta constituie o excepţie) ocupau, pentru scurt răstimp, funcţii în aparatele altor republici periferice, dar numai rareori posturi de secretari. În câteva cazuri, îi găsim în post în RSFSR, lucru valabil mai mult pentru slavii mai pregătiţi cultural pentru astfel de mişcări şi pentru balticii emigraţi în Rusia în timpul independenţei republicii lor.

În celelalte două grupuri naţionale remarcăm două excepţii notabile: Mjavanadze, ex-prim secretar al Georgiei, a cărui carieră militară îl îndepărtase la început de republica natală şi primul secretar armean Demirkian, care lucrase o vreme la Leningrad, înainte de a începe o carieră locală continuă din 1966. Cu totul altfel stau lucrurile în cazul ruşilor care au navigat în general de la o republică la alta. În majoritatea cazurilor, secretarii doi vin din RSFSR. Dar unii par să se „învârtească” de la o republică la alta. Acesta este cazul lui V. Harzov, care se afla în post în Kazahstan (1954 – 1961) înainte de a fi numit în Lituania, în 1967. Acelaşi este cazul, şi mai ilustrativ, al lui Iuri Pugaciov, care a fost, succesiv, secretar adjunct al Partidului Comunist Kirghiz, apoi al celui din Azerbaidjan.

— Dacă la finele anilor ’50 această practică era foarte curentă42, de atunci încoace puterea centrală pare mult mai puţin dispusă să specializeze anumite cadre în „posturi ruseşti44. Fără îndoială, ruşii care acced la postul decisiv de secretar doi republican au întotdeauna o considerabilă experienţă în aparat în actuala echipă, mai mult de jumătate din secretari au aparţinut aparatului central de Partid, adică au lucrat în diverse departamente ale

Comitetului Central. Restul posturilor sunt împărţite în mod aproape egal între două tipuri de experienţă: carieră în organizaţiile regionale din Rusia sau în alte regiuni ne-ruseşti. În toate cazurile, pare clar că aproape toţi ruşii, oricare le-ar fi fost evoluţia anterioară, nu sunt novici în raport cu problemele naţionale. Ceea ce reiese nu din analiza cadrului lor geografic de acţiune, ci a funcţiilor precedente. Încă o dată, comparând carierele primilor secretari şi ale secretarilor doi, putem vedea mai bine ce caracterizează atât pe unii, cât şi pe ceilalţi. Primii secretari au fost în general numiţi în aceste posturi după ce ocupaseră Qn post similar în eşalonul regional sau un post inferior în aparatul central al republicii lor. O altă cale de acces la secretariat este preşedinţia Consiliului de miniştri, unde găsim în general numeroşi candidaţi la posturile supreme ale Partidului. Această legătură curentă între preşedinţia Consiliului de miniştri şi secretariatul Partidului confirmă ceea ce a fost de atâtea ori subliniat: că postul de preşedinte al Consiliului de miniştri (dar nu şi posturile de miniştri) aparţin *de fapt* ierarhiei de Partid. Un preşedinte al Consiliului de miniştri trece cu uşurinţă în funcţiile de Partid şi *viceversa*. Nu este acelaşi cazul miniştrilor, cu excepţia şefului Comitetului pentru Securitatea Statului (KGB), al cărui loc în ierarhia guvernamentală este, de asemenea, aparte.

În cazul secretarilor doi, trecerea prin aparatul Comitetului Central al PCUS-ului pare a fi o condiţie absolută a promovării lor. În sânul aparatului central, două filiere pregătesc, dacă ne referim la cazurile cunoscute, secretariatele republicane. Pe de o parte, un anume număr de secretari au ocupat funcţiile de „inspector44 sau „şef de secţie44, chiar „adjunct de şef de departament44 în *departamentul organizatoric* al CC al PCUS. în acest departament este clar că problema cadrelor şi a numirilor

este centrală. Pe de altă parte, există, în sânul organelor CC al PCUS, subdiviziuni regionale.43 Anumiţi responsabili ai aparatului central apar în Congresele Partidelor comuniste republicane ca reprezentanţi ai CC al PCUS, ceea ce indică, de asemenea, responsabilităţi regionale. În câteva cazuri, se poate constata că a existat o trecere de la un post geografic specializat din aparatul central, la un post de secretar doi republican. Este cazul lui Pereudin, care a lucrat între 1963 – 1965 în biroul Asia Centrală al CC al PCUS şi care a fost numit secretar adjunct al Partidului Comunist din Turkmenia. Acelaşi este cazul lui Lebedeev44, care trece din sectorul „Bielorusia şi republicile baltice44 al Comitetului Central în secretariatul Estoniei; sau cel al lui Polukarov în Tadjikistan. Fără îndoială, nu putem afirma cu certitudine că secretarii adjuncţi au fost pregătiţi întotdeauna în aparatul central al republicii unde urmau să fie numiţi. Totuşi, în cele mai multe cazuri, ei dobândiseră o competenţă regională în Comitetul Central sau o competenţă în probleme de cadre, ceea ce este elementul de bază al puterii celui de-al doilea secretar.

În general, se constată că primii secretari au adesea experienţă în problemele de stat şi ale administraţiei, în timp ce secretarii adjuncţi sunt oameni ai aparatului de partid. Această deosebire de carieră, experienţă, origine contribuie la asigurarea subordonării efective a primilor secretari, secretarilor doi, subordonare însoţită, de fapt, de un prestigiu exterior mai mare al primilor secretari. Lor le revine onoarea de a încarna partidele naţionale, de a vorbi în numele lor, de a le reprezenta.

Reprezentativitatea şi subordonarea lor explică, poate, o ultimă deosebire între primii secretari şi secretarii doi: marea vulnerabilitate a celor dintâi. Am luat deja notă că primii secretari erau mai stabili decât secretarii doi.

Ceea ce nu înseamnă că erau mai protejaţi decât ei. Din contră, Bilinsky a notat, într-un studiu aprofundat asupra cadrelor naţionale, gradul ridicat de „pierderi politice” printre primii secretari naţionali.45 Şi totuşi, el nu neagă că aceştia se bucurau de o incontestabilă longevitate politică. Longevitate care se încheia adesea prin căderi spectaculoase. În timpul epurărilor, primii secretari sunt oferiţi oprobriului public. Cariera unui prim secretar se încheie adesea printr-o expulzare brutală. Secretarii adjuncţi (fapt valabil pentru ruşi, nu pentru secretarii naţionali, pe care schimbările deceniului i-au făcut să dispară) dispăreau, în schimb, discret, dacă erau căzuţi în dizgraţie, sau promovaţi în alte posturi.

Aceste remarci diverse arată că secretariatul partidelor naţionale se află într-un echilibru delicat: pe de o parte *puterea reală* şi *controlul centralizat*, pe de alta *reprezentarea puterii* şi *suveranitatea aparentă*. Controlul oamenilor şi al instituţiilor se face prin intermediul unei instanţe decisive a aparatului de partid, postul de secretar doi. Istoria recentă ne arată că, după o lungă perioadă de politică pragmatică şi discontinuă, puterea centrală a pus la punct o strategie clară şi coerentă, care îi permite să controleze riguros selecţia cadrelor politice, administrative şi tehnice la toate nivelele republicilor ne-ruse. Uniformizarea procedurilor de control, mai marea coeziune a sistemului politic, par a fi caracteristicile politicii urmate în prezent în materie de integrare naţională.

Armata: instrument de integrare?

Autorii sovietici care analizează astăzi procesul de formare a naţiunii sovietice se întrec în sublinierea rolului jucat de armată în crearea unei noi comunităţi istorice. Acest rol de drept cuvenit armatei este mult prea uitat în Occident, unde armata sovietică este văzută întotdeauna

ca un instrument al puterii internaţionale a URSS-ului, orientat spre lumea exterioară. De aici şi parţială înţelegere greşită a armatei sovietice, a rolului, sarcinilor şi problemelor sale, a ambiguităţilor sale. Să fie armata sovietică monolitul pe care îl vedem ridicându-se la graniţele lumii occidentale? Să fie doar forţă şi ameninţare externă? Percepându-i doar această imagine înseamnă să uităm, încă o dată, că armata sovietică, ca şi Uniunea Sovietică, este multinaţională, că una dintre funcţiunile sale este să sprijine integrarea naţiunilor. Pentru a înţelege această funcţiune şi consecinţele care decurg din ea, să privim în trecut.

Imperiul ţarilor încercase să constituie o armată coerentă. Iată de ce un anumit număr dintre supuşii săi erau excluşi: cei pe care îi numea *alogeni,* adică patruzeci şi cinci de grupuri naţionale. În linia întâi a acestora, musulmanii. Războiul şi revoluţia vor pune pentru prima dată problema armatelor naţionale.46 în Vârtejul mişcărilor naţionale care vor bulversa spaţiul rus la 1917 – 1918 apar şi formaţiunile militare naţionale. Tinerele state naţionale care se formează şi care îşi râvnesc independenţa încearcă să o sprijine pe armate constituite la repezeală, dar capabile, se speră, să le menţină statutul recent obţinut. La rândul său, puterea instalată în urma Revoluţiei din Octombrie încearcă să mobilizeze energiile naţionale în folosul său. Oriunde se instalează controlul bolşevic, Lenin şi Troţki îl înlesnesc integiind forţele armate naţionale în Armata Roşie pe cale de formare.

Până în 1920, această sarcină, a cărei necesitate li se pare stringentă încă din primul moment al revoluţiei, se loveşte de dificultăţi aproape insurmontabile. Războiul civil şi intervenţia străină cer precauţii. Slabi, izolaţi, bolşevicii nu-şi pot lua riscul de a lăsa pe terenul advers naţiuni pentru care independenţa contează cu mult mai mult decât

revoluţia. Pentru a le câştiga sprijinul, trebuie să colaboreze cu ele, să le tolereze dezvoltarea armatelor proprii, ceea ce nu va face decât să le crească dorinţa de independenţă. Foarte curând vor apărea şi dificultăţile unui astfel de compromis. Armate naţionale se doreaza în Caucaz, în Ucraina. Musulmanii, constant îndepărtaţi din viaţa militară, înaintează mult în acest efort de formare a unei armate şi, fapt îngrijorător, utilizează în acest scop structurile puterii sovietice.

În sânul Comisariatului pentru naţionalităţi condus de Stalin, a fost creat, la începutul lui 1918, un comisariat musulman. Preşedintele acestui organism, un tătar, Mullah Nur Vanitov, cu autoritatea de care dispunea, va acoperi crearea unui *Colegiu militar musulman* (un fel de minister al armatelor musulmane) care va constitui o Armată Roşie musulmană. În principiu, totul era subordonat Comisariatului pentru război al poporului, deci lui Troţki. În practică, doi bărbaţi conduc această operaţiune: tătarii Vanitov şi Sultan Galiev, care urmăresc scopuri cu totul străine celor bolşevice. Ei se gândesc – şi regăsim idei care se vor dezvolta mai târziu prin Mao Zedong – că pentru naţiuni nu foarte dezvoltate, care nu au un proletariat, o armată puternică, ierarhizată, politizată, care să încarneze conştiinţa naţională confuză încă, poate constitui o structură şi o pepinieră a cadrelor naţionale. Viitorul rol al armatelor lumii a treia este definit astfel, încă din 1920, de musulmanii din Rusia, precursori mult prea ignoraţi. Dacă tentativa de formare a unei armate musulmane unice – prefigurând armata chineză de eliberare – eşuează, pentru că Armata Roşie a reuşit să-i cucerească sau încorporeze sectoare întregi, în sânul fiecărui grup naţional se dezvoltă unităţi naţionale musulmane.47

Din 1919, Lenin încearcă să repună stăpânire pe această situaţie al cărei pericol îl evaluează corect.48

Decizii insistent repetate ale Partidului bolşevic afirmă că orice activitate militară trebuie subordonată autorităţii Armatei Roşii. Şi extinderea puterii sovietice între 1920 şi 1922, care va conduce la crearea federaţiei, trece prin coordonarea Armatei Roşii şi a armatelor naţionale, ceea ce semnifică subordonarea totală a acestora celei dintâi. Consecinţa acestei acaparări a unităţilor militare, pe care fiecare grup naţional le consideră simbolul unei suveranităţi recucerite, constituie o criză dramatică şi este cea care va confrunta, în 1923, puterea cu naţionalităţile. O criză ale cărei manifestări sunt diverse, dar al cărei sens este identic de la un capăt la altul al Uniunii Sovietice.

În Asia Centrală, criza ia forma unei revolte armate, pentru înăbuşirea căreia puterii îi vor trebui ani întregi. Bande înarmate de maquisarzi, nişte glorioşi coate-goale, basmacii, propagă în continuu insecuritatea în regiune, întrupând, pentru compatrioţii lor, spiritul de rezistenţă. Conducătorii Ucrainei, mai implementaţi în sistem, denunţă de la tribuna celui de-al XII-lea Congres al Partidului Comunist (aprilie 1923) modul în care au fost violentaţi cu ajutorul armatei. Nikolai Skrâpnik, un bolşevic cu un trecut curat ca lacrima49, declară: „Astăzi armata rămâne un instrument de rusificare a Ucrainei şi a întregii populaţii ne-ruse”.50 Un alt ucrainean reia, după Skrâpnik, aceeaşi acuzaţie, precizând: „Să nu uităm că Armata Roşie nu este, obiectiv vorbind, numai un instrument în educarea ţărănimii în spirit proletar, ea este şi un instrument de rusificare. Noi expediem zeci de mii de ţărani ucraineni la Tula şi îi obligăm să înţeleagă tot ce li se spune în ruseşte. Este, oare, corect? Evident că nu. De ce să aibă proletariatul nevoie de aşa ceva? Nimeni nu ştie. Este efectul inerţiei structurii larg ruseşti a comandamentului. Înaltul nostru comandament este predominant rusesc. Dar, chiar şi aşa, ţăranii ucraineni

expediaţi la Tula şi plasaţi sub comandament rusesc ar putea primi o educaţie politică şi culturală în propria lor limbă. Şi iată a doua problemă: să formezi, deci, cadre militare care să se exprime în limbile naţionale/451

Skrâpnik şi tovarăşul său au formulat astfel cu claritate problemele armatei. Puterea sovietică o utilizează pentru a-i rusifica pe ne-ruşi şi pentru a-i controla Armata întreagă este dominată de ruşi. Ea nu îndeplineşte nicio funcţie educativă reală în perspectiva egalităţii naţiunilor.

Acestei crize, puterea sovietică îi dă două replici menite să calmeze naţionalităţile, dar şi să evite inconvenientele unei dezvoltări a armatelor naţionale. Lenin era bolnav, definitiv izolat de aceste probleme, dar putem considera ca un dat faptul că reacţia colegilor săi corespunde neliniştilor pe care el însuşi le avusese în această privinţă. Această reacţie este inacceptarea armatelor naţionale ca atare, oferindu-li-se însă tuturor grupurilor naţionale posibilitatea de a se asocia şi a-şi asuma responsabilităţi în Armata Roşie. Inacceptarea armatelor naţionale reiese din nimicirea sistematică a unităţilor musulmane şi condamnarea, în iunie 1923, a teoreticianului Armatei Roşii musulmane, Sultan Galiev.52

În timpul unei dramatice conferinţe a Partidului Comunist, ţinută la Moscova între 9 – 12 iunie 1923, Stalin defineşte, în atacul său contra lui Sultan Galiev, liniile directoare şi limitele politicii naţionale. În domeniul militar, ea va fi fondată pe promovarea cadrelor indigene capabile să conducă unităţile naţionale în interiorul unei Armate Roşii care este cea a Uniunii întregi şi care are un comandament unificat.53 Această politică se înscrie în cadrul unui plan militar cincinal, aplicat începând din 1924. Frunze, care îl înlocuise pe Troţki la Comisariatul poporului pentru război, defineşte acest plan în următorii termeni: „Ne edificăm armata în aşa fel încât nicio

naţionalitate să nu se simtă nici păcălită, nici izolată, în acelaşi timp, armata trebuie să fie un corp unic şi puternic44.54

Aceste eforturi se încheie la sfârşitul anilor ’20 cu o schimbare profundă a relaţiilor dintre populaţie şi armată. Serviciul militar este extins la cvasi-totalitatea populaţiei bărbăteşti, pe care cadrul naţional o face mai uşor de încorporat. Dar promovarea masivă a ofiţerilor de origine ne-rusă, multiplicarea formaţiilor etnice omogene nu dau, totuşi, armatei o coloratură diferită de cea avută anterior. Armata sovietică rămâne foarte rusească în comandament şi diferenţierea naţională nu se aplică decât în eşaloanele inferioare sau mijlocii. Acestea fiind faptele, o astfel de concesie este repede considerată ca depăşită.

La 7 martie 1938, noi legi modifică radical fizionomia armatei şi pun capăt „liberalismului44 naţional care a prezidat-o de la organizarea sa, în 1924.55 Toţi cetăţenii sovietici de sex bărbătesc, fără deosebire de naţionalitate sau cultură, sunt definitiv supuşi obligaţiilor militare. Armata se unifică. Unităţile naţionale sunt suprimate în favoarea unităţilor amestecate etnic. Dispoziţiile regulamentare precizează că serviciul militar trebuie efectuat într-un mediu multinaţional. Şcolile militare, formarea cadrelor – totul scapă principiului naţional. Ceea ce înseamnă, în afara răspândirii indivizilor proveniţi din acelaşi grup naţional, că limba armatei redevine singura limbă comună popoarelor Uniunii Sovietice, rusa.

Din 1938, aceste principii de organizare militară nu au cunoscut decât o singură eclipsă. În timpul celui de-al doilea război mondial, preocuparea pentru eficacitate l-a determinat pe Stalin să recreeze momentan unităţi naţionale formate rapid şi a căror susţinere materială revenea în sarcina republicilor pe care le reprezentau. Dar era diviziilor kazahe sau azere nu a durat. Şi aceasta în

ciuda faptului că, la 1 februarie 1944, Sovietul Suprem adopta o lege cu privire la crearea forţelor armate republicane şi la transferul Comisariatelor pentru apărare de la nivelul federal la cel federal-republican.56 Constituţia trebuia să reflecte această schimbare până în 1977. Dar nu fusese vorba decât de pregătirea, din raţiuni de politică externă, a unei noi imagini a Uniunii Sovietice. Dreptul teoretic de a poseda forţe armate demonstrează, în principiu, suveranitatea republicilor federate. Uniunea Sovietică, înarmată cu acest argument, obţine două locuri suplimentare în organizaţiile internaţionale de după război, locuri care vor fi atribuite Ucrainei şi Bielorusiei.

În practică, sfârşitul războiului, care pare să consacre autonomia militară a republicilor, consfinţeşte, dimpotrivă, reîntoarcerea la concepţiile din 1938. Odată cu terminarea războiului, unităţile naţionale au dispărut. Armata este o treabă mult prea serioasă pentru a fi încredinţată naţionalităţilor. La 12 octombrie 1967, o lege militară stipulează clar că serviciul militar obligatoriu are un singur scop: fuzionarea umană a recruţilor, în unităţi amestecate şi fuzionarea culturală, prin utilizarea constantă în această perioadă a limbii ruse. Astfel, armata sovietică este constituită, la capătul ezitărilor şi revirimentelor, ca un instrument privilegiat de integrare naţională.57 Graţie unui serviciu militar îndelungat (doi sau trei ani, în funcţie de armă) recruţii proveniţi din diverse medii naţionale sunt, pentru o lungă perioadă, smulşi din mediul lor geografic şi cultural de origine şi împinşi într-un mediu diferit, pluri-etnic în teorie, dar predominant rusesc. Folosirea constantă a limbii ruse, educaţia politică şi tehnică primite simultan, vizează modificarea profundă a conştiinţei naţionale şi a percepţiei lumii înconjurătoare la tinerii recruţi. Această vocaţie specifică a armatei sovietice a fost adesea subliniată de

conducători. Brejnev afirma, cu ocazia sărbătoririi celor 50 de ani de federaţie, în 1972: „Armata noastră este o armată aparte, în sensul că ea este o şcoală a internaţionalismului, a educării sentimentelor de fraternitate, de solidaritate şi de respect mutual al tuturor naţiunilor şi naţionalităţilor Uniunii Sovietice. Forţele noastre armate sunt o familie unică, încarnarea vie a internaţionalismului socialist/458

Acest rol excepţional conferit armatei explică de ce noua constituţie a URSS-ului introduce obligativitatea serviciului militar universal printre fundamentele sistemului sovietic (I, art. 31) şi nu, cum ar fi fost de aşteptat, la capitolul rezervat orgănizarii administrative şi funcţionării instituţiilor.

Dacă funcţia integratoare conferită armatei reiese clar din textele care o organizează şi din declaraţiile conducătorilor, cu toate acestea, nu putem evita două aspecte decisive cu privire la relaţia între intenţiile exprimate şi realitate. Armata este, oare, realmente această familie unică şi coerentă, imaginea unei societăţi pluri-etnice, capabilă tocmai prin aceasta să ajute la integrarea diverselor componente ale acestei societăţi? I se poate aprecia influenţa asupra conştiinţelor celor care s-au aflat în rândurile sale?

Armata reflectă naţiunea? Da, răspund specialiştii sovietici, pentru că nu există nicio armă care să nu numere în efectivele sale reprezentanţi ai tuturor naţionalităţilor. La bază, printre recruţi, universalitatea serviciului militar sugerează că, într-adevăr, armata, considerată global, este imaginea societăţii sovietice. Să deducem de aici că toate armele sunt accesibile recruţilor originari din toate grupurile naţionale? Lucrările militare sovietice sunt ultrapozitive în acest sens.59 Logica şi observaţiile de care dispunem sugerează, însă, o situaţie mai nuanţată. Armele

foarte sofisticate cer un anume grad de educaţie şi o bună cunoaştere a limbii armatei: rusa. Iată de ce îi întâlnim pe recruţii din Asia Centrală mai degrabă în detaşamentele afectate lucrărilor de construcţii, decât în unele sectoare mai moderne.60 Cunoaşterea limbii ruse, educaţia legată mai mult sau mai puţin de urbanizare antrenează, fără îndoială, o oarecare triere a recruţilor, care conferă anumitor corpuri de armată, dacă nu o configuraţie etnică precisă, cel puţin o ilustrare a scindării demografice: republicile occidentale sunt mai avansate, cele orientale – agrare şi mai închise lingvistic.

Dar problema militară se ridică mai ales la nivelul cadrelor militare. Ne lipsesc datele precise cu privire la compoziţia etno-culturală a corpului de ofiţeri şi a înaltului Comandament, dar informaţii dispersate în timp şi spaţiu dau totuşi o imagine plauzibilă a cadrelor militare. Cariera militară se sprijină pe elemente diverse. Mai întâi, opţiunea personală, legată de percepţia pe care o are individul asupra avantajelor morale şi materiale pe care le comportă o atare carierăv Apoi aptitudinile, fondate te un nivel convenabil de educaţie şi pe perfecta stăpânire a rusei. În unele grupuri naţionale, aceste condiţii sunt îndeplinite cu uşurinţă. Este vorba, în primul rând, de popoarele de origine slavă şi de anumite grupuri ne-slave, enclavate în republica rusă, care au furnizat în mod tradiţional cadre armatei: tătarii, ciuvaşii, mortivii etc. Singurele indicaţii cu privire la originea etnică a membrilor Armatei Roşii provin din timpul celui de-al doilea război mondial. La acea epocă, ponderea slavilor era predominantă, atât în mediul soldaţilor, cât şi în corpul ofiţeresc. Cele o sută de divizii de artilerie erau compuse 90% din slavi, din care 51, 18% ruşi, 33, 23% ucraineni şi 2, 04% bieloruşi.61 Corpul ofiţerilor reflecta atunci această distribuţie majoritar slavă, dar dezechilibrată în

profitul ruşilor, care formau atunci aproape 90% din acesta, urmaţi de ucraineni şi bieloruşi.62

	Ofiţeri de rang Inferior şi mediu ai aviaţiei în 1943	Ofiţeri superiori de artilerie la sfârşitul războiului
ucraineni	* 28.000	6.000
bieloruşi	5.305	1.246
armeni	1.079	240
tătari	1.041	173
georgieni	800	129
ciuvaşi	405	
mortivi	383	99
oseti	251	

Iată un tabel al încadrării în forţele aeriene şi de artilerie din anii de război, care indică atât fenomenul de „slavizare” a armatei, cât şi ciudate lacune.

Două aspecte sunt cu totul remarcabile. Mai întâi, că aceste date arată aici faptul că ruşii reprezentau masa principală a cadrelor. Apoi, că toate marile naţiuni musulmane sunt total absente din aceste cifre, ceea ce sugerează că numărul de ofiţeri care provin din ele este inferior cifrelor cele mai mici care figurează în acest tabel. Nicio informaţie de acest gen nu a fost publicată pentru perioada actuală, dar anchete cu privire la originea socio-geografică a ofiţerilor confirmă ceea ce ştim deja despre situaţia care prevala în timpul războiului.

Steaua Roşie63, organ al armatei sovietice, a publicat rezultatul unei anchete efectuate pe un eşantion

de 1.000 de ofiţeri de rang mediu şi inferior. Conform acestei anchete, 82, 5% provin din familii muncitoreşti şi 17, 5% numai din familii de ţărani. Fără îndoială, eşantionul a cuprins elemente de toate naţionalităţile. Cu toate acestea, originea muncitorească sugerează că este vorba în principal de naţionalităţi mai industrializate. Înaltul Comandament sovietic este întotdeauna prezentat ca emanaţie a unei naţiuni unificate. Originile naţionale nu sunt niciodată invocate. Un autor occidental a compilat diverse liste de generali şi, luându-se după nume, a tras următoarea concluzie: „Printre generalii numiţi între 1940 şi 1976, 91% sunt slavi (60% ruşi, 20% ucraineni, 4% bieloruşi, *1*% greu de repartizat vreunuia dintre aceste două grupuri, dar 2% sunt, probabil, polonezi)”.

În ceea ce priveşte generalii membri ai Sovietului Suprem al URSS-ului, 95% sunt slavi (80% ruşi, 15% ucraineni). Pe o listă de 42 de generali menţionaţi de presă în 1975 – 1976, 40 sunt slavi, ceilalţi doi rămaşi sunt unul armean, celălalt de origine germană. Printre membrii CC ai PCUS generalii aleşi între 1952 şi 1976 sunt în număr de 101 (inclusiv Brejnev, având în vedere titlul militar primit). Dintre ei, 97 sunt de origine slavă, dintre care 78 ruşi (35 membri ai CC-ului, 36 supleanţi şi 7 membri ai comisiei centrale de control). Printre cei patru ne-ruşi, în afară de Brejnev, cei patru membri ai CC-ului par a fi toţi ucraineni, cei zece supleanţi, de asemenea ucraineni (8 din 10) şi polonezi. Cei patru ne-ruşi sunt mareşalul Bagramian (armean), iar pentru ceilalţi trei patronimele sugerează a fi de origine evreiască (doi dintre ei) şi germană. Dacă această compoziţie etnică pare, din anumite puncte de vedere, să traducă deosebirile în nivelele de educaţie, ceea ce ar explica absenţa totală, din cadrele superioare, a musulmanilor, această explicaţie este totuşi insuficientă în sente invers, adică pentru a justifica

absenţa balticilor sau a georgienilor, care se situează în vârful piramidei nivelului general de educaţie. La fel pentru numărul mic de evrei, care se află în URSS pe locul întâi, înaintea georgienilor, prin gradul lor de educaţie.

Astfel, este clar că armata sovietică nu este reflectarea societăţii, ci reflexul puterii şi al gradului de asimilare a grupurilor naţionale, sau al cooperării lor cu puterea. Armata acordă un loc important – chiar dacă neproporţional cu importanţa sa – grupului ucrainean care, şi aici ca şi în domeniul puterii politice, pare „asociat” poporului rus. Această asociere are un revers: ea implică o rusificare a cadrelor militare, deci existenţa unui mediu naţional profund rusificat.64

Influenţează armata mentalităţile celor care i-au păşit pragul? Este un instrument de socializare eficace, inculcând recruţilor săi, graţie unei perioade lungi de ruptură din mediul lor naţional, limba rusă şi valorile sociale ale URSS-ului? T. Rakowska-Harmstone, care a studiat această problemă, subliniază că situaţia diferă în funcţie de nivelul la care ne situăm. Cei care au optat pentru rămânerea în armată după satisfacerea serviciului militar, au ales, implicit, integrarea, conformarea atitudinilor proprii, a convingerilor, la cele impuse de armată. A alege armata, înseamnă a accepta nu numai ansamblul valorilor sovietice, dar şi rusificarea.65 Cu totul alta este situaţia recruţilor care, la sfârşitul serviciului militar, părăsesc armata. În ce măsură sunt marcaţi de această perioadă excepţională din existenţa lor, în care sunt izolaţi într-un mediu străin? Pentru Ivan Giuba, armata este un remarcabil instrument de deznaţionalizare, ale cărei efecte le descrie astfel: „Milioane de tineri ucraineni, după anii de stagiu militar, revin dezorientaţi naţional şi demoralizaţi lingvistic. Reîntorşi, ei înşişi devin la rându-le o forţă care exersează o influenţă rusificatoare

asupra celorlalţi tineri şi a populaţiei în general. Fără a mai vorbi de marele număr al celor care nu mai revin în Ucraina. Nu este greu să ne imaginăm cât de mult afectează aceasta dezvoltarea naţională.66

Remarcile lui Giuba se aplică şi altor grupuri naţionale din URSS? Pentru a da o apreciere sunt necesare anchete. Într-o anchetă privind fenomenul bilingvismului în URSS, s-a formulat întrebarea despre o limbă secundară – explicit referitor la rusă – în armată. Foarte ciudat, savanta lucrare născută de aici menţionează diverse mijloace destinate progresului limbii ruse, dar nimic privitor la aportul armatei.67 în absenţa informaţiilor precise, suntem limitaţi la ipoteze şi, mai ales, la informaţiile furnizate de recensământul din 1970. Acesta sugerează că anumite popoare se rusifică lent, altele nu se rusifică deloc. Cele dintâi sunt cele mai mobile, celelalte nu-şi părăsesc nicicând teritoriul. Ucrainenii se situează în prima categorie, alături de bieloruşi. Popoarele musulmane, ale Caucazului, balticii, deşi obligaţi să efectueze serviciul militar ca şi ceilalţi, nu arată semne de deznaţionalizare.

Concluzia pe care o putem trage din aceste situaţii contradictorii este că popoarele cele mai vulnerabile la rusificare – slavii sau popoare mici – sunt cu siguranţă cele la care serviciul militar contribuie la îndepărtarea de solidarităţile naţionale. În schimb, cei care vin dintr-un mediu naţional puţin contaminat nu par afectaţi nici în timpul serviciului militar. Poate, din contră, devin şi mai conştienţi, într-un mediu pur rusesc, de forţele de integrare care acţionează, de distanţa dintre teorie (o armată supranaţională) şi realitate (o armată rusească) şi deduc de aici un argument în plus pentru atentul lor ataşament la valorile naţionale.

În sfârşit, la lectura presei ne putem întreba dacă tinerii republicilor federate nu sunt mai des decât alţii

tentaţi să evite serviciul militar şi dacă autorităţile locale nu le dau adesea o mână de ajutor? Fără îndoială că aceasta este o practică obişnuită în toate societăţile, dar este semnificativ faptul că astfel se denunţă lipsa de civism a armenilor şi ucrainenilor.68

*

Stat, Partid, Armată – trei instrumente de integrare care funcţionează congruent pentru atingerea unui scop definit fără ambiguitate încă din 1917: trecerea de la diversitate la unitate. Instrumente de integrare a societăţii? Fără îndoială, aceste aparate îşi asociază elitele popoarelor de la periferie, deja dominate cândva. Dar cu două condiţii: aceste elite să adere fără rezerve la proiectele puterii, care implică transformarea profundă a societăţilor din care provin; şi să fie ele însele, mai mult decât reprezentante ale mediului de origine, o avangardă a acestei transformări. Centralizare în jurul Rusiei prin intermediul limbii ruse, iată funcţia esenţială a celor trei aparate care asigură autoritatea puterii sovietice de la un capăt la altul al spaţiului peste care se întinde. Această interpretare a integrării este clară şi este, înainte de toate, fondată pe controlul absolut al centrului asupra periferiei. Dar ar fi simplist să reducem doar la control concepţia sovietică despre integrare; să nu uităm că acestui control prin aparate trebuie să-i asociem întotdeauna promovarea elitelor naţionale formate în scopul unificării.

Limbile în URSS:

Instrument de integrare sau de consolidare a naţiunilor?

ÎN SECOLUL XX, niciun sistem politic nu s-a ocupat mai mult de problema limbilor vorbite de populaţiile cârmuite decât sistemul sovietic. Politica lingvistică este, fără îndoială, aspectul cel mai original al acţiunii întreprinse de putere în domeniul naţional. Şi reprezintă,

cu siguranţă, reuşita sa cea mai deplină. Chiar dacă această reuşită nu este lipsită de ambiguităţi, să examinăm care a fost sensul acestei politici, încotro a condus ea societatea sovietică şi cât cântăreşte în integrarea naţională.

Egalitatea naţiunilor printr-o egală dezvoltare a limbilor naţionale

Puterea sovietică a acordat de la început o asemenea atenţie limbilor tocmai pentru că rolul fusese analizat cu mult înainte de a ajunge conducătorii săi la cârma unui stat care moştenea un imperiu unde problema formării diferitelor elite naţionale, a transformării culturale a societăţii, fusese dezbătută cu ardoare. Încă din 1917, bolşevicii sunt conştienţi că într-o societate multi-etnică alegerea limbii politice şi a limbilor de educaţie este o opţiune decisivă. De ea depinde modelul politic şi natura relaţiilor interetnice. Iniţial, puterea sovietică trebuie să ia în considerare mai multe probleme. Mai întâi, susceptibilităţile naţionale. Cum să calmezi mai bine naţiuni care ies din „închisoarea popoarelor11 decât înapoindu-le semnul cel mai preţios, mai tangibil al existenţei lor, limbile proprii? apoi puterea trebuia să facă faţă chestiunii propriu-zis politice a coabitării acestor naţiuni. Ea se afirmă egalitară, emancipatoare a naţiunilor. Ansamblul pe care îl constituie, pentru a nu fi o versiune deghizată a Imperiului, trebuie să asocieze la putere şi la progres toate grupurile naţionale, pe picior de egalitate. Şi alege, în numele egalităţii, să le asocieze în specificitatea lor, deci în limba lor. În sfârşit, se pune problema educării rapide a tuturor societăţilor din URSS. Această educaţie de masă ar trebui să fie mai uşor de înfăptuit prin intermediul limbilor pe care le vorbesc. Între 1917 şi 1918, totul sprijinea promovarea limbilor naţionale2: generozitatea, realismul politic. Am văzut în altă parte în ce mod această

opţiune s-a dezvoltat prin elaborarea limbilor şi alfabetelor, apoi prin unificarea alfabetelor. Situaţia la care a ajuns Uniunea Sovietică la sfârşitul anilor ’50, când, practic, întreaga societate era înserată în reţeaua educativă, este excepţională prin marele număr de limbi care s-au consolidat şi prin faptul că ele sunt, toate, limbi de educaţie, adică sunt utilizate de grupuri care dispun de o reţea şcolară funcţionând în aceste limbi.

În principiu, aceste limbi sunt egale, deoarece Constituţia sovietică stipulează că toţi cetăţenii sovietici au „posibilitatea de a utiliza limba lor maternă şi limbile celorlalte popoare ale URSS” 3 şi nu conţine nicio referinţă la o limbă unică.

Cu toate acestea, în decursul anilor s-a stabilit o ierarhie de fapt. Ea comportă patru grupe de limbi4:

1. rusa, limba relaţiilor internaţionale ale popoarelor din URSS;

2. limbile literare naţionale ale republicilor federale: ucraineana, bielorusa, uzbeka, kazaha, kirghiza, turkmena, tadjika, armeana, azera, georgiana, moldoveneasca, letona, lituaniana, estona;

3. limbile literare ale republicilor şi regiunilor autonome: tătara, başidra, udmurta, avara, adâgheana, oseta, hakasa, cecena etc. (cu totul, aproximativ patruzeci de limbi);

4. limbile scrise care îndeplinesc funcţii sociale foarte limitate în districtele naţionale ale câtorva popoare din nord şi alte zone: koriaki, neneţi, nanai, kurzi etc. (doar ceva mai mult de zece limbi în total).

Această organizare explică foarte exact situaţia prezentă, mult mai raţională decât cea de la începutul anilor ’30. Din cele 130 de limbi existente, idiomurile artificiale ridicate la rang de limbi pentru comunităţi foarte mari, au dispărut singure, pentru că vorbitorii lor au

preferat izolării la care îi condamna utilizarea unei limbi de neînţeles în cvasi-totalitatea Uniunii Sovietice, asimilarea unei limbi curente, care le permitea participarea la viaţa naţională.5 Pentru popoarele mici din nord, limba rusă a îndeplinit, cum era de aşteptat, această funcţiune. Dar, chiar şi aşa, coexistă în Uniunea Sovietică aproape 70 de limbi. Menţinerea lor presupune existenţa şcolilor, a publicaţiilor, adică a unei întregi culturi scrise. Ar fi cu totul greşit să asimilăm fie unui simplu folclor, fie unei bizarerii fără semnificaţie a sistemului sovietic păstrarea acestei bogăţii lingvistice. Aceste limbi, prin chiar existenţa lor, au permis comunităţilor să-şi păstreze identitatea într-un sistem care, în afară de diferenţierile lingvistice, încerca să realizeze o unitate profundă a culturii politice. Ceea ce vehiculează sau se presupune că ar trebui să vehiculeze el, este o cultură comună – socialismul, modernitatea –, cu atât mai uşor de digerat, cu cât pătrunde în mase pe canale diferite.

Egalitarismul lingvistic nu este, cu toate acestea, în viziunea conducătorilor sovietici, o destinaţie. Este doar o primă etapă către un bilingvism necesar – limba naţională asociată limbii tuturor popoarelor din URSS, rusa6 –, apoi către utilizarea tot mai largă, mai voluntară, a limbii comune. Progresiv, limbile naţionale ar trebui să devină un accesoriu al unei personalităţi naţionale transformate, *homo sovieticus*, în care ceea ce este comun câştigă din ce în ce mai mult teren faţă de ceea ce este particular.

Evoluţia limbilor naţionale ar trebui să favorizeze, în principiu, bilingvismul. În primul rând, cirilizarea aproape generală a alfabetelor la sfârşitul anilor ’30, (cu excepţia limbilor baltice, a georgienei şi armenei) a suprimat un obstacol important în contactele lingvistice. Un al doilea factor care a favorizat bilingvismul a fost intrarea, în toate aceste limbi, a termenilor tehnici, care erau de origine

rusă.[7] în anii ’40, acest proces părea să poată transforma destul de repede, din chiar interiorul lor, şi limbile cele mai îndepărtate de rusă.

Care este acum bilanţul acestei politici egalitare, dublate de un proiect de integrare culturală? După şaizeci de ani, adică după două generaţii, ce au devenit membrii diverselor naţiuni ale Uniunii Sovietice? Ce limbi vorbesc ei? Ce limbi studiază? Care este gradul lor de integrare culturală?

Limbi naţionale aflate în progres

Se poate cu uşurinţă măsura starea lingvistică a Uniunii Sovietice pentru că toate recensămintele (inclusiv cele efectuate sub imperiu) au insistat asupra limbii. Tabelul de mai jos arată cum se identifică grupurile umane cu limbile lor.

Ce să deducem din acest tabel?

% DIN MEMBRII UNUI GRUP CARE CONSIDERĂ LIMBA LOR CA LIMBĂ MATERNĂ[8]

Naţionalităţi	1926	1959	1970
ruşi	99, 7	99, 8	99,8
ucraineni	87, 1	87, 7	85,7
bieloruşi	71, 8	84, 2	80,6
lituanieni		97, 8	97,9
letoni		95, 1	95,2
estonieni		95, 2	95,5
moldoveni	92, 3	95, 2	95,O

georgieni	96,5	98,6	98,4
armeni	92,4	89,9	91,4
azeri	93,8	97,6	98,2
kazahi	99,6	98,4	98,O
uzbeci	99,1	98,4	98,6
turkmeni	97,3	98,9	98,9
tadjici	98,3	98,1	98,5
kirghizi	99,O	98,7	98,8
tătari	98,9	92,O	89,2
ciuvaşi	98,7	90,8	86,9
başkâri	53,8	61,9	66,2
mortivi	94,O	78,1	77,8
mărişi	99,3	95,1	91,2
udmurţi	98,9	89,1	82,6
komişi	96,5	88,7	83,7
karelieni	95,5	71,3	63,O
kalmâci	99,3	91,O	91,7

kabardiţi	99,3	97,9	98,1
oseti	97,9	89,1	88,6
ceceni	99,7	98,8	98,8
populaţie a Daghestanului	99,3	96,2	96,5
karakalpaci	87,5	95,O	96,6
buriaţi	98,1	94,9	92,6
Iakuţi	99,7	97,5	96,2
evrei	71,9	21,5	17,7
germani	94,9	75,O	66,8
polonezi	42,9	45,2	32,5

Mai întâi o diferenţiere semnificativă între naţiuni. De o parte se află cele ce posedă o republică în interiorul căreia sunt bine păstrate drepturile lingvistice. Limbile naţionale sunt conservate ca limbi primare de mai mult de 90% din membrii lor şi procentajele cele mai slabe (ucrainenii şi armenii) se datorează, după toate probabilităţile, existenţei unor diaspore importante. În schimb, naţionalităţile care trăiesc în republici sau regiuni autonome sunt adesea mai puţin protejate lingvistic. La baza schemei se află două grupuri care nu au teritorii proprii: evreii şi polonezii… Germanii, din contră, în ciuda pierderii teritoriului lor naţional, şi-au pierdut mai puţin limba decât cele două grupuri precedente.

O a doua constatare priveşte situaţia limbilor în perioada care separă cele două recensăminte. În 1961, Hruşciov afirma că limbile naţionale slăbesc, îşi pierd adepţii; ori, aproape toate naţiunile nu numai că manifestă o remarcabilă stabilitate, dar arată un ataşament crescând faţă de limbile lor naţionale; şi, în sfârşit, grupurile cele mai legate de limbile lor sunt cele de la periferia musulmană sau din Caucaz. Iar printre naţionalităţile mici, tot la cele musulmane sau budiste aflăm gradul cel mai mare de fidelitate faţă de limbile proprii, ba uneori chiar un progres.

Atunci când privim datele generale ale recensămintelor, constatăm că populaţia urbană este mai puţin compact ataşată limbii sale naţionale; aceeaşi observaţie pentru populaţia bărbătească. Dar şi aici datele globale diferă în funcţie de naţiunea analizată. Popoarele musulmane şi cele din Caucaz, chiar atunci când se urbanizează, îşi pierd foarte puţin folosinţa limbii proprii; tot aşa cum diferenţa dintre limba vorbită de bărbaţi şi cea vorbită de femei este minimă, cvasi-inexistentă. Cu alte cuvinte, acolo unde limba maternă îşi conservă o poziţie forte, nici urbanizarea, nici sexul nu schimbă realmente situaţia. În schimb, naţionalităţile care îşi pierd lent folosinţa limbii proprii sunt cu atât mai mult supuse influenţelor exterioare.

În definitiv, departe de a indica o sărăcire progresivă a limbilor, recensământul demonstrează că societatea sovietică a anilor ’70, educată, supusă unor contacte frecvente cu limba rusă prin intermediul mass-mediei, este strâns legată de limba sa maternă.

Această stabilitate – chiar progresie a limbilor naţionale – este ea urmată şi de o progresie simultană a limbii ruse? Recensământul din 1970 ne permite să răspundem acestei întrebări, deoarece sovieticii erau

chestionaţi despre aptitudinea lor de a utiliza şi o altă limbă vorbită în URSS, în afara limbii materne.

În primul rând, trebuie notat aici că, în 1953, 10.183.000 de persoane renunţaseră la folosirea limbii materne în favoarea rusei.9

În 1970, numărul celor care au optat pentru limba rusă se ridică la 13.019.200, ceea ce, în cifre absolute, reprezintă o progresie notabilă, dar mai nimic în procente, căci doar 9, 5 – 8, 6% din cetăţenii ne-ruşi optează pentru limba rusă. Două concluzii se impun. Asimilarea lingvistică, luând limbile la un loc, nu a evoluat decât prea puţin în unsprezece ani. La fel terenul câştigat astfel de limba rusă. Adevărata problemă care îi preocupă pe conducătorii sovietici şi pe pedagogi este aceea a bilingvismului.10

În ce măsură popoarele ne-ruse, care îşi păstrează cu fermitate folosinţa limbii proprii, şi-au însuşit, de-a lungul procesului educativ, limba rusă? Recensământul arată că, din acest punct de vedere, există grupuri foarte diferite. Un prim grup este compus din evrei, care în majoritate au optat pentru limba rusă şi pentru care astfel limba lor maternă a devenit limba secundară în locul rusei.11 într-adevăr, 72, 8% din evreii care locuiesc în URSS consideră rusa ca limbă maternă (82% în Birobidjan) şi 16, 3% (15, 7% în Birobidjan) vorbesc această limbă în poziţie secundară. Se poate considera că asimilarea lingvistică a grupului evreu s-a făcut complet. Germanii şi tătarii par să urmeze aceeaşi cale. Cei dintâi suit, mai mult de 70%, perfect rusofoni, chiar dacă îşi conservă mai bine decât evreii nivelul de cunoaştere a limbii materne. În ceea ce-i priveşte pe tătari, care par foarte ataşaţi limbii lor materne, ei reprezintă un foarte bun exemplu de progresie a bilingvismului deoarece, în ansamblu, 62, 5% dintre ei vorbesc foarte bine limba rusă.12

Pentru aceste trei naţiuni, motivele asimilării lor mai mult sau mai puţin rapide sunt clare. Ele sunt fie total lipsite de un teritoriu propriu şi prin chiar aceasta au drepturi reduse, sau chiar inexistente în domeniul educaţiei; fie – acesta este cazul tătarilor – sunt foarte dispersaţi azvârliţi într-un mediu străin, ceea ce atârnă greu în favoarea unei limbi care nu le aparţine.

Un alt grup se profilează cu o coerenţă mai puţin clară din punct de vedere etno-geografic. Este un grup format dintr-o populaţie care, deşi este în mare parte bilingvă (între 25 şi 50%), cu toate acestea rămâne profund ataşată limbii sale proprii. Aici întâlnim popoarele slave al căror bilingvism găseşte o explicaţie în proximitatea lingvistică, de asemenea popoarele baltice, cultural foarte avansate şi moldovenii, cultural foarte retardaţi. Printre slavi, bieloruşii par a fi cei mai supuşi unui proces rapid de rusificare lingvistică. Limba lor a regresat evident între cele două recensăminte în beneficiul rusei, adoptate de aproape 10% din bieloruşii trăind în republică şi de aproape 57% din cei care trăiesc în exteriorul ei.

Acestora şi intersectând bieloruşii asimilaţi, li se adaugă masa acelora care sunt rusofoni în ciuda ataşamentului faţă de propria lor limbă. Sunt cam 52% în interiorul republicii şi 35% în exterior. Este un fenomen important. Mai mult de 60% din populaţia bielorusă din interiorul republicii vorbeşte limba rusă şi aproape toţi bieloruşii dispersaţi – sunt cam 20% şi au tendinţa de a continua să se răspândească – au dobândit o bună cunoaştere a limbii ruse în detrimentul limbii materne sau odată cu ea. Aici talerul balanţei pare să se încline cu atât mai inexorabil către înaintarea limbii ruse, cu cât între cele două recensăminte toţi indicatorii – regresia limbii materne, progresia rusei ca a doua limbă şi răspândirea

crescută – se adună. Situaţia ucrainenilor pare să urmeze un curs identic, dar într-un ritm mai lent. Regresia limbii ucrainene, pentru persoanele trăind în republică, dar şi pentru cele răspândite (sunt ceva mai puţin de 14%), este foarte precis compensată de progresia limbii ruse adoptată ca limbă primară de 8, 6% din ucrainenii din interiorul republicii şi de jumătate dintre cei răspândiţi. Dacă, pentru aceştia din urmă, cunoaşterea limbii ruse este generală, printre cei care trăiesc în republică mai puţin de o treime au adoptat-o ca limbă secundară. Două informaţii îi deosebesc pe ucraineni de bieloruşi şi fac evoluţia celor dintâi să pară, cel puţin în unele privinţe, mai puţin neliniştitoare. Mai întâi rusificarea ucrainenilor se face mai lent, atât atunci când este vorba de trecerea de la limba ucraineană la rusă, cât şi ca folosire a limbii ruse ca a doua limbă. Mai mult, contrar bieloruşilor care continuă să-şi părăsească republica, ucrainenii par a se regrupa aici mai mult decât în trecut.13 Şi dacă admitem că oraşele constituie mediul cel mai favorabil progresiei limbii ruse, vedem clar că o anume rezistenţă se formează în Ucraina, în ciuda urbanizării, pentru protejarea limbii naţionale.

Şi moldovenii sunt ameninţaţi în personalitatea lor lingvistică. Limba rusă progresează lent, dar foarte clar, în detrimentul limbii naţionale. Aproape 34% din moldovenii instalaţi în propria republică sunt bilingvi; de asemenea, jumătate din cei 14, 5% dintre moldovenii care trăiesc în exterior. Cu toate acestea, doi factori ar fi trebuit să-i apere pe moldoveni, în principiu, de penetrarea rapidă a limba ruse. Mai întâi, propria lor limbă. Chiar scrisă cu alfabet cirilic, ea nu este o limbă slavă, ci o formă modificată de română. De asemenea, slaba lor urbanizare. În ciuda acestor factori în aparenţă favorabili dezvoltării limbii naţionale, moldovenii se plasează destul de sus pe scara asimilării lingvistice.

Aparenţele par să propună clasarea popoarelor baltice în acelaşi grup. Dacă rusa progresează cu greu în detrimentul limbilor naţionale, este totuşi destul de răspândită ca a doua limbă. O mai vorbesc 45% din letoni, 35% din lituanieni, 27% din estoni. Dar aici cunoaşterea mai mult sau mai puţin extinsă a limbii ruse reflectă mai degrabă un mai înalt grad de dezvoltare culturală şi de urbanizare, decât o părăsire a limbilor naţionale. Popoarele la care ne referim sunt, înainte de toate, apărate prin impermeabilitatea limbii lor la limba rusă. Ele aparţin, toate trei, unor grupuri lingvistice total diferite de cel slav; şi utilizează un alfabet latin. Pentru aceste popoare, rusa este o adevărată limbă străină, nu o limbă apropiată. Mai mult, ca peste tot în alte părţi, folosirea limbii ruse se dezvoltă mai bine în exteriorul republicii, decât în interiorul ei; dar anii care separă cele două recensăminte au fost marcaţi de o concentrare crescândă a acestor populaţii în republicile proprii.

Un ultim caz, cel al poporului kazah, vine să întregească acest grup de popoare mai mult sau mai puţin bilingve. Fără îndoială, kazahii sunt mult mai ataşaţi limbii lor decât ucrainenii, de pildă. Dar sunt şi mai avansaţi pe calea bilingvismului decât aceştia. 41, 8% dintre kazahi – atât dintre cei care trăiesc în republică cât şi dintre cei care trăiesc în exteriorul acesteia – vorbesc ruseşte. Este singurul popor al Asiei Centrale care intră în categoria bilingvilor pe care i-am putea numi „avansaţi”; este, de asemenea, singurul popor la care bilingvismul este egal dezvoltat atât în interiorul, cât şi în exteriorul frontierelor republicii. Dar, în acest caz, se impune o explicaţie. Kazahii au în republica lor o poziţie minoritară, deoarece abia acum se constituie, ameliorându-şi poziţia, o treime din populaţia totală. Păstrarea limbii naţionale într-o situaţie minoritară este întotdeauna o sarcină dificilă.

Vedem, aşadar, că limba rusă poate câştiga teren în situaţii foarte diferite. Acolo unde pătrunderea sa este favorizată de asemănarea limbilor, sau măcar de alfabetul comun, cât şi acolo unde limbile sunt total diferite. Ea poate avansa în societăţi esenţialmente urbane, sau acolo unde urbanizarea este lentă. Înaintează în ritmul progresului intelectual sau într-un mediu intelectualiceşte mai puţin favorizat.

În sfârşit un al treilea grup este format din popoarele pentru care limba rusă rămâne o limbă foarte îndepărtată. Este cazul tuturor marilor popoare ale Caucazului şi Asiei Centrale. Cei care se pretează cel mai mult la pătrunderea limbii ruse sunt armenii, pentru că au o diasporă foarte extinsă (45% din totalul populaţiei armene). Ceea ce este remarcabil în aceste condiţii nu este gradul rusificării lor lingvistice, ci gradul lor de ataşament faţă de limba armeană. De-a lungul anilor care separă cele două recensăminte, rusa a devenit prima limbă a unui număr de armeni numai cu puţin mai mare decât cel anterior (19, 6% faţă de 17, 9%). Chiar şi ca limbă secundară, rusa este vorbită doar de 23, 3% din cetăţenii republicii şi de 41, 2% dintre cei care trăiesc în afara ei. Ce semn mai evident de vitalitate naţională poate da un asemenea grup? Aproape jumătate din el trăieşte într-un mediu care îi este străin, şi, cu toate acestea, mai mult de 90% îşi păstrează limba, mai puţin de 40% a învăţat limba rusă. Este adevărat că un mare număr de armeni trăiesc în republica vecină a Georgiei în care naţionalismul lingvistic se manifestă într-un grad foarte ridicat. Georgiana este conservată ca limbă maternă de aproape toţi cei care trăiesc în această ţară. Poziţia sa slăbeşte net în favoarea limbii ruse în afara Georgiei (28, 1% au ales limba rusă), dar aceasta nu este decât o cifră neglijabilă, în măsura în care numai 3, 5% dintre georgieni trăiesc în afara graniţelor patriei lor. În

ciuda unui foarte înalt nivel cultural, georgienii – şi iată o informaţie remarcabilă – nu vorbesc rusa ca o a doua limbă (20%) decât în număr foarte restrâns. În schimb, se mândresc cu faptul că propria lor limbă, deşi dotată, ca şi armeana, cu un alfabet unic în lume şi neaparţinând nici unui grup lingvistic existent în URSS, s-a impus ca primă limbă la circa 100.000 de persoane care trăiesc în această republică şi este vorbită curent de încă un grup, complementar, de 164.000 de negeorgieni.14

Imediat ce abordăm popoarele musulmane, cunoaşterea limbii ruse devine din ce în ce mai slabă. Ca primă limbă, rusa nu atinge decât un procentaj derizoriu de adepţi în republicile Asiei Centrale şi în Azerbaidjan (sub 1% din populaţia trăind în republică). Ca limbă secundară, cei mai avansaţi în această direcţie sunt kirghizii, dintre care 19% cunosc rusa, urmaţi de tadjici (16%), azeri (14, 9%), turkmeni (14, 8%) şi uzbeci (13%). Ceea ce este semnificativ, în aceste procente, este faptul că limba naţională, departe de a fi regresat de-a lungul ultimilor ani, s-a consolidat aproape fără excepţie, ba chiar şi-a ameliorat poziţiile. Şi apoi, faptul că rusa nu progresează decât foarte lent.

Dacă am compara, în definitiv, evoluţia celor trei mari grupuri, am constata că înaintarea limbii ruse coincide mai puţin cu o situaţie sociologică limpede – dezvoltarea urbanizării15, regresia lumii rurale –, cât cu un statut politic (absenţa sau existenţa unui stat propriu) şi cu o situaţie geografică (periferia caucaziană şi centro-asiatică pare mult mai puţin vulnerabilă decât partea occidentală a Uniunii Sovietice). Dar încă un factor trebuie luat în considerare: caracterul mai mult sau mai puţin autentic al culturilor şi al limbilor naţionale. Limba vorbită în Bielorusia, în forma sa actuală, a fost construită de puterea sovietică pornind de la câteva idiomuri diferite şi

impusă populaţiei în numele politicii de „bielorusizare” care prevala în anii ’20.16 Este, în fapt, o creaţie artificială, care a cerut timp pentru a se impune şi, care, probabil, nu este capabilă să lupte împotriva concurenţei limbii ruse, mult prea apropiată şi reală.

Cazul moldovenilor este, într-o anumită măsură, similar. Pentru ale da-personditate-tpprie, pentru a-i convinge că nu ştpt romani, puterea sovietică le-a impus folosirea unui dialect regional românesc, modificat în forma sa scrisă prinţ-optarea alfabeţylui xirilyTCimba moldovenească apare astfel ca o fabricaţie tot atât de artificialăca şi naţiunea moldovenească şi probabil – ca-acest caracter artificial a împiedicat-o să reziste în mod eficace limbii ruse.

La polul opus, limbile Caucazului şi Asiei Centrale, care au vehiculat culturi bogate, care s-au identificat cu o lungă tradiţie istorică, sunt simboluri ale existenţei naţionale pe care membrii fiecărei comunităţi le apără cu atât mai mult cu cât profunzimea lor istorică este reală.

Cu toate acestea, pentru ca o limbă să trăiască, ea trebuie învăţată. Mai mult chiar, trebuie ca ea să se afle la baza învăţământului, ca ansamblul cunoştinţelor să se transmită prin intermediul ei. În ce măsură toate naţiunile şi naţionalităţile dispun de mijloace educative pentru menţinerea intactă a limbilor lor? în ce măsură situaţia limbilor naţionale şi a limbii ruse reflectă sistemul de învăţământ sovietic?

Educaţie şi integrare naţională

Sunt aceşti doi termeni asociaţi în cadrul unei politici coerente în timp şi spaţiu?

Fiecare grup naţional posedă, după cum am mai spus, un drept absolut de a dispune de o reţea de aşezări, culturale – şcoli, universităţi, publicaţii – în propria sa limbă. În această privinţă, de altfel Tdoctrina sovietică

ievoluat.17 în anii ’20, educaţia naţională era un imperativ pentru că simboliza mult proclamatul egalitarism. Din contră, de la mijlocul anilor *30 şi mai ales după cel de-al doilea război mondial, învăţarea limbii ruse devine în general o condiţie importantă pentru promovareape scară socială. Hruşciov, care avea o viziune voluntaristă a evoluţienâaţân ultimă instanţă, să accelereze ceea ce el considera drept un criteriu decisiv de evoluţie: trecerea la limba rusă. Iată de ce, în reforma învăţământului pe care o promulgă în 1958, introduce o clauză privind dreptul părinţilor de a alege limba în care vor fi educaţi copiii.18 Aceste dispoziţiuni, în aparenţă inocente, sunt de o importanţă capitală. În primul rând, sugerează că interesul copiilor, bine înţeles, impune studiul într-o limbă care nu este a lor. În al doilea rând, înlocuind principiul general al unei educaţii în limba naţională printr-o alegere, Hruşciov îşi plasează cetăţenii ne-ruşi într-o poziţie dificilă. După 1958, puterea insistă constant, apăsător, asupra rolului limbii ruse în apropierea dintre naţiuni şi asupra necesităţii unui bilingvism total. Să laşi părinţilor opţiunea unei educaţii care nu ar duce la bilingvism, înseamnă să le ceri să-şi asume riscul de a pirea dezinteresaţi de apropierea dintre naţiuni. Găsim aicão presiune morală incontestabilă. Dar alegerea n (feste singurul aspect al problemei. I se adaugă un altul, cel al posibilităţilor. Oare părinţii au peste tot posibilităţi egale de a opta între un ciclu de învăţământ naţional şi unul rusesc? Diferenţele de la o regiune la alta sunt considerabile şi datele care trebuie luate în considerare, multiple. Mai întâi, sistemul sovietic comportă trei tipuri de şcoli: şcolile în limbi naţionale, şcolile cu predare în limba rusă şi şcolile cu cursuri mixte. O a doua variabilă se leagă de durata ciclului de învăţământ. Anumite şcoli nu depăşesc etapa învăţământului primar. Altele, în ciuda faptului că un ciclu

complet de învăţământ este de zece ani, nu acoperă decât opt ani de şcoală. O a treia variabilă se referă la regulile de învăţare a limbii ruse în şcolile ne-ruseşti care suportă schimbări de la o republică la alta sau chiar în sânul aceleiaşi republici. Este extrem de dificil să construieşti un tablou general al educaţiei naţionalităţilor, pentru că, la aceste situaţii particulare variabile, se adaugă în ocurenţă o problemă de informaţie. Recensămintele, atât de bogate în date despre dezvoltarea generală a educaţiei în interiorul fiecărui grup naţional, trec sub tăcere problema limbilor de predare. Pentru a acoperi o asemenea lacună, nu dispunem decât de informaţii parţiale şi adesea de natură diferită. Pentru a încerca să înţelegem situaţia şcolară a naţionalităţilor, trebuie să facem aici o dihotomie între marile naţionalităţi care dispun de o republică a lor şi cele care sunt încorporate ca republică sau regiune autonomă într-un cadru diferit. Aşa cum ne putem imagina, situaţia slavilor este dominată de înrudirea propriilor limbi cu limba rusă. Pentru Ucraina, informaţii datând de la ultimul recensământ 19 ne permit să constatăm dificultăţile prin care trece învăţământul iţerainean. Din cele 27.500 de şcoli regulate ale republicii, 22.000 promovau învăţământul în ucraineane 4.700 în rusă, iar restul în limbile diverselor minorităţi (polonezămaghiară, moldovenească). În aparenţă, situaţia ucrainenilor pare bună. În practică, lucrurile nu stau chiar aşa. Mai întâi, pentru că, în douăzeci de ani, numărul de aşezăminte care predau în limba rusă s-a dublat, în timp ce numărul şcolilor ucrainene a scăzut de la 28.000 la mai puţin de 23.000. Apoi, şi mai ales, pentru că aceste cifre amestecă toate tipurile de şcoli, indiferent care ar fi durata şcolărităţii şi mărimea aşezămintelor. Ori, o şcoală urbană, care predă un ciclu complet de învăţământ are de departe de zece ori mai mulţi elevi decât o şcoală rurală de patru ani.

Informaţii parţiale sugerează că în mediul urban şcolile sunt mai degrabă ruseşti, în timp ce cele ucrainene se regăsesc mai mult la sate. În aceste condiţii, ne putem imagina că proporţia care revine învăţământului ucrainean este cu mult mai mică decât ar părea la prima vedere. În ceea ce priveşte învăţământul superior în Ucraina, totul sugerează cioimba rusă ocupă un loc predominant. Caracterul etnic foarte amestecat al studenţilor, dar şi al profesorilor, este în favoarea acestei ipoteze.

În Bielorusia, rusificarea învăţământului este şi mai clară, la toate nivelele. Dacă nicio informaţie precisă nu ne permite să spunem cum se împart şcolile între rusă şi bielorusă, două aspecte sunt, în schimb, cunoscute. În mediul urban predomină şcolile cu predare în limba rusă.

De altfel, rusa este predată în toate aşezămintele şcolare din Bielorusia, aşa cum şi bielorusa este predată în cele ruseşti.20 Paralelismul nu este, cu toate acestea, complet. În şcolile bieloruse, rusa este obligatorie începând din clasa a II-a până într-a VIII-a, într-un ritm mediu de 5 ore pe săptămână până în clasa a VI-a, ritm care scade la 2 ore pe săptămână în clasa a VIII-a. Astfel, timp de şapte ani din cei zece de şcolarizare21, elevii şcolilor bieloruse sunt supuşi la un antrenament destul de intensiv de limbă rusă. În schimb, în şcolile ruseşti, bielorusa nu este studiată decât începând din clasa a* III-a până în cea de-a VIII-a şi, cu excepţia primilor doi ani, când încărcătura orară este de trei şi patru ore pe săptămână, deci din clasa a V-a numărul de ore săptămânal se reduce la două. Ceea ce explică lesne de ce, în universităţi, predarea se face în rusă, cu excepţia câtorva cursuri. Studenţii au un bun nivel de limbă rusă.

Moldovenii ar fi trebuit să fie la adăpostul unei rusificări intenset pe de o parte pentru că ei trăiesc în majoritate în mediul rural, pe de altă parte pentru că

Tiiivelul lor de educaţie rămâne cu mult în urina nivelului mediu din URSS. în ciuda acestui fapt, ponderea limbii ruse în şcoli, cel puţin în cele Hin mediul ruban22 este dominantă, cu atâtm-rruiircu cât în Moldova, slăbindu-se limba, se încearcă distrugerea solidarităţii lingvistice care îi leagă pe moldoyemi în ceea ce priveşte universitatea, aici se impune cunoaşterea limbii ruse.

Slabei educaţii în limbile naţionale de care dispun slavii şi moldovenii i se opune statutul puternic al limbilor naţionale în republicile în care nivelul cultural este foarte ridicat şi urbanizarea avansată – popoarele baltice şi popoarele creştine din Caucaz. În Estonia şi Lituania, şcolile în limbile naţionale ăânt solid implantate: 73% din şcolile estoniene predau în limba estoniană; 84% din şcolarii lituanieni sunt instruiţi în limba lor maternă.23 în Letonia, învăţământul în limba rusă pare a beneficia de o situaţie vag favorabilă. Pentru a compensa slaba atracţie a şcolilor ruseşti în ţările baltice, învăţarea limbii ruse devine aici obligatorie foarte devreme, încă din primul an de şcoală în Lituania, din cel de-al doilea în Letonia şi Estonia. În fine, învăţământul superior este predat în principal în limbile naţionale şi universităţi precum cea de la Tartu, în Estonia, au o reputaţie considerabilă la scara întregii Uniuni Sovietice. Georgia se găseşte într-o situaţie foarte apropiată de aceea a ţărilor baltice. Trei sferturi din şcolile sale predau în georgiană şi numărul de şcoli ruseşti abia dacă îl depăşeşte pe cel al şcolilor armeneşti din Georgia (pentru fiecare, mai puţin de o zecime din cele georgiene). Învăţământul Superior predat în georgiană este de o excepţională calitate şi furnizează elite numeroase, georgienii găsindu-se pe locul al doilea, după evrei, în ceea ce priveşte obţinerea de diplome ale învăţământului superior în raport cu ansamblul populaţiei. De aici decurge, de altfel, problema subîncadrării elitelor

georgiene. Formate în Georgia, chiar dacă vorbesc limba rusă, puţin înclinate spre emigrare, aceste elite nu găsesc întotdeauna un post corespunzător în cadrul propriei republici. Nemulţumirea acestor „şomeri intelectuali44 este una dintre componentele naţionalismului georgian. Cu totul alta este situaţia armenilor. Sunt foarte stricţi în conservarea şcolilor proprii, fie ele în Armenia sau în diasporă. Chiar şi în Rusia ei dispun de şcoli armeneşti cu un curs de predare complet, iar în şcolile ruseşti limba armeană este predată pe tot parcursul celor zece ani de studiu.24 Fără îndoială, acest privilegiu este compensat prin studiul obligatoriu al limbii ruse încă din clasa întâi şi în cursul învăţământului superior. Aceste dispoziţii nu afectează cu nimic, în final, formarea unei elite integral în limba armeană. 62% din armenii care termină un institut de învăţământ superior studiază, în limba armeană, la Erevan.25 De aici mai departe, nimic surprinzător atunci când armenii se situează pe locul al treilea (după evrei şi georgieni) din punctul, de vedere al procentului elitelor în totalitatea grupului. Dar, spre deosebire de georgieni, aceste elite nu ezită să-şi părăsească teritoriul şi să-şi utilizeze competenţa oriunde li se cere.

Încă o dată, în republicile musulmane predomină o situaţie omogenă, în care singura excepţie o constituie kazahii. În ceea ce-i priveşte, există o netă deosebire între populaţia rurală care studiază în şcolile kazahe şi cea urbană care tinde să frecventeze şcolile ruseşti. Minoritari în propria republică, nedispunând încă de suficiente elite pentru a-şi satisface necesităţile, kazahii. recurg ei înşişi la limba rusă, pentru că aceasta reprezintă pentru ei singura ippdalltate de promovare socială şi de acces în posturi de răspunjdere. ÎÂT celelalte republici ale Asiei Centrale şi în Azerbaidjan există, în schimb, o situaţie şcolară relativ omogenă. Populaţia titulară a republicilor, indiferent că

provine din mediul urban sau rural, îşi preferă propriile şcoli. Puterea sovietică încearcă să compenseze această repliere prin introducerea forţată a rusei încă din primele clase26, prin dezvoltarea unui învăţământ de zece ani în limba rusă, contrastând cu situaţia şcolilor naţionale în care prevalează învăţământul de opt ani27, dar, mai ales, prin presiuni făcute la admiterea în universităţi, unde fie se cere cunoaşterea prealabilă a limbii ruse, fie politica de selecţie a cadrelor face să fie favorizate cele care au urmat un institut de învăţământ superior în limba rusă.28 în ciuda incitării la studiul limbii ruse, chiar a presiunilor la nivelul învăţământului superior, popoarele musulmane manifestă o mare reticenţă în a-şi abandona şcolile lor ruseştiTO fracţiune limitata a elitei poate Tirmî Tăst Fel învăţământul superior în limba rusă (în Kirghizia, absenţa cvasi-totală a cursurilor universitare propriu-zis kirghize îi obligă la aceasta), dar, în general, evoluţia lor este caracterizată prin două aspecte. Nivelul de cunoaştere al limbii ruse este foarte slab şi aceste popoare insistă pentru dezvoltarea unui învăţământ superior naţional, acceptat ca indiscutabila cale de acces spre toate posturile. Ei militează clar pentru formarea elitelor naţionale şi nu pentru promovarea socială datorată cunoaşterii limbii ruse. Dacă adăugăm la aceasta faptul că femeile îşi întrerup studiul destul de devreme, înţelegem de ce limbile naţionale au o poziţie atât de solidă. Între exigenţele popoarelor musulmane şi ale celui georgian şi politica bilingvismului promovată de puterea sovietică, se dezvoltă un adevărat dialog al surzilor care mai degrabă pare a se fi amplificat, în loc să se estompeze, în perioada care desparte cele două recensăminte.

Astfel, cu mai mult sau mai puţin noroc naţiunile recunoscute ca atare sunt, în general, capabile să-şi păstreze limba, prin intermediul unui sistem educativ care

asigură formarea unei societăţi naţionale „în formă”. Dar această regulă, care decurge din statutul de naţiune, nu se aplică nici pe departe ca atare formaţiunilor naţionale mai puţin complete, organizate în republici autonome, sau chiar numai în regiuni sau districte naţionale. Imediat ce un grup naţional trăieşte în enclavă geografică şi este alipit politic altui stat al federaţiei, drepturile sale culturale pălesc în fapt, dacă nu şi în teorie. Organizarea politică a Uniunii Sovietice face ca marea majoritate a naţiunilor nesuverane să fie enclayate înepublica federativă a Rusiei. Ori, aici, statutul cultural al popoarelor indică un proces de rusificare rapidă tocmai prin intermediul şcolii. Un studiu american[29] şi-a propus să descrie acest proces. Situaţia ne-ruşilor din RSFSR se caracterizează prin mai multe aspecte. Mai întâi prin acela că, şi în cazul formaţiunilor naţionale care dispun de o reţea completă de învăţământ secundar (numai două naţiuni se află într-o astfel de situaţie: tătarii şi başkârii[30]), în toate şcolile rusa, limbă a RSS-ului în care sunt încorporaţi, *este obligatorie* încă din clasa întâi. În orice împrejurare, studiul limbii ruse este impus de la începutul vieţii şcolare până la punctul ei final. Un al doilea aspect este că, în toate cazurile (cu excepţia, cum am mai spus-o, a tătarilor şi başkârilor), învăţământul naţional incomplet îi constrânge pe copii, pentru a primi o educaţie secundară avansată, să treacă, obligatoriu la un moment dat, de la învăţământul în propria lor limbă, la învăţământul în limba rusă. În al treilea rând, în decursul ultimilor douăzeci de ani, tendinţa generală a fost de reducere a învăţământului naţional în beneficiul unei treceri din ce în ce mai rapide la şcolile ruseşti. Şi, în sfârşit, existenţa şcolilor naţionale nu implică automat şi faptul că întregul grup poate beneficia de ele. Mai mult chiar, putem presupune că părinţii, conştienţi de faptul că

la un moment dat oricum copiii lor vor trebui să se confrunte cu şcolile ruseşti, apoi cu universitatea rusească, preferă din pornire să şi-i pregătească pentru o formaţie care, în final, va fi rusească, păstrându-şi propria limbă doarjgaj) e un mijloc de comunicare în Familie şi în interiorur-rupu Tulle prieteni Evoluţia în direcţia suprimării lente a învăţământului indigen reiese clar din tabelul următor (pagina 179), care rezumă situaţia republicilor autonome.

Acest tabel este elocvent; el arată că, în afară de tătari şi başkâri, doar iakuţii par a se afla pe calea dobândirii unui sistem de învăţământ complet, care să le fie propriu. Pentru toate celelalte popoare, limba naţională tinde să fie dată în folosinţă copilăriei şi anilor de ucenicie în ale scrisului şi cititului. Mai departe, chiar şi populaţia rurală, care adesea nu are la dispoziţie decât cursuri elementare de patru ani, trebuie să frecventeze şcoli ruseşti. Astfel, ruptura existentă în republicile federale între o populaţie rurală studiind masiv în limba sa şi o populaţie urbană mai permeabilă unei posibile rusificări, dispare în acest tip de formaţiune teritorială. Şcoala rusească pătrunde peste tot. Situaţia este şi mai defavorabilă în regiunile autonome şi în districtele naţionale. În 1958 aici încă mai întâlneai învăţământ elementar naţional, şi nu rareori. Cincisprezece ani mai târziu, cu excepţia popoarelor altaice, hakaşi şi komişi-permiaci, care nu au, de altfel, decât un învăţământ elementar de trei ani în limba proprie, învăţământul naţional a dispărut. Şi mai grav este faptul că, în timp ce în republicile şi regiunile autonome limba naţională este predată în şcolile ruseşti pe tot parcursul studiilor, în districtele naţionale (excepţie fac, încă o dată komişi-permiacii), limba naţională nu este predată decât până în clasa a III-a, în cel mai bun caz.32

DURATA ŞCOLĂRITĂŢII ÎN LIMBA NAŢIONALĂ[31]

Naţionalitatea titulară în RSSA	1958	1972
başkâri	1 – 10	1 – 10
buriaţi	1 – 7	1 – 6
ceceni	1 – 4	numai educaţie preşcolară
ciuvaşi	1 – 7	1 – 4
Inguşi	1 – 4	numai educaţie preşcolară
kabardiţi	1 – 4	nimic
balkâri	1-1	
Jealmâci	1 – 4	
kareleni	nu deţinem informaţii	nu deţinem informaţii
komişi	1 – 7	1 – 3
mărişi	1 – 7	0-3
mortivi	1 – 7	0-3
oseti din nord	1 – 4	nimic
popoare din Daghestan		0-2

(avari. darghini, kumâci. lezghi, Iaci, nogai. tabasarani)	1 – 4	(cu excepţia avarilor O-1)
tătari	1 – 10	O-10
tuvinieni	1 – 7	0-7
udmurţi	1 – 7	0-3
Iakuţi	1 – 7	1 – 8

Reiese clar din aceste date că în interiorul RSFSR-ului se operează o mişcare probabil ireversibilă în sensul reducerii numărului de limbi utilizate în educaţia populaţiilor ne-ruse. Pentru naţiunile enclavate, trebuie să admitem că Hruşciov prevăzuse corect că o apropiere, ulterior o fuzionare lingvistică, se putea opera în intervalul unei generaţii. Totuşi, ne putem întreba dacă această evoluţie, care asimilează pe calea educaţiei naţiunile mici celor care le încadrează, are întotdeauna ca efect şi rusificarea lor. \J în RSFSR, răspunsul nu poate fi decât afirmativ. În alte republici (Georgia, Uzbekistan), care închid între frontierele lor alte formaţiuni naţionale, este încă dificil să te pronunţi către ce limbă înclină grupul pe cale de asimilare: către rusă? sau, poate, către limba republicii? < *

Nu putem răspunde cu ajutorul recensământului care a încercat să fixeze gradul de cunoaştere al limbii ruse de către popoarele ataşate unei alte limbi, dar s-a arătat prea puţin interesat de a defini care erau aceste alte limbi pentru care se optase. Exemplul tătarilor trăind în afara

republicii lor demonstrează, totuşi, că, deşi sunt asimilaţi în primul rând de ruşi, mai ales în mediul urban, ei sunt atraşi şi de către limba în mijlocul căreia trăiesc, atunci când aceasta aparţine unei grupe lingvistice apropiate de tătară (kazahă, kirghiză, uzbekă, turkmenă). Influenţa mediului politico-lingvistic este clarificată de cazul osetilor. Cei care trăiesc în RSFSR au optat, în procesul asimilării, pentru rusă. În Georgia, dimpotrivă, optează masiv pentru georgiană.33 Un caz interesant care merită amintit este cel al ţiganilor. Popor fără teritorii şi fără drepturi, ţiganii, contrar germanilor şi evreilor, au arătat, în decursul ultimilor ani, un grad înalt de conştiinţă naţională lingvistică, din moment ce procentul celor care încă mai recunosc limba ţigănească drept limbă maternă trece de la 59, 3% la 70, 8%.

În definitiv, putem trage concluzia pe care o sugera americanul Brian Silver34: că slăbirea limbilor naţionale în cadrul RSFSR-ului ar putea servi drept model unei evoluţii asemănătoare în republicile naţionale? în stadiul actual al lucrurilor, fără îndoială că nu. Dihotomia între statutul limbilor naţionale în republici şi cel din teritoriile enclavate este frapantă.

Consolidarea limbilor în republicile suverane (cu excepţia celor slave) este un aspect incontestabil. În sfârşit, la ataşamentul profund al popoarelor faţă de limba lor, trebuie adăugat un alt element de reflecţie: *derusificarea* limbilor naţionale. Am notat deja că limbile naţionale au trecut printr-o fază de transformare, de îngheţare, când pătrunderea masivă a termenilor ruseşti moderni părea să conducă spre o rusificare a limbilor din chiar interiorul acestora.35 Ultimii ani au fost marcaţi de o evoluţie în sens invers. Toate marile limbi ale Uniunii Sovietice s-au epurat de vocabularul care le invadase şi şi-au construit propriile cuvinte menite să ilustreze evoluţia

tehnologică a secolului XX.36 Această derusificare face, de asemenea, ca limbile să redevină mai puternice. Astfel, putem confrunta asimilarea progresivă a naţiunilor mici şi mijlocii cu vitalitatea naţiunilor mai importante. Cu toate acestea, ştergerea barierelor lingvistice nu este doar prezisă şi proslăvită de conducătorii sovietici. Din republicile aparent cele mai protejate împotriva asimilării, se ridică voci care denunţă actualmente o rusificare insidioasă. Ce înseamnă aceste strigăte de alarmă care până acum par a fi contrazise de fapte?

Rusificarea acceptată ca răul cel mai mic

Dacă presa sovietică relatează arareori protestele pe marginea rusificării lingvistice, ea s-a făcut, totuşi, pe larg, ecoul strigătului de alarmă lansat în aprilie 1976 de scriitorul Revez Djaparidze la cel de-al VIII-lea Congres al scriitorilor din Georgia. Fără îndoială, discursul lui Djaparidze nu a fost niciodată reprodus din sursă oficială; dar, din atacurile dirijate împotriva lui, putem deduce atât cele două argumente principale pe care le-a ridicat el37, cât şi faptul că, în adunarea în care se afla, se manifestase „o atitudine de simpatie din partea unei secţiuni a publicului care se găsea acolo din întâmplare. Starea de spirit a acestuia, imatură şi nu foarte sănătoasă, a reieşit, de asemenea, atunci când acelaşi public, emotiv imediat ce vine vorba de apărarea limbii sale, a împiedicat să vorbească pe unul dintre cei mai buni pedagogi care-i predau această limbă... „38 Ce spunea Djaparidze? Că limba georgiană este ameninţată prin introducerea masivă a limbii ruse în republică; şi canalul de pătrundere al rusei este pedagogia şi proiectele de reformă care i se asociază.39 Pe de o parte – după Djaparidze – un proiect vizează modificarea sistemului de învăţământ al Universităţii din Tbilisi, astfel încât diversele materii să fie predate de atunci încolo în limba rusă, ceea ce ar altera

caracterul naţional al universităţii şi ar justifica trimiterea în această universitate a unor profesori ruşi. Cealaltă inovaţie ar privi învăţământul secundar. Ea se referă la generalizarea unei experienţe efectuate într-o şcoală-internat în care, începând din clasa a V-a diferite materii sunt predate direct *în ruseşte40*. Ceea ce ar avea ca efect transformarea unei şcoli georgiene în şcoală mixtă, mai mult chiar, reducând georgiana la o raţie de subzistenţă, transformarea pur şi simplu într-o şcoală rusească, făcând loc orelor obligatorii de limbă şi literatură georgiană. Utilizarea şcolilor-internat pentru promovarea limbii ruse în republicile ne-ruse este o idee care îşi croieşte, fără îndoială, drum. În aceeaşi epocă, în Uzbekistan, Ministerul Educaţiei anunţa că numărul de ore de predare a limbii şi literaturii ruse crescuse în toate şcolile uzbece; că 20.000 de profesori specializaţi în limba rusă (ruşi, fără îndoială) fuseseră însărcinaţi cu aceasta. La rândul său, Comitetul Central al Partidului Comunist Uzbek, intervenind în dezbatere, insistă asupra necesităţii de a ridica la maximum gradul de cunoaştere a limbii ruse în republică şi recomandă generalizarea şcoulor-internat orientate spre formarea unor cetăţeni rusofoni. În 1976, în Uzbekistan funcţionau 150 şcoli de acest tip41.

Ameliorarea şi dezvoltarea predării limbii ruse în republicile federate pare a fi un veritabil cuvânt de ordine lansat de Partid. În presa republicilor descoperim numeroase denunţări de acest tip, numeroase incitări ale insuficienţei, imediat ce este vorba de limba rusă.42 Astfel, de la 21 la 23 octombrie 1975, la Taşkent, se desfăşoară o conferinţă care reuneşte profesori din întregul URSS, pentru a discuta despre mijloacele de ameliorare a predării limbii ruse în şcolile naţionale.43 Această conferinţă arată că există o veritabilă concentrare a eforturilor pentru a sparge crusta de indiferenţă a marilor

naţiuni faţă de limba rusă.

Exemplul tătar arată că, atâta timp cât este vorba despre naţiuni enclavate, limba rusă câştigă teren mult mai repede. La începutul acestui deceniu, în ciuda sau tocmai datorită rusificării accentuate a spaţiului tătar, s-a manifestat o reacţie foarte puternică a populaţiei împotriva trecerii destul de masive a copiilor tătari la şcolile ruseşti.

Reacţia a venit chiar din partea autorităţilor republicii autonome, căci în 1970, Ministrul Educaţiei a insistat asupra faptului că părinţii puteau alege tipul de şcoală[44], rusească sau tătărească, pe care l-ar fi preferat şi i-a sfătuit pe părinţi să nu-şi transfere copiii la o şcoală rusească atâta timp cât nu au dobândit o perfectă stăpânire a limbii materne.[45] în 1973, institutul pedagogic din Kazan a organizat o conferinţă la care au participat cadre venite din diverse republici autonome pentru a studia metodele de ameliorare a predării limbii tătare şi, probabil, şi a limbilor din celelalte republici autonome. Un an mai târziu, o conferinţă cu caracter mai oficial era organizată sub autoritatea Ministrului Educaţiei din republică[46], acesta insistând asupra necesităţii de a se forma mai mulţi profesori tătari şi de a li se asigura o mai bună pregătire.[47] Asistăm, deci, la o reacţie a grupului naţional, care încearcă să-şi salveze limba. Dar impactul acestei reacţii este slăbit de două aspecte, ambele legate de situaţia geopolitică a grupului, de incapacitatea sa de a face presiuni în procesul de decizie care afectează politica de educaţie, ca şi de migraţiile pe care le suferă. Primul punct priveşte problema manualelor şcolare. Tătarii care studiază în şcolile proprii sunt profund afectaţi de lipsa manualelor şcolare, carenţă pe care organul republican al Ministerului Educaţiei o denunţă cu o constanţă la fel de remarcabilă ca şi lipsa sa de efect[48]

Cu toate acestea, RSSA Tătară are posibilităţi de

editare considerabile, din moment ce, în 1975, a publicat lucrări şcolare într-un tiraj de 11.616.000 exemplare.49

Dacă tătarilor le lipsesc propriile manuale şcolare, aceasta înseamnă că multe din lucrările editate de ei sunt destinate altor grupuri naţionale. Se poate vedea cu uşurinţă ce anume naşte această carenţă. În planul general al publicaţiilor, se fac arbitraje în favoarea unor grupuri sau a unor cheltuieli determinate. Ori, nici planul, nici arbitrajele nu ţin de competenţa autorităţilor tătare; ele se efectuează la nivel republican (RSFSR). Un alt aspect al dificultăţilor educative cu care se confruntă tătarii decurge din migraţia în interiorul republicii. Muncitorii tătari sunt atraşi către zonele industriale de dezvoltarea uzinelor petrochimice; astfel sunt deplasaţi către zone în care şcolile sunt exclusiv ruseşti. Aceşti migranţi fac presiuni pentru instalarea în zonă a unor şcoli tătare.

Este sigur, însă, că se fac presiuni şi de către puterea centrală, în favoarea unei mai mari folosiri şi cunoaşteri a limbii ruse. Ne conving comunicările prezentate la Conferinţarie la Tallin în zilele de 30 noiembrie şi 2 decembrie, pe problemele naţionalităţilor în URSS.50 în raportul introductiv, vicepreşedintele Academiei de Ştiinţe a URSS-ului, Fedoseev, sublinia că apropierea naţiunilor în URSS dăduse naştere unei culturi pansovietice pentru care limba rusă era mijlocul de comunicare, *lingua franca*.

Aşadar, se constată, pe de o parte, o insistenţă a puterii în favoarea limbii ruse, iar pe de alta, o rezistenţă care se manifestă atât la georgienii închistaţi în particularismul şi republica lor atât de omogenă, cât şi la tătarii atât de dispersaţi. Pornind de aici, ne putem întreba care este atât semnificaţia presiunilor puterii centrale, pe de o parte, cât şi a protestelor locale, în replică. Oare puterea, prin aceste presiuni, încearcă realmente rusificarea şcolilor, sau, conştienţi de spinii problemei şi

sătui să refacă zilnic, asemeni lui Sisif, acelaşi drum inutil, conducătorii sovietici încearcă, prin afirmaţii repetate, să se convingă de succesul politicii duse? în sens invers, cum să interpretezi apelurile alarmiste ale scriitorului Djaparidze, când totul indică impermeabilitatea georgienilor la rusificare? Ambele părţi deţin, de fapt, doar o parte de adevăr. Rusificarea şcolilor cu certitudine nu este realizabilă în viitorul apropiat. Dar, denunţând insuficienta stăpânire a limbii ruse de ne-ruşi, puterea sovietică deschide calea unui alt tip de presiuni, care nu mai este o ipoteză de viitor. Şi anume, se subliniază faptul că, în republici, nu există suficienţi autohtoni cărora o bună cunoaştere a limbii ruse să le permită accesul la posturi de răspundere. Într-un stat în care poporul sovietic a devenit o realitate, cunoaşterea rusei, a limbii comune, poate fi – şi este – impusă din ce în ce mai mult pentru a accede la posturi de conducere, chiar la un nivel mediu. Balticii se plâng deja de faptul că o mare parte din posturile tehnice sunt deţinute de ne-baltici (esenţialmente ruşi), care nu numai că deţin cele mai bune locuri de muncă, dar au un cuvânt de spus în orientările de viitor ale republicii lor.51

La această lentă invazie a posturilor s-a ajuns pentru că elitele naţionale nu erau considerate, prin formaţia avută, conforme exigenţelor progresului tehnic. Balticii precizează de bunăvoie că li se cere să vorbească ruseşte chiar şi şoferilor de camion! Propunând transformări în sistemul de învăţământ din Georgia, puterea deschide porţile de intrare profesorilor şi specialiştilor ruşi. În realitate, ceea ce denunţă un Djaparidze nu este rusificarea impusă, ci opţiunea insidioasă: fie accepţi de bunăvoie să vorbeşti ruseşte „fie n-ai decât să înjuri această limbă, plătindu-ţi-nationalismul lingvistic prin intraieacadrelor ruseşti în republică pentru a suplini car

renţele lingvistice ale naţionalilor. Alegerea s-ar face între rusificarea lingvistică progresivă – pentru că bilingvismul veritabil este rareori realizabil – şi rusificarea locurilor de muncă. Dar încă o dată ne putem îndoi de realismul unui astfel de proiect. Într-un moment în care forţa de muncă se rarefiază în URSS, cum s-o dispersezi la graniţe? Şi dacă ruşii sunt foarte dispuşi să meargă în republicile baltice, sunt oare la fel de dispuşi să se instaleze în medii atât de omogene cum sunt periferiile centro-asiatică şi caucaziană?

Atunci când vorbeşti despre problemele lingvistice în URSS, în general termini de unde ai început. Constatând că înflorirea limbilor şi formarea elitelor în toate limbile din URSS sunt o reuşită indiscutabilă a puterii sovietice. Dar de la acest punct se ridică întrebări. Există o dinamică lingvistică generală, care să ducă de la înflorirea limbilor la o comunitate în care rusificarea şi bilingvismul să reducă rolul limbilor naţionale? Drepturile acordate limbilor au servit la integrarea naţiunilor în URSS?

Şi, în fine, în ce măsură fidelitatea faţă de limba maternă şi sentimentul naţional trebuie să fie sistematic confundate? Văzând azi Uniunea Sovietică în complexitatea sa lingvistică, trebuie să deducem că nu există o lege de evoluţie care să se aplice tuturor limbilor. Este clar că grupurile etnice plasate într-o poziţie periferică, trăind în state relativ omogene, dispunând de un cadru politic care le întăreşte drepturile culturale, au o mai mare capacitate de a-şi apăra limbile decât grupurile trăind în enclave, sau dispersate şi mai slabe din punct de vedere politic. În mare, situaţia popoarelor care au republici federate este mai bună decât a celorlalte, iar popoarele numeroase sunt mai apte să se apere decât grupurile mai restrânse. Şi, cu toate acestea, câte alte exemple care să poată infirma o schemă generală!

Bieloruşii, relativ numeroşi, trăind într-o republică federată, având chiar privilegii internaţionale, dau dovadă de o vulnerabilitate lingvistică remarcabilă! La polul opus, tătarii, numeroşi, dar pe trei sferturi dispersaţi, rezistă – şi cu ce vigoare chiar – rusificării! Apoi, coborând pe scara numerică şi mai mult, cum să explici profundul ataşament faţă de limba lor al marişilor, care, în 1970, erau doar 599.000 şi care îşi păstrau limba în proporţie de 91, 2%, stăpâqind totodată şi rusa într-un procent de 68, 6%, adică două treimi din populaţie? în acest caz, nici numărul mic, nici mediul de viaţă (în RSSA Marişă trăiesc 46, 9% ruşi şi doar 43, 7% mărişi), nici cunoaşterea limbii ruse, nici bilingvismul avansat (71% din mărişi sunt bilingvi), nici chiar slăbirea învăţământului în limba naţională nu au putut stinge fidelitatea marişilor faţă de limba lor. Şi de ce, atunci, un grup ceva mai mare decât marişii, mortivii (1.263.000), demonstrează un asemenea grad de vulnerabilitate faţă de limba rusă, încât doar 77, 8% se mai exprimă în propria lor limbă, iar 37, 8% sunt bilingvi? Faptul că nu sunt decât 35, 4% faţă de 38, 9% ruşi este, oare, suficient pentru a explica această trecere progresivă la limba rusă? Şi atunci, cum să mai justificăm faptul că tătarii, dispersaţi, supuşi – nu de şaizeci de ani, ci de patru secole – unei rusificări lingvistice şi culturale continue52, sunt atât de ferm legaţi de limba tătară? r

*

Linia de separare nu este nici politică, nici numerică, nici măcar sociologică. Urbanizarea nu este, automat, cauza asimilării lingvistice. Fără îndoială, oraşele Bielorusiei sunt centre de viaţă rusească şi, de aici, de rusificare. Dar este de ajuns să te plimbi prin Taşkent, un oraş totuşi mai puţin „tradiţional-decât altele ale Asiei Centrale, pentru a constata că şi aici chiar, în acest oraş în care ruşii sunt numeroşi şi unde circulă turiştii, populaţia

uzbekă se exprimă în uzbekă. Şi acelaşi lucru este valabil şi la Tbilisi. Aceste exemple atât de opuse demonstrează că asimilarea lingvistică se supune mai puţin factorilor externi – mediu, statut, urbanizare – cât unui aspect fundamental: existenţa, vechimea istorică şi culturală a grupurilor etnice. Naţiunea bielorusă, aşa cum există ea, a fost construită de regimul sovietic. Limba sa este o creaţie artificială. Fără îndoială că în răstimul unei jumătăţi de secol s-a dezvoltat o cultură bielorusă; dar acesteia îi lipseşte greutatea istorică, tradiţiile proprii. Tătarii, georgienii au limbi vechi, care au vehiculat culturi vechi. Chiar dacă aceste limbi erau pe cale de dispariţie, şi unii şi ceilalţi puteau regăsi – în traducere rusească sau englezească, mai puţin conta – monumentele propriei lor culturi şi, în cărţile de istorie, faptele strălucite ale unui trecut care nu le aparţinea decât lor. Marişii au un alt tip de cultură, o cultură nescrisă, compusă din tradiţii păgâne, care îi leagă de trecutul lor cel mai îndepărtat şi îi izolează totodată de alţii. Mortivii, în schimb, care au fost convertiţi de timpuriu la ortodoxism, nu se pot bizui – în lipsa unei culturi scrise – pe o cultură socio-religioasă proprie. Integrarea lor religioasă a deschis calea asimilării lingvistice. Diferenţele de comportament lingvistic între naţiunile sovietice arată rezultatele foarte contradictorii ale politicii duse în acest domeniu. Fără îndoială, ea conduce spre o asimilare acceptată de un anumit număr de grupuri care, fără a fi „forţate44 să se rusifice, ajung aici fie din comoditate, fie, mai ales, pentru că nu au un patrimoniu istorico-cultural de apărat şi care să-i apere. În schimb, pentru alte popoare, departe de a fi un instrument de integrare, politica lingvistică a fost o surprinzătoare cutie a Pandorei. Ea a eliberat dorinţe şi curiozităţi naţionale. Naţionalismul lingvistic s-a întărit de atunci, la fel ca şi frustrările balticilor ameninţaţi cu dispariţia

etnică, sau ale georgienilor exasperaţi de subîncadrarea în muncă a elitelor lor, sau tot atât cât satisfacţia popoarelor musulmane, constatând forţa nouă pe care le-o dă numărul, coeziunea şi progresul lor intelectual.

Privită de aproape, politica lingvistică acţionează uneori în direcţia integrării naţiunilor, dar mult mai des în sensul afirmării diferenţierilor naţionale. Putem oare, plecând de la aceasta, să considerăm că este vorba despre diferenţieri momentane, menite să se estompeze şi nu să se aprofundeze? Unii autori consideră că esenţialul stă în progresul bilingvismului. Atunci când nişte limbi intră în competiţie, sau în coabitare, trecerea de la una la cealaltă solicită un răstimp foarte îndelungat şi o fază intermediară de bilingvism.53 Astfel considerată, evoluţia sovietică ar fi mai degrabă pozitivă – ar fi de ajuns să aştepţi generalizarea cunoaşterii limbii ruse şi consolidarea sa, pentru ca, progresiv, naţiunile sovietice să treacă la stadiul următor, acela al schimbării limbii. Este imposibil să prevezi viitorul, fără îndoială. Uniunea Sovietică nu a văzut, încă, scurgându-se decât două generaţii şi pentru procesele schimbărilor lingvistice o astfel de perioadă este foarte scurtă. Dar, oricare ar fi evoluţia lingvistică viitoare a popoarelor din URSS, o întrebare tot se ridică: oare limba este argumentul decisiv al sentimentului de apartenenţă naţională? Un răspuns afirmativ nu este simplu atunci când te gândeşti la istoria recentă, în care numeroase popoare au folosit limba altor puteri – engleza, în India – ceea ce nu a însemnat că pierderea identităţii lingvistice i-ar fi împiedicat să-şi manifeste cu surle şi trâmbiţe existenţa naţională. Nu ne îndoim că o limbă ajută o naţiune să se afirme. Că limba ar fi, însă, semnul existenţei sale, nu estfe deloc foarte sigur.

Capitolul VI

Integrarea în criză1

1967: cincizeci de ani de la revoluţie; 1972: cincizeci de ani de federaţie; 1977: o nouă Constituţie pentru o societate nouă. Tot atâtea ocazii pentru putere de a afirma coeziunea naţională a Uniunii Sovietice, succesul integrării.2 Cu toate acestea, tocmai în decursul ultimilor zece ani s-au înmulţit manifestările deschise ale dezacordului în domeniul naţional, ceea ce sugerează că integrarea nu este atât de totală pe cât pare. Şi sub Stalin lumea naţiunilor sovietice a cunoscut criza. Dar politica de integrare se afla abia la început şi diviza profund puterea centrală de cei pe care îi administra şi care nu erau ruşi. De altfel, Stalin pândea cele mai mici manifestări de independenţă şi decima în valuri succesive toate elitele, toate grupurile sau indivizii care şi-ar fi putut strânge în jurul lor compatrioţii răniţi de inflexibila sa voinţă de uniformizare.

Politica de calm, de concesiuni, a lui Hruşciov a permis naţiunilor să reconstituie elite capabile să le reprezinte, dar şi elite care, la aproape o jumătate de secol după revoluţie, ar fi trebuit să ilustreze succesul integrării. Poporul sovietic cu care puterea se mândrea atât este reprezentat, mai întâi de toate, de elitele care îl întrupează şi de societăţile cele mai dezvoltate intelectual.

Ori, ceea ce este de remarcat, în crizele care au izbucnit în mediul naţional în cursul ultimilor ani, este rolul decisiv jucat de elite. Ca şi faptul că aceste crize antrenează, înainte de toate, grupurile naţionale al căror grad de educaţie şi, adesea, nivel de viaţă sunt cele mai ridicate. Dacă, în 1967, ne-am fi putut aştepta la câteva tresăriri sporadice de nemulţumire, cu anii, îndesirea şi extinderea manifestărilor de dezacord în anumite grupuri naţionale nu ne mai permit să considerăm că este vorba despre „incidente de parcurs44, neglijabile. Atunci când republici sau regiuni întregi sunt locul unor incidente

repetate, cu atât mai grave cu cât puterea le sancţionează aspru, este clar că este vorba despre o slabă integrare. Constatarea faptelor, a dificultăţilor locale, determină întrebări cu privire la semnificaţia şi răsunetul lor. Sunt crizele grupurilor naţionale datorate unor situaţii sau circumstanţe particulare şi astfel uşor de circumscris, sau ele sunt tocmai semnele unei integrări eşuate?

„Apatrizii” din URSS

Fiecare cetăţean sovietic are înscrisă în buletin naţionalitatea căreia îi aparţine. Şi egalitatea tuturor naţiunilor, egalitatea lor în drepturile culturale şi politice este o noţiune fundamentală a sistemului sovietic. Cu toate acestea, anumite grupuri naţionale, chiar dacă există de drept, nu constituie grupuri asemeni celorlalte. Prima lor patrie, cea de unde se trag, dacă este să ne luăm după buletin, le este refuzată. Aceşti „apatrizi44, îndelung reduşi la tăcere, se numără de câţiva ani printre cetăţenii care produc cea mai mare agitaţie în URSS, într-atât sentimentul nedreptăţii suferite le-a devenit de netolerat. Ei sunt tătari, germani şi evrei, pe care totul îi desparte, ca istorie şi cultură, dar pe care îi uneşte aceeaşi aspiraţie de a deveni sută la sută „naţionali44, posedând o patrie adevărată. Nemulţumirile lor se manifestă diferit. Tătarii doresc să se înapoieze acasă, în Crimeea. Germanii şi evreii nu se mai simt acasă în URSS şi vor să plece. Ce motivează o atât de gravă manifestare de conflict pe care cei interesaţi nu ezită să o formuleze, în ciuda riscurilor faţă de securitatea lor materială şi faţă de libertatea lor?

Mai întâi tătarii. Lumea occidentală îi cunoaşte greşit. I-a descoperit în nişte fotografii neclare şi ceva povestiri prea puţin documentate. Ştie că aceşti tătari manifestau la Taşkent, fără a şti, însă, prea bine de ce; că generalul Grigorenko, erou respectat al celui de-al doilea război mondial, înfrunta, pentru a-i apăra, justiţia sovietică

şi spitalul de psihiatrie.3 Dar aceste evenimente îndepărtate, sporadice, nu au contribuit defel la mai buna cunoaştere a acestui popor căruia chiar statisticile sovietice îi deformau trăsăturile. Termenul de tătar se aplică fără vreo deosebire atât tătarilor din Kazan, cât şi tătarilor din Crimeea. Cei dintâi au o republică autonomă situată la est de Moscova. În afara Uniunii Sovietice nimeni nu reuşeşte să înţeleagă de ce la Taşkent tătarii se plâng că nu au o patrie. Recensămintele sovietice măresc confuzia deoarece în formulare există o rubrică tătar4, unde sunt amestecate cele două grupuri; astfel regrupate, ele constituie o masă nu tocmai neglijabilă, de 6 milioane de persoane în 1970, ceea ce îi ridică pe poziţia celui de-al cincilea grup etnic din URSS.

Dar tătarii din Crimeea sunt, în realitate, un grup etnic distinct de tătarii din Kazan, prin limbă şi cultură. Numărul lor este imposibil de estimat cu precizie. O jumătate de milion, spun ei; mai probabil în jur de 300.000.5 Puterea sovietică recunoscuse în 1921 prezenţa seculară a tătarilor în Crimeea6, personalitatea lor naţională, precum şi dominaţia rusească suferită în trecut; îi dota cu o republică autonomă, Republica Crimeea, încorporată în RSFSR, unde, în ciuda poziţiei lor minoritare7, au putut beneficia, timp de câţiva ani, de toate drepturile recunoscute naţiunilor: o limbă oficială, şcoli, o cultură proprie.8 După aceşti ani în care tătarii au beneficiat de acelaşi statut – privilegii şi epurări – ca şi celelalte grupuri naţionale din URSS, războiul avea să-i smulgă brusc sorţii comune şi să facă din ei o naţiune cu un destin excepţional şi excepţional de aspru. Trăind într-o regiune ocupată de germani până în aprilie 1944, tătarii sunt, odată cu plecarea trupelor de ocupaţie, înscrişi pe lista „naţiunilor colaboraţioniste” 9, foarte arbitrar stabilită de Stalin, naţiuni asupra cărora va atârna o

responsabilitate colectivă, extinzându-se la totalitatea populaţiei.

La 18 mai 1944, la numai şase zile după ce întreg teritoriul Crimeii fusese eliberat, toată populaţia tătară – inclusiv copiii şi bătrânii – erau deportaţi în câteva ore în Asia Centrală, Ural sau Siberia. Mai mult de 200.000 de persoane, din care majoritatea a primit domiciliu forţat în Uzbekistan, au avut această soartă. Cum deportarea a fost brutală, ea n-a fost făcută oficială şi definitivă decât mult mai târziu. La 25 iunie 1945, un decret anunţa, în sfârşit, că, dată fiind colaborarea populaţiei cu germanii, Republica Crimeea (ca şi republica autonomă a cecenilor şi inguşilor), era suprimată şi locuitorii săi „instalaţi în alte regiuni ale URSS-ului, unde primeau pământ şi un ajutor guvernamental”.10

În timp ce tătarii trăiau în locurile de exil sub o supraveghere permanentă, puterea sovietică s-a năpustit să distrugă, în Crimeea, orice urmă a vechilor ei locuitori. Sosirea masivă a colonilor ruşi sau ucraineni, suprimarea tuturor toponimelor tătare, distrugerea sistematică a locuinţelor – s-a făcut totul pentru ca o eventuală întoarcere să nu mai fie posibilă. Până în 1956, tătarii au împărtăşit acest destin tragic cu încă şase naţiuni pe care Stalin le acuzase de trădare. După 1956, numai tătarii au fost, însă, excluşi de la măsurile de reparaţiune luate de Hruşciov. La Congresul al XX-lea, Hruşciov includea pe lunga listă a crimelor lui Stalin şi deportările din 1944; dar, din enumerarea popoarelor deportate, tătarii sunt omişi. De aici destinul lor capătă o turnură cu totul excepţională. Toate celelalte popoare deportate sunt reabilitate şi în ianuarie 1957 se reîntorc pe teritoriile lor şi-şi recapătă statutul naţional. Tătarii, din contră, nu beneficiază decât de măsuri de clemenţă restrânse, la limita clandestinităţii.

După moartea lui Stalin, în 1954, condiţiile de exil ale

foştilor combatanţi şi partizani tătari fuseseră îndulcite. Un decret din 28 aprilie 1956 extinde asupra tuturor tătarilor dreptul de a beneficia de un statut normal în locul de reşedinţă. Dar, pe de o parte, acest decret nu a fost făcut public şi el precizează că ei nici nu-şi pot recupera bunurile care le fuseseră confiscate, nici nu pot reveni în Crimeea. De altfel, teritoriul lor de origine fusese cedat de RSFSR Ucrainei în 1954.11 Tătarii au fost astfel condamnaţi să trăiască acolo unde se aflau (dreptul de a se instala oriunde în URSS, mai puţin în Crimeea, nu corespundea aspiraţiilor lor), să trăiască într-o minoritate izolată, dispunând doar de drepturi culturale mărunte.12 Un ziar tătar apare din 1957 la Taşkent13, scriitorii tătari publică în limba lor, dar pentru un public restrâns şi dispersat; în fine, un grup artistic primeşte autorizaţia de a se produce.

În acest moment, când în euforia destabilizării poporul tătar se simte uitat de toţi şi exclus de la schimbarea care se pregăteşte, ia cu adevărat naştere problema tătară. Prin caracterul restrâns şi neoficial al dispoziţiilor luate în privinţa sa, poporul tătar rămâne un popor vinovat. Problema nu este în acest caz doar a statutului moral al unei naţiuni, ci a capacităţii sale de a supravieţui ca grup naţional. Privat de teritoriul său, de drepturile sale culturale, poporul tătar este condamnat să se topească progresiv în mediul cultural şi etnic înconjurător. Ceea ce explică obstinaţia cu care acest grup unic s-a angajat într-o luptă dificilă împotriva puterii. Ceea ce doreşte, este reabilitarea politică şi dreptul de a reveni în Crimeea, dar într-o Crimee redată tătarilor, erijată din nou în teritoriu naţional, în care o comunitate să poată dispune de toate drepturile care derivă din statutul său.

Lupta tătarilor pentru existenţă a început în 195714, imediat ce le-a devenit clar că nimic din ceea ce pentru ei

era esenţial nu le va fi redat spontan. Întreaga Uniune Sovietică credea atunci în forţa petiţiilor, a apelurilor la dreptate. Cuvântul de ordine al Partidului, după cel de-al XX-lea Congres, nu era, oare, reinstaurarea legalităţii? Ceea ce explică de ce, într-o primă etapă, revendicarea tătarilor nu era vizibilă. Grijulii în a se conforma principiului legalităţii enunţat de putere, au apelat la el. Între iulie 1975 şi octombrie 1961, şase petiţii al căror număr de semnatari varia între 6.000 şi 25.000 au fost adresate Partidului şi diverselor instanţe ale Statului.15 Toate conţineau o singură cerere: egalitatea în tratament cu celelalte popoare deportate, care ar fi produs restaurarea drepturilor politice şi naţionale ale acestui popor. Absenţa reacţiilor guvernamentale la aceste cereri colective, represiunea care a lovit elementele cele mai active, acuzate de a hrăni „ura rasială", totul i-a incitat repede pe tătari la aflarea unor modalităţi de acţiune noi16, dar încă legale.

Convinşi că pentru a fi auziţi de putere trebuie să i te apropii, tătarii au decis, în 1964, să instaleze în Capitală un fel de delegaţie permanentă. Oraşele şi satele populate cu tătari au început să aleagă reprezentanţi care, înarmaţi cu un mandat în regulă, erau expediaţi la Moscova pe cheltuiala colectivităţii. Acolo, misiunea lor era să încerce a se face ascultaţi oficial de autorităţi în numele celor care-i mandataseră, de a le remite petiţii semnate de aceştia, în fine, de a ajunge la presă. Procedură stupefiantă în Uniunea Sovietică, unde singurele canale de expresie sunt cele controlate de putere. Dar, în acelaşi timp, o procedură conformă cu situaţia tătarilor. Privaţi de drepturi politice, ei emu, prin aceasta, lipsiţi şi de reprezentanţi naţionali. Nimeni nu era abilitat să-i reprezinte ca grup naţional. Procedură conformă, de asemenea, cu spiritul epocii. În 1961, anunţând crearea unui *stat al întregului popor*,

Hruşciov îşi chemase concetăţenii la iniţiativă şi participare. Se dezbăteau pe atunci în URSS modalităţile de a asocia cetăţenii la viaţa politică. Şi se înmulţeau comitetele de tot felul. Luând iniţiativa acestui tip de asociere, tătarii aveau tot dreptul să creadă că erau în acord cu evoluţia în curs.17 Au fost chiar încurajaţi, la un moment dat, de un aparent interes. În 1965 şi 1966, Sovietul Suprem al URSS, apărător al legalităţii socialiste, dar şi reprezentant al populaţiei sovietice, pare să se intereseze de ei. Reprezentanţii tătari, înarmaţi cu mandatele şi petiţiile lor, au fost primiţi, în august 1965, de Mikoian, pe atunci preşedinte al Prezidiului Sovietului Suprem, apoi de secretarul Prezidiului, Georgadze, în martie 1966. Reprezentanţii unei naţiuni discriminate ascultaţi de conducători provenind ei înşişi din naţiuni ne-ruse – nu era, oare, acesta, în fine, semnalul unor schimbări?

Ceea ce părea un miracol s-a dovedit repede a fi o decepţie. Faptul că tătarii fuseseră primiţi de caucazieni n-a schimbat cu nimic lucrurile. Cu toate acestea, la vremea respectivă amploarea mişcării tătare este uimitoare. La începutul lui 1966, la Moscova, care se pregăteşte să primească pe delegaţii la cel de-al XXI-lea Congres, delegaţia tătară numără 175 de persoane. Mai mult de

15. O de scrisori şi telegrame, întotdeauna semnate, au fost adresate tuturor responsabililor susceptibili de a acţiona. În sfârşit, o petiţie este gata şi va fi depusă pe biroul Congresului. Ea poartă

120. O de semnături. Practic, este semnată de întreaga populaţie adultă. În Uniunea Sovietică a anilor ’60, în care nu se semnează prea multe documente, faptul că un grup naţional accepta să se angajeze astfel este excepţional. Şi totuşi petiţia este acolo. Poate că tocmai din această cauză Georgadze dă asigurări şi promite

examinarea imediată a dosarului tătar. Şi nu face nimic! Decepţionaţi, dar defel descurajaţi, tătarii strâng în trei luni (martie-iunie 1966)

115. O de semnături pe o nouă petiţie, adresează încă 20.000 de mesaje şi telegrame şi trimit noi reprezentanţi să întărească delegaţia instalată la Moscova. Până atunci, puterea a încercat să frâneze mişcarea şi să evite confruntările. Poate constatarea rapidităţii cu care sunt în stare să se mobilizeze tătarii şi numărul lor determină puterea să acţioneze. Hotelurile din Moscova sunt invitate să le refuze găzduirea. Pe 26 iunie, când un grup tătar important soseşte să depună la Comitetul Central al PCUS-ului o petiţie, este imediat arestat şi expulzat din oraş.

În Uzbekistan, mandanţii, repede informaţi, se aprind; manifestaţiile se ţin lanţ; la toate colţurile de stradă, în edificiile publice, tătarii încearcă să câştige populaţia pentru cauza lor.

În definitiv, şi unii şi alţii sunt musulmani. Dar puterea a ales calea durităţii. Şi persistă cu atât mai mult, cu cât viitorul o îngrijorează. Ziua de 18 octombrie trebuie să marcheze cea de-a 45-a aniversare a creării Republicii Crimeea. Şi tătarii nu fac un mister din faptul că vor să folosească această aniversare pentru cauza lor şi, odată cu comemorarea trecutului, să-şi multiplice manifestările menite să atragă atenţia asupra lor. În 1966, nimeni nu ştie cu precizie că trebuie să te faci auzit *în afara frontierelor Uniunii Sovietice*, dacă doreşti să constrângi puterea să cedeze. Fără îndoială, scriitorii încep să caute o audienţă şi o protecţie externă; dar, pentru un grup naţional, ceea ce se consideră indispensabil este să te faci auzit la Moscova, precum şi auzit şi înţeles de compatrioţii tăi. Şi tocmai această campanie internă doreşte puterea să o oprească. De aceea, face să se includă în grabă, în codul penal al

Uzbekistanului, două articole menite să împiedice circulaţia de informaţii şi documente cu privire la soarta tătarilor, precum şi participarea la reuniuni. Datorită acestor articole, acţiunile cele mai conforme legii cad în ilegalitate şi deschid calea represiunii.18

Dar, în ciuda acestor dispoziţii represive, în ciuda dificultăţilor întâmpinate în sejururile lor moscovite, tătarii erau prea angajaţi în luptă în acea epocă, pentru a renunţa. Pentru că legalitatea avea un sens din ce în ce mai restrictiv, tind să o abandoneze şi să opteze pentru metode mai spectaculoase, chiar dacă erau ilegale. Deşi privaţi de dreptul de a locui la hotel, tătarii sunt din ce în ce mai numeroşi la Moscova: 400 în vara lui 1967, care anunţă sus şi tare că vor ţine o reuniune în Piaţa Roşie, pentru a se face ascultaţi. Momentul a fost bine ales. Moscova s-a deschis pentru turism şi sezonul este în toi. Pentru prima dată, se naşte ideea de a include lumea exterioară în mişcarea lor, ţinând o manifestaţie pe care să o vadă şi turiştii. Este o idee judicioasă, din moment ce puterea, preocupată de păstrarea controlului situaţiei, decide să ducă tratative; la 21 iulie 1967, are loc o întâlnire la Kremlin. Pe de o parte, cei însărcinaţi cu ordinea publică: Andropov, şeful KGB-ului, Rudenko, procurorul general al URSS-ului, Şcelokov. ministrul ordinii publice şi Georgadze care, pare-se, devenise specialistul în problemă. În faţa lor, aceşti tătari, reprezentanţi ai concetăţenilor lor, înarmaţi cu mandate inacceptabile pentru statul sovietic şi, cu toate acestea, mutual acceptate. În timpul acestei reuniuni, Andropov promite reabilitarea politică a naţiunii tătare, amnistierea celor care fuseseră reprimaţi în cadrul acţiunii, dar manifestă o mare rezervă cu privire la revenirea tătarilor în Crimeea. Cât priveşte restaurarea republicii, această problemă este trecută sub tăcere. Andropov s-a angajat că

aceste măsuri vor fi luate fără întârziere. Dar trece mai mult de o lună şi jumătate şi tătarii se întreabă dacă reuniunea din 1967 nu a avut ca scop, ca şi cele două precedente, de a-i calma pentru moment şi de a-i supune apoi, dezarmaţi, unor noi represalii. Iată de ce ultimele zile ale lui august 1967 la Taşkent sunt zile pe muchia răzmeriţei. Poliţia nu mai prididește să disperseze manifestanţii, să-i aresteze pe cei care pot fi acuzaţi de a fi tulburat ordinea publică.

Pe 5 septembrie, tătarii află că aţi câştigat. Este publicat un decret care declară: „După eliberarea Crimeei, întreaga populaţie tătară a fost pe nedrept acuzată de colaboraţionism, care nu a fost decât fapta anumitor indivizi. Aceste acuzaţii fără discriminare aplicate tuturor cetăţenilor de naţionalitate tătară locuind în Crimeea trebuie suprimate, cu atât mai mult, cu cât, de atunci, o nouă generaţie s-a angajat în viaţa profesională şi politică”.19

„Tătarii care locuiau în Crimeea sunt instalaţi în republica uzbekă şi în alte republici...” Acest decret redă tătarilor toate drepturile lor de cetăţeni: libertatea reşedinţei, drepturi culturale. Dintr-un punct de vedere, au obţinut, fără îndoială, ceea ce doreau. Au fost spălaţi de crima de trădare şi au redevenit un popor asemeni celorlalte. Dar, foarte curând, devine clar că satisfacţia lor trebuie să se oprească aici, pentru că nu erau cu totul egali celorlalte popoare din URSS. Reabilitaţi erau, fără îndoială, dar cu câtă discreţie! Doar ziarele din republicile unde locuiau au publicat decretul. Prin alte părţi a rămas mult timp necunoscut. Mai grav era faptul că decretul din 1967 nu reda naţiunii tătare drepturile sale colective. Fără îndoială, membrii săi puteau merge unde credeau de cuviinţă („în limita dispoziţiilor cu privire la forţa de muncă şi buletine”, adică sub un anume control) şi îşi

vedeau recunoscute câteva drepturi culturale. Dar libertatea de mişcare o aveau, în realitate, încă din 1956, ca şi drepturile culturale reduse legate de decretul din 1957. În schimb, *naţiunea tătară* era absentă din text, ceea ce nu anticipa cu nimic eventuala restabilire a republicii lor. Desemnându-i drept *tătari care locuiseră în Crimeea*, decretul suprima legăturile permanente între etnie şi pământ, care constituie unul dintre cele patru criterii definitorii pentru existenţa unei naţiuni. Punând pe acelaşi plan existenţa lor trecută în Crimeea şi existenţa lor prezentă în Asia Centrală, decretul sugera că erau tot atât de bine din Asia Centrală cât şi din Crimeea. Pentru putere era clar că aceste rezerve, compensate prin actul de reabilitare, ar fi trebuit să închidă capitolul tătar. Au fost organizate reuniuni în diferite locuri publice – reuniuni oficiale, sub autoritate guvernamentală şi de Partid pentru a obţine manifestări ale satisfacţiei celor vizaţi.20 Procedură interesantă, unică – nimeni nu se gândise să recurgă la ea cu celelalte popoare, în 1957, ceea ce arată încurcătura autorităţilor şi a conştiinţelor lor în acele probleme lăsate în suspens.

Au trecut zece ani de atunci, timp în care tătarii au încercat fără încetare să obţină câştig de cauză în ceea ce li se părea esenţial: reîntoarcerea în Crimeea. Pentru a reuşi, mişcarea lor a urmat trei căi. Una, legală, constă în a hărţui autorităţile sovietice cu petiţii masive, mai ales în timpul tuturor sărbătoririlor prin care puterea sovietică ar fi putut celebra succesul politicii sale naţionale. Cea de-a doua cale, la limita legalităţii, leagă revendicările tătare de revendicările mişcării democratice din URSS. Dizidenţii Moscovei, nu se preocupă defel de mişcările naţionale, dar, din 1970, şi-au plecat urechea către tătari şi au încorporat cererile lor în programul general de apărare a Drepturilor omului.21 Cea din urmă cale ignoră legalitatea; ea este

calea regală a mişcării tătare. Aflaţi sub interdicţia de a se aşeza pe solul natal, tătarii revin, în ciuda interdiţiilor. Doar câteva familii au reuşit să dejoace capcanele multiplelor regulamente care interzic stabilirea în Crimeea. Dar grosul acestor expediţii clandestine a condus la repartierea forţată în Asia Centrală a tătarilor care au riscat să piardă totul în locul de exil, pentru slaba speranţă de a fi acceptaţi în Crimeea.22 După ce au câştigat bătălia reabilitării, tătarii au pierdut-o pe aceea a reconstituirii unei vieţi naţionale normale. Rămân străini în Asia Centrală, nu pentru că mediul înconjurător refuză să-i accepte – din contră, totul îi apropie –, ci pentru că ei înşişi nu vor să renunţe la visul patriei pierdute. Exilul a avut loc acum aproape treizeci de ani. O nouă generaţie a crescut şi este în primele rânduri ale luptei pentru reîntoarcerea în Crimeea. Ca şi alte popoare, în alte locuri, tătarii au ales să rămână apatrizi, revoltaţi, atâta timp cât nu vor putea să se înrădăcineze din nou în solul natal. Este o sfidare pe care puterea sovietică doreşte să o ignore, negând realitatea legăturii care îi uneşte pe tătari de Crimeea. Teza oficială despre acest popor este aceea că locuitori de origine etnică variată au populat Crimeea, printre ei numărându-se şi tătarii. Şi ceea ce marchează caracterul multi-etnic al acestui teritoriu, spune Marea Enciclopedie Sovietică, este că, împotriva regulilor generale de denumire a republicilor naţionale, RSSA Crimeea, pe când exista, purta un nume geografic de loc şi nu numele unei naţiuni. Nu se poate nega mai net dreptul istoric al tătarilor de a locui în Crimeea şi, de aici, existenţa lor naţională. De ce atâta rigoare împotriva unui popor atât de mic? în fapt, Uniunea Sovietică este îngrijorată nu de cei

300. O de tătari, ci de două naţionalisme. Naţionalismul tătar, al cărui aport la lumea musulmană a Rusiei a fost important în trecutul pre- şi postrevoluţionar.

Tătarii au lansat principalele idei care aveau să-i revoluţioneze pe musulmanii ruşi.23 Stalin a reuşit, în 1944, să reducă spaţiul ocupat de tătari şi să-i alunge din Crimeea. Iar succesorii săi nu înţeleg să le lărgească din nou universul. În acelaşi timp, ei luptă împotriva naţionalismului musulman care, printr-o restaurare a Republicii Crimeea, şi-ar recâştiga şi el terenul pierdut. Să faci dreptate celor 300.000 de tătari cărora li s-a furat patria înseamnă, în condiţiile actuale ale URSS-ului, să adaugi o cărămidă la edificiul acestui naţionalism triumfător şi izolaţionist care este naţionalismul turco-musulman.

Cu totul altul este cazul germanilor din URSS. Ei reprezintă un grup compact de 1.800.000 de oameni în 197024, dintre care o mică parte se află în URSS de la cel de-al doilea război mondial; dar* în ansamblu, este vorba despre descendenţii colonilor implantaţi în Rusia din secolul XVIII. Din 1924 până în 1941, germanii au avut o republică autonomă situată pe Volga, de unde au fost deportaţi prin aplicarea unui decret adoptat la 28 august 1941. În cazul lor, nu era vorba de deportarea unor colaboraţionişti, ci de a „transfera”, ca măsură de securitate, un popor care ar fi putut fi tentat de colaborare cu inamicul. Mai puţin injurioasă decât soarta tătarilor, a germanilor nu este mai puţin dramatică, pentru că „transferi4 şi „deportare” se aseamănă enorm în practică. O lună mai târziu, republica lor era suprimată.25 în anii de după război, soarta le-a fost dictată mai degrabă de un factor exterior decât de voinţa conducătorilor sovietici: relaţiile cu RFG-ul. Venind la Moscova în 1955, Adenauer s-a arătat îngrijorat de soarta compatrioţilor săi; la 13 decembrie 1955, un decret le redă drepturile civile şi, de atunci, drepturile lor politice şi culturale se vor amplifica văzând cu ochii.26 în 1964, când Hruşciov încearcă să

îmbunătăţească relaţiile cu RFG-ul, dă un decret de reabilitare a germanilor.27 Ca şi pentru tătari, este o reabilitare fără restaurarea teritoriului naţional. Dar puterea sovietică este atentă să nu facă din acest lucru un subiect de conflict. Ea pledează pentru imperativele economice şi nu pentru inexistenţa unei naţiuni germane28 şi face eforturi pentru a da germanilor avantajele politice şi culturale ale unei naţiuni asemeni celorlalte, în ciuda absenţei unui statut teritorial.29 Germanii sunt, prin urmare, mai puţin vindicativi în apărarea ideii de restaurare a republicii lor, pentru că nu sunt unanimi asupra acestui punct30. Cu toate acestea, răspândirea are un inconvenient grav, pe care partizanii reîntoarcerii pe Volga îl văd clar: este vorba, în pofida drepturilor culturale, de ameninţarea unei asimilări progresive. Germanii sunt instalaţi în două grupuri dense în Kazahstan (858.077 persoane, deci 46% din total) şi în Republica Rusă, mai precis în teritoriile de frontieră (761.888 persoane, deci 41%); mai trebuie adăugate două grupuri mai reduse, de 89.834 persoane în Kirghizia şi de 31.712 persoane în Tadjikistan. Doar un mic număr de germani (6%) se află cu adevărat dispersat de-a lungul şi de-a latul Uniunii Sovietice. Cu toate acestea, în ciuda regrupării şi facilităţilor culturale de care beneficiază, recensământul este revelator pentru progresele rapide ale asimilării. În 1926, sub 5% dintre germani au declarat că limba rusă era limba lor maternă. În 1959, 24% se pronunţă pentru rusă, iar în 1970 proporţia acestora atinge 32, 7%. Puţine grupuri naţionale au atins, în cei unsprezece ani care separă ultimele două recensăminte, un asemenea procent (8, 7%) în terenul câştigat de limba rusă.32 Din contră, după cum am văzut, tendinţa de ansamblu este tocmai către o anume consolidare a limbilor naţionale în statutul lor de limbi materne.33 Mai multe

motive explică această evoluţie particulară: faptul că germanii sunt în mare număr instalaţi în Kazahstan, în mediul rural, unde copiii lor nu au, adesea, posibilitatea de a studia în şcoli cu dominantă germană şi faptul că emigrarea a dus la plecarea elementelor cel mai puţin asimilate din comunitate. Aceasta este, în realitate, caracteristica principală a comunităţii germane şi problema pe care o ridică pentru putere. În decursul relaţiilor sovieto-germane, conducătorii RFG-ului au încercat constant să obţină – doar pentru germanii rămaşi în URSS după 1940 (din cauza războiului şi a deplasării frontierelor) – dreptul de reîntoarcere în patrie.34 Din 1958, URSS-ul şi RFG-ul prevăd, semnând un acord consular, că principiul „reîntregirii familiei” se poate aplica germanilor care nu erau cetăţeni sovietici înainte de 1940 şi descendenţilor acestora.35 Hazardul relaţiilor dintre cele două ţări i-au întârziat aplicarea, dar *Ostpolitika* cancelarului Brandt, apoi actul final de la Helsinki au dat o forţă nouă acestui principiu. Începând din 1970, se declanşează emigraţia germană, în limitele reîntregirii familiilor, până în 1977, atitudinea sovietică pare să se orienteze în sensul unei toleranţe crescânde, aşa cum o arată tabelul următor (*vezi pagina 199*).

În şase ani, mai mult de 30.000 de germani au părăsit Uniunea Sovietică.36 Crucea Roşie germană estimase la 40.000, la începutul anilor ’70, numărul germanilor dornici să emigreze şi care se puteau prevala de legături familiale în Germania. Ţinând cont de plecările care au avut loc, putem considera, la prima vedere, că toţi voluntarii puteau reveni repede în ţara lor şi că problema germană nu va mai exista în URSS; doar o comunitate instalată de secole şi a cărei asimilare culturală era pe calea cea bună.

EMIGRAREA GERMANĂ ÎN URSS, 1970 – 1976

Anii	Numărul
1970	340
1971	1.100
1972	3.100
1973	4.400
1974	6.300
1975	5.800
1976	9.000

Este, probabil, ceea ce gândeau şi autorităţile ruseşti atunci când au acceptat să deschidă frontierele germanilor care nu erau istoriceşte înrădăcinaţi în URSS. Dar deschiderea frontierelor a produs, brusc, un reflex de identificare naţională a unei părţi din comunitatea germană care, cu toate acestea, trăia pe sol rusesc de două secole. Au fost făcute cereri de emigrare de către grupuri de germani, nu doar în numele reîntregirii familiei, ci al *solidarităţii etnice* cu poporul german. Supuşi sovietici descendenţi ai colonilor care, de două secole, îşi considerau Rusia ca pe patria lor şi care nu mai aveau legături cu Germania au descoperit că istoria îndepărtată, cultura şi limba, îi înrădăcinau în acea ţară necunoscută. Această revendicare, exprimată public sub formă de manifestaţii36, angajează un număr de germani pe care nu îl putem defini cu certitudine, dar pe care unele ziare germane îl estimează la 300.000.37 Puterea sovietică se află de acum confruntată cu o situaţie extrem de dificilă. Să admiţi că aceste grupuri etnice se simt străine în URSS – în timp ce erau integrate în Imperiu38 – ar însemna să recunoşti eşecul total al politicii naţionale sovietice; să recunoşti permanenţa legăturilor etnice în detrimentul legăturilor create de viaţa comună; în sfârşit, să recunoşti, implicit, că grupul etnic care nu se simte identificat cu Uniunea Sovietică are dreptul să o părăsească. Realizăm

astfel ce înseamnă pentru puterea sovietică exigenţele germanilor. Deja armenii se întorc spre diasporele armene nord-americane sau din Orientul Mijlociu şi cer să u se alăture în numele legăturilor de familie sau de solidaritate etnică. Dreptul de emigrare pe care puterea sovietică se gândea să-l circumscrie cazurilor foarte particulare ale germanilor şi evreilor, putea fi astfel general revendicat. Pentru a para această alunecare, conducătorii URSS-ului încearcă să frâneze cererile germane de emigrare: candidaţii sunt descurajaţi de renghiuri administrative39 şi de o propagandă intensivă, destinată să-i convingă pe candidaţii la plecare că nu se vor putea adapta la viaţa care-i aşteaptă în Germania Federală.40 Dar, în acelaşi timp, puterea sovietică nu poate să lovească net în aspiraţiile germane. Importanţa numerică a grupului, ca şi concentrarea sa, pledează pentru prudenţă. Această prudenţă este cu atât mai necesară din considerente internaţionale. Republica Federală a Germaniei este pentru Uniunea Sovietică un partener economic preţios.41 Şi politic Germania Occidentală cântăreşte mult în strategia URSS-ului.42 Cu atât mai mult cu cât menajul RFG-URSS oferă un avantaj clar. Căci, interesat să păstreze şansele de emigrare ale germanilor, ale cât mai multor germani cu putinţă, cancelarul Schmidt a devenit conştient că negocierea discretă aducea mai multe roade decât exigenţele zgomotos formulate.43 Iată de ce a replicat declaraţiilor vehemente ale preşedintelui Carter în favoarea Drepturilor omului şi dreptului la emigrare cu o tăcere prudentă şi şi-a menţinut această atitudine şi la conferinţa de la Belgrad. Vedem astfel dilema în care exigenţele germane plasează guvernul sovietic. Cedarea, chiar restrânsă, ar fi rezolvat probleme arzătoare de politică externă. Dar, cedând, puterea îşi recunoştea slăbiciunea în domeniul naţional şi deschidea calea unor

exigenţe şi mai mari, chiar unei contagiuni cu ideea redutabilă a identităţii naţionale pe bază pur etnic-culturală, idee ale cărei progrese ar fi slăbit solidarităţile în interiorul Uniunii Sovietice. Restaurarea unei republici germane nu părea nici ea o soluţie. Restaurarea ei însemna să rişti, la stadiul la care ajunseseră lucrurile, să accentuezi tocmai naţionalismul acelor germani care nu doreau să fie asimilaţi; de asemenea, să te pui de-a curmezişul asimilării care progresa în cealaltă parte a populaţiei germane. În fine, să restaurezi state naţionale, atunci când Uniunea Sovietică se află în stadiul unei noi formaţiuni istorice, poporul sovietic, însemna să slăbeşti tocmai această formaţiune, să negi că integrarea se află pe calea cea bună.

Contrar tătarilor şi germanilor, evreii dispun, în principiu, în URSS de un teritoriu naţional. Cu toate acestea, şi ei sunt, în Uniunea Sovietică, mai mult chiar decât ceilalţi, în ciuda numărului şi istoriei lor, nişte cetăţeni de-o specie aparte. Statul sovietic i-a dotat, în anii ’20, cu pământ: regiunea autonomă evreiască a Birobidjanului, situată în Extremul Orient, nu departe de China. I-a dotat, logic, şi cu o naţionalitate proprie, care figurează pe buletin. Dar, deşi le-a acordat un teritoriu, puterea sovietică a negat întotdeauna că şi comunitatea evreiască este o naţiune.44 Această abordare negativă s-a complicat prin crearea statului Israel, care a marcat triumful ideii sioniste. Într-o lucrare relativ recentă, un specialist al propagandei anti-sioniste insistă constant pe diferenţele care trebuie stabilite între: 1. *evreu*, în sensul evreu-categorie etnică; 2. *evreu* (*iudeu*), categorie religioasă; 3. *sionist*, categorie politică.45

Pentru autor, iudaismul hrăneşte ideea unei comunităţi evreieşti mondiale, a unei naţiuni evreieşti globale. Comunitatea evreiască sovietică, însă, căreia i s-a

recunoscut un statut naţional, nu reproduce, oare, la scară mică, modelul şi confuzia condamnate de expertul nostru? Această comunitate este formată din numeroase grupuri totalmente diferite unele de celelalte, cărora trecutul şi cultura le interziceau să se reunească într-o naţiune, cu excepţia cazului în care aceasta se fonda tocmai pe criteriul renegat al apartenenţei la iudaism. Totul devine dificil, imediat ce evoci soarta comunităţii evreieşti din URSS. Numărul membrilor săi, greu de apreciat cu precizie, se situează între 2 şi 3, 5 milioane, în funcţie de referirea la recensământ sau la alte surse.46 Important este că, de la un recensământ la altul, numărul sovieticilor care se proclamă evrei a scăzut cu 54%, pe când întreaga populaţie sovietică a cunoscut o creştere de 16%. Nu putem deduce de aici că numărul de evrei (ţinând cont şi de plecări) ar fi rămas stabil, ci că pur şi simplu este în scădere. Să deducem de aici că ar fi slăbit conştiinţa naţională a evreilor? Criteriul lingvistic ne-ar face să fim afirmativi. La recensământul din 1897, 96, 9% din evreii din Rusia considerau idişul ca limbă maternă. În 1926, numărul lor mai era încă de 70, 4%. În 1959, situaţia se modifică brutal: 17, 9% din evrei mai vorbesc idiş ca primă limbă şi, dacă îi adăugăm şi pe cei care vorbesc o altă limbă, proprie anumitor comunităţi evreieşti47, 21, 5% numai din evrei vorbesc propria lor limbă.48 în 1970, această cifră scade la 17, 7%, ceea ce reprezintă o regresie de 3, 8%. Trebuie, totuşi, să adăugăm acestor 17% aproape 9% evrei rusofoni care au declarat că stăpânesc bine idişul sau o altă limbă iudaică; aceasta înseamnă că 26, 4% din evreii din URSS păstrează legături lingvistice cu cultura lor de origine. Dar importanţa acestor cifre trebuie apreciată în funcţie de progresele limbii ruse. Numărul celor care consideră rusa drept limbă maternă trece la 78, 2%, iar al. celor care nu consideră

rusa ca primă limbă, dar o stăpânesc bine, la 16, 3%. Cu alte cuvinte, 94, 5% din evrei cunosc bine rusa şi 28, 8% stăpânesc una sau mai multe alte limbi ale Uniunii Sovietice.49 în URSS, cunoaşterea limbii naţionale este un criteriu indiscutabil al nivelului conştiinţei naţionale. Distribuţia geografică a evreilor care vorbesc rusa şi a celor care rămân fideli limbii lor este lămuritor pentru cauzele acestei evoluţii. Cel mai înalt grad de rusificare lingvistică îl găsim la evrerii din RSFSR şi din Ucraina. În schimb, folosirea idişului sau a unei alte limbi vorbite de evrei rămâne larg răspândită în comunităţile baltice (mai ales în Lituania, unde 62% din evrei vorbesc idiş) şi în comunităţile din Caucaz (în Daghestan, 87% dintre ei vorbesc limba tati). În RSFSR, cei capabili să se exprime în limba lor (poziţie primă sau secundă) nu sunt decât 21, 3%, iar în Ucraina 20, 3%.

Practicarea religiei proprii de către evreii din URSS, alt indice de identificare naţională, chiar dacă, evident, nu este admis ca atare de puterea sovietelor, confirmă tendinţele lingvistice, sau le compensează?

Într-un articol scris la sfârşitul anilor ’6050, Zvi Gitelman, o autoritate în materie de situaţia evreilor în URSS, scria, cu pesimism: „Religia iudaică este în declin în URSS, un declin poate mai rapid chiar decât al altor religii”. Această apreciere se sprijinea, în primul rând, pe datele concrete de existenţă ale unei comunităţi evreieşti: numai şaizeci de sinagogi deschise; niciun fel de organizaţie centrală care să publice un organ de legătură şi, mai ales, cărţi de rugăciune sau Biblia; nicio facilitate pentru a forma rabini; în sfârşit, nicio facilitate pentru evrei de a obţine hrana pe care religia lor le-o impune. Fără îndoială, informaţii mai recente corectează uşor acest tablou sumbru. Informaţiile aduse în Occident de emigranţi sugerează că numărul sinagogilor deschise ar fi

de circa nouăzeci52, dintre care şaizeci şi două identificate. În orice caz, aceste cifre sunt derizorii pentru o comunitate de aproape 3 milioane de persoane. De aici, experţii formulează estimări foarte pesimiste cu privire la numărul evreilor care-şi practică, realmente, religia53. Dacă reţinem aceste criterii: o comunitate evreiască aflată în rusificare rapidă, îşi pierde credinţa, sau cei puţini încetează să o mai practice, am putea deduce că asimilarea evreilor a intrat pe linia dreaptă. Şi iată-i motivele. Evreii constituie, în primul rând, o populaţie eminamente urbană54, trăind, deci, într-un mediu care în toate împrejurările facilitează asimilarea. Politica sovietică a anilor ’30, deplasând evreii din zonele de reşedinnţă tradiţionale către marile oraşe care le fuseseră cândva închise, urbanizându-i, deschizându-le un mediu profesioonal care le fusese refuzat până atunci – aparat de Stat şi de Partid, aparat administrativ, armată etc. – cerându-le, pentru a face faţă acestei deplasări profesionale, să se îmbibe de cultură rusă, îi angajase în ceea ce Ami Kriegel numeşte, cu multă subtilitate, un proces de *rusianizare*, ceea ce semnifică accesul la modernitate.55 în ciuda limitelor acestei rusianizări, unul dintre rezultate avea să fie instalarea evreilor într-un mediu geografic şi social care nu favoriza renaşterea comunităţilor închise. Este semnificativ că evreii se rusifică lingvistic cel mai mult în noile lor zone de reşedinţă şi rămân mai ataşaţi limbii lor în cele vechi. În sfârşit, este clar că politica culturală adoptată faţă de evrei nu-i ajută deloc să-şi păstreze identitatea lingvistică. În ciuda statului naţional, evreii nu mai au şcoli proprii, aşa cum au celelalte grupuri naţionale şi nu există cursuri de idiş în şcolile ruseşti frecventate de copiii evrei. În Birobidjan, puterea, pretextând numărul scăzut al evreilor în regiune56, nu creează un învăţământ naţional; iar prin

alte locuri afirmă că nu există cereri suficiente. Cum evreii sunt grupul cel mai educat din URSS57, este de la sine înţeles că acest nivel excepţional de educaţie implică şi un mare grad de rusificare lingvistică.

Aceste elemente evidente: slăbirea limbii, slaba practicare a religiei, determină un ziarist occidental, în 196258, să tragă concluzia: „Orice speranţă de a vedea renăscând o comunitate evreiască viabilă trebuie fondată mai degrabă pe convingeri, decât pe realitatea prezentă". Şi, cu toate acestea, este imposibil, în URSS, privind scena naţională, să ignori problema evreiască, să nu vezi că este vorba despre ceva ce se dezvoltă şi nu despre ceva ce se stinge.

Rusificarea lingvistică şi slăbirea religiei merg mâiia în mână cu formarea unei mişcări evreieşti care s-ar putea caracteriza prin căutarea neliniştită a identităţii naţionale şi prin descoperirea acesteia. Această renaştere evreiască se manifestă în domeniul culturii autorizate, în domeniul evreului care nu este evreu, al religiei, al dorinţei de emigrare.

În sfera oficială a culturii, se înmulţesc iniţiativele menite a reda evreilor patrimoniul lingvistic şi cultural prea îndelung uitat. Pentru a reuşi, comunitatea evreiască se bucură de texte. Nimic nu interzice evreilor să studieze idişul, dacă vor, zice puterea. Şi evreii din URSS sunt pe cale să o arate. Sătui să aştepte o concesie în acest domeniu, au făcut apel la puţinele organe culturale de care dispun59. Revista *Sovietish Heimland* s-a transformat parţial într-un organ de predare a idişului, publicând alfabetul şi elementele unui manual de lectură.60 Această revistă acţionează şi ca un veritabil coordonator al vieţii culturale evreieşti, publicând ceea ce ilustrează mai bine cultura evreiască sovietică de astăzi, încercând să promoveze, să încurajeze literele evreieşti şi dând un larg

ecou, chiar coordonând activităţile artistice evreieşti (teatrul idiş de la Moscova, diverse companii, chiar de amatori, grupuri muzicale, expoziţii). Adesea sunt depăşite limitele legalităţii, mai ales atunci când este vorba despre predarea ebraicii, care se află într-o situaţie ambiguă, pentru că nu este recunoscută drept o limbă a comunităţii evreieşti din URSS.

Fără îndoială că ebraica este studiată în Uniunea Sovietică, dar este vorba de un studiu specializat, la un nivel înalt, ca limbă orientală, şi nu de un studiu având un caracter naţional. Pentru că ebraica este legată de religie, asistăm, pare-se, la o tentativă de a crea reţele – ilegale61 – ale învăţământului ebraic. Din materialele simpozionului despre cultura iudaică, pe care evreii au încercat, fără succes, să-l ţină la Moscova, în decembrie 1976, putem deduce că există, actualmente, în URSS diverse centre de studiu al ebraicii. Cultura evreiască este exprimată şi prin alte două organe neoficiale, *Evrei v SSSR* (*Evreii în URSS*) şi *Tarbut* (*Cultură*), care încearcă să-i familiarizeze pe evrei cu istoria, cultura lor şi cultura evreiască de dincolo de graniţele Uniunii Sovietice şi cu problemele emigrării. Tentativa de a ţine în 1976 o conferinţă la Moscova indică dezvoltarea activităţilor culturale evreieşti şi dorinţa de a le însera pe cât posibil în mediul sovietic. Această conferinţă, interzisă, dar care a atras atenţia mondială, a arătat că miezul problemei era dorinţa evreilor de a se regăsi, de a-şi defini identitatea, fără ruptură cu lumea evreiască. Pentru că sunt foarte educaţi, pentru că se situează în societatea profesională la un foarte înalt nivel, evreii nu sunt dispuşi să se închidă într-un iudaism paseist, în limba strămoşilor, ei îşi caută identitatea şi nu o limbă pe care să o substituie limbii ruse. De asemenea, tinerii evrei care se adună din ce în ce mai mulţi în lăcaşurile de rugăciune în timpul sărbătorilor evreieşti (mai ales pentru

Simşat-Torah) nu sunt obligatoriu pe cale să revină la credinţa părinţilor. Pentru cei mai mulţi dintre ei, pe această cale îşi recâştigă o identitate profundă şi apartenenţa la; o istorie şi la o cultură.

Emigrarea este manifestarea cea mai spectaculoasă a faptului evreiesc. Îi cunoaştem cifrele. După 1971, anul din care trece de la excepţie la fenomen de masă, mai mult de 100.000 de evrei au părăsit URSS-ul pentru Israel, cel puţin într-o primă etapă.62

Văzând vârsta şi originea geografică a emigranţilor, suntem frapaţi de două constatări care, la o primă vedere, ar putea părea contradictorii. Emigranţii sunt, în medie, mai tineri decât comunitatea evreiască din URSS (cel puţin aşa cum a fost descrisă de recensământ) şi mai aproape ca structură de vârsta de populaţia rusească decât de cea evreiască.63 De altfel, emigraţia provine mai ales din ţările baltice şi din Georgia, unde evreii sunt mai puţin asimilaţi decât în miezul Rusiei, care nu furnizează decât foarte puţini emigranţi. Constatare contradictorie, în măsura în care ne-am putea gândi că elementele tinere sunt mai bine asimilate. Dar emigranţii sunt tineri şi vin din zone mai slab asimilate. Şi nu putem trage concluzia de aici că evreii din regiunile centrale îşi exprimă mai puţin dorinţa de a emigra, sau că această dorinţă nu se manifestă decât acolo unde asimilarea s-a produs cel mai prost. Puterea sovietică practică o politică foarte selectivă în materie de autorizare a emigrării, încercând sistematic să limiteze plecarea elementelor celor mai educate şi mai rusificate. Emigrarea evreiască – prin dificultăţile şi tragediile care o însoţesc în general64 – este o manifestare care nu poate fi tratată cu uşurinţă. Ea ridică două probleme: ce îl deosebeşte pe candidatul la emigrare de cel care nu candidează? Dorinţa de emigrare este un criteriu riguros al conştiinţei naţionale evreieşti? La prima întrebare, Zvi Gitelman a încercat să

dea un răspuns în ancheta sa asupra evreilor sovietici instalaţi în Israel. Supunându-i unui amplu şi subtil chestionar, a decis că nu există o demarcaţie netă între emigranţi şi fraţii rămaşi în URSS, fie că este vorba de limbă sau religie. Pentru Gitelman, emigranţii s-ar fi putut integra, din acest punct de vedere, la fel de bine şi în viaţa sovietică, dacă nu ar fi resimţit inconfortul dat de antisemitismul latent în URSS65 şi mai ales faptul că majoritatea se simţeau mai mult sau mai puţin străini în această ţară. În definitiv, trage linie Gitelman, dacă motivele emigrării sunt diverse – refuzul întregului sistem politic, sau doar al unora dintre aspectele sale, consideraţii naţionale evreieşti, consideraţii materiale – evreii care emigrează demonstrează un grad înalt de socializare. Ponderea aspiraţiilor naţionale sau a celor de viaţă în mediu cultural evreiesc joacă, aşadar, un rol foarte important în dorinţa de emigrare, dar nu unul exclusiv. Pentru a o înţelege este suficient să constaţi că, în 1975, aproape 50% dintre candidaţii la emigrare au ales să nu plece în Israel.66 Recenta creştere a celor numiţi în Israel *noştimi* sugerează adesea mai mult o dorinţă sistematică de a emigra, decât un sentiment naţional exacerbat. Aceste complexe tendinţe din sânul comunităţii evreieşti traduc în fapt o situaţie şi o evoluţie cu totul excepţionale în URSS. Evreii, fiind foarte educaţi şi urbanizaţi, au fost plasaţi în condiţii care le favorizează asimilarea. În ciuda anumitor discriminări profesionale, sunt încă bine reprezentaţi în mediile intelectuale şi chiar politice. Este interesant de notat că în PCUS erau, în 1976, 194.774 evrei, deci 1, 9% din totalitatea efectivelor Partidului, ceea ce înseamnă că 13, 7% din întreaga comunitate evreiască erau membri de Partid, adică, dintre toate grupurile naţionale din URSS, evreii erau cel mai bine reprezentaţi67. Căsătoriile mixte constituie şi ele o

puternică modalitate de asimilare. Se estimează, în general, în absenţa datelor precise, că aproape 30% dintre evrei se căsătoresc în afara comunităţii, iar copiii adoptă frecvent, când optează pentru o naţionalitate, pe cea a părintelui rus.68 Cu toate acestea, integrarea culturală şi socială acceptată de toţi evreii pare să conducă, în final, spre două direcţii. Unii se asimilează total; alţii, în schimb, revin spre ceea ce le este propriu, grupul de origine, sistemul său de valori, solidarităţile sale. Ceea ce explică de ce sinagogile se umplu de tineri. Ele sunt locul privilegiat de identificare cu iudaismul.

Creşterea conştiinţei naţionale evreieşti în URSS, aspect incontestabil al acestor ultimi ani, este o problemă pentru puterea sovietică. Această revenire la surse este cu totul dramatică atunci când este vorba despre o comunitate ce părea să fi urmat o cale unică acum două decenii, cea a aculturaţiei. Cu totul dramatică, de asemenea, şi pentru că este vorba despre partea cea mai educată şi urbanizată a populaţiei sovietice şi pentru că evoluţia sa prezentă merge împotriva tuturor certitudinilor despre legătura dintre modernizare şi slăbirea conştiinţei naţionale. Această evoluţie, căreia i-am suprimat aici aspectele cele mai spectaculoase (dizidenţe declarate, precum cea a lui Şcearański, deturnări de avioane) în favoarea tendinţelor profunde ale societăţii, ridică, practic, două probleme. Renaşterea unei comunităţi evreieşti coerente pare să se sprijine pe religie. Să fie vorba, în ocurenţă, de un fenomen propriu-zis religios, înscriindu-se în cadrul general al emergenţei religiosului în ideologia implicită a societăţii sovietice contemporane? Sau, mai degrabă, de utilizarea religiosului drept criteriu de identificare naţională? Este greu de dat aici un răspuns clar tranşant între cele două ipoteze care conţin, fără îndoială, fiecare partea sa de adevăr. În schimb, este

evident că în climatul de căutări religioase ce caracterizează Uniunea Sovietică astăzi, iudaismul nu poate decât să se amplifice în sine şi ca suport naţional; şi că de peste tot progresele iudaismului contribuie, la rându-le, la creşterea interesului faţă de religie în URSS. Cea de-a doua întrebare priveşte natura profundă a acestui sentiment naţional evreiesc a cărui creştere se constată. Annie Kriegel a notat just că politica stalinistă pusese, la un moment dat, evoluţia comunităţii evreieşti în impas. Se poate deduce de aici că discriminarea la care au fost supuşi evreii, ambiguităţile fundamentale ale politicii sovietice care dăduse un statut *„legal”* evreului, negându-i, însă, toate drepturile naţionale, se află la originea acestui naţionalism defensiv sau *negativ*? Sau că, în orice caz, pe parcursul modernizării sale, un grup revine, în general, la ceea ce îi este propriu, combinând acest lucru în mod pozitiv cu cuceririle modernităţii? Şi aici, răspunsul se încrucişează cu elementele esenţiale ale celor două ipoteze. Este clar că discriminarea culturală pe care a suferit-o a împins comunitatea evreiască să reacţioneze prin căutarea propriei identităţi. Trataţi diferit de alţii, evreii şi-au afirmat cu demnitate deosebirile şi au dorit să le cunoască adevăratele cauze. Dar, datorită unei educaţii avansate, care îi integra în cultura globală, evreii au fost în mod natural conduşi să adauge acestei culturi propriile lor valori, creaţiile geniului propriu! Chiar dacă vrem să reducem sentimentul naţional evreiesc la un reflex negativ, nimic însă nu o justifică: realitatea acestui sentiment naţional, afirmarea sa din ce în ce mai puternică şi publică, sunt componente ale realităţii sovietice contemporane. Ele demonstrează că o comunitate lipsită de teritorii, de cultură, având tot interesul unei asimilări totale, poate să rămână sau să redevină o naţiune; conştiinţa naţională, sentimentul apartenenţei la un grup aparte sunt criterii

naţionale, subiective, fără îndoială, dar la fel de puternice ca şi factorii obiectivi (teritoriu, limbă) pe care ideologia sovietică se încăpăţânează să-i considere unicii decisivi. Apatrizii din URSS, evrei, tătari, germani, ilustrează toţi, pe căi diferite, că integrarea naţională în URSS nu este favorizată de dispreţuirea drepturilor naţionale; că acest dispreţ, în situaţiile cele mai diverse, nu conduce la resemnare, ci la autoafirmare şi înfruntări.

Rebelii

Dintre toate naţiunile din URSS, cea care şi-a păstrat, probabil, cel mai bine trăsăturile naţionale este naţiunea georgiană. Ea este şi cea care se revoltă cel mai deschis şi mai violent imediat ce întrevede o veleitate de atentat la ceea ce a ştiut să păstreze. Forţa naţiunii georgiene provine din elemente diverse. Mai întâi, coeziunea sa pe acelaşi sol: cele 3.130.741 de georgieni număraţi în Georgia în 1970 reprezintă 66, 8% din populaţia totală a republicii şi esenţialul naţiunii georgiene, a cărei diasporă este de numai 3, 5%. O îndelungată istorie, o creştinare începută în secolul IV şi o independenţă în continuu ameninţată au construit o naţiune foarte ataşată tradiţiilor şi culturii sale. Acest sentiment naţional transpare în situaţia lingvistică a Georgiei. Toţi georgienii trăind în republică şi 62% dintre cei din exterior sunt fideli limbii materne. Practic, 99, 4% vorbesc georgiana şi 20, 1% stăpânesc şi rusa. Viaţa naţională este întărită prin caracterul larg naţional al educaţiei dată elitelor georgiene. Georgienii se situează la vârful piramidei prin numărul tinerilor care primesc o educaţie superioară69 şi, fapt remarcabil, învăţământul superior, chiar tehnic, este foarte adesea predat în georgiană. Dacă adăugăm că sunt singurii, alături de armeni, care şi-au păstrat alfabetul, înţelegem că elitele naţionale sunt închise oricărei influenţe a unei culturi exterioare. Din 1972, toţi indicii

unei crize grave, opunând Georgia puterii centrale, se acumulează: criză latentă, epurări, răbufniri ale furiei populare, terorism. Iată o situaţie ieşită din comun în URSS.

Totul a început în 1972, cu o epurare politică, al cărei pretext a fost corupţia conducătorilor. Corupţia, practicile economice ilegale, nimeni în Georgia nu se gândea să le exercite pe ascuns, toată lumea le cunoştea în URSS. Ele se înscriau în practicile ilegale, în general destul de răspândite în Uniune, în spiritul de frondă al georgienilor, într-o anumită fantezie meridională. În primăvara lui 1972, Comitetul Central al PCUS-ului îşi dă brusc seama că totul merge rău în Georgia şi publică un decret în care îi critică pe conducătorii republicii.71 De aici, căderea primului secretar în funcţie, Mjavanadze, un om efectiv foarte corupt şi cu o reputaţie pe potrivă şi înlocuirea sau cu un om având o mare experienţă poliţienească, Sevardnadze, care trece imediat la suspendarea practicilor ilegale. În ciuda unei epurări masive a cadrelor politice şi economice, noul prim secretar nu pare să fi reuşit defel să satisfacă exigenţele CC-ului. În iunie 1976, acesta, felicitându-l pentru eforturile depuse, constata, printr-un nou decret, că „mai rămâneau multe de făcut pentru ridicarea nivelului ideologic şi politic al comuniştilor şi al celorlalţi muncitori44.72 De altfel, Katiladze, Ministru de Interne al republicii, mărturisea, în acelaşi moment, că, sub toate formele sale, corupţia continua să funcţioneze (de la micile ciubucuri, până la mită de valori importante).73 Patru ani de anchete, de critici, de epurări, par să fi modificat prea puţin scena georgiană, astfel încât, în noiembrie 1976, Comitetul Central al Partidului Comunist din Georgia a ţinut o conferinţă cu o durată de două zile, pentru a analiza modul în care organele administraţiei nu îşi îndepliniseră sarcinile în „lupta împotriva crimei şi

restabilirea ordinii publice44.[74] De la an la an, amploarea preocupărilor Partidului creştea. În 1972 era vorba de corupţie, în 1976, de ordinea publică. În februarie 1977, această ordine pare atât de ameninţată, încât Comitetul central georgian ţine o nouă reuniune de două zile, pentru a face bilanţul acţiunilor administraţiei, asociindu-i pe toţi cei care puteau fi implicaţi: procurorul Republicii, Talakvadze; Ministrul de Interne, Katiladze; Ministrul de Justiţie, Şuşanaşvili. Ca şi la precedentul seminar de acest tip, concluzia este că se manifestă o slabă tragere de inimă în reinstaurarea ordinii în Georgia; că indivizii şi administraţiile erau vinovate.[75] Este interesant de notat că nici chiar organele de securitate şi de justiţie nu au scăpat necriticate şi au fost acuzate de indulgenţă faţă de cei care ameninţau ordinea publică.[76]

Ce justifică această încăpăţânare în denunţarea ilegalităţilor în Georgia? Fără îndoială, incidente grave. Primul dintre ele, cel puţin dintre cele cunoscute, îl aflăm în 1973. Un incendiu producea ravagii, la 9 mai, la opera din Tbilisi. Dacă un incendiu în sine nu are nimic senzaţional, acesta merită să reţină atenţia prin misterul care-l înconjoară. Mai întâi că în jurul său s-a păstrat tăcerea. Şi nu este cunoscut decât odată cu procesul celor şapte incendiatori din 1977.[77] Dacă acest proces s-a bucurat de o publicitate pe cât de largă, pe atât de tardivă – nimeni nu a putut să explice de ce acei oameni produseseră un incendiu criminal[78], nici cine organizase această afacere şi nici, mai ales, ce explicaţii i se puteau da. Necunoscuţii din acest proces devin deosebit de interesanţi atunci când constaţi că el se înscrie într-o serie de trei procese, dintre care două de o extremă gravitate. Primul, cel al lui Jvania, a dus la moarte un om acuzat pentru plasarea, în mai multe rânduri, a unor bombe în clădiri publice. Dacă presa nu a crezut de cuviinţă să

spună de ce Jvania se deda la terorism79, în Georgia s-a răspândit zvonul că acesta îşi explicase atentatele ca manifestări de opoziţie faţă de rusificarea ţării sale. Aproximativ la aceeaşi vreme, două condamnări la moarte au încheiat procesul unei „gang” reunind „bandiţi şi drogaţi” care asasinaseră un locotenent de miliţie. Încă o dată, explicaţiile sunt simple: drogul, rătăcirea în absenţa unei „bune influenţe în familie”.80 în spatele acestor trei procese, în Georgia se profilează o realitate neliniştitoare. Au fost, într-adevăr, ucişi poliţişti, se plasează bombe în clădiri publice, se incendiază opera, a cărei particularitate constă în faptul că se afla în faţa sediului Comitetului Central. Acestea nu sunt fapte excepţionale, ci manifestări repetate. Manifestări care traduc neliniştea georgienilor în faţa unei campanii „anti-corupţie” pe care au considerat-o un pretext pentru slăbirea morală a naţiunii georgiene, pentru a o face vulnerabilă, pentru a permite, printr-o epurare a cadrelor sale, implantarea sistematică a unor cadre mai suple faţă de puterea centrală, dacă nu chiar cadre ruseşti. Întrevedem în ce mod puteau avea loc astfel de schimbări, dacă luăm exemplul preşedintelui Sovietului suprem al Georgiei. În ianuarie 1976, preşedintele în exerciţiu din 1959, Dzoţenidze, era eliberat din funcţie şi înlocuit cu compatriotul său Ghilaşvili.81 în aparenţă, o operaţie firească, deoarece vechiul preşedinte era numit membru în prezidiul Academiei de Ştiinţe; operaţie normală, implicând, totuşi, un recul în ierarhia socială pentru unul şi o promovare pentru celălalt. Anormalul constă în faptul că această înlocuire se efectuează într-un climat general de destituiri şi promovări şi abia la o lună după sesiunea Sovietului suprem al Georgiei, momentul în principiu cel mai potrivit pentru asemenea mişcări. Analizând biografiile celor doi, ne întrebăm dacă ele nu le explică destinele. Dzoţenidze era prototipul cadrului politic

naţional a cărui carieră se desfăşoară integral în Georgia. Ghilaşvili este mai legat de centru şi a lucrat mai mulţi ani în aparatul Comitetului Central al PCUS-ului, unde a fost însărcinat mai ales cu Partidul Comunist din Moldova.

Iar dacă atari schimbări în aparatul de conducere al Republicii nu pot decât să-i alarmeze pe georgieni, un domeniu îi mobilizează mult: acela al apărării drepturilor lor lingvistice. În 1976, intelectualii georgieni au protestat cu vigoare, de mai multe ori, aşa cum am arătat, împotriva progreselor rusificării. Constituţia le-a dat ocazia unei înfruntări din care au ieşit învingători. Şi aici faptele sunt simple. La mijlocul lui aprilie 1978, o mulţime de manifestanţi a invadat străzile din Tbilisi. O manifestaţie masivă, atât de gravă încât, imediat după aceasta, directorul adjunct al KGB-ului, Poliughin, era înlocuit.83 Mai multe ore de demonstraţie zgomotoasă au triumfat asupra proiectelor de slăbire a statutului limbii georgiene. Proiectul Constituţiei republicane, publicat în martie 1978, suprimase clauza care figura în Constituţia precedentă (art. 137), conform căreia georgiana era limba oficială în republică. În tăcerea noului text georgienii văzuseră o regresie caracteristică a drepturilor lor. Şi au ales ziua în care autorităţile republicii luau în discuţie acest proiect pentru a-şi afirma sus şi tare, masiv, ostilitatea faţă de acest proiect. În faţa protestului84 popular, puterea a dat înapoi şi a restabilit, în textul final85, următoarea dispoziţie (art.75): „Limba de stat a RSS Georgia este georgiana”. Învingători într-un conflict constituţional, georgienii şi-au antrenat în revoltă şi vecinii din Caucaz, care, ca şi ei, au obţinut consolidarea oficială a drepturilor lor lingvistice. Acest episod este extrem de interesant de relevat în Azerbaidjan, unde, în ciuda eforturilor considerabile pentru impunerea limbii ruse la toate nivelele de învăţământ86, ataşamentul faţă de lumea

culturală turcă este foarte profund. Astfel, în ciuda formelor şi a gradului de coeziune naţională, întregul Caucaz rămâne un bastion prost integrat. Şi orice pretext este bun pentru a manifesta refuzul de a se integra. Terorismul, manifestaţiile de masă, dar şi practicile economice interzise de socialism87, ataşamentul faţă de tradiţiile locale, religioase sau pur populare88, în sfârşit, sabotarea chiar, de către cadre, a directivelor oficiale.

„Fraţii inamici”.

Apatrizi ai Uniunii Sovietice şi georgieni revoltaţi, popoarele prost integrate se caracterizează printr-un înalt nivel de educaţie şi prin apartenenţa lor la o lume culturală total străină lumii slave, cu excepţia evreilor. Dar sunt suficiente solidaritatea slavă şi un nivel socio-cultural mai mult sau mai puţin comparabil cu cel al ruşilor pentru a face asimilarea mai uşoară? Evoluţia naţionalismului ucrainean ne face să ne îndoim. Naţionalismul Ucrainei, contrar celui al Georgiei, este recent în formele sale actuale. Fără îndoială, revoluţia din 1917 a dat frâu liber unei mişcări naţionale pe care romantismul secolului XIX o încurajase şi o formase. Dar, în 1917, naţionalismul rămâne confuz, amestecat cu ideile personale ale unei mici intelectualităţi şi cu aspiraţiile, vagi, ale unei societăţi majoritar ţărăneşti. Oraşele, în schimb, care regrupează o populaţie mai modernizată, sunt câştigate de cultura rusă şi văd în aspiraţiile naţionale un factor care frânează progresul societăţii. Această relativă absenţă a unei coeziuni naţionale şi politica de *ucrainizare* practicată de puterea sovietică până la începutul anilor ’30 au contribuit la o integrare progresivă a Ucrainei în federaţie. În ciuda dramelor colectivizării şi războiului90, Ucraina a căpătat, treptat, dimensiunea unui partener privilegiat în federaţie, mai ales când, după 1954, Hruşciov, apoi Brejnev, înconjurându-se de oameni care participaseră la cariera lor

în Ucraina, au „ucrainizat” încetul cu încetul vârfurile puterii sovietice. În decembrie 1956, un tânăr scriitor ucrainean, Ivan Dziuba adresa la doi dintre compatrioţii săi iluştri (Pierre Şelest, pe atunci prim secretar al Partidului Comunist Ucrainean şi membru al Prezidiului Comitetului Central al PCUS-ului şi Vladimir Şcerbiţki, preşedinte al Consiliului de Miniştri al Ucrainei şi membru supleant al Comitetului Central al PCUS-ului91) un lung memorandum intitulat *Internaţionalism sau rusificare*? 92. Trecând în revistă istoria sovietică şi ucraineană timp de patruzeci de ani, Dziuba demonstra că naţiunea ucraineană era pe cale de a fi suprimată în favoarea unei Rusii îmbrăcate în culorile internaţionalismului. Câteva luni mai târziu, în 1966, un ziarist ucrainean, Şomoil93, se adresa la rându-i procurorului suprem al Republicii Ucraina, pentru a discuta nu problemele generale ale naţiunii, ci soarta acelora care pretindeau că vorbesc în numele ei şi fac să-i fie respectate drepturile. Din acest moment, intelectualitatea ucraineană trebuia să suporte un veritabil asalt.

Crizei declanşate de intelectuali, i se adăugă, din 1972, şi cea politică. Aspectul său cel mai cunoscut este căderea, în 1972, lui Pierre Şelest, puternic la Kiev, puternic şi la Moscova, şi care a fost, fără îndoială, eliminat pentru că încercase să *reucrainizeze* aparatul politic al ţării sale. Cazul lui Şelest este, într-adevăr, exemplar pentru evoluţia recentă a Ucrainei şi de aceea merită o oarecare atenţie.94 Până la sosirea sa în fruntea Partidului Comunist Ucrainean în 1963, când îl înlocuieşte pe Podgornîi, Şelest se comportă ca un ucrainean perfect asimilat. Imediat ce ajunge la conducerea Partidului, Şelest îşi foloseşte autoritatea pentru a-şi dezvolta Partidul şi pentru a dezvolta aspectul ucrainean al Partidului. Efectivele Partidului ucrainean vor creşte mult mai repede

decât ale PCUS-ului, ceea ce va da organizaţiei ucrainene o greutate considerabilă în PCUS. Mai mult, Şelest se opune trimiterii în Ucraina a cadrelor ne-ucrainene, precum şi a cadrelor ucrainene în exterior, pe care puterea centrală o promovează în numele solidarităţii naţiunilor şi schimbului de experienţă. Fără îndoială, această atitudine poate ilustra doar simpla dorinţă de a-şi asigura un bastion politic şi o clientelă. Dar şi în alte două domenii Şelest arată clar o tendinţă de a fi mai degrabă ucrainean decât sovietic. În economie, lasă să se dezvolte în republică, din ce în ce mai acerbe, criticile împotriva exploatării economice a Ucrainei şi subordonării intereselor sale progresului Siberiei. În domeniul cultural, dacă este incapabil să protejeze intelectualii, dacă învăţământul se rusifică rapid, el insistă totuşi pentru înmulţirea publicaţiilor în ucraineană. Cu toate acestea, până în 1970, nimic nu lasă să se întrevadă în acest bun administrator al Ucrainei un naţionalist fervent. Ne putem imagina surpriza puterii atunci când acest bărbat prudent se apucă brusc să publice o carte întru gloria ţării sale, care în contextul tensiunilor naţionale din Ucraina îl aruncă incontestabil de partea naţionaliştilor cei mai înfocaţi. În această lucrare, intitulată *Ucraina noastră* sovietică95, Şelest admite dintru început că Ucraina este „parte integrantă a URSS-ului”, dar, după acest preambul, glorifică pagină după pagină istoria trecută, cultura, şi dezvoltarea Ucrainei. Cadrul acestui trecut şi al acestui prezent, constată el, este un stat naţional modernizat, pe care se pare că îl consideră drept un cadru etern. Iar în ceea ce priveşte teza dezvoltării continue a naţiunilor către o fuziune – fără încetare repetată de conducătorii URSS-ului de atunci –, nu suflă o vorbă. Puterea centrală trage repede concluziile acestei spectaculoase evoluţii către un comunism naţionalist, de care se temuse întotdeauna în Ucraina96. J.

Bilinsky a subliniat că, în ultimă instanţă, crizele de acest fel erau întotdeauna rezolvate la centru. Şelest, deşi dispunând de un aparat comunist puternic, a fost destituit din funcţiile sale ucrainene atât la Moscova cât şi la Kiev, ca şi cum puterea centrală dorea să demonstreze că în momentele de criză decizia se ia la centru.97 Căderea lui Şelest a deschis calea unor schimbări în aparenţă limitate la conducerea ucraineană, dar care, în final, vor face ca Ucraina să-şi piardă o parte din statutul său politic privilegiat. Dacă înlocuitorul lui Şelest, Şcerbiţki, este, evident, ucrainean, în schimb postul de secretar doi al Partidului Comunist Ucrainean este atribuit unui rus, cu toate că din 1949 fusese deţinut întotdeauna de un ucrainean. Să fie criza naţională care se dezvoltă în Ucraina de la mijlocul anilor ’60 semnalul limitelor integrării? sau o zbatere disperată pentru a o încetini? Dacă este evidentă criza, viitorul nu este defel. Un fapt semnificativ: cei mai buni cunoscători ai Ucrainei formulează despre viitorul ei previziuni foarte contradictorii. Pentru unii, faptul de a fi un „al doilea frate44, de a participa larg la puterea sovietică, trebuie să ducă la integrare. Alţii, din contră, consideră creşterea resentimentelor ucrainene drept un aspect nou şi ireversibil al istoriei sovietice. Pentru a încerca o apreciere, trebuie analizate mai întâi elementele, revendicările în jurul cărora se cristalizează naţionalismul ucrainean. Revendicările sunt clare; ele converg către protecţia drepturilor culturale ucrainene, refuzul amestecului etnic prin migrare şi chiar dorinţa unei independenţe totale! Dar această ultimă cerinţă, extremă, este dificil de exprimat. În schimb, ucrainenii se luptă fără a ezita pentru a putea fi, cultural, ucraineni. Sunt ameninţaţi în acest sens? Probabil, căci recensământul acuză un recul al limbii ucrainene. Fără îndoială

ucraineana este, după rusă, limba cea mai răspândită, din moment ce 37, 5 milioane de persoane o vorbesc, dintre care 34.200.000 ca limbă maternă. Dar, în republica Ucraina, numărul celor care vorbesc ucraineana a scăzut de la 73% în 1959 la 69% în 1970, timp în care numărul rusofonilor creştea. Cauzele acestui recul sunt amplu legate de politica şcolară a puterii sovietice: în principiu, majoritatea şcolilor – 22.000 din 27.000 – predau în limba ucraineană şi mai puţin de 5.000 în rusă. Dar această situaţie, aparent favorabilă limbii ucrainene, este modificată de diferite date pe care nu le putem cunoaşte cu exactitate, dar ale căror efecte se văd. Mai întâi, dezechilibrul în favoarea şcolilor ucrainene este mai mic la începutul anilor ’70 decât la sfârşitul anilor ’50. Timpul pare să lucreze în favoarea învăţământului rusesc. Mai mult, aceste cifre confundă într-o singură categorie şcolile urbane, care au adesea un ciclu de zece ani şi un număr mare de elevi, cu cele rurale cu ciclu scurt şi un număr limitat de elevi. Ori, şcolile urbane sunt adesea ruseşti, în timp ce şcolile rurale sunt, în majoritate, ucrainene. Dacă vom calcula în elevi şi nu în şcoli98, evoluţia învăţământului ucrainean a urmat aproximativ acest curs: 1955 – 1956: 72% din elevi studiau în ucraineană şi 25, 0% în rusă; în 1964, predarea în ucraineană scade la 70%, în 1974, la 60%. Situaţia învăţământului superior este şi mai rea, din moment ce el se desfăşoară aproape integral în rusă.99

Ucrainenii sunt, evident, mai mult decât alte popoare, ameninţaţi de avansarea limbii ruse. Mai întâi din cauza înrudirii dintre cele două limbi. În măsura în care cunoaşterea limbii ruse este o măsură imperativă în promovarea socială, în accesul la posturile de conducere, poate fi cu atât mai tentant pentru părinţii ucraineni să-şi încredinţeze copiii şcolilor ruseşti, atâta timp cât au

sentimentul de a nu fi, cu aceasta, rupţi de aceşti copii rusificaţi şi că pot spera să facă uşor trecerea de la rusă la ucraineană. Rolul jucat de ucraineni în afara republicii lor, care este pentru ei o sursă de mândrie naţională, contribuie şi el să-i împingă către rusă. Această evoluţie explică de ce intelectualitatea ucraineană se nelinişteşte văzând instalându-se în republică un bilingvism de un gen aparte, rusa fiind limba elitelor şi a oraşelor, ucraineana cea a satelor şi a folclorului. Problema pusă de elite este cea a reducerii progresive a culturii lor la nivelul de subcultură care nu s-ar mai manifesta decât în mediile mai puţin dotate intelectualiceşte şi în câteva producţii artizanale şi artistice.)

Probabil tocmai pentru că simt că în domeniul lingvistic capacitatea lor de a rezista este limitată, ucrainenii se încăpăţânează să-şi apere istoria şi dau sentimentului naţional o dimensiune etno-culturală care tinde să depăşească frontierele sovietice. Acest interes pentru istorie este, de asemenea, motiv de conflict cu puterea centrală, pentru care istoria Ucrainei este dominată de unirea cu Rusia. Mărind, în urma războiului, teritoriul ucrainean cu teritorii răpite Poloniei, României şi Cehoslovaciei, probabil că Stalin gândea ca, în ultimă instanţă, să-i unifice pe ruşi şi ucraineni. Dar aceste achiziţii teritoriale nu duc, din contră, decât la amplificarea naţionalismului; catolicii anexaţi Ucrainei în 1945 sunt un ferment de agitaţie şi-şi ţin ochii fixaţi asupra ţărilor din care au fost smulşi. În general, Ucraina occidentală, intuind vechile conflicte ucraino-poloneze, manifestă o sensibilitate aparte la toate curentele heterodoxe care agită Polonia şi Cehoslovacia. Lărgirea Ucrainei a creat solidarităţi noi între această parte a Uniunii Sovietice şi Europa socialistă, care impun puterii o mare rigoare faţă de dorinţele est-europene de îndepărtare

de modelul sovietic al socialismului. Dacă Ucraina nu ar fi fost atât de atentă la ecourile din ţările vecine de care a fost atât de legată istoric, oare Primăvara de la Praga ar mai fi fost total condamnată la Moscova? O

Ucraina este, în definitiv, cea mai paradoxală dintre naţiunile din URSS: foarte aproape de Rusia prin dimensiune şi interese, angajată pe calea rusificării, contribuind atât la funcţionarea generală a sistemului, ea se renaţionalizează, totuşi, la fel de repede pe cât pare a se deznaţionaliza. Şi ne putem întreba dacă elita ucraineană nu-şi va dezvolta un naţionalism ucrainean, chiar în afara suportului pe care îl oferă, în general, limba naţională. Viitorul apropiat ne va spune dacă este vorba de o nouă definiţie a sentimentului naţional, fondată pe integrarea politică şi modernizarea vieţii societăţii, sau de o asimilare care se loveşte de ultimele tresăriri ale unui naţionalism pe cale să se stingă.

*

Ce demonstrează aceste crize care izbucnesc sporadic, de la un capăt la altul al spaţiului sovietic? Şi ce este comun între refuzul unei comunităţi de a vedea perpetuându-se discriminarea, între aspiraţia revenirii pe solul natal a 300.000 de persoane, terorismul preventiv într-o naţiune care încă nu a cedat nimic, nici din drepturile, nici din particularităţile sale şi evoluţia mai ambiguă a naţiunii secundare a URSS-ului, care este braţul drept al puterii centrale în celelalte republici, dar care, în acelaşi timp, protestează împotriva oricărei imixtiuni ruseşti la ea acasă?

Ceea ce demonstrează aceste crize, este că Uniunea Sovietică nu este o familie cu totul unită, în care toate diferenţele se şterg şi unde sentimentele de apartenenţă la un sol şi la o cultură sunt doar amintiri. Aceste crize demonstrează că *poporul sovietic* este încă un conglomerat

de popoare. Şi, ceea ce este comun unor popoare de talii şi cu situaţii diferite, este că toate aceste crize se opun *explicit* puterii centrale. În dorinţa de a-şi impune aspiraţiile, ele se întorc spre puterea centrală, încercând să o convingă sau să o intimideze. În ultimă instanţă, asemenea crize au în comun faptul că se situează în interiorul sistemului politic sovietic, că se plasează în termenii şi în raport cu valorile proprii Uniunii Sovietice. Afectează ele întregul sistem sovietic? în aparenţă, nu. Dacă ne încredem în datele vizibile – manifestări deosebite de dezacord –, este clar că o parte importantă a societăţii ruse nu este afectată. Este cazul societăţii musulmane, numeroasă şi dinamică.

Să fie ea elementul stabilizant al sistemului care să compenseze crizele constatate aici? Sau această stabilitate acoperă o criză latentă, de o altă dimensiune, şi mai de temut pentru coeziunea ansamblului?

Capitolul vii

Religie şi sentiment naţional

PERSISTENŢA sistemului religios în URSS, sau renaşterea sa, este o realitate socio-culturală pe care o recunosc atât autorităţile sovietice, cât şi observatorii din afară. Pentru putere, această realitate poate fi abordată sub două aspecte. Fie se împăunează cu ea, afirmând sus şi tare că acesta este semnul palpabil al unei atitudini deschise şi democratice faţă de toate convingerile particulare1, fie, din contră, puterea se îngrijorează. Atunci, organele specializate în propaganda antireligioasă se mobilizează.2 Specialiştii propagandei ateiste sunt invitaţi să-şi intensifice acţiunea3, presa îşi înmulţeşte apelurile la vigilenţă. Ţinta principală a acestor eforturi sunt educatorii, cărora li se reaminteşte că sarcina principală a şcolii este să educe comunişti, deci să-i îndepărteze pe viitorii cetăţeni sovietici de ideile

retrograde, periculoase şi anticomuniste pe care le vehiculează religiile.4 Din ce în ce mai mult, publicaţiile antireligioase, care într-un trecut apropiat se mulţumeau să atace religiile, să le prezică dispariţia inevitabilă, subliniază acum capacitatea religiilor de a supravieţui5 şi aptitudinea lor de a se adapta la o societate pe care socialismul a transformat-o6. Încetul cu încetul, puterea sovietică devine conştientă de atracţia pe care ritualurile religioase o pot încă exercita într-o societate în care prevalează uniformitatea. Ea recunoaşte, de asemenea, că într-o societate în care urbanizarea antrenează o delincvenţă crescândă, morala religioasă îşi croieşte un drum alături de morala socialistă, dacă nu chiar în locul ei.7 e în această descoperire a faptului religios, analizele sovietice nu sunt, totuşi, nici univoce, nici lipsite de nuanţe. Ele tind să împartă credincioşii în două categorii: „tradiţionalişti", ale căror sentimente religioase provin din copilărie şi „convertiţi", pentru care religia este o alegere deliberată.8 în prima categorie, autorii plasează clar pe credincioşii religiilor care numără fideli numeroşi: ortodocşii şi, din câte se pare, musulmanii. În cea de-a doua, pe credincioşii religiilor mai marginale în contextul istoric sovietic: baptiştii, catolicii. Este sau nu justificată această clasificare? N-am putea răspunde fără a face apel la anchetele socio-religioase amănunţite care, de altfel, se efectuează în URSS. Importanţa răspunsului rezidă în concluzia pe care o trage puterea sovietică. Pentru ea, credinţa religioasă, văzută ca o manifestare de ataşament la o tradiţie mai mult sau mai puţin înţeleasă, este o *rămăşiţă*. Astfel, faptul religios, atât de larg contestat în tot spaţiul sovietic, este redus la persistenţa unor convingeri confuze, pe care insuficienta educaţie este suficientă pentru a o explica. Acestei prime concluzii amplu detaliate, i se adaugă o alta, implicită: şi anume că

religia este un fenomen specific, ale cărui incidenţe politice naţionale nu sunt percepute cu claritate. Aceste concluzii grăbite trebuie transformate în întrebări. Să fie religiile doar rămăşiţe ale unui trecut presocialist, pe care drumul spre comunism şi educaţia vor reuşi să le distrugă? Sunt ele, în manifestările lor actuale, străine de cultura politică a fiecărei naţii? Străine, prin aceasta, de chiar faptul naţional? Două exemple, foarte diferite în contextul lor istoric şi sociologic, se impun imediat ce se formulează aceste întrebări. La două extreme ale lumii naţiunilor sovietice, balticii, înfipţi adânc în tradiţia europeană, cu o puternică dezvoltare a culturii şi economiei, arată în unele cazuri un ataşament aparte pentru religie. Departe de ei, cu faţa spre lumea istorică a islamului, mai puţin urbanizate, mai slab dezvoltate economic, popoarele musulmane ale Uniunii Sovietice participă la o renaştere religioasă care demonstrează înainte de toate diversitatea culturii politice în URSS.

Catolicism şi identitate naţională

Ca întotdeauna în Uniunea Sovietică, puterea însăşi îşi ia sarcina să arate cu degetul fenomenele cărora, altminteri, le neagă existenţa. Religia moare. De o jumătate de secol, generaţii de tineri sovietici au învăţat la şcoală să voteze moartea lui Dumnezeu. Şi totuşi, dintr-odată, autorităţile se panichează şi caută să întărească instituţiile de luptă antireligioasă, pentru a îndigui valul crescând de credincioşi. Astfel, în 1975, în Lituania puterea s-a preocupat brusc de revigorarea Muzeului ateismului şi de o nouă mobilizare a militanţilor pentru ateism, în lupta împotriva acestei religii care nu mai moare odată.9 Interesantă aici este juxtapunerea de elemente contradictorii. Contradicţiei clasice a unei politici care afirmă că *homo sovieticus* este ateu – sau cel puţin areligios –, dar care mobilizează, în acelaşi timp, fără

încetare, forţe considerabile în lupta antireligioasă, i se adaugă la faţa locului o a doua contradicţie care o reproduce, de altfel, pe cea dintâi. Anchete parţiale subliniază o incontestabilă indiferenţă, dacă nu chiar ostilitate, faţă de religie. Astfel, o anchetă efectuată la începutul anilor ’70 în şcolile din Letonia10 a arătat că adolescenţii erau în majoritate indiferenţi faţă de religie (56, 2%), atei inactivi (17, 1%), atei militanţi (3, 5%). Fără îndoială, procentul celor numiţi eufemistic „superstiţioşi** (21, 1%) nu este neglijabil. Cu atât mai mult cu cât li se adaugă, pare-se, 2, 1% de „indecişi”, al căror refuz de a se declara, cu privire la credinţele lor religioase, sugerează că ar putea fi plasaţi de partea credincioşilor, fără a risca, însă, să le afirmăm prea tare credinţa.

Faptul că 21 sau 23% dintre tinerii sovietici se declară credincioşi justifică mobilizarea ideologică la care asistăm în principal în Lituania? Aici intervine un alt factor: atitudinea diferită faţă de religie de la o republică la alta, de la o religie la alta. Anchetele efectuate în URSS arată, efectiv, că atitudinea faţă de religii în cele trei republici baltice nu este uniformă, că viaţa religioasă cea mai activă o găsim în Lituania, ceea ce ridică problema cauzelor acestor diferenţe de comportament într-o religie altminteri omogenă... /

În statele baltice sunt prezente toate marile religii creştine. Dar în Lituania predomină catolicismul, Estonia este majoritar luterană, iar în Letonia, în faţa unui grup luteran compact, catolicismul rămâne minoritar.11 Dintre cele trei ţări, Lituania avea, tradiţional, cel mai mare grad de omogenitate religioasă şi tot în Lituania religia a fost cea care, de-a lungul istoriei, a jucat rolul cel mai activ în formarea naţiunii. În această ţară în care convertirea la creştinism, la începutul secolului XIII, a fost voluntară, biserica s-a însărcinat foarte devreme cu formarea unei

elite naţionale, care avea să se opună mai întâi penetraţiei germane. În epoca dominaţiei ţariste, politica de rusificare s-a împiedicat de biserica catolică şi de instituţiile sale de educaţie. Ameninţaţi în integritatea lor culturală de aspiraţiile unitariste ale Rusiei, lituanienii şi-au dezvoltat conştiinţa naţională în jurul bisericii lor, care se află la originea dezvoltării lor culturale. În aceste condiţii, nu este de mirare că anii de independenţă au fost marcaţi de amestecul în viaţa politică a unui important partid catolic, partidul democrat-creştin, care a jucat un rol în toate combinaţiile politice ale acelor ani.

Din contră, religia a jucat un rol istoric mult mai difuz în celelalte două state baltice. Biserica luterană, în loc să construiască o conştiinţă naţională clară, a fost aici instrumentul culturii germane. Rusificarea nu a atacat ceea ce era propriu naţiunilor în cauză, ci influenţa culturală şi autoritatea balticilor de origine germană. Iar elita locală, departe de a rezista, s-a divizat fără nicio ezitare, neştiind dacă interesul îi dicta să apere cultura germană împotriva culturii ruse, sau, din contră, să încerce folosirea rusificării pentru a slăbi avântul german în beneficiul final al unei culturi naţionale. Receptată în Lituania catolică drept o ameninţare pentru integritatea culturală naţională lituaniană, Rusia apare, din contră, în Letonia şi Estonia, ca un aliat posibil pentru o dezvoltare naţională autonomă. Independenţa a consacrat rolul diferit jucat de biserici, în Estonia, partidul creştin-democrat a avut un loc minor; în Letonia, partidele politice de inspiraţie religioasă au fost mai numeroase, dar influenţa lor a fost cvasi-nulă, într-atât erau de divizate şi fără importanţă, dacă le considerăm separat. Sovietizarea statelor baltice s-a operat, aşadar, într-o situaţie religioasă foarte eterogenă şi a fost însoţită de o politică religioasă eterogenă şi ea. Peste tot, propaganda şi educaţia

antireligioasă au fost cu atât mai constante cu cât intrarea mai târziu a acestor republici în URSS părea a repune în discuţie – cel puţin în regiunile limitrofe ale ţărilor baltice – opera de distrugere a religiilor, înfăptuită între 1917 şi 1945. În Estonia, biserica ortodoxă se bucură de o situaţie uşor mai favorabilă decât cea a celorlalte confesiuni. Găsim aici mai multe parohii12 şi chiar o mănăstire care a rămas deschisă. La fel în Lituania: în timp ce bisericile ortodoxe de la Vilnius şi Kaunas supravieţuiesc, numai în Vilnius au fost închise 25 de biserici catolice din 1945 încoace, mănăstirile au fost interzise, călugăriţele au fost persecutate. Această deosebire de tratament nu este proprie numai bisericii ortodoxe. Şi biserica luterană beneficiază de ea, în unele cazuri. Acest lucru a fost evident când a fost vorba despre reînnoirea clerului. Peste tot statul sovietic frânează intrarea în facultăţile de teologie. Dar numărul candidaţilor admişi în fiecare an în Academia religioasă de la Riga, care răspunde în principiu nevoilor comunităţilor religioase din Letonia şi Estonia, este, proporţional, de cinci sau şase ori mai mare (ţinând cont de nevoile comunităţii) faţă de numărul de studenţi admişi să se înscrie la seminarul catolic din Kaunas. Consecinţa acestui fapt este acela că biserica catolică lituaniană se află într-o situaţie cu totul dramatică. În 1974, mai subzistau în Lituania 628 de biserici catolice, dar numai 554 aveau un preot. Preoţimea, a cărei vârstă medie este de şaizeci de ani, se duce. În zece ani, numărul preoţilor încă în viaţă a scăzut de la 850 la 759, printre care proporţia celor pensionaţi creşte. Rigurozitatea cu totul aparte a autorităţilor faţă de catolici se explică, fără îndoială, prin politica antireligioasă care se aplică tuturor cetăţenilor sovietici, dar, mai ales, prin importanţa religiei în Lituania şi prin semnificaţia politică a practicii religioase.

Mai întâi, importanţa vieţii religioase. În Estonia, în ciuda unui declin religios, puterea sovietică recunoaşte că mai există aproximativ 450.000 de credincioşi, deci o treime din populaţie. Participarea acestor credincioşi la viaţa religioasă este diversă, în funcţie de momente; 12% dintre copii sunt botezaţi, 2, 5% din căsătorii sunt şi religioase, dar aproape 50% din înmormântări se fac în sânul bisericii. Numărul relativ mare al confirmărilor (2000 în 1969) arată că practica religioasă nu este doar domeniul vârstnicilor, că nu este doar dictată de teama de moarte, ci că ea îi atrage şi pe tinerii pe care puterea îi îndoctrinează şi ameninţă.13 în 1972, o delegaţie a Federaţiei luterane mondiale a adus, dintr-o călătorie în ţările baltice, o serie de informaţii oficiale permiţând să deducem un progres al practicilor religioase, în ciuda reducerii lăcaşelor şi a numărului de preoţi ai cultului.14

Şi în Letonia efectele politicii antireligioase a puterii sovietice sunt relativ dubioase. Comunitatea luterană a credincioşilor se estimează la 300.000 de persoane, ceea ce nu este considerabil (abia zece la sută din populaţia totală), dar dezvoltarea propagandei ateiste în cursul ultimilor ani în Letonia15 sugerează că şi aceşti credincioşi îngrijorează puterea. În schimb, aici, adepţii baptismului sunt, din punct de vedere politic, cei mai activi.

Dar adevărata problemă este Lituania catolică. Ataşamentul lituanienilor faţă de religia lor este un fapt admis de autorităţile sovietice şi confirmat de toate sursele religioase lituaniene. Recent, preşedintele Consiliului pentru Culte al Republicii a afirmat că minimum jumătate dintre lituanieni erau catolici practicanţi. Practici-le religioase înregistrează proporţii pe care celelalte state baltice nu le cunosc (50% dintre copii sunt botezaţi, 25% din căsătorii sunt religioase, ca şi mai mult de jumătate din înmormântări; în 1974 au fost aproape 18.000 de

confirmări). Aceste cifre sunt, de altfel, cu atât mai remarcabile, cu cât se înscriu în cadrul unei legislaţii deosebit de represive în Lituania. De la începutul anilor ’60, Sovietul suprem al Republicii a înmulţit decretele destinate să împiedice practicile religioase ale tinerilor şi să-i rupă complet de autorităţile religioase.16

În ciuda restricţiilor, puterea trebuie să admită că la lituanieni credinţa catolică pare înrădăcinată, chiar şi atunci când aceştia sunt smulşi din mediul lor şi izolaţi într-un mediu străin. Aşa s-a întâmplat cu lituanienii instalaţi – de bunăvoie sau cu forţa – în Kazahstan şi al căror comportament religios rămâne identic cu al coreligionarilor lor rămaşi în Lituania.17

Ataşamentul lituanienilor faţă de religia lor se traduce prin comportamente particulare, în primul rând în domeniul demografic. Dintre toate popoarele occidentale din URSS, lituanienii sunt cei care au cea mai puţin defavorabilă demografie. În ciuda pierderilor provocate de război, a îmbătrânirii populaţiei şi, deci, a unei mortalităţi în creştere, raportul copil/femeie în 1970 este în uşoară creştere în raport cu 1959 şi este net superior celui al celorlalţi baltici, al ruşilor, ucrainenilor şi bieloruşilor. Dacă restul popoarelor europene, cu excepţia ruşilor, sunt în declin, demografia lituaniană este caracterizată de o relativă stabilitate. Atitudinea fermă a ierarhiei catolice în faţa problemei limitării naşterilor, comparată cu delăsarea celorlalte religii creştine, nu este străină de demogra) fu mai aparte a lituanienilor. Şi aceasta cu atât mai mult cu cât biserica catolică apare în viaţa politică drept un loc de reunire a aspiraţiilor naţionale împotriva puterii centrale. Identificarea *catolicism-naţiune lituaniană* reiese clar din toate manifestările culturale şi politice al căror teatru este Lituania. Această identificare, amplu datorată rolului politic jucat de clerici, puterea sovietică o subliniază atunci

când îi acuză pe aceştia de a fi participat masiv la rezistenţa armată împotriva URSS-ului, în anii ’40.18

Activitatea politică antiguvernamentală în Lituania este inspirată pe larg din dificultăţile pe care le întâmpină catolicismul. Din 1968 se înmulţesc petiţiile în cadrul diocezelor, pentru a protesta împotriva măsurilor de restricţie din viaţa religioasă, pe care lituanienii le consideră ca pe nişte violări ale constituţiei. Două trăsături caracterizează aceste campanii de petiţii. Mai întâi, amploarea.

Din 1968 până în 1974, sunt înregistrate treizeci de apeluri de acest fel, purtând până la 17.000 de semnături pe petiţie.19 Rolul jucat de cler în aceste campanii: în 1974, se estima că minimum jumătate din preoţii lituanieni îşi puseseră semnătura pe unul sau mai multe proteste. În 1970 – 1971, conflictul între putere şi credincioşi capătă un aspect mai brutal odată cu arestarea a doi preoţi acuzaţi că au pregătit copii pentru comuniune. În cursul procesului unuia dintre ei, în 1971, o manifestaţie violentă a mobilizat, în faţa tribunalului, o mulţime de credincioşi estimată la o mie de persoane. În anul următor, la Kaunas, autodafeul unui tânăr comsomolist, atras de seminar, care protesta în acest mod împotriva sorţii de care aveau parte biserica şi patria sa, va antrena atât manifestări studenţeşti de o amploare rar egalată în URSS, cât şi aprofundarea mişcării religioase, în care se vor amesteca din ce în ce mai strâns temele credinţei şi naţiunii. Faptul apare în regrupările care se operează, un exemplu constituindu-l *Asociaţia catolică lituaniană*, creată în ciuda tuturor interdicţiilor. Dar el reiese şi mai ales din paginile unui organ clandestin20 născut în 1972, care, reuşind să ajungă în Occident, ne permite să urmărim evoluţia politică a lituanienilor. Pornit de pe poziţii pur religioase – protestul împotriva restricţiilor aduse libertăţii de

conştiinţă – acest ziar acordă, din 1973, un loc din ce în ce mai mare restricţiilor în domeniul drepturilor naţionale21. De-a lungul paginilor sale vedem defilând toate neliniştile societăţii faţă de ceea ce îi pare un proiect continuu de deposedare naţională (discriminare în şcoli faţă de credincioşi sau de copiii credincioşilor, impunerea crescândă a limbii ruse, politica economică); găsim aici o dare de seamă detaliată a arestărilor, a proceselor intentate opozanţilor de toate tendinţele (religioşi, apărători ai drepturilor omului); găsim, de asemenea, o listă a manifestărilor naţionale, oricare le-ar fi pretextul (competiţii sportive sau procese). Acest ziar catolic merge până acolo, încât aplaudă un film profund anticlerical – *Herkus Matas* – pentru că tema sa, înfrângerea cavalerilor teutoni în secolul XIII, aminteşte un moment deosebit din istoria naţională. Vedem, astfel, cât de puternică poate fi, în ţările baltice, legătura dintre sentimentul religios şi cel naţional. Şi faptul că religia este mai vie în Lituania ilustrează această legătură. Catolicismul, religie a afirmării naţionale a popoarelor care trăiesc în preajma Germaniei protestante şi a Rusiei ortodoxe, şi-a asumat cu naturaleţe, încă o dată, funcţia de unificator al comunităţilor umane de care este legat. Merită să constatăm cum cele două ţări comuniste în care sentimentul naţional se exprimă cel mai puternic prin religie sunt legate între ele prin istorie, printr-o istorie în care lupta religioasă şi lupta pentru existenţă naţională s-au confundat dintotdeauna: Polonia şi Lituania.

Şi dacă, mai mult decât protestantismul luteran, baptismul sau ortodoxia, catolicismul este centrul protestelor naţionale în ţările baltice, aceasta se explică şi prin istorie şi prin statutul grupurilor religioase în interiorul fiecărei ţări. Religia ortodoxă poate deveni, pentru estonieni, un element de apropiere de poporul rus

care, şi el, revine lent la o credinţă îndelung uitată. În orice caz, ea contribuie la eterogenitatea poporului estonian, nu la unitatea sa. Baptismul, ai cărui adepţi demonstrează în întregul URSS o incredibilă şi fantastic de curajoasă dorinţă de emancipare spirituală faţă de regim, departe de a cristaliza sentimentele naţionale, contribuie fie la slăbirea, fie la depăşirea lor, pentru că el acţionează – şi aceasta este forţa sa – ca o religie transnaţională. Doar biserica luterană, care este total străină de Rusia, şi-ar putea, eventual, asuma un rol naţional. Dar istoria sugerează că diviziunea, caracterul local al bisericilor luterane, factori favorabili în trecut supravieţuirii sale (puterea rusă neavând de combătut prin intermediul lor o instituţie exterioară şi credincioşi exteriori, ca în cazul catolicismului), astăzi le deservesc. Mai puţin combătute de Rusia, ele au şi simbolizat mai puţin lupta împotriva opresiunii naţionale.22

Cu toate acestea, ultimii ani au văzut amorsându-se o evoluţie în Estonia şi Letonia. Nimeni nu se gândeşte să nege progresele tuturor religiilor. Nimeni nu poate să spună dacă este vorba despre un fenomen pur religios, despre un mod de a se înrădăcina şi mai mult într-o specificitate naţională care este replica la dorinţa de integrare a puterii, sau dacă acest progres nu este consecinţa unui climat de revendicare naţională, în care cetăţenii îşi găsesc curajul să afirme convingeri prea puţin conforme cu ideologia oficială. Aici se pune într-adevăr problema noutăţii fenomenului religios în URSS. O reminiscenţă, afirmă puterea. Şi adaugă: o reminiscenţă care impresionează, pentru că toleranţa Partidului îi permite să se etaleze pe faţă. Dacă aceste argumente sunt contrazise atât de anchetele oficiale printre tinerii baltici, cât şi de reprimările şi persecuţiile pe care trebuie să le înfrunte credincioşii, rămâne, însă, o întrebare. Este vorba

despre un fenomen propriu-zis religios, despre un nou val al creştinismului? Sau şi despre un fenomen politic?

Islamul, ciment al organizării politice şi sociale

Persistenţa religiilor este pentru puterea sovietică indicele unei simple slăbiciuni, a unei întârzieri a „modernizării politice44. De acest argument, de refuzul acordării oricărei semnificaţii politice reminiscenţelor religioase, puterea se foloseşte mai ales la cealaltă extremitate a Uniunii Sovietice, la periferia sa musulmană. Denunţând persistenţa practicilor religioase, ea afirmă că ele se manifestă, în general, în regiunile izolate (districte rurale îndepărtate, sau sate ale Caucazului) şi că traduc, prin urmare, o anumită încetineală a pătrunderii modelului ideologic şi social sovietic.23 Dar, cu toate că minimalizează amploarea fenomenului musulman, puterea admite, totuşi, că el supravieţuieşte în anumite sectoare ale populaţiei şi, pentru a-l explica, împarte credincioşii în trei categorii: *fanaticii*, puţin numeroşi, dar care perpetuează în societate o ideologie islamică propriu-zisă; *credincioşii de rând* şi, în fine, *ezitanţii* ™ Juxtapunerea acestor trei grupuri nu este lipsită de semnificaţii. A-i clasa pe ezitanţi printre credincioşi înseamnă a sugera că, în ultimă instanţă, toată lumea se simte ataşată, într-un anume grad, de religia musulmană. Şi înţelegem cu atât mai bine această definiţie extensivă, cu cât islamul, spre deosebire de celelalte religii, este un univers spiritual şi, în acelaşi timp, un univers social care poate acoperi toate aspectele vieţii musulmanilor. Universul religios propriu-zis este cel pe care îl vom examina aici, înainte de a ajunge, ulterior, la realitatea socială legată de el.

Nu se poate evalua forţa islamului într-o societate aşa cum o evaluăm pe aceea a unei religii creştine. Criteriile tradiţionale: număr de lăcaşuri, frecventarea acestora şi chiar răspunsul clar la întrebarea cu privire la

credinţa personală, sunt indicatori insuficienţi, cărora trebuie să li se adauge sau substituie alţii. Dacă se utilizează aceste criterii, obţinem o imagine deconcertantă a islamului în URSS. Puţine lăcaşuri de cult se află deschise, în comparaţie cu masa de 50 de milioane de persoane de origine musulmană. Dacă este imposibil să ai o informaţie oficială completă cu privire la numărul de moschei deschise cultului, informaţiile parţiale sunt toate derizorii. În URSS există 200 de moschei deschise oficial, dintre care 146 în Asia Centrală şi Kazahstan, 27 în Daghestan şi ţinuturile locuite de ceceni, 13 în cele locuite de tătari.25 Repartiţia lor este rareori în raport cu importanţa comunităţii islamice locale. În Azerbaidjan, numai 16 moschei trebuie să deservească o populaţie azeră de aproape 4 milioane de persoane. În Kirghistan, în schimb, la sfârşitul anilor *60, se numărau oficial 33 de moschei pentru mai puţin de un milion de locuitori.26 Aceste două cifre, care reprezintă densităţile extreme ale lăcaşurilor de cult în toate republicile musulmane din URSS, nu au niciun fel de semnificaţie prin ele însele. În tot cazul, ele arată numărul foarte scăzut de lăcaşuri de cult deschise oficial. Şi nu ţin cont de lăcaşurile de cult neoficiale, servite de slujbaşi nedeclaraţi şi care, peste tot în Asia Centrală, ca şi în Caucaz, sunt foarte numeroase, în sfârşit, procentul foarte slab de frecventare a moscheilor, prezenţa aproape exclusivă, în aceste lăcaşuri, a persoanelor în vârstă – cam acestea ar fi datele vieţii religioase islamice pe pământ sovietic. Toate aceste informaţii concură, în ultimă instanţă, la imaginea unui islam care în URSS moare lent, odată cu generaţia care nu a fost formată de ideologia sovietică. Dar imediat această imagine este contrazisă de informaţii diferite. Anchetele sociologice pe această temă, care se înmulţesc în URSS, arată că societatea musulmană rămâne ataşată credinţelor

sale.[27] în general, în mediul rural aproape jumătate din persoanele chestionate răspund că sunt credincioase.[28]

Iată un exemplu precis, care ilustrează această situaţie. În Karakalpak, republică încorporată în Uzbekistan, o anchetă arată că, în 1972, numai 23% dintre bărbaţi şi 20% dintre femei se proclamau atei. Ceilalţi, adică 77% din populaţia bărbătească şi 80% din cea femeiască, se împărţeau după cum urmează:

	Bărbaţi	Femei
Credincioşi convinşi	11,3%	11%
Credincioşi prin tradiţie	14%	15%
Ezitanţi	13,3%	14,3%
Persoane care, fără a fi credincioase. Îndeplineau ritualurile musulmane…	17,2%	19,3%
Persoane care, fără a fi credincioase. Îndeplineau ritualurile musulmane sub influenţa familiei	21,2%	20,2%

În 1974, în nordul Caucazului, numai 20% din populaţie se proclamă atee. Dar şi aici cifrele traduc o realitate şi poziţii mai complexe. Anchetatorii care lucrează în mediu musulman, chiar când sunt de aceeaşi origine cu cei cărora le pun întrebări, au notat adesea extraordinara reticenţă a acestora de a vorbi despre credinţa lor. Când vorbesc, şi când întrebarea se complică,

foarte adesea răspunsul pare să se reducă la un paradox sau la o glumă. Cel mai frecvent, la întrebarea: „Sunteţi musulman? 44, răspunsul este un da hotărât; la întrebarea complementară: „Sunteţi credincios? 4*, răspunsul se nuanţează. Adesea pozitiv în mediul rural, este rar în cel urban şi foarte rar printre elitele naţionale. Şi atunci, ce este islamul, numărând aproape 50 de milioane de adepţi, dintre care o parte importantă nu cred, iar o altă parte importantă nu practică? Şi totuşi, islamul este prezent peste tot în republicile musulmane. Pentru a da un răspuns acestei contradicţii care-l face pe cel ce se \ declară musulman să nu aibă clar nimic în comun cu cel ce îşi afirmă creştinismul, trebuie să ne întoarcem mai întâi către islam ca religie organizată. Şi să încercăm, pornind de aici, să înţelegem ce înseamnă pentru un sovietic: *a fi musulman*.

Islamul, ca şi creştinismul, numără mai multe „biserici44, dintre care multe sunt prezente în URSS. Dacă majoritatea musulmanilor din Uniunea Sovietică se trag din islamul ortodox – *sunnit* – găsim aici şi un important grup *şiit*, şi el divizat, precum şi adepţi ai unor secte heterodoxe mai mărunte.29 Cu toate acestea, contrar creştinilor care se definesc drept ortodocşi, catolici etc. (ne-am putea, oare, imagina un lituanian care să nu se recomande imediat ca fiind catolic?), musulmanii din URSS nu indică niciodată dacă sunt sunniţi sau şiiţi – ei sunt şi se declară *musulmani*.

Sensul răspunsului sare în ochi. Islamul, în URSS, nu este un conglomerat de religii diferite, ci este, înainte de toate, o comunitate, *Umma*. Ortodocşi sau heterodocşi, toţi musulmanii care se declară ca atare sunt membrii unei comunităţi de credincioşi. Acest sens al comunului, această integrare în *Umma*, se opun fundamental răspândirii bisericilor creştine şi raporturilor mai personale ale

creştinilor cu biserica lor, cel puţin în URSS. Chiar organizarea islamului în URSS evidenţiază existenţa comunităţii. Patru *direcţii spirituale* (muftiate) domină ansamblul. Cea de la *Ufa*, a cărei autoritate se întinde asupra musulmanilor sunniţi din Rusia europeană şi Siberia. Cea de la *Taşkent*, de care ţin tot sunniţii din Asia Centrală şi Kazahstan. Cea de la *Butnaksk*, în Caucaz, pentru sunniţii din Caucazul de Nord şi Daghestan. Şi, în fine, cea de la *Baku*, care-şi exersează tutela asupra sunniţilor şi şiiţilor la un loc. Existenţa unei direcţii spirituale mixte demonstrează legături şi nu diviziuni (care există totuşi) între cele două mari familii musulmane. Aceste direcţii spirituale, ca şi autorităţile responsabile ale altor religii, cum ar fi Patriarhatul la Moscova, sunt, în acelaşi timp, atât interlocutorii puterii sovietice în probleme religioase, cât şi însărcinate să ordoneze viaţa religioasă a credincioşilor. Dintre toate, cea mai puternică este direcţia spirituală de la Taşkent, pentru că are sub autoritatea sa singurele două universităţi musulmane existente în URSS: *Medresseh Mir Arab*, din Buhara, şi *Baraq Khan*, din Taşkent, unde sunt formaţi demnitarii islamului (cam cincizeci pe an). Ea utilizează – ca o anecdotă – tipografia ziarului partidului, *Uzbekistanul roşu*, pentru a tipări Coranul, calendarul musulman şi o publicaţie care serveşte de legătură pentru toţi musulmanii din URSS şi, oarecum, drept ziar oficial al comunităţii, *Musulmanii Orientului sovietic*, publicat în uzbekă, arabă, franceză, engleză şi rusă. În sfârşit, muftiul din Taşkent este principalul artizan al comunicaţiilor cu lumea musulmană exterioară Uniunii Sovietice. El este cel care primeşte delegaţiile musulmane străine, care se exprimă în faţa lumii exterioare în numele comunităţii musulmane sovietice, a cărei încarnare este.

Încă de la început, se constată o ambiguitate

flagrantă în statutul islamului în URSS. Statul sovietic, prin ideologia sa, nu recunoaşte decât existenţa credincioşilor ca indivizi. Acestora le tolerează o viaţă religioasă şi, din acest motiv, ca instituţii, muftiatele. Dar aceste instituţii trebuie să fie, pentru putere, administraţii teritoriale. În realitate, nu este aşa. Direcţia de la Taşkent acoperă aria vechiului Turkestan. Şi, ca şi în Patriarhatul ortodox, direcţiile spirituale musulmane scapă, de fapt, rigorii împărţirii teritoriale sovietice.

O a doua particularitate a islamului complică şi mai mult situaţia. Contrar creştinismului, a cărui doctrină nu impune confuzia dintre spiritual şi temporal, islamul confundă prin definiţie cele două domenii. Doctrina musulmană, produs conjugat al Coranului şi tradiţiei, impune fidelilor instituţii aparte, care, în ciuda variaţiilor de la o civilizaţie la alta, caracterizează spaţiul musulman. Aceste instituţii domină viaţa socială. Şi în acest caz, statul sovietic, în intenţiile sale uniformizatoare, nu putea accepta statutul particular al comunităţii musulmane şi i-a abolit, încă din primii ani ai puterii, elementele fundamentale: sistemul juridic30, instituţiile legale şi bazele financiare.

Redusă la a fi religia unor indivizi şi nu a unei comunităţi, privată de instituţiile sale, exclusă din domeniul temporal, religia musulmană există realmente în forma sa organizată, sau nu mai este decât o aparenţă, un schelet gata să se prăbuşească odată cu dispariţia celor din urmă credincioşi?

Faptele, numeroase, orbitoare, arată că o ipoteză atât de negativă cu privire la viitorul islamului a fost, poate, plauzibilă într-un trecut apropiat, dar că acum nu mai este fundamentată. Din contră, ele sugerează că islamul sovietic renaşte31 în condiţii noi. Această renaştere la o existenţă *conştientă* şi *voită*, şi nu la o existenţă care nu

era decât supravieţuire, este asistată, orientată de ierarhia musulmană. Opera acesteia se înfăptuieşte în două direcţii cu ţintă precisă: facilitarea practicării islamului, adaptându-l la nevoile vieţii moderne; redarea unei forţe temporale islamului, conjugându-l cu ideologia sovietică – fundamentul organizării sociale şi politice a Uniunii Sovietice.

Dar nu este, oare, mai dificil, în societatea sovietică, să fii un bun musulman decât un drept credincios creştin? Prin obligaţiile pe care le impune fidelilor săi, islamul pare a fi o formă de mare constrângere şi dificil de înserat într-un sistem social care îi este ostil. Din cele cinci obligaţii ale unui musulman, două, mărturisirea *profesiunii de credinţă* şi *milostenia*, ţin cu totul de viaţa particulară. Celelalte trei: cele cinci rugăciuni zilnice, postul şi pelerinajul se interferează obligatoriu cu lumea exterioară. Te poţi ruga de cinci ori pe zi în ascunsul inimii tale. Dar islamul impune credincioşilor săi un ritual de purificare şi atitudini care cer musulmanului să-şi întrerupă, pentru fiecare rugăciune, cursul ocupaţiilor. Mai mult, rugăciunea de prânz, vinerea, trebuie să se facă, în principiu, în moschee. Statul sovietic nu admite ca ocupaţiile sociale: şcoala, munca etc. să fie perturbate de practici religioase. Libertatea de conştiinţă nu implică defel dreptul de imixtiune al credinţei în îndatoririle de cetăţean. Pentru acelaşi motiv şi din cauza „dezechilibrului economic” pe care îl produce, postul Ramadanului a fost întotdeauna combătut de puterea sovietică. Cât priveşte pelerinajul la Meca, este clar că musulmanii din URSS nu îl pot practica. Înţelegem că, în aceste condiţii, puţini musulmani se declară practicanţi, că puţini dintre ei frecventează moscheile. Dar dificultăţile ridicate de respectarea riguroasă a prescripţiilor islamului nu sunt o problemă doar pentru musulmanii din URSS. în toate ţările

musulmane pe cale de a se moderniza, urmarea strictă a regulilor islamului se loveşte de exigenţele vieţii cotidiene şi, adesea, de dezvoltare. De multe ori, islamul cedează pas cu pas în faţa modernităţii, chiar fără presiuni exterioare. O

În URSS, după o lungă fază de pasivitate faţă de această problemă, autorităţile musulmane au luat-o în considerare. Şi au încercat, reformând-o, adaptând-o cadrului sovietic, să facă practica islamului accesibilă oricărui credincios. Mai mult chiar, ele încearcă, astăzi, să dea un conţinut modern comunităţii musulmane şi îndatoririlor ei.

Cum poţi fi astăzi musulman în URSS?

Poţi fi practicând, răspund autorităţile musulmane. Practicând după posibilităţi. Adică, rugându-te de cinci ori pe zi şi mergând la v moschee vinerea, dacă eşti liber să o faci. Dar, dacă obligaţiile sociale îl opresc, credinciosul îşi poate reduce rugăciunile la una singură şi aceasta efectuată în momentul din zi care îi convine.32 Această atitudine înţelegătoare a autorităţilor musulmane o regăsim şi în noua viziune asupra postului. Pentru că acesta se loveşte de o opoziţie violentă, deschisă, a puterii, credincioşii au avut multă vreme de optat între o atitudine de rezistenţă faţă de putere şi o atitudine de supunere, care părea să implice părăsirea credinţei lor. Soluţionarea acestei dileme se află într-o interpretare a postului, care favorizează spiritul şi nu litera legii. Imamul moscheii Mârza Yussuf din Taşkent, Abdurrahimov, a arătat recent ce *ar trebui* să fie postul.

Postul, spune acesta, are o dublă finalitate. Să permită fiecărui musulman de a se depăşi prin privaţiune. Dar şi să permită tuturor musulmanilor în acelaşi timp, oricare ar fi condiţia lor, să aibă în comun conştiinţa privaţiunii, a foamei. Insistând asupra încărcăturii

spirituale a prescripţiilor musulmane, mai mult decât pe aspectul formal, imamul din Taşkent nu este întru totul inovator. El se situează pe filiaţia gândirii reformatorilor din Asia Centrală, care, la începutul acestui secol, încercau să inoveze islamul, pentru a forma astfel o comunitate musulmană puternică, aptă să reziste dominaţiei ruse. Constrângerea sovietică i-a condus, de-a lungul deceniilor, pe demnitarii islamului către abandonarea acestor idei novatoare şi refugierea într-un islam formalist, fixist, care a supravieţuit, desigur, persecuţiilor, dar care a devenit astfel, realmente, o religie a bătrânilor.

La ora actuală, islamul organizat reia această gândire înnoitoare şi încearcă să demonstreze că musulmanul trebuie să înţeleagă ritualul ca pe îndeplinirea unui efort, dar că natura efortului poate varia în funcţie de circumstanţe, mai ales în funcţie de obligaţiile pe care societatea politică le impune membrilor săi. Derogările de la post care, tradiţional, erau acordate unor categorii particulare de indivizi – copii, bătrâni, bolnavi – sunt de acum curente pentru cei care lucrează.33 Autorităţile spirituale le cer fie să aleagă o singură zi din perioada Ramadanului pentru a posti şi a se asocia, prin aceasta, la încercarea comună, fie să înlocuiască, pur şi simplu, postul printr-un efort particular în viaţa lor spirituală sau profesională.34 Esenţial este ca acela care se *simte* musulman să participe *intenţionat* la obligaţiile comunităţii.

Prin directivele trasate de autorităţile spirituale cu privire la Ramadan, vedem şi mai clar sensul politicii lor. Ele se adresează atât puterii, cât şi credincioşilor. Puterii doresc să-i demonstreze că practica islamului nu este în opoziţie cu interesele economice ale statului sovietic. Adesea, chiar se utilizează în acest scop argumente speciale, cum ar fi beneficiul fizic al postului: „ameliorează

sănătatea; diminuează, poate, chiar riscul unor maladii, cum ar fi cancerul”.35

Dar efortul este îndreptat mai ales înspre credincioşii pe care conducătorii religioşi doresc să-i *unească* într-o comunitate omogenă. Într-adevăr, regimul sovietic a divizat lumea islamică – precum şi pe cea a celorlalte religii – într-un grup de nepracticanţi şi unul de practicanţi. Importanţa, caracterul obligatoriu al ritualului musulman ar fi trebuit – şi aceasta era marea speranţă a regimului sovietic – să aprofundeze această diviziune până într-atât încât practicanţii să apară ca supravieţuitorii unei lumi dispărute, total străine Uniunii Sovietice. Conştiente de acest risc, autorităţile musulmane sunt preocupate acum să umple această prăpastie, să recreeze o comunitate islamică în care atât practicanţii, cât şi nepracticanţii să-şi găsească locul, participând, pe căi diferite, la o spiritualitate unică. Pentru a reuşi, ele afirmă clar că atât unii cât şi ceilalţi sunt musulmani, dar că unii urmează islamul rugându-se regulat şi postind după canon, în timp ce ceilalţi îşi completează asceza prin muncă. *Momentele de forţă* ale islamului, rugăciunile cotidieae, posturile, departe de a păli în această concepţie, sunt chemate în ajutorul acestei restructurări a comunităţii musulmane. Ceea ce autorităţile musulmane doresc să-i facă pe coreligionarii lor să simtă este că tocmai în fiecare moment de forţă trebuie să capete conştiinţa apartenenţei lor la comunitate şi să dea, fiecăruia dintre actele lor, fiecăruia dintre eforturile lor, semnificaţia participării la un efort al comunităţii. Pentru a întări şi mai mult acest sens comun, conducătorii islamului fac apel la sărbătorile care jalonează viaţa spirituală a musulmanului. Aşa se face că încetarea postului la sfârşitul Ramadanului este pentru ei ocazia de a-i asocia întru bucurii pe cei care au postit şi pe cei care au dus o viaţă obişnuită, această ceremonie – *Iftar*

– tinzând astfel să devină simbolul diferitelor atitudini faţă de ritual. De altfel, puterea sovietică n-a rămas oarbă în faţa efectelor modernizării islamului. În presa republicilor islamice găsim numeroase indicii cu privire la această evoluţie. Se pare, după cum se poate deduce din aceste notaţii, că nu numai sensul solidarităţii musulmane s-ar fi întărit, dar, mai ales, că „într-o măsură din ce în ce mai mare credincioşii influenţează acea parte din totalul populaţiei, care nu este practicantă”.36

Importanţa dată *sărbălorii* în sudarea comunităţii explică de ce pentru majoritatea sărbătorilor se face un mare efort de adaptare la condiţiile sovietice. Acesta este cazul sărbătorii sacrificiului – *Kurban Bairam* – când fiecare musulman trebuie să sacrifice un animal şi să-l împartă săracilor. Şi acest ritual se loveşte de interesele economice ale statului sovietic, care nu poate admite tăierile masive de animale – chiar dacă aceste animale aparţin sectorului particular – din raţiuni religioase. ÎA acelaşi timp, autorităţile spirituale sunt deosebit de legate de acest rit, prin care se manifestă sensul solidarităţii în sânul colectivităţii şi sensul sacrificiului. Din 1945, conştientă de obiecţiile politice fată de această practică, direcţia spirituală a musulmanilor din Asia Centrală a promulgat o *Fetwa*, subliniind că acest sacrificiu era *de dorit* şi nu *obligatoriu*. În 1969, pentru a răspunde neliniştilor puterii sovietice care constau că, deşi nu era obligatoriu, sacrificiul animalelor se practica pe scară largă, dar şi pentru a menţine ritualul, în ciuda atacurilor cărora le era supus, toate direcţiile spirituale s-au pronunţat în favoarea unei revizuiri a acestei practici. Sacrificiul animal poate fi înlocuit printr-o ofrandă egală cu valoarea animalului, ofrandă primită de moschei care se şi însărcinează să o distribuie sau să o repartizeze. Astfel, legile sovietice sunt respectate, iar moscheile se aleg cu

venituri deloc neglijabile. O altă adaptare nu mai puţin benefică pentru viaţa comunităţii, este cea a sărbătorii *Mavlud* (comemorând naşterea Profetului). Pentru că le este greu credincioşilor să meargă la moschee, s-a dezvoltat tradiţia organizării sărbătorii în diferite case particulare. Aceasta face să apară o mare diferenţă între numărul oficial al celor care celebrează sărbătoarea într-o moschee care de-abia se umple şi numărul real al celor care participă la una dintre numeroasele ceremonii private. Astfel, în 196 &, ceremonia oficială de la moscheea-catedrală Mardjani din Kazan a fost „completată** de mai bine de optzeci de ceremonii private, în care se combina ritualul propriu-zis (rugăciune, predică, pilde din viaţa Profetului) şi sărbătorirea. Un expert sovietic a calculat că numai în acest caz slujbaşii cultului au pronunţat infinit mai multe predici, decât rostiseră de-a lungul întregului an în moschee.37

Adaptându-se astfel programului cetăţenilor sovietici activi, combinând ceremonia religioasă cu sărbătoarea, demnitarii islamului atrag la ceremoniile pe care le organizează mulţimi ce nu au nicio legătură ca număr, vârstă sau nivel social cu grupul restrâns de practicanţi oficiali. Trebuie subliniat de asemenea că această combinaţie, ceremonie religioasă-sărbătoare, are avantajul de a diminua caracterul practic ilegal al celebrărilor religioase în mediu privat. Este semnificativ că ele au loc, că atrag un număr important de participanţi, că puterea se simte dezarmată în faţa acestor forme noi, greu de sesizat, ale practicii religioase. Mai mult decât Ramadanul, *pelerinajul* ridica o problemă de netrecut autorităţilor musulmane, atunci când încercau să combine dezvoltarea practicii islamului, cu o atitudine pe care statul nu o putea critica. Foarte rari sunt musulmanii sovietici care au primit autorizaţia de a merge la Locurile Sfinte şi, chiar şi în

aceste cazuri, a fost vorba de operaţiuni legate de interesele de politică externă ale Uniunii Sovietice, mai mult decât de respectul libertăţii de conştiinţă. Problema nu este, de altfel, doar a Uniunii Sovietice, chiar dacă aici se pune într-un mod deosebit de acut. Demult se practică în URSS, ca peste tot, pelerinajul prin procură.38 Dar şi aici, islamul sovietic încearcă, pe diferite căi, să asocieze întreaga comunitate la o obligaţie deosebit de greu de îndeplinit. Pelerinajul la Meca oferă comunităţii musulmane din URSS prilejul unui contact excepţional cu întreaga lume musulmană. Din acest motiv, direcţiile spirituale caută să folosească aceste rare ocazii care le sunt oferite în favoarea celor mai apţi, prin cunoştinţele lor canonice şi lingvistice, să le reprezinte comunitatea. Şi doar demnitarii islamului îndeplinesc perfect aceste condiţii; doar ei sunt, în mod cu totul excepţional, autorizaţi de puterea sovietică să plece în alte ţări ale islamului. Astfel, interesele statului sovietic (să demonstreze lumii a treia că Uniunea Sovietică este *şi* o ţară a islamului; contrar celor ce se petrec în China, că aici *toate* drepturile musulmanilor sunt respectate) Se întâlnesc adesea cu interesele comunităţii musulmane sovietice şi le favorizează39. Dar nici credincioşii obişnuiţi nu sunt cu totul daţi la o parte de la aceste pelerinaje. Călătoriei imposibile la Meca, i s-au substituit în URSS, încurajate fiind de o veche tradiţie, pelerinajele la Locurile Sfinte locale, care sunt numeroase. Cele mai celebre sunt mormintele lui Iassawi sau Şahi Zende. De altfel, în legătură cu acest punct, autorităţile musulmane se divid. În Asia Centrală, unde, de fapt, pelerinajele la mormintele sfinţilor sunt numeroase şi iau forma unor mari kermeze populare40, muftiatul de la Taşkent încearcă să limiteze această practică în favoarea unei interpretări spirituale a pelerinajului. Se insistă aici pe efort, pe sensul comunităţii,

mai mult decât pe practicile formale care sunt adesea deturnate de la finalitatea lor spirituală, pentru a se transforma în simple festivităţi. În Caucaz, dimpotrivă, islamul se modelează în forme diferite, în care cultul şeicilor, vii sau morţi, este, în general, foarte răspândit şi tinde să izoleze comunitatea religioasă de orice influenţă exterioară.41 La limita dintre religia propriu-zisă şi credinţele populare, un alt fenomen vine să îmbogăţească imaginea lumii musulmane sovietice, şamanismul.42

Puterea sovietică tinde, de altfel, să numească şamanism orice curente mistice, organizate sau nu, care se trag din *sufism* şi care o înspăimântă. În faţa incapacităţii bisericilor de a-şi asuma pe de-a întregul funcţiunile, musulmanii se întorc spre ordinele sufite, aşa cum creştinii se întorc spre sectele radicale. Fenomen religios, acesta este şi un fenomen socio-politic, echivalent al partidului politic. Vom reveni asupra lui mai târziu.

Oricare ar fi criticile sau rezervele emise în însăşi comunitatea musulmană cu privire la pelerinajele la Locurile Sfinte, important este că e vorba de manifestări care, în mod regulat, reunesc adevărate mulţimi, în ciuda tuturor avertismentelor puterii. Aceste manifestări demonstrează că religia depăşeşte adesea cadrul vieţii individuale, pentru a fi, înainte de orice, o manifestare a conştiinţei colective. Şi, prin aceasta, musulmanii, credincioşi sau nu, îşi dovedesc sentimentul apartenenţei la un grup care depăşeştd destinul individual. Chiar atunci când, aşa cum este cazul pelerinajului la Locurile Sfinte, autorităţile spirituale nu merg întotdeauna în sensul reacţiei populare, această reacţie de integrare în grup este totuşi sufletul acestei atitudini şi al interpretării islamului, oferite chiar de aceste autorităţi. În orice împrejurări, ele subliniază că islamul este sinonim cu *comunitatea*, cu efortul de educaţie colectivă. Dar ele mai încearcă şi să

însereze această religie în cadrul sovietic şi în acest scop abordează reforma practicilor inacceptabile puterii sovietice, sau ţin să demonstreze că unele dintre ele, considerate ca fiind de neacceptat, sunt, din contră, în acord total cu interesele statului. Acesta este şi cazul *Războiului Sfânt*, despre care se spunea, într-o predică, la marea moschee din Moscova: „Islamul ne obligă la Războiul Sfânt, adică la construirea unei vieţi sociale fondate pe dragoste, pe fraternitate şi pe grija pentru toţi; o viaţă internaţională fondată pe pace44.

Definit ca o luptă personală pentru fericirea tuturor, Războiul Sfânt mai poate fi condamnat de ideologia sovietică? Subliniind astfel aportul educaţiei, al practicii islamului la edificarea unei societăţi pe care comunismul nu o poate renega, conducătorii musulmani legitimează islamul.

Nimeni nu poate spune încă dacă această abordare mai modernistă a vieţii musulmanului a dus la creşterea practicii religioase, în schimb, efectele sale asupra mentalităţilor sunt deja clare. Acţionând astfel, autorităţile musulmane au restaurat sensul *Ummei*, au adus-o la un nivel conştient pentru toţi. Afirmând fără încetare solidaritatea musulmanilor, dincolo de urmarea ritualurilor şi dincolo de credinţele exprimate sau intime, se afirmă existenţa unei *arii a islamului* şi se reintroduc toţi cetăţenii sovietici legaţi de această arie, în comunitatea islamică. Schimbarea este calitativă. Ea constă în crearea continuă, în sânul unei societăţi moderne, educate, care se urbanizează pe sectoare, a unei conştiinţe colective fondată pe sentimentul apartenenţei la un univers comun. În societatea sovietică, se presupune că există o conştiinţă colectivă unică, şi anume conştiinţa comunistă, pentru formarea căreia sunt utilizate toate mijloacele de mobilizare socială. La un nivel inferior – şi ca mod de

tranziţie – Statul sovietic şi Partidul acceptă supravieţuirea sentimentelor de apartenenţă naţională, pe care fragmentarea naţiunilor le face, se crede, mai puţin periculoase. Ridicarea unei conştiinţe colective musulmane deasupra sentimentelor naţionale, având adesea un caracter mai mult pancultural decât religios, este un fenomen nou în URSS şi, probabil, ireversibil. Ireversibil, pentru că nu este vorba despre produsul unei *întârzieri* intelectuale, născut din conştiinţa implicită a unui univers comun, ci, din contră, această evoluţie se operează în paralel cu progresul intelectual şi de manieră explicită.

Dar această acţiune a părţii celei mai conştiente a lumii musulmane sovietice merge dincolo de mobilizarea unei conştiinţe colective strict islamice. Ea se deschide, încetul cu încetul, spre un efort de integrare în sfera politicului, care este aspectul cel mai original al acestei tentative de modernizare musulmană.

Islamul, un alt sistem de valori în societatea sovietică

Primul aspect al acestei integrări politice este reconcilierea islamului cu comunismul. Puterea sovietică a afirmat constant că doar ideologia a cărei purtătoare era – şi care se opune tuturor celorlalte sisteme de valori – era legitimă, pentru că ea coincidea cu interesul istoric al umanităţii. Ideologia comunistă nu ierarhizează, ea exclude tot restul. Tocmai acest *totalism* încearcă gândirea musulmană contemporană să-l slăbească, negând originalitatea comunismului, demonstrând că principiile islamului şi cele ale comunismului sunt, până la un anumit punct, perfect compatibile.

Islamul nu se poate opune principiilor ideologiei comuniste, pentru că, la fel ca şi ea, este construit în spiritul dreptăţii, spun responsabilii musulmani din URSS. Hazaev, un demnitar religios azer, declara, în timpul unui congres al musulmanilor sovietici reuniţi la Taşkent, în

1970: „Putem spune fără să greşim, categoric, că orânduirea capitalistă, bazată pe nedreptate şi exploatare, trebuie să dispară şi să fie înlocuită cu orânduirea socialistă, construită pe baza unor legi drepte. Legile divine nu au niciun fel de ambiguităţi în această privinţă, dreptatea va triumfa în această lume”.43

Astfel, în organizarea internă ca şi în viaţa internaţională, URSS-ul, „care luptă pentru pace, întrucât rădăcina războiului este nedreptatea” (şi islamul „luptă pentru pace şi dreptate” **), îndeplineşte o sarcină pe care idealurile islamului o proclamă ca decisivă. Şi atunci, ce desparte islamul de comunism? Am fi tentaţi să deducem pur şi simplu o utilizare a islamului şi a ierarhiei sale de către puterea sovietică. Să credem că este abil să plasezi islamul pe orbita ideologiei oficiale, într-o societate încă diferenţiată. Dar aceasta ar însemna să ignorăm realitatea sovietică şi argumentaţia musulmană. Realitatea sovietică este un sistem *mono-ideologic* şi *mono-organizatoric*, în care islamul este cel care trebuie să se apere, nu comunismul. Să utilizezi islamul înseamnă să-i recunoşti existenţa şi impactul asupra mulţimilor. Orice dialog al ideologiei oficiale cu alte ideologii este un pas înapoi al celei dintâi. Aşadar, iniţiativa nu prezintă niciun interes pentru comunism, ci pentru islam, care poate, prin ea, să-şi găsească locul într-un *context mono-ideologic* pe care încearcă să-l transforme într-o *competiţie a ideologiilor*. Acest aspect competitiv este deosebit de evident în lumina argumentelor folosite de musulmani. Ei sunt cei care recunosc posibilitatea coabitării comunismului cu islamul, dar într-o coabitare ierarhizată, în care islamul să ocupe un loc privilegiat.

Demnitarii musulmani nu s-au abţinut să spună, la Conferinţa din 1970, de la Taşkent: „Conducătorii sovietici, care nu cred nici în Dumnezeu, nici în Profetul său... aplică

totuşi legile pe care Dumnezeu le-a dictat şi pe care Profetul său le-a explicat” 45, ba, mai mult: „Admir geniul Profetului care a anunţat principiile sociale ale socialismului. Sunt fericit că un mare număr de principii socialiste reprezintă punerea în aplicare a preceptelor lui Mahomed”.46

Sensul discursului este clar; socialismul este *acceptabil* de către musulmani, pentru că el urmăreşte propriile *lor* scopuri. Nu putem să nu amintim aici interpretarea dată de Ghadafi comunismului, considerând că Marx, prin cunoştinţele sale de istorie, s-a inspirat din preceptele islamului şi, din moment ce islamul i-a fost izvor de inspiraţie, poate fi admis de musulmani.47 Să credem că Ghadafi îl glorifică pe Marx, atunci când îl anexează, impasibil, islamului? Această înrudire dintre islamul intransigent şi militant al liderului libian şi modernismul demnitarilor musulmani sovietici trebuie să ne pună pe gânduri în legătură cu sensul acestui demers. Autorităţile sovietice, însă, nu se înşală atunci când subliniază riscurile acestui modernism împotriva căruia propaganda antireligioasă devine neputincioasă.48

Afirmând compatibilitatea islamului şi a comunismului, deci a dreptului islamului de a exista şi a acţiona în societatea comunistă, conducătorii musulmani merg mai departe, încercând să facă din islam un element activ al noii societăţi. Ceea ce cer ei musulmanilor, credincioşi sau nu, este participarea la viaţa socială, dar nu ca simpli cetăţeni, ci ca musulmani. Organul muftiatului din Taşkent nu lasă nicio îndoială asupra acestui punct de vedere: „Credincioşii care sunt buni musulmani... trebuie să participe la construirea unei vieţi noi, a unei societăţi noi, în propria lor ţară”.

Ceea ce predică responsabilii musulmani nu este numai participarea adulţilor la organizaţiile sociale, ci – şi

acesta este un aspect crucial al poziţiei lor – participarea copiilor şi adolescenţilor, educaţi într-o perspectivă musulmană, la organizaţiile care au sarcina de a-i socializa. Poziţia este interesantă din mai multe puncte de vedere. Mai întâi, pentru că este în opoziţie cu aceea a celorlalte grupuri de credincioşi, mai ales cu cea a baptiştilor, care încearcă să-şi ţină tineretul la distanţă de organizaţiile comuniste şi să afirme incompatibilitatea unei formaţii creştine cu procesul de socializare, aşa cum este el conceput în URSS. Musulmanii îşi proclamă clar ostilitatea faţă de această poziţie şi spun: „Copiii noştri trebuie să fie pionieri, comsomolişti, membri de partid. Ei trebuie să obţină peste tot poziţii de conducere.44

Cel de-al doilea aspect interesant în poziţia lor este luciditatea cu privire la procesul socializării. Liderii musulmani au înţeles importanţa acordată de sistemul sovietic socializării copilăriei şi, de aici, ataşamentul faţă de ideea socializării permanente a individului. Conştienţi de această tendinţă, departe de a se păstra în rezervă, ei se afirmă de partea sa şi dornici să practice „*entrismul* „faţă de toate organizaţiile care se ocupă cu socializarea. Dar acest „*entrism* „este destinat să integreze în organizaţiile sociale nu cetăţeni asemeni celorlalţi, ci *musulmani*, care se vor înscrie peste tot ca musulmani şi vor activa pentru comunitatea lor.

Înainte de a căuta semnificaţia şi importanţa unei atari atitudini, ar fi interesant de văzut cum este ea percepută de puterea sovietică. Citind presa cotidiană a republicilor musulmane, sau organele specializate în problemele religioase, văzând numărul conferinţelor reunite pe această temă, ajungem la o constatare uluitoare. A trecut vremea când responsabilii sovietici observau liniştiţi sau aferaţi manifestările religioase, sperând că se va termina cât mai curând cu ele. Faptele

constatate, analizele aprofundate îi fac pe responsabilii comunişti să admită că islamul nu este o problemă a trecutului, ci a prezentului şi viitorului, că modul în care evoluează reprezintă o ameninţare reală pentru viitorul societăţii sovietice ca societate în curs de integrare.

În afara acestui fapt esenţial care este vitalitatea islamului şi nu declinul său, autorităţilor sovietice li se impun încă două aspecte practice cu privire la situaţia care prevalează în ţările musulmane. Tineretul nu se ţine deoparte de această reînnoire religioasă. Elitele moderne îi sunt, dacă nu elemente active, cel puţin complici pasivi.

„Pervertirea44 tineretului este o temă care revine constant în presa sovietică. Şi putem înţelege emoţia conducătorilor dacă ne gândim la reţelele de influenţă şi de control de care este înconjurat acesta. Este nevoie să reamintim că, în ceea ce priveşte educaţia, niciun moment din viaţa copilului sau a adolescentului nu este „neutru44? Familia este însărcinată încă din prima copilărie să-i pregătească pe copii pentru o educaţie comunistă. Odată cu şcoala, organizaţiile de socializare: de octombrişti, pentru cei mai mici, de pionieri, apoi comsomolul, îi iau în primire şi se însărcinează să formeze în ei omul nou al societăţii comuniste. Acestei reţele dense de formare a mentalităţilor i se adaugă o legislaţie destinată să apere copilăria de orice influenţă care nu concură la propagarea sistemului oficial de valori. Copiii nu trebuie amestecaţi în ceremoniile religioase. Educaţia religioasă colectivă este imposibilă. Şi putem considera că supravegherea care-i apasă pe părinţi prin propriii lor copii49 îi va împiedica să se însărcineze ei înşişi cu această educaţie religioasă. La ce folosesc toate aceste interdicţii, ne putem întreba când vedem că presa explică interpretarea greşită dată de cetăţenii sovietici noţiunii de libertate de conştiinţă, profitând nu numai pentru a-i îndrepta pe copii şi

adolescenţi către religie, ci, mai mult, pentru a-i asocia la propagarea ideilor şi textelor religioase.50 în cel mai bun caz, tineretul se arată indiferent, nu faţă de religie, ci faţă de poziţiile antireligioase pe care i le-a inculcat educaţia. El nu vede aspectele „negative, periculoase” ale religiei şi, prin aceasta, este gata să recepteze influenţele care se exercită asupră lui.51 Această influenţă continuă, crescândă probabil, a mediului familial asupra tineretului, este atât de puternică, încât renunţarea la practicile religioase de către un membru al comsomolului este salutată ca un act remarcabil.52 Se pare că, în ultimă instanţă, interdicţia de a-i asocia pe copii la ceremoniile religioase este deliberat ignorată în societatea musulmană. Şi acest dispreţ faţă de legile sovietice merge adesea foarte departe. Mai ales în comunităţile şiite, în timpul celebrării *Aşurei53* (lupta lui Hussein şi a lui Yazid şi martiriul lui Hussein sunt reconstituite spectaculos, în ciuda tuturor interdicţiilor, iar copiii participă la reprezentaţii).54 Totul este menit să-i îngrijoreze pe observatorii oficiali: autoritatea islamului asupra perioadei copilăriei, influenţa tradiţiilor sale, care contribuie la formarea unor modele intelectuale şi chiar a unor jocuri pentru copii. Bătăliile clasice sunt substituite de şcolarii musulmani cu naraţiuni din istoria musulmană, după exemplul Aşurei, ceea ce îi îmbibă cu o tradiţie, cu valori total străine celor ale societăţii în ansamblu.55 Câştigarea tineretului este acum un scop principal al autorităţilor musulmane ceea ce, consideră autorităţile sovietice, nu seamănă deloc cu o religie care ar avea un picior în groapă.56. Dacă islamul devine şi o religie a tineretului, orice acţiune educativă a puterii, întreaga sa operă de transformare socială sunt repuse în discuţie. Şi cine este răspunzător pentru o atare situaţie? Demnitarii musulmani, fără îndoială, dar, în primul rând, elitele locale,

cele pe care chiar regimul sovietic le-a educat, le-a format ideologic, tocmai pentru a contribui la transformarea, la modernizarea societăţii din care provin. Peste tot se descoperă „vulnerabilitatea ideologică” a acestor elite, aprobarea tacită dată de acestea unui univers pe care aveau sarcina să-l facă să evolueze. În faţa activismului preoţilor oficiali sau clandestini, Partidul, Comsomolul, cadrele de stat se înclină, atunci când nu participă la activitatea lor.57

Constatarea vitalităţii islamului este prima reacţie a puterii sovietice în situaţia actuală. Dar, dacă puterea vede clar faptele, reacţia sa este lentă şi imprecisă. Înmulţirea apelurilor la dezvoltarea unei propagande ateiste mai eficace ţine med mult de leacurile băbeşti decât de viziunea realistă a faptelor. Nu poţi să constaţi că elitele sunt indiferente la progresul islamului, ba chiar că participă la el prin pasivitate şi să le ceri, totodată, să lupte împotriva acestor progrese. Să trimiţi propagandişti de profesie, exteriori mediului musulman, în acest mediu înseamnă să-ţi asumi riscul de a mobiliza societatea împotriva a ceea ce apare în mod sigur ca o imixtiune intolerabilă a centrului. Acest lucru ar echivala cu grăbirea eşecului. Incapacitatea puterii de a găsi o ripostă adecvată apare clar în paliditatea temelor de propagandă pe care încearcă să le definească. Aşa se întâmplă cu postul Ramadanului, pe care de-acum înainte este greu să-l mai interzici în numele eficacităţii economice, din moment ce autorităţile musulmane îi scutesc pe muncitori de el. De ce mai este, atunci, Ramadanul nefast? Din articolele care se înmulţesc de la an la an, pentru a-i denunţa caracterul „reacţionar” 58, vedem conturându-se o nouă abordare. Ramadanul ar trebui interzis pentru că el nu este propriu-zis musulman, ci ar rezulta dintr-un obicei arab preislamic, adoptat ulterior de islam. Tot aşa ar putea fi prezentată, la

nevoie, şi rugăciunea: drept practică magică şi nereligioasă, moştenită dintr-un trecut foarte îndepărtat de islam.59 La fel atacă propaganda sovietică şi cultul sfinţilor, denunţat ca o reminiscenţă a cultelor primitive şi în opoziţie totală cu monoteismul.60 Este incontestabil că anumite practici aflate la loc de cinste în societatea musulmană sovietică sunt împrumutate de la cultele preislamice. În schimb, nu poţi să nu te miri văzând propaganda sovietică erijându-se în campionul unui islam purist şi condamnând cultul sfinţilor în numele monoteismului. Ateismul, critică raţională a oricărei religii, nu mai este în stare în URSS să convingă generaţiile educate în manieră socialistă? încă un argument la fel de amuzant ni-l oferă responsabilii serviciilor de propagandă. Şi anume: condamnarea Ramadanului, invocând directivele Marelui Muftiu al Tunisiei sau, şi mai bine, ale unui muftiu egiptean care, în anii ’60, admisese că necesităţile vieţii economice pot duce la restrângerea postului.

Argument surprinzător, dar şi foarte periculos. Şi aceasta din două motive. Mai întâi, pentru că, apelând la specialiştii islamului, puterea sovietică recunoaşte, încă o dată, că ideologia sa proprie nu este suficientă pentru a trata problemele evoluţiei islamului într-o lume în dezvoltare. Mai mult, invocându-se orientările islamului extern, se subliniază existenţa unei lumi proprii a islamului, care depăşeşte frontierele sovietice şi se contribuie la solidaritatea acestuia, în timp ce puterea ia act cu îngrijorare că, printre altele, unul dintre factorii importanţi ai vitalităţii islamului în URSS este apropierea de alte state musulmane.61 Această neîndemânare, aceste ezitări în ripostă sunt totuşi, explicabile. Responsabilii sovietici au evaluat, cu siguranţă, dimensiunea problemei musulmane şi au descoperit că forţa sa rezidă în faptul că

aspectul religios este strâns legat de cel naţional şi că din această cauză nu au de luptat numai cu credinţe, ci cu voinţe şi sensibilităţi care pun problemele în termeni politici.

Când comunismul devine un „subprodus” al islamului

După ce afirmase, timp de decenii, că religia nu are decât rădăcini sociale – instrument de oprimare folosit de cei puterniciâm potriva celor dezmoşteniţi, consolare a acestora din urmă prea puţin conştienţi încă de solidaritatea de clasă –, puterea sovietică admite, de acum înainte că fundamentele naţionale ale islamului îi explică, probabil, menţinerea. Fără îndoială, nu este vorba de o recunoaştere absolută a caracterului religios al anumitor culturi. Islamul este prezentat întotdeauna ca o parte negativă a istoriei popoarelor, care, în asociere cu ţarismul, le-a oprimat. Caracter fundamental reacţionar44, închis altor civilizaţii purtătoare de progres, cum ar fi cea europeană62, aceştia sunt termenii permanenţi ai caracterizării făcute islamului de puterea sovietelor, cel puţin în cadrul frontierelor Uniunii Sovietice. Dar, atacând islamul, ea îşi afirmă, totodată, inadecvarea la problemele lumii contemporane şi descoperă că forţa islamului, a demnitarilor săi, vine tocmai din posibilitatea de a face apel la tradiţia istorică şi la sentimentul naţional: „Clerul musulman idealizează trecutul istoric al popoarelor din Orient… El profită de atracţia pe care istoria proprie o exercită asupra acestor popoare şi încearcă să aureoleze rolul jucat de organizaţiile religioase şi de islam. Mai mult chiar, el prezintă faptele ca şi cum islamul ar fi încarnat şi încarnează încă specificul naţional al popoarelor din Orientul sovietic şi viaţa lor comună44.63

Acesta este nucleul problemei, perfect descifrat. Clerul islamului beneficiază de un arc cu două corzi: apelul la sentimentul naţional şi apelul la o conştiinţă comună,

proprie islamului. Autorul rândurilor citate mai sus subliniază un aspect care clarifică atitudinea conducătorilor musulmani. În organul muftiatului de Taşkent, *Musulmanii Orientului sovietic*, există o rubrică intitulată: „Tradiţii şi rituri naţionale şi religioase44. În această rubrică figurează tot ceea ce se interferează în domeniile naţional şi religios, pentru ca, în final – şi vom reveni asupra acestui punct –, să fie astfel acoperite, mai mult sau mai puţin, toate aspectele vieţii sociale. Această sudură între religios şi naţional atrage către islam pe toţi cei care sunt legaţi de comunitatea lor etnică şi care consideră celebrarea sărbătorilor religioase ca un mijloc de exprimare a ataşamentului faţă de compatrioţii lor. Constatând totodată că, întâi de toate, conştiinţele naţionale se definesc în termeni religioşi, sau, mai mult, că ataşamentul faţă de islam reprezenta un mod de a se înrădăcina în grupul originar, constatând, de asemenea, că responsabilii islamului îşi fondau întreaga acţiune pe aceasta, conducătorii sovietici au trebuit să admită şi că, prin confuzia dintre naţional şi religios, se ajunge la uniformizarea comportamentelor credincioşilor, ale musulmanilor dispersaţi printre alte grupuri, ca şi a celor care trăiesc în comunităţi compacte. Astfel, anchetele efectuate în regiunile tătăreşti au arătat că, pentru tătari, convertirea colectivă la islam are sensul unui eveniment naţional şi este comemorată în fiecare an de credincioşii – şi necredincioşii – reuniţi în jurul a ceea ce lor le apare drept o adevărată sărbătoare naţională a tătarilor.64

Consecinţele „naţionalizării44 islamului sunt denunţate chiar dacă analiştii încearcă să le limiteze amploarea. Totul încurajează, spun ei, un sentiment de „specificitate44 naţională, dar şi islamică, specificitate care frânează relaţiile dintre naţiuni şi procesul de integrare, încurajând comportamentele naţionale. Printre

aceste comportamente specifice trebuie înscrise cele demografice care, în ciuda condiţiilor de viaţă care au suferit modificări, rămân cele tradiţionale.65 Slăbirea conştiinţei religioase este compensată prin integrarea învăţămintelor religiei musulmane în tradiţia naţională, încetinirea schimbărilor în conştiinţa socială a musulmanilor din

URSS, al căror principal martor este demografia lor, rezultă tocmai din această integrare.66

O altă consecinţă: „Încetul cu încetul se formează la anumite persoane o atitudine negativă faţă de valorile societăţii sovietice44. Pentru a o remedia, puterea face apel la specialişti, cerându-le un efort de analiză, de cercetare, pentru a înţelege ceea ce, în modul de viaţă, în convingeri, comportamente, poate fi acceptat ca fiind veritabil naţional (adică folcloric) şi ceea ce este religios şi *pe nedrept* asociat valorilor naţionale. Sugerarea unei astfel de direcţii campaniei anti-islamice este revelatoare pentru deznădejdea puterii în faţa unui fenomen care o depăşeşte şi o determină să nu mai adopte poziţii ofensive ci, plasându-se în defensivă, să opteze pentru ceea ce i se pare de acum ca fiind *un rău mai mic*. Să degajezi şi să pui în valoare tradiţii aşa-zis naţionale, despre care se afirmă că sunt independente de faptul religios, înseamnă să rişti enorm să încurajezi, tocmai prin aceasta, naţionalismul musulmanilor şi aşa atât de bine afirmat. Este acesta cu adevărat un remediu? Şi în raport cu care pericol mai mare? Pentru a-l înţelege, să revenim la poziţia apărată de demnitarii islamului şi să vedem către ce duce ea şi care îi este influenţa.

Fără îndoială, demnitarii musulmani fac apel la sentimentele naţionale pentru a păstra islamul viu şi pentru a atrage un număr cât mai mare de credincioşi. Dar sensul termenului *naţional* nu este acelaşi atunci când este

folosit de musulmani şi atunci când este folosit de nemusulmani. Pentru musulmani, naţiuni particulare coabitează într-o comunitate mai extinsă, cea a islamului. Tot ce a reuşit să înfăptuiască puterea sovietică după 1920, încercând să consolideze naţiuni şi culturi diferite, pentru a rupe solidaritatea panmusulmană şi a înlocui identificarea cu comunitatea globală prin identificarea cu comunităţi restrânse, este repus în discuţie prin acţiunea autorităţilor musulmane. Restaurarea unei *Umma* în care se regăsesc cot la cot nu cei care sunt musulmani pentru că sunt credincioşi, ci aceia care sunt musulmani pentru că se consideră membri ai comunităţii, a devenit o realitate a lumii sovietice. Specialiştii sovietici au dreptate atunci când spun că ierarhia musulmană nu s-a preocupat de soarta diferitelor naţiuni, ci de soarta *grupului* musulman. Dar au greşit în interpretarea restrictivă pe care au dat-o naţiunii, pentru că uită că naţiunea se defineşte şi prin sentimentul propriu al fiecărui iţidivid că îi aparţine. Şi musulmanii au sentimentul foarte precisi că aparţin mai întâi *naţiunii musulmane*, chiar dacă aceasta este o categorie puţin conformă cu ideile marxiste, şi abia ulterior, în sânul acestei naţiuni, că aparţin naţiunii uzbece sau tătare. Specialiştii sovietici au dreptate atunci când relevă că islamul conferă fidelilor săi un sens profund al „specificului4*67 lor şi sentimentul de a fi membrii unei comunităţi dilerile, *separate* de comunitatea no-musulmanilor. Greşesc, însă, atunci când cred sau afirmă că acesta ar fi un sentiment de natură religioasă, când, în realitate, este vorba despre o sensibilitate sociopolitică şi despre un fapt *naţional*.

Dar acţiunea ierarhiei musulmane nu poate fi redusă la o simplă încurajare a tendinţelor panmusulmane şi la consolidarea unei conştiinţe naţionale musulmane. Ea arc şi un sens politic imediat. Ea este o variantă a *naţional-*

comunismului distrus de Stalin, care renaşte din cenuşă, învăţând din lecţiile trecutului. Naţional-comunismul anilor ’20 fusese făurit de comuniştii proveniţi din mediul musulman, în primele lor rânduri situându-se Sultan Galiev. Acesta încercase să rezolve problema naţiunilor musulmane ale Rusiei bolşevice cerând crearea de organizaţii revoluţionare paralele, adaptate culturii şi cauzei lor. Monolitismul bolşevicilor, pretenţia lor de a avea monopolul puterii şi al ideilor, îi condamna acţiunea. Eşecul său i-a învăţat pe toţi naţional-comuniştii potenţiali (sau naţionaliştii care foloseau comunismul ca alibi) că, ajuns la putere, comunismul nu va tolera niciodată organizaţii paralele sau ideologii concurente, fie ele chiar numai simple variante naţionale ale ideologiei comuniste. Ce să faci, atunci, cu „*entrismuv* propovăduit de ierarhia musulmană? Dacă toate organizaţiile politice şi sociale vor fi invadate de cetăţeni care se definesc drept musulmani, nu se vor transforma ele în organizaţii musulmane? Şi le poţi interzice uzbecilor sau azerilor să fie militanţi? Poţi să instaurezi un control în scopul îndepărtării sau epurării din organizaţiile sociale a tuturor celor care îşi spun musulmani, dar nepracticanţi? Echilibrul sovietic este fondat pe participarea egală a tuturor la organizaţiile sociale. Cum să-i îndepărtezi, atunci, pe aceia care aparent nu contravin cu nimic legilor sovietice? Pentru că un sentiment de apartenenţă la propria comunitate naţională este perfect legal; sentimentul de apartenenţă la comunitatea musulmană globală este, de asemenea, perfect legal, dacă nu se exprimă sub o formă propagandistică sau prin afirmaţii panislamice. Desigur că nu este vorba de a transforma organizaţii sociale în instituţii diferite de ceea ce sunt. Dar conţinutul li se poate schimba radical. Aceasta este problema fundamentală de care se loveşte puterea sovietică în mediul islamic: cea a

răsturnării compromisului cultural elaborat de Lenin şi de Stalin pentru rezolvarea problemei naţionale. Pentru ei, compromisul era clar: cultura popoarelor sovietice, înţeleasă în sensul de *cultură politică*, era *naţională în formă* şi *socialistă în conţinut*. Ori, la musulmani asistăm la o profundă transformare a culturilor naţionale, a culturii politice globale şi a ideologiei. Peste tot cultura se naţionalizează din ce în ce mai mult, se îmbibă de valori naţionale profunde şi împinge ceea ce este socialist către periferia sa, până acolo încât ajunge să transforme *conţinutul informă*. În cursul acestei schimbări şi pentru a preveni orice critică, se subliniază ceea ce este socialist, dar acesta nu mai este decât un machiaj decent. Şi acesta poate fi cazul organizaţiilor politice şi sociale ale statelor musulmane, care, populate întâi de toate cu membri musulmani, vor fi fidele socialismului în formă, dar total transformate în interior. O asemenea evoluţie este deja pe cale să se petreacă în ideologie. Afirmând compatibilitatea islamului şi a comunismului, dar făcând din cel de-al doilea un subprodus istoric al celui dintâi, ierarhia musulmană reduce socialismul la mai nimic. Ca toate compromisurile, compromisul cultural nu era făcut să dureze la infinit, ci să se încheie prin victoria finală a socialismului asupra elementelor naţionale păstrate. În această coabitare inegală de valori socialiste şi de valori naţionale, în chip cu totul neaşteptat pentru promotorii compromisului, cele care par să se impună sunt cele din urmă. Şi religia musulmană îşi va fi avut contribuţia sa la această evoluţie pentru că, la fel cu toate celelalte religii din URSS, ea este singura organizaţie existând în afara cadrului şi ideologiei oficiale, singurul loc fizic şi spiritual de întâlnire, singura structură organizată dispunând de mijloace de comunicare cu membrii săi.

*

Catolicismul în Lituania şi islamul la periferia meridională a Uniunii Sovietice se găsesc, finalmente, în situaţii foarte asemănătoare. Religii legate de istoria popoarelor luate în considerare aici, ele îşi trag forţa actuală din rolul lor istoric trecut, din capacitatea pe care le-o conferă acesta de a încarna aspiraţiile naţionale prezente peste tot, dar adesea inegal şi diferit trăite. Şi totuşi, încă de pe ţicum întrevedem ce anume separă destinul lituanienilor catolici de cel al musulmanilor. Pe cei dintâi religia îi ajută să supravieţuiască mai bine decât vecinii lor estoni sau letoni, le unifică aspiraţiile, îi reuneşte. Dar rolul ei se opreşte aici. Istoria şi comunitatea spirituală întorc Lituania cu faţa spre Polonia, dar de la aceasta, care ştie cât de greu se poate menţine echilibrul cu Uniunea Sovietică, nu se poate aştepta la un ajutor într-o luptă ce urmăreşte să păstreze specificul naţiunii lituaniene. Cu totul alta este situaţia comunităţii musulmane sovietice. Numărul, dinamismul demografic, poziţia geografică a acestei comunităţi situate la hotarele unei lumi în care Uniunea Sovietică rivalizează cu Occidentul, totul determină puterea sovietică să se neliniştească din cauza schimbărilor în curs, dar, de asemenea, totul îi interzice soluţiile radicale şi o determină să acţioneze cu prudenţă. Echilibrul relaţiilor internaţionale condamnă fără drept de apel naţionalismul lituanian, precum şi rolul său specific în URSS. Din contră, politica sa externă îi impune URSS-ului să colaboreze cu musulmanii săi, să îi menajeze şi, eventual, să îi utilizeze. În sfârşit, ca o ultimă deosebire, forţa religiei nu a modelat, în Lituania, o societate fundamental diferită de restul societăţii sovietice. Islamul, din contră, dincolo de faptul că a unit o comunitate globală cu atât mai ameninţătoare, cu cât îşi resimte solidaritatea cu ansamblul lumii musulmane, din care o secţiune se întinde,

în parte, până la frontierele Uniunii Sovietice, a contribuit, de asemenea, la modelarea unei societăţi musulmane ale cărei trăsături, comportamente, valori sunt distincte de cele ale societăţii sovietice. Chiar dacă am presupune că puterea sovietică ar putea controla tentativele de acţiune politică ale ierarhiei musulmane – şi aceasta este posibil, ţinând cont de caracterul organizat şi totalist al sistemului politic sovietic –, tot i-ar rămâne să facă faţă unei probleme altminteri şi mai largi: aceea a unei societăţi transformate intelectual şi economic, în care educaţia şi urbanizarea, în loc să distrugă cultura politică proprie acestei societăţi, par să fi contribuit la întărirea ei. În spatele lui *Homo sovieticus* se profilează de pe acum *Homo islamicus*.

Capitolul VIII

Homo islamicus în societatea sovietică

„ÎNTR-O JUMĂTATE DE SECOL de existenţă a Uniunii Sovietice, s-a format şi s-a dezvoltat o cultură sovietică socialistă, unică prin spiritul şi prin conţinutul ei. Această cultură a încorporat trăsăturile şi tradiţiile cele mai preţioase ale culturii şi obiceiurilor fiecăruia dintre popoarele patriei noastre. Fiecare din culturile naţionale sovietice se hrăneşte nu numai din ceea ce îi este propriu, ci împrumută din bogăţiile spirituale ale celorlalte popoare frăţeşti şi, în acelaşi timp, exercită asupra lor o influenţă binefăcătoare, îmbogăţindu-le”.

Definind în felul acesta cultura sovietică1, Leonid Brejnev considera un bun câştigat faptul că, în societatea sovietică, în noua sa cultură, contactele dezvoltate între oameni şi grupuri au devenit realităţi cotidiene. Fără îndoială, în orice societate modernă, urbanizarea, dezvoltarea transporturilor şi a mijloacelor de informare, educaţia deschid porţi, modifică şi uniformizează mentalităţi. Cu toate acestea, în URSS, în ciuda tuturor

acestor aspecte ale vieţii moderne, care există ca peste tot în lume, dar mai ales în ciuda permanentului efort al sistemului politic de a înmulţi contactele interetnice şi de a face să dispară diferenţierile în *cultura politică1 sovietică*, este limpede că, în zona populată de musulmani, efortul de transformare a mentalităţilor s-a lovit de o realitate socio-culturală dificil de pătruns. Persistenţa unei culturi particulare, legate de islam, se nanifestă şi în domeniul relaţiilor interetnice, în cel al vieţii private şi, de asemenea, în relaţiile individului cu mediul politic.

Refuzul de a ieşi din grup prin căsătorie

Să fie endogamia doar un produs al unui înalt grad de conştiinţă naţională? Sau ea rezultă, şi chiar în principal, din aspecte circumstanţiale, cum ar fi statutul social şi posibilitatea de a întâlni eventualul soţ într-un alt grup naţional? Dacă legătura dintre endogamie şi conştiinţa naţională nu este, în general, evidentă în URSS, iar problema căsătoriilor mixte nu se poate pune decât ca una de atitudine naţională. Şi aceasta pentru că puterea sovietică a sperat că, prin căsătoriile mixte, s-ar putea opera un amestec etnic. Ea găseşte în căsătoriile mixte un argument pentru a arăta progresul unei conştiinţe supranaţionale.3

Lucrări recente ale sociologilor sovietici au arătat că, dacă sovieticii se căsătoresc adesea în afara grupului lor naţional, nu toate naţiunile au o atitudine identică faţă de căsătorie. O anchetă asupra căsătoriilor încheiate în 1969 în toate republicile URSS-ului (mai puţin în RSFSR) arată că, după gradul lor de endogamie, naţiunile Uniunii se împart în trei grupuri: naţiuni aproape în totalitate endogame: kirghizii (95, 4%), kazahii (93, 6%), turkmenii (90, 7%), azerii (89, 8%), uzbecii (86, 2%), georgienii (80, 5%); apoi naţiuni care înclină mai degrabă către endogamie: estonienii (78, 8%), tadjicii (77, 3%), lituanienii

(68, 2%), moldovenii (62%) şi letonii (61, 4%); şi, în sfârşit, un ultim grup, care face căsătorii mai degrabă mixte decât naţionale: bieloruşii (39%), ucrainenii (34, 3%), armenii (33, 4%).

Aceste date sunt interesante în măsura în care relevă o diviziune în atitudinile matrimoniale, pe care am notat-o deja cu privire la ataşamentul faţă de limbă. Popoarele Asiei Centrale şi iile Caucazului (excepţie făcând tadjicii şi armenii) figurează toate în grupul cel mai endogam. Cum să interpretăm această atitudine? Naţiunile Asiei Centrale practică endogamia din obişnuinţă? Din lipsa unor oportunităţi diferite? Sau pentru raţiuni culturale? Tadjicii, uşor mai predispuşi exogamiei, sunt, oare, nişte precursori? Sau, poate, ar trebui să privim cu cine se căsătoresc, pentru a precizii sensul acestei exogamii? În 1962, Abramzon, un pionier al sociologiei relaţiilor interetnice, publica un important studiu5 cu acest subiect, în care sublinia trei caracteristici ale căsătoriilor mixte: căsătoriile între musulmani şi nemusulmani, care, înainte de revoluţie, erau o excepţie în Asia Centrală, continuă să fie excepţionale, pentru că se lovesc de importanţa tradiţiilor socio-religioase;

atunci când aveau loc astfel de căsătorii, era vorba, aproape întotdeauna, despre căsătoria *unui musulman* (în sensul naţionalităţii de origine musulmană) cu *o nemusulmană*, în timp ce fetele musulmane nu se căsătoreau aproape niciodată în afara grupului lor; în fine, Abramzon nota că, într-un mare număr de cazuri, aceste căsătorii (care aveau loc mai degrabă în mediul urban) întâlneau ostilitate în familia soţului musulman.6

În cincisprezece ani, societatea sovietică s-a schimbat. Dar totul arată că observaţiile lui Abramzon corespund la fel de bine situaţiei prezente. O anchetă relativ recentă despre căsătoriile mixte din Daghestan (al

cărei autor sovietic susţine că i s-ar putea extinde concluziile la întreaga Asie Centrală) 7 arată cum se pune astăzi problema căsătoriilor. Mahacikala, capitala Dagheslanului, avea, în 1959, 32% daghestanezi, 51% ruşi şi diverse alte naţionalităţi. Avem, deci, de-a face cu o situaţie care favorizează căsătoriile mixte: viaţă urbană şi comunitate rusă numeroasă.

Mai multe observaţii decurg din următoarea anchetă8, care se referă la evoluţia pe zece ani (1958 – 1968). Mai întâi, extraordinara stabilitate a numărului căsătoriilor mixte (25, 2% în 1958, 25% în 1968). Apoi faptul că este numită căsătorie mixtă – şi contabilizată ca atare – atât căsătoria dintre un musulman şi o ne-musulmană, cât şi aceea dintre două persoane din grupuri naţionale culturale apropiate. Ceea ce este, totuşi, altceva. Ori, la Mahacikala, aproape 50% din căsătoriile mixte nu sunt ale daghestanezilor şi doar un sfert dintre ele unesc daghestanezi cu nemusulmani (ruşi sau ucraineni). În cuplurile mixte astfel formale, partea reprezentată de femeile daghestaneze rămâne foarte mică (deşi în uşoară creştere) şi, mai ales, majoritatea femeilor căsătorite cu bărbaţi inşi poartă prenume ruseşti, ceea ce sugerează că proveneau ele însele din căsătorii mixte. În sfârşit, este semnificativ faptul că proporţia cea mai mare de divorţuri se înregistrează în grupul de daghestanezi căsătoriţi cu femei rusoaice.

O altă anchetă, de data aceasta în capitala Tadjikistanului, Duşambe – oferă informaţii care confirmă cu totul tezele lui Abramzon şi starea de fapt din Caucaz.9 într-o situaţie şi aici favorabilă căsătoriilor mixte (108.236 ruşi faţă de 43.008 tadjici şi 23.178 uzbeci), autorul caută să descopere în ce măsură, ţinând cont de populaţia de ambele sexe din fiecare grup naţional din oraş, probabilitatea căsătoriilor între grupuri diferite coincide

realităţii. Rezultatele sunt izbitoare. În cazul căsătoriilor între tadjici, curba căsătoriilor reale se situează net deasupra celor probabile. În cazul căsătoriilor între tadjici şi uzbeci, curba celor reale şi a celor probabile se urmăresc îndeaproape. În cazul căsătoriilor între uzbeci, curba celor reale este mai ridicată decât a celor probabile, dar ea se conturează mai puţin clar decât în cazul căsătoriilor între tadjici. În sfârşit, în cazul căsătoriilor între ruşi şi tadjici sau uzbeci, curba celor reale se situează cu mult mai jos decât a celor probabile.

Se poate deduce de aici că tadjicii au o propensiune considerabilă şi crescândă10 în a se căsători între ei, chiar şi în condiţii dintre cele mai favorabile contactelor cu alte comunităţi (viaţă urbană, mai ales într-o capitală în care se concentrează fracţiunea cea mai evoluată şi mai bilingvă a populaţiei). Acest studiu arată, de asemenea, şi că nu trebuie acordată o atenţie exagerată poziţiei mai deschise către exogamie a tadjicilor, pe care o relevam mai sus, pentru că un mare număr dintre căsătoriile mixte ale tadjicilor se efectuează cu uzbeci. Şi la kirghizi, la fel, anchetele arată că proporţia căsătoriilor între kirghizi şi europeni nu a variat, între 1927 şi 1968; că două treimi din căsătoriile mixte ale kirghizilor se fac între kirghizi şi alţi musulmani11 şi că femeile kirghize nu se căsătoresc cu nemusulmani.12

Oricare ar fi teritoriul sau grupul considerat, suntem obligaţi să constatăm o omogenitate în spaţiu şi o continuitate în timp a atitudinii tuturor popoarelor musulmane ale Uniunii Sovietice, atunci când este vorba despre căsătorie. Sociologii, căutând factori favorabili exogamiei, au notat câţiva, cum ar fi: urbanizarea, caracterul multinaţional al teritoriului, gradul de educaţie şi, în special, al educaţiei femeilor. Comparând situaţia diverselor popoare din URSS, se constată că, deşi kazahii

sunt minoritari în republica lor, ei sunt, totuşi, printre cei mai endogami; că, fiind vorba despre urbanizare, şi azerii sunt tot atât de urbanizaţi ca bieloruşii sau ucrainenii; şi, în final, că progresul intelectual, în republicile musulmane, a fost rapid în cursul ultimilor ani, iar diferenţele între nivelul de educaţie al bărbaţilor şi cel al femeilor s-au redus, dacă nu rapid, cel puţin în mod sensibil.[13]

Diverse anchete făcute în URSS au arătat că majoritatea grupurilor naţionale chestionate nu se arată, în definitiv, defavorabile faţă de căsătoriile mixte[14] şi că răspunsurile nu variază decât în funcţie de factorii religioşi. Deci, pe de o parte, o aparentă acceptare a căsătoriilor mixte. Pe de alta, o realitate contrară la periferia musulmană, unde mariajele mixte nu includ decât rareori, şi într-o combinaţie rigidă, căsătoria unui musulman cu o nemusulmană, oricare ar fi condiţiile sociale ale mediului.

Aici se pune o altă problemă. Căsătoriile mixte, chiar dacă nu sunt numeroase, deschid, oare, calea unui nou tip de societate, preponderent mixtă? Putem răspunde examinând opţiunile naţionale ale copiilor rezultaţi din aceste căsătorii. La şaisprezece ani, într-adevăr, la atribuirea buletinului de identitate, fiecare cetăţean sovietic a cărui naţionalitate face obiectul unei opţiuni (cum este cazul precis al copiilor ai căror părinţi sunt de naţionalităţi diferite) este chemat să se pronunţe singur. Astfel, după caz[15], observăm că opţiunea adolescenţilor se supune unor reguli precise. Atunci când un musulman se căsătoreşte cu o nemusulmană, în majoritatea cazurilor copilul adoptă naţionalitatea tatălui. În general, la musulmani, indiferent de grupul social şi nivelul de educaţie, naţionalitatea tatălui este considerată ca dominantă.[16] Cu toate acestea, în rarele cazuri în care o femeie daghestaneză se căsătoreşte cu un bărbat

provenind dintr-un grup nemusulman, naţionalitatea mamei este, totuşi, aleasă în 87, 5% din cazuri.17 în căsătoriile dintre ruşi şi nemusulmani (ucraineni, evrei etc.), în schimb, prevalează naţionalitatea rusă. O ultimă situaţie se referă la căsătoriile mixte între musulmani (uzbeci, tadjici): copiii au tendinţa să adopte naţionalitatea părintelui aparţinând republicii în care trăiesc. Ceea ce arată clar că mariajele mixte între nemusulmani deschid calea unor schimbări în conştiinţa naţională, dar, când este vorba despre musulmani, căsătoriile mixte nu antrenează, aparent, nicio deschidere către lumea exterioară islamului.

De unde nu decurge, totuşi, că aceste căsătorii ar fi lipsite de orice influenţă asupra copiilor care rezultă. Această influenţă se exercită, în primul rând, asupra limbii. Într-o familie mixtă, rusă sau ucraineană şi musulmană, limba familiei este incontestabil rusa. Mai mult, copiii poartă adesea prenume ruseşti (fetele mai des decât băieţii), iar atunci când primesc un prenume ne-rusesc, acestuia i se adaugă adesea un al doilea, european.18 Autorităţile sovietice nu greşesc, aşadar, atunci când consideră că mariajele mixte pot, pe termen lung, să destabilizeze naţiunile. Dar ele au subestimat mult timp rezistenţa societăţilor naţionale faţă de asemenea căsătorii, dorinţa acestora de a păstra o lume socio-culturală aparte.

Coeziunea grupului prin modul de viaţă

Dacă musulmanii sunt atât de ostili sau închişi faţă de contactele matrimoniale cu nemusulmani este pentru că îşi apără cu fervoare modul de viaţă legat de tradiţiile socio-religioase. Şi domeniul familial este locul în care modul de viaţă tradiţional este cel mai puternic. Cele trei momente deosebite ale existenţei – naşterea, căsătoria şi moartea – sunt şi ele domenii de predilecţie ale tradiţiei. În aceste momente, îndeosebi, oamenii evocă tot ceea ce îi

leagă în timp de grupul căruia îi aparţin. Respectarea uzanţelor grupului creşte cu atât mai mult, cu cât viaţa omului se apropie de sfârşit. Obiceiurile legale de naştere sunt evident pe cale de dispariţie, copiii născându-se din ce în ce mai mult în spitale, unde este dificil să introduci nişte tradiţii care sfidează, adesea, regulile de igienă. Şi, cu toate acestea, este semnificativ că jumătate din tătarii urbanizaţi, chestionaţi în acest sens, au răspuns că ei respectă ritualul legat de naşterea copilului.19 Asupra acestui aspect tradiţia socială legată de islam (şi care nu este obligatoriu musulmană) se menţine în cvasi-toralitatea comunităţilor naţionale de origine musulmană: circumcizia. Toate anchetele arată că, pe întregul teritoriu sovietic, fără deosebire de atitudinea faţă de religie, fără deosebire de mediu (urban sau rural) şi fără deosebire de gradul de educaţie şi de poziţia socială, practic toţi copiii de sex bărbătesc sunt circumcişi. Sociologii sovietici care s-au aplecat asupra acestei probleme au ajuns la concluzia că menţinerea acestei practici este o manifestare de apartenenţă la o comunitate culturală. Circumcizia, chiar dacă nu face parte din obligaţiile unui musulman, îmbracă în URSS o semnificaţie clară. Ea înseamnă că tânărul musulman este membrul unei comunităţi globale, *Umma*, în care îi regăseşte pe toţi ai săi. Aceasta este lumea islamică (*Dar UI islam*). În acelaşi fel, prima copilărie este marcată prin alegerea prenumelui, în care tradiţia religioasă continuă să joace un rol important. Aşa se face că şiiţii continuă să proscrie anumite nume – Omar, Osman, Aişa – şi îi privesc cu ostilitate pe cei ce le poartă.20 Un alt obicei, mai general în societatea musulmană şi foarte respectat, constă în a-i da copilului un al doilea prenume, astfel încât să distragă atenţia demonului şi să îl înşele prin această dublă identitate.

Căsătoria, mai mult chiar decât naşterea, derulându-

se în mediu privat, este o ocazie pentru musulmani de a-şi manifesta fidelitatea faţă de cutumele părinteşti. Încă o dată, răspunsurile tătarilor urbanizaţi sunt revelatoare: numai 37% dintre ei au răspuns că nu respectau obiceiurile legate de căsătorie.21 Mai multe aspecte tulbură în această privinţă puterea sovietică. Mai întâi, caracterul religios al căsătoriilor. Se ştie că, îngrijorat să vadă tinerii de toate confesiunile întorcându-se din ce în ce mai mult către biserică, regimul sovietic s-a gândit, la începutul anilor ’60, că tendinţa către înmulţirea căsătoriilor religioase se datorează caracterului puţin atrăgător, tern şi administrativ al căsătoriilor civile. Pentru a combate atracţia bisericii, s-au construit în URSS palate ale căsătoriei destul de somptuoase şi s-a dat o mare solemnitate căsătoriilor civile. Astfel, simpla înregistrare a unirii, care prevalase mult timp, a fost înlocuită progresiv de o mare sărbătoare civilă. Dar, se pare că nu a fost de niciun folos. Căsătoriile religioase îşi păstrează puterea de atracţie. Frecvent, după căsătoria civilă, asistăm la o a doua ceremonie, unde *mullahul* vine să celebreze unirea religioasă, 22 Fără îndoială, se dau asigurări că fenomenul nu este general, ci derivă din influenţa exercitată de persoanele în vârstă, singurele interesate, mai mult sau mai puţin, de căsătoria religioasă. Cu toate acestea, se pare că, în societatea musulmană, copiii rezultaţi dintr-un mariaj civil nu ar fi consideraţi drept copii legitimi.23

Dar ceea ce merită toată atenţia, mai mult chiar decât căsătoria religioasă în sine, sunt obiceiurile legate de căsătorie. Şi sunt cu atât mai demne de luat în seamă cu cât, căsătoria religioasă fiind o expresie a libertăţii de conştiinţă, o serie de obiceiuri care o însoţesc au fost – pentru motive economice sau sociale – strict interzise. Este interzisă căsătoria fetelor impúbere, sau căsătoria fetelor fără consimţământul acestora, sau, printre altele,

„răpirea”, ori „răscumpărarea” logodnicelor, practici considerate feudale. Dar, în ciuda oricăror legi, căsătoria fetelor impúbere sau căsătoria hotărâtă între părinţi împotriva voinţei fetei se practică încă în mod curent. Şi chiar în medii apropiate puterii.24 Obiceiul *kalâm*-ului (răscumpărarea logodnicei) este nu doar curent25, ci se supune chiar tuturor regulilor, tarifele fiind cunoscute de toţi. La mijlocul anilor ’60, Comitetul Central al Partidului Comunist Uzbek evalua *kalâm-ul* la „500 ruble, 200 kg de făină, 80 kg de orez, 2 oi şi 9 costume”. În mare, trebuia plătit între 2000 şi 3.000 de ruble pentru a dobândi o femeie26, iar în cazul unei plăţi incomplete trebuia (şi mai trebuie încă) să o înapoiezi familiei.27 Răpirea logodnicei se menţine mai degrabă sub forma unei scurte înscenări simbolice.28

Acestor tradiţii răspândite în toată societatea musulmană sovietică în general, trebuie să le adăugăm pe cele locale, rezultat al *adat*-ului (dreptului cutumier) şi care prevalează în tot Caucazul. Este vorba despre ceremonii complicate de prezentare a logodnicei rudelor soţului. Aceste ceremonii subliniază fidelitatea faţă de islam – logodnica trebuie să rămână tot timpul cu faţa îndreptată spre Meca. În sfârşit, regulile de exogamie tradiţională mai prevalează încă la numeroase popoare (nu se fac căsătorii în sânul aceleiaşi comunităţi tribale), ca şi *levirat*-ul29 (obligaţia văduvei de a se căsători cu fratele soţului defunct).

Astfel, graţie căsătoriei se păstrează atât religia – oficierea cere prezenţa unui slujbaş al cultului –, cât şi un ansamblu de ritualuri, de interdicţii şi de obligaţii care se leagă de tradiţiile islamului ortodox sau de cutumă (adatul), ori, unele dintre ele, de relaţiile tribale din trecut. În tot cazul, pentru popoarele musulmane, căsătoria este o ocazie de a-şi demonstra ataşamentul profund faţă de

tradiţiile proprii şi de a arăta un dispreţ suveran faţă de legile sau atitudinile sovietice. Ca şi circumcizia, căsătoria prilejuieşte mari festivităţi care antrenează practici economice dezaprobate de puterea sovietică – mai ales tăierea vitelor. Uneori, este vorba despre animale proprietate particulară, dar, adeseori, datorită amplorii petrecerii, vitele colectivităţii sunt tăiate fără ruşine, pentru a spori fastul ceremoniilor zis musulmane. Şi ceea ce face ca această deturnare a bunului obştesc să fie şi mai gravă este că, fie căsătorie, fie circumcizie, totul se petrece întotdeauna în prezenţa autorităţilor locale.

Dacă toate evenimentele care marchează viaţa omenească oferă ocazia de a demonstra apartenenţa la o lume culturală aparte, cea care înnoadă cel mai mult legătura dintre individ şi tradiţie este moartea. Numărul tătarilor (tot din mediul urban) care nu se comportă ca nişte adevăraţi musulmani în faţa morţii scade la 23%.30 Şi este clar că, dacă ancheta s-ar face în Asia Centrală, amestecându-se ţăranii cu orăşenii, procentajul ar scădea şi mai mult. Aici, la capătul existenţei, se încheie şi coabitarea musulmanilor cu cei care nu sunt asemenea lor. Un autor sovietic31 relatează că „oameni de naţionalităţi diverse trăiesc împreună într-o familie internaţională unită... dar, după moarte, se dovedeşte că ei nu pot fi îngropaţi în acelaşi cimitir, iar ultimul lor drum este transformat într-o propagandă pentru religie şi particularism naţional44.

Şi nimeni nu ezită să afişeze această dorinţă de deosebire în faţa morţii. În 1972, la moartea directorului Institutului pedagogic din Taşkent, autorităţile au decis să-l îngroape în cimitirul unde odihneau personalităţile oficiale şi să-i facă o înmormântare oficială. Dar şi cu această ocazie a avut loc un conflict. Familia a refuzat ceremonia şi onorurile oferite unui om care, probabil, cât

trăise, ţinând cont de funcţiile îndeplinite, se comportase ca un bun comunist, şi l-a îngropat în cimitirul musulman, făcându-i o înmormântare musulmană.32

Acest particularism se traduce şi prin menţinerea ritualurilor funerare foarte costisitoare33 şi care sunt tot atâtea ocazii de reunire a comunităţii în jurul tradiţiilor socio-religioase proprii. El antrenează şi ceremonii de comemorare a morţilor, pe care preoţii musulmani se întrec în a le înmulţi.34 Puterea sovietică atacă aceste ritualuri, subliniind cheltuielile fără sens pe care le implică, dar, în fapt, este perfect conştientă de funcţia integratoare a acestor ceremonii, ceea ce o şi alarmează cel mai mult. Ea se loveşte încă o dată de coeziunea unei comunităţi în care numeroşi membri, deşi nu se declară *credincioşi*, dau o profundă semnificaţie religioasă ritualurilor vieţii familiale.35

În general, puterea sovietică realizează că societatea musulmană îşi are propriul univers de sărbători şi date importante. Un ziarist american care, la începutul anilor *70, îi intervieva pe uzbeci, în ajunul ceremoniilor comemorative ale revoluţiei, întrebându-i care era cea mai importantă sărbătoare în URSS, primea un răspuns invariabil: „sfârşitul Ramadanului”.36 Ceea ce explică atenţia cu totul aparte acordată de putere *sărbătorilor* societăţii musulmane şi modificarea atitudinii sale faţă de ele.

Un nou conţinut pentru sărbătorile tradiţionale

Timp de mai multe decenii, toate sărbătorile şi obiceiurile cu conţinut religios au fost sistematic condamnate în URSS. Evenimentele care dominau viaţa personală au fost laicizate, iar celebrarea lor, interzisă sau contraindicată. În acelaşi timp, practicile sociale care însoţeau aceste sărbători – *kalâm*, masă în amintirea morţilor etc. – au fost prohibite ca atâtea alte manifestări

de ataşament la „tradiţiile feudale”. Iar atunci când nu reuşeau cu adevărat să împiedice practicarea acestor tradiţii, autorităţile sovietice sperau că progresul le va şterge sau că, oricum, ele nu reprezentau decât ceva folcloric.

Dar iată că, odată cu începutul anilor ’60, enorma muncă de teren a echipelor de etnologi şi sociologi a arătat puterii sovietice cum ceea ce se considera cu superficialitate drept nişte „reminiscenţe”, constituia un ansamblu de conduite şi fidelităţi, liant al unei întregi societăţi. De aici provine atenţia bruscă şi mai lucidă acordată acestor fenomene. În 1960 a fost organizată o conferinţă panrusă pentru discutarea sărbătorilor sovietice şi a metodelor de contracarare a reminiscenţelor fenomenului religios. În martie 1964, o nouă conferinţă chema la Moscova specialiştii din întregul URSS, pentru a dezbate ceea ce devenea o preocupare crescândă37. Bilanţul acestor întâlniri a determinat puterea sovietică să admită că sărbătorile sovietice – politice sau private – aveau foarte puţin succes. Şi că, pentru a combate în mod eficace sărbătorile tradiţionale, erau de urmat două căi: să se îmbrace, desigur, cu mai multă strălucire sărbătorile sovietice; dar, mai ales, să se încerce suprapunerea lor cu sărbătorile tradiţionale, pentru a le goli pe acestea din urmă de conţinutul lor naţional religios, dându-le în final un sens sovietic.

De sărbătorile sovietice propriu-zise, cum ar fi înregistrarea solemnă a noilor născuţi, se ocupă, în general, organizaţiile sociale (Comsomolul, de cea citată mai sus). Astfel, la Samarkand, Palatul Culturii, amplu decorat, adună în sunetul muzicii, sub egida combinată a organizaţiilor sociale şi a serviciilor Stării Civile, familia, invitaţii, „mamele eroine” şi alte câteva personalităţi comuniste. Ideea este că această ceremonie sovietică

trebuie să reunească în jurul noului născut pe toţi aceia care joacă un rol în societatea sovietică.38 Unde ar putea găsi, oare, familiile un ceremonial mai bogat şi o adunare mai măgulitoare? Dar, în ciuda efortului de a puncta diversele epoci ale vieţii – acordarea buletinului de identitate, plecarea în armată, căsătoria, viaţa profesională –, în ciuda asocierii sistematice a organizaţiilor sociale la desfăşurarea ceremoniilor de tip sovietic, se constată un ataşament destul de trainic faţă de celebrările tradiţionale şi această constatare face autorităţile sovietice să încerce deturnarea ritualului implantat în societatea musulmană şi să-l încorporeze în ansamblul cultural sovietic.

Aşa se face că, incapabilă să convingă pe prea mulţi dintre locuitorii Asiei Centrale să nu mai sărbătorească anul nou musulman, puterea a decis ca *Nauruzul* să fie sărbătorit cu demnitate, încercând, însă, să-l transforme în „sărbătoarea primăverii şi a ţăranului44, în scopul legării acestui eveniment de activităţi sociale, spre a-l deturna de la conţinutul lui propriu.39 Un alt exemplu de grefare a sărbătorilor musulmane este ceremonia destinată sărbătoririi bătrâneţii. După un vechi obicei, popoarele Asiei Centrale acordă o mare importanţă împlinirii vârstei de 63 de ani. Musulmanul – bărbat sau femeie – care atinge această vârstă (cea avută de Profet la moartea sa) reuneşte în jurul său o vastă adunare, iar sărbătoarea religioasă, marcată prin lectura Coranului, se termină cu un festin şi cu daruri. Organizaţiile sociale au fost chemate să folosească acest moment pentru a sărbători diferite evenimente cu caracter civil, în general pensionarea sau atribuirea vreunei distincţii. Prea puţin contează că vârsta de pensionare nu este atât de înaintată, esenţial este să se transforme *Paigamber Ieşi* într-o ceremonie golită de orice conţinut religios şi înserarea sa într-o serie de sărbători marcând aceleaşi evenimente în întreaga Uniune

Sovietică.40

Acesta este sensul urmărit de acţiunile puterii sovietice. Pe de o parte, ea ar vrea să smulgă religiei privilegiul de a însoţi marile momente ale vieţii omeneşti. În plus doreşte să şi uniformizeze ritualurile, să şteargă diferenţele de obiceiuri dintre popoarele URSS-ului. Iată de ce noul an musulman devine sărbătoare a primăverii şi se sărbătoreşte atât în satele ucrainene, în taigaua siberiană, cât şi în oraşele şi satele kirghize. Incapabilă să suprime obiceiurile naţionale, puterea sovietică li se adaptează, încercând să le sovietizeze.

Reuşeşte ea în această tentativă de recuperare a tradiţiilor naţionale? Probabil că nu. Mai multe indicii arată că grefa nu a fost suportată.41 Sărbătorile musulmane dăinuie *alături* de sărbătorile sovietice. Şi, adesea, în sânul unui ritual nou, cu totul sovietic, vedem renăscând tradiţii considerate moarte. Astfel, la banchetele căsătoriilor civile din Uzbekistan se întâmplă ca logodnica să-şi acopere faţa. La ce servesc, în aceste condiţii, „Casele Fericirii44, construite pentru a găzdui ceremoniile familiale? 42 La ce serveşte mobilizarea organizaţiilor sociale şi a tuturor cadrelor politice, constantă în ultimii zece ani, dacă totul duce doar la ratificarea tradiţiei seculare particulariste, sub pretextul aparent al unui conţinut care ar fi devenit sovietic? Vechiul compromis al *formei naţionale* şi al *conţinutului socialist* rămâne în continuare pe ordinea de zi, în ciuda progresului intelectual al întregii societăţi.

Un model particular de organizare socială

Unul dintre aspectele esenţiale ale progresului în societatea musulmană este educarea femeii. Puterea a insistat şi vegheat asupra acesteia, ştiind că schimbarea socială este imposibilă dacă femeile nu participă la ea. Mai ales într-o societate care acordă o importanţă deosebită

socializării copilăriei. În aparenţă, regimul sovietic a reuşit să smulgă femeia musulmană statutului ei tradiţional şi să o integreze în viaţa socială prin studii şi viaţă profesională. Statisticile sunt, din acest punct de vedere elocvente. Multe femei exercită activităţi salariate. Aproape jumătate din sovietele locale din Asia Centrală erau, în 1975, compuse din femei.43

Dincolo de aceste statistici, care nu reflectă decât un aspect limitat, realitatea este diferită. Fetele din Asia Centrală îşi abandonează adesea studiile în cursul învăţământului secundar. Aceste retrageri precoce caracterizează atât familiile foarte evoluate, în aparenţă moderne, cât şi familiile lipsite de educaţie. Rezistenţa mediilor musulmane faţă de integrarea profesională a femeii rămâne considerabilă, iar nivelul ridicat de natalitate pe care îl aflăm aici îşi are, parţial, sursa în faptul că viaţa femeii este consacrată familiei. Şi, încă o dată, după ce puterea a încercat să smulgă prin forţă femeile mediului lor familial, acum începe să trateze cu prejudecăţile musulmane. În exploatările agricole, se încearcă a nu se separa cuplurile şi a nu pune o femeie să lucreze alături de un bărbat străin. Organizaţiile care socializează viaţa femeii – cluburile feminine mai ales – nu sunt accesibile bărbaţilor, pentru a nu provoca reacţii ostile.44

Societatea musulmană rămâne, în ciuda aparenţelor, dominată de bărbaţi. Şi mai este – unul dintre aspectele ei cele mai curioase – dominată de organizaţii care se situează totalmente la marginea sistemului politic şi căruia îi scapă. Am văzut că puterea încearcă să includă toate organizaţiile de la periferia islamului ortodox în categoria comodă a şamanilor. Fără îndoială, şamanii, jumătate vrăjitori, jumătate vindecători, supravieţuiesc încă la sate, acolo unde remediile lor atrag adepţi foarte numeroşi,

adesea dezamăgiţi de medicina oficială, cel mai adesea femeile sterile. Căci sterilitatea este, într-adevăr, considerată de musulmani un adevărat blestem, vindecarea sa fiind pentru ei mai degrabă de esenţă supranaturală, decât medicală.

Dar în spatele termenului de *şaman*, dincolo de acuzaţiile de practici magice, se ascunde o realitate diferită, aşa cum lasă să se întrevadă o lucrare consacrată credinţelor şi miturilor preislamice din Asia Centrală.45 în mai multe capitole ale acestei opere colective se face aluzie la *confrerii*, iar unul dintre autori sugerează că multe dintre credinţele şi practicile de acest tip încă se mai păstrează. Ceea ce se disimulează, în realitate, în spatele şamanilor, a căror ridiculizare se încearcă, este supravieţuirea, acum atestată chiar de surse sovietice, a confreriilor sufiste, *taricatele*. Datorită acestor surse, ştim că în URSS există astăzi două taricate: ordinul *nakşbandărilor* şi cel al *cvadârilor*. Anchetele sovietice dau o idee asupra amplorii fenomenului în Caucaz, unde ordinele sufiste au avut întotdeauna un succes extraordinar. Dacă dăm crezare autorilor sovietici – şi nu vedem ce i-ar face să exagereze importanţa confreriilor – mai mult de jumătate din credincioşii din Caucazul de Nord sunt membri ai unei confrerii sufiste. Având în vedere că mai mult de jumătate din locuitorii regiunii se declară credincioşi şi că populaţia zonei este de mai mult de două milioane de locuitori, putem deduce că minimum o jumătate de milion de musulmani sunt membri ai taricatelor.47 Astfel apare gravitatea faptului. Taricatele sunt societăţi secrete iniţiatice, extraordinar de disciplinate şi ierarhizate. Nu dispunem aici de cifre precise cu privire la Asia Centrală, dar avem informaţii care sugerează că şi aici sufismul se dezvoltă.

Ori nu este vorba, nici pe departe, doar de o

problemă religioasă. Statul sovietic nu admite decât organizaţiile sociale declarate, autorizate, care, toate, contribuie la socializarea cetăţenilor şi toate, sunt inspirate din ideologia sovietică. În Caucaz, cu o jumătate de milion de adepţi – printre care reprezentanţii claselor celor mai educate, tinerii, femeile sunt foarte numeroşi – taricatele sunt acum *organizaţii de masă*, cu totul străine ideologiei sistemului sovietic. Aceste taricate sunt un instrument de socializare care intră în competiţie cu organizaţiile sociale recunoscute oficial. Ele deţin un sistem de autoritate care are tot atâta, dacă nu foarte probabil chiar mai multă audienţă în societatea înconjurătoare. Activităţile lor sunt atât spirituale, cât şi temporale. Este clar că, acolo unde există taricate, adevărata autoritate în grupul social este deţinută de ele. Problema autorităţii în societatea musulmană este, de altfel, foarte generală. Puterea sovietică a trebuit adesea să admită că structurile pe care le instalase – soviete, organizaţii de partid etc.

— Se aflau într-o poziţie dificilă în faţa autorităţilor tradiţionale ale societăţii musulmane şi, întâi de toate, faţă de *bătrâni*. Deţinem mai multe mărturii cu privire la decizii luate, alături de autorităţile oficiale, de sfaturi ale bătrânilor, *Aksakal* (bărbile albe), care se pronunţă asupra valorii *kaltm*-ului, de pildă şi îşi impun deciziile comunităţii. Încă o dată, puterea sovietică, după ce a rezistat o vreme, s-a lăsat dusă de valul tradiţiei, admiţând existenţa acestor sfaturi ale bătrânilor, care funcţionează în toată Asia Centrală.48 Autoritatea lor s-ar reduce la sfaturi moderatoare, dar cea morală depăşeşte acest cadru şi multe conflicte sau probleme sunt reglate de această instanţă, a cărei judecată este acceptată pentru că societatea musulmană crede în înţelepciunea vârstei şi a bărbaţilor. Egalitatea dintre sexe, înţelepciunea supremă a

partidului, atârnă prea puţin în faţa acestei autorităţi tradiţionale.

Când ştim cât de puţine familii mixte există, când vedem importanţa tradiţiilor în toate domeniile şi extinderea reţelelor de autoritate străine sistemului sovietic, înţelegem că societatea musulmană formează un bloc coerent, diferit de restul Uniunii Sovietice.

Această omogenitate socio-culturală se menţine în ciuda efortului educativ la toate nivelurile, efort care se concentrează asupra afirmării trăsăturilor comune ale societăţii sovietice şi nu a diferenţelor existente în sânul său. În acest sens, acţiunea mass-mediei şi efectele sale ridică o problemă interesantă.

Aşa cum notează un autor sovietic49, „în ultimii zece ani... presa, radioul, televiziunea au fost din ce în ce mai larg folosite pentru a forma viziunea ideologico-politică a cetăţenilor sovietici, iar atenţia s-a axat pe dezvoltarea internaţionalismului (adică pe slăbirea conştiinţei naţionale) 44. Acest autor a întreprins un studiu comparativ al ziarelor în limba rusă ale partidelor comuniste din Moldova, Georgia şi Uzbekistan.50

Studiindu-le conţinutul (articole, informaţii, studii) pe două teme, cooperarea economică între naţiunile din URSS şi cooperarea culturală, autorul face mai multe constatări. O remarcă de vocabular mai întâi: termenul *naţional* este puţin întrebuinţat (fie că este vorba de economie, fie de cultură) în raport cu termenul *republican*. Economia este *republicană* de patru ori din cinci, cultura este calificată drept naţională de două ori mai rar decât drept *republicană*. Ziarele fac totul pentru a lega, atât economia cât şi cultura, de cadrul *administrativ* şi nu de cel etnic. Trebuind să informeze cititorii despre tot ce ar avea legătură cu relaţiile economice ale grupului lor naţional cu celelalte naţiuni ale URSS-ului, se ajunge la constatarea

următoare: dacă în Moldova şi Georgia informaţiile insistă mai întâi asupra rolului jucat de aceste republici în economia republicilor-surori şi în crearea unei economii depăşind barierele republicane, în Uzbekistan informaţiile merg în sensul ajutorului primit de acest stat şi al dependenţei de URSS a dezvoltării sale. De asemenea, când este vorba de contactele culturale, accentul în presa uzbekă este pus mai întâi pe ajutorul extern primit şi pe cooperarea culturală în URSS. Mai trebuie adăugat că ziarul din Uzbekistan a fost ales pentru că era considerat reprezentativ pentru toată presa din Asia Centrală.

Este frapant de constatat că autorul acestui studiu, în sine excelent, numeşte „educaţia internaţionalistă a cititorului**51 insistenţa asupra dependenţei uzbecilor în raport cu alte naţiuni ale Uniunii Sovietice, dependenţă economică şi culturală în acelaşi timp şi asupra inferiorităţii, notabile în acest domeniu, faţă de moldoveni şi georgieni. Mobilizarea mass-mediei pentru a demonstra uzbecilor şi, prin extensie, tuturor popoarelor musulmane, că nu pot trăi din propriile lor resurse economice şi culturale, este impresionantă în două privinţe. Prin amploare. Dar şi prin ineficienţă. Evoluţia Asiei Centrale şi a Caucazului musulman demonstrează o mare impermeabilitate la astfel de presiuni şi o uimitoare capacitate de păstrare a personalităţii grupului etnic.

*

Există, în URSS-ul de azi, o societate musulmană a cărei coeziune o dau legăturile istorice, culturale, tradiţiile. Că *Homo islamicns* se afirmă în Daghestan sau la Taşkent, la ţară sau la oraş, el pune oricum o problemă serioasă puterii sovietice. Acest *Homo islamicus* are, într-adevăr, în spatele său, mai mult de o jumătate de secol de revoluţie culturală, menită să creeze un *Homo sovieticus*. A trecut prin râşniţa uniformizantă a şcolilor, a

organizaţiilor de tineret. Când era mic copil, a fost „octombrist”, apoi a purtat cu mândrie cravata roşie a pionierilor şi a învăţat rudimentele unei morale socialiste, a conduitei socialiste, pe care urma să şi le adâncească toată viaţa. Şi iată că acest cetăţean, în care puterea a investit atât, ajuns la vârsta de adult, regăseşte spontan autoritatea privilegiată a tatălui şi a bătrânilor, tradiţiile discreditate, solidarităţile preeminente ale grupului naţional-cultural din care provine.

Modul în care trăieşte *Homo islamicus*, tradiţiile sale, sunt adesea, dar nu întotdeauna, de origine religioasă. Asia Centrală şi Caucazul au văzut succedându-se civilizaţiile şi suprapunându-se culte diferite, marile religii, tradiţiile dobândite în diferitele perioade ale unei istorii zbuciumate. Aici a asimilat islamul curentele care l-au precedat şi acest sincretism transpare în varietatea şi puterea tradiţiilor care se manifestă astăzi. Dar ce contează că obiceiurile sunt de origine păgână sau musulmană! Ele au fost încorporate de multă vreme într-o cultură pe care toate popoarele de la periferie o resimt ca fiindu-le *comună* şi separându-i de cei care nu aparţin universului lor cultural.

Homo islamicus nu este un opozant. El nu se erijează în inamicul sistemului sovietic, pe care nici măcar nu îl critică. Pur şi simplu, prin existenţa sa, prin prezenţa sa pe întregul spaţiu în care a existat civilizaţia musulmană, el arată că puterea sovietică are cel puţin două componente: sovieticii şi musulmanii sovietici. El arată că prototipul uman pe care societatea socialistă ar fi trebuit să-l educe nu există sau nu există peste tot. El arată că dacă este relativ simplu – atunci când plăteşti preţul cerut – să schimbi structurile unei societăţi, este, dimpotrivă, infinit mai dificil să modifici spiritele. Rezistenţa culturii spirituale şi materiale a musulmanilor introduce în

sistemul sovietic, bazat pe uniformitate, un element incontestabil de pluralism. Par oare sistemul i se poate acomoda, el care nu a acceptat niciodată să intre în concurenţă cu alte ideologii, cu alte organizaţii? Pentru că în acest caz, fără a fi atacat în vreun fel, sistemul sovietic vede menţinându-se, ba chiar dezvoltându-se alături de el, un alt sistem social, bazat pe o altă ideologie. Şi acest sistem concurent reuneşte singur o cincime din populaţia sovietică. *Din* această cauză, el nu mai poate fi plasat în categoria curiozităţilor etnografice.

SCENA POLITICĂ SOVIETICĂ se caracterizează mai ales prin diversitate naţională şi prin intensitatea sentimentelor naţionale. Dig acest punct de vedere, politica naţională a puterii constituie o extraordinară reuşită, dar, nu mai puţin, şi un extraordinar eşec. Reuşită, pentru că regimul şi-a fixat la început drept scop să permită, să sprijine înflorirea naţiunilor şi naţionalităţilor, chiar a celor mai mici grupuri etnice, cu scopul de a epuiza, prin acordarea acestei libertăţi, voinţa lor naţională. Totul arată că această înflorire a reuşit. Eşec, pentru că al doilea ţel, cea de-a doua etapă a proiectului bolşevic, a-cbnstât în ştergerea deosebirilor naţionale, topirea lor într-o comunitate istorica nouă, superioară: *poporul soyieâioş*, bri, acest popor sovietic, zadarnic afirmă conducătorii sovietici că există. Repetatele lor afirmaţii sună ca un descântec. Pentru că o realitate socială nu poate fi schimbată prin vorbe. Realitatea o constituie *naţiunile* care se exprimă cu vigoare. Niciun descântec nu le va face să dispară deodată, în beneficiul *poporului sovietic*. Ne confruntăm aici cu ambiguitatea ideii sovietice despre naţiune. Regimul sovietic a amestecat, în proiectul lui naţional, două idei despre naţiune, despre dinamica ei, care sunt departe de a fi identice.1 Una este cea pe care a adoptat-o demult

societatea din Europa occidentală şi care se rezumă în formula lui Renan: „Naţiunea înseamnă voinţa de a trăi împreună (<. Aceasta este o concepţie care-l pune pe primul plan pe individ şi adeziunea lui voluntară, bine chibzuită, la comunitatea naţională. Cealaltă este cea care a predominat în răsăritul Europei, unde graniţele etnice erau atât de greu de stabilit. Este vorba despre o viziune mai degrabă sociologică, insistând asupra elementelor permanente ale naţiunii şi, în primul rând, asupra elementelor lingvistice şi culturale. În viziunea-savietică-aceste două aspecte trebuiau să se succeadă. Concepţia pe care am putea-o numi est-europeană a prevalat în prima etapă, cea în care naţiunile definite prin criterii precise au fost chemate să se dezvolte şi să se afirme. După aceasta însă, etapa integrării lor în poporul sovietic trebuia să readucă pe primul plan concepţia occidentală. Ori, în acest punct, ideile puterii şi cele ale supuşilor ei se separă. Din punctul de vedere al conducătorilor URSS-ului, adoptarea unei concepţii moderne despre naţiune face parte din modernizare. Într-un fel, ei gândesc asemenea lui Karl Deutsch şi altor teoreticieni ai integrării, potrivit cărora modernizarea schimbă conştiinţa naţională, în timp ce naţiunile Uniunii Sovietice urmează cu fermitate conceptul care ar putea fi numit *permanent*, despre naţiune, potrivit căruia *intangibilitatea* şi *caracterul de grup* prevalează faţă de conştiinţele individuale. Pentru acestea, naţiunea este un dat permanent, care transcende asupra proiectelor politice şi schimburilor din mediul înconjurător.

Ceea ce este interesant în acest conflict naţional care se dezvoltă e tocmai faptul că este legat de modernizarea societăţii. Toate elementele favorabile unei integrări progresive a naţiunilor sunt prezente, într-o măsură sau alta, la cele mai multe dintre ele. Egalitatea economică între naţiuni. Urbanizarea. O egalizare treptată a

nivelurilor culturale. Pătrunderea lentă, dar incontestabilă, a unei limbi comune şi, într-un anumit număr de cazuri, o asimilare culturală. Ori, ceea ce este remarcabil, e tocmai că, departe de a deschide calea spre integrare, această modernizare serveşte drept cadru unui naţionalism care se afirmă în mai mare măsură decât înainte şi, mai ales, în mod conştient.

Fără îndoială că sentimentele naţionale nu au peste tot în URSS nici aceeaşi forţă, nici aceeaşi întindere. Simplificând lucrurile, ele pot fi împărţite în trei grupe. O primă grupă se referă la comunităţile naţionale care prezintă tendinţe de slăbire şi sunt, în mod clar, asimilabile sau pe cale de a fi asimilate. Este cazul multor grupe etnice mici, în special al celor pierdute în spaţiul siberian, care au fost promovate la rangul de naţionalităţi viabile şi dotate cu atribute ale existenţei naţionale, în primul rând limbă şi cultură. Diminuarea rapidă a numărului naţionalităţilor declarate de la un recensământ la altul arată progresul asimilării acestor comunităţi de către naţiuni mai dinamice. Poate fi inclusă, probabil, în această categorie şi naţiunea bielorusă, cu toate că aceasta a manifestat, în anumite momente ale istoriei sovietice, unele tendinţe particulariste. Dar, proclamată în mod artificial, înzestrată cu o limbă care nu are nicio justificare istorică, prea aproape de Rusia în efortul ei de a se distinge de Polonia şi de Lituania, Bielorusia este, tocmai datorită acestui fapt, supusă mai mult decât altele influenţei rusev

O a doua grupă cuprinde naţiunile care au o conştiinţă naţională foarte înaltă, dar pe care împrejurările le condamnă la slăbire şi, respectiv, la dispariţie. Este, în primul rând, cazul naţiunilor baltice şi mai ales a estonienilor şi letonilor. În ciuda vigorii sentimentelor lor naţionale, în ciuda a tot ce le deosebeşte din punct de

vedere istoric şi cultural de celelalte popoare ale URSS-ului, aceste naţiuni sunt pe cale nu de a fi asimilate, ci de a se stinge din punct de vedere fizic. Dispariţia posibilă a naţiunilor înzestrate cu o personalitate atât de puternică este o tragedie istorică pe care fiecare baltic o resimte în mod conştient, dar pe care, totuşi, niciunul nu este în măsură să o prevină. În faţa sorţii care le ameninţă, popoarele baltice nu par a fi nici măcar în măsură să reacţioneze printr-o creştere a solidarităţii lor. Fiecare dintre aceste naţiuni slăbeşte şi mai mult, izolându-se în particularismul ei şi în ceea ce o deosebeşte din punct de vedere istoric de celelalte naţiuni din regiune. Această izolare şi închistare agravează extrema vulnerabilitate a acestei părţi a Uniunii Sovietice, care este, din toate punctele de vedere, partea cea mai modernă, cea mai impregnată de influenţe exterioare, cea mai puţin sovietizată. Totuşi, nimic din toate acestea nu pare a putea să frâneze mersul balticilor spre dispariţia naţiunilor lor.

La fel de conştiente de existenţa lor naţională, dar îndreptându-se spre un destin contrai*, sunt popoarele din a treia grupă, care cuprinde Caucazul şi Asia Centrală şi, într-o mai mică măsură, Ucraina. În Asia Centrală şi în Caucaz, conştiinţa naţională merge mână în mână cu dinamismul demografic, asigurându-le acestor naţiuni un loc important şi în creştere în familia popoarelor sovietice. Până şi ucrainenii, mai puţin bine plasaţi din punct de vedere demografic, par a începe să-şi dea seama că supravieţuirea unui grup depinde de numărul şi de capacitatea lui de a se înmulţi.

nilor, îşi afirmă cât se poate de puternic specificitatea. Este vorba, în acest caz, despre o îndepărtare evidentă de la modelul statului multinaţional acceptat de cârmacii bolşevici în 1917 cu scopul de a rezolva problemele coabitării diferitelor etnii. Puterea

sovietică nu a dorit niciodată *spaţiul cultural*, comunitatea de cultură şi a acţionat sistematic pentru a-l sfărâma. Reînvierea acestei comunităţi de cultură este un element fundamental al evoluţiei sovietice de la sfârşitul acestui secol. Ea dă problemei naţionale o gravitate şi o importanţă excepţionale.

Afirmarea voinţelor naţionale capătă în URSS un caracter special, care merită subliniat. Nu este vorba de opoziţii între etnii, care să se exprime neînfrânate şi să urmărească asigurarea independenţei grupurilor respective. Naţionalismul se dezvoltă în URSS într-un cadru particular: cel al ideologiei sovietice şi al instituţiilor sale. Iată de ce ar fi zadarnic să se caute mişcări de independenţă naţională. Deocamdată, apartenenţa la societatea sovietică este un fapt pe care nimeni, implicit, nu-l pune cu seriozitate în discuţie. Fiecare naţiune caută să se organizeze cât mai bine şi să-şi asigure perenitatea în chiar interiorul acestei societăţi şi în numele idealurilor ei. Ceea ce cer naţiunile, sub diferite forme, nu este distrugerea sistemului existent, ci lărgirea, în interiorul acestuia, a privilegiilor lor naţionale, cu diferitele avantaje pe care le-ar putea trage din aceasta. Aplicarea strictă a federalismului – autonomia reală a puterii în sânul fiecărei republici şi participarea pe picior de egalitate a tuturor republicilor la luarea deciziilor la nivel federal – acesta este obiectivul pe care vrea să-l atingă fiecare naţiune. Scopul naţiunilor este să „îngheţe” cadrul politic al sistemului sovietic – federalismul – şi să-şi amplifice competenţele în interiorul acestui cadru, pentru ca nivelul *naţional* să devină nivelul principal al întregului sistem. Dacă există un conflict între concepţia statică a federalismului şi viziunea transformistă a puterii sovietice, el se datorează faptului că federalismul şi supravieţuirea naţiunilor nu au însemnat, pentru aceasta din urmă decât

o concesie formală şi tranzitorie. Toţi sunt conştienţi de această neînţelegere, dar naţiunile doresc să o exploateze, referindu-se la teza coabitării, care le-a fost propusă odată cu instaurarea puterii sovietice. Şi, în definitiv, această poziţie a lor pare mai uşor de menţinut decât cea a puterii. Referindu-se la o ideologie clar expusă şi înscrisă în constituţie, naţiunile reuşesc uneori să-şi impună poziţia în faţa puterii, să o facă să dea înapoi în încercările ei de trecere la cel de-al doilea stadiu al dispariţiei naţiunilor. Există exemple în acest sens. Reintroducerea în Constituţia sovietică din 1977 a principiului naţiunilor teritoriale a fost o dare clară înapoi pe drumul edificării naţiunii socialiste. Prezentând Constituţia, Leonid Brejnev a admis în mod explicit că, deşi exista problema suprimării statelor naţionale în URSS, era încă prematur ca ea să fie pusă.2 Prematur, pentru că această schimbare era împotriva conştiinţei naţionale în diferitele teritorii naţionale. Dar, menţinându-se un cadru teritorial, se menţin condiţiile în care se poate dezvolta naţionalismul. Dacă bieloruşii păstrează, în condiţii puţin favorabile, un anumit grad de conştiinţă naţională, aceasta se datorează faptului că ei există ca naţiune. E cvadratura cercului. Puterea sovietică nu cutează să desfiinţeze statele naţionale, pentru că naţiunile nu sunt pregătite să accepte integrarea politică şi culturală pe care o implică o asemenea schimbare. Dar, menţinând statutul naţional, ea îngăduie diferitelor naţionalisme să se afirme şi să se dezvolte. În acelaşi fel, puterea, care repetă neîncetat că este necesară o limbă comună pentru progresul internaţionalismului în Uniunea Sovietică, a trebuit să dea înapoi în faţa dorinţei popoarelor din Caucaz de a-şi menţine în Constituţie un loc privilegiat pentru limbile lor.

Mentalităţile şi ataşamentele naţionale cărora puterea sovietică le recunoaşte implicit existenţa sunt în

acelaşi timp caracterizate printr-un mod foarte contradictoriu de exprimare şi care-l derutează pe observator. Câteodată, ele se manifestă prin poziţii conservatoare rigide, care sugerează mai degrabă nostalgia trecutului, decât ataşamentul pentru vreun proiect actual. Aşa este interpretarea – superficială – care poate fi dată succesului *îaricatelor* în Asia Centrală şi în Caucaz sau, de asemenea, menţinerii aproape fanatice a unor uzanţe sociale. O analiză rapidă te poate determina – lucru pe care îl fac în URSS cadrele politice sovietice, dar nu şi oamenii de ştiinţă – să vezi în aceste manifestări „reminiscenţe" pe cale de dispariţie. Oamenii de ştiinţă, mai avizaţi, încearcă să delimiteze ceea ce este, pe ici pe colo, pură nostalgie, de ceea ce aparţine voinţei de a se identifica în mod hotărât cu grupul de bază şi de a stăvili calea către o posibilă dizolvare în societatea globală. Trebuie, însă, constatat că aceste manifestări naţionale, calificate rapid drept „reminiscenţe", nu reprezintă decât o faţă a medaliei. În unele locuri există un naţionalism afişat, pe care elitele sovietice şi-l asumă, exprimându-l mai ales în societatea urbană şi punând problema vieţii naţionale în termeni moderni: priorităţi economice şi înflorire culturală. Dacă puterea sovietică îi poate combate pe purtătorii tradiţiei, situându-i în aria folclorului, ce le poate opune ea cadrelor pe care le-a format şi care, bazate pe ideologia egalitară sovietică, se mulţumesc să ceară cu candoare aplicarea programului Partidului, aşa cum l-a formulat Lenin? Tocmai acest aspect modern al naţionalismului, sprijinirea lui de către partea cea mai înaintată a poporului sovietic, este ceea ce derutează cel mai mult puterea sovietică şi o determină să examineze cu reînnoită atenţie o problemă despre care se credea că ar fi fost demult rezolvată. Este semnificativ faptul că, tocmai în momentul în care diriguitorii URSS-ului anunţă triumfal naşterea

poporului sovietic, consfătuirile şi cercetările în domeniul problemelor naţionale capătă o amploare considerabilă. Academia de Ştiinţe a Uniunii Sovietice are, de la sfârşitul anilor ’60, un organism specializat în problemele naţionale, care a vegetat timp de mai mulţi ani, dar care, din 1976, tinde să devină un centru de cercetări şi reflexii foarte important, în aceeaşi ordine de idei, cel de-al XXV-lea Congres a adresat etnografiei sovietice chemarea să se aplece asupra proceselor etnice din URSS.3 în decembrie 1976, la Tallin, la conferinţa pe probleme naţionale4 s-a putut vedea amploarea nedumeririlor şi contradicţiilor existente în viziunea sovietică din acest domeniu. Pe de o parte, vicepreşedintele Academiei de Ştiinţe, Fedoseev, insista asupra integrării naţiunilor şi a apariţiei culturii pansovietice în care limba rusă era prezentată ca un mijloc de comunicare hotărâtor. Dar, în acelaşi timp, J. Bromlei, ale cărui lucrări în acest domeniu aduc clarificări considerabile în privinţa relaţiilor interetnice, după ce a plătit cu prudenţă tributul cuvenit tezei integrării („popor sovietic44, „cultură sovietică44, „conştiinţă sovietică44), a insistat asupra faptului că, în ceea ce priveşte „culturile spirituala ale popoarelor URSS-ului, acestea păstrează, într-o măsură semnificativă, o coloratură naţională44. Mai mult, el a subliniat că particularităţile etnice, dacă se manifestă adesea prin limbă, pot fi şi independente de aceasta. Noţiunea de *caracter naţional*, pe care Lenin o respingea cu vigoare, are acum partizani făţişi în URSS5, care încearcă să arate complexitatea elementelor ce converg la formarea conştiinţei naţionale şi pun în evidenţă elemente spirituale total independente de condiţiile socio-economice şi chiar de contextul lingvistic. Violenţa cu care sunt combătute aceste teze este o dovadă a dificultăţilor existente în discutarea unor asemenea probleme.

Pentru că nu mai este vorba să se discute dacă în Uniunea Sovietică a *socialismului avansat* se pune sau nu problema naţională. Este limpede că se pune şi chiar cu ce forţă! Problema în cauză este însăşi natura fenomenului cu care se confruntă puterea sovietică. Ea consideră că ştie ce anume formează o naţiune şi cum se modifică ea. Dar dezvoltarea naţiunilor şi manifestările existenţei şi aspiraţiilor lor în URSS arată cât de greu de sesizat şi de clasat într-o categorie precisă este fenomenul naţional. Antropologia politică a vrut multă vreme să creadă că el este o manifestare socială legată de contextul social general şi evoluând în cadrul acestui context. Or, ceea ce se petrece în URSS arată că fenomenul naţional şi relaţiile dintre naţiuni se situează într-un câmp istoric particular care trebuie considerat în specificitatea lui. Ce dă, prin urmare, naştere conştiinţei sociale? Ce îl determină pe individ să se identifice cu un grup naţional? Societatea sovietică arată că se poate da un mare număr de răspunsuri. Limba, fără nicio îndoială. Dar evreii care, în cea mai mare parte, nu vorbesc nici idiş, nici ivrit, ci ruseşte, se identifică din ce în ce mai mult ca evrei. Se va răspunde că ei se simt discriminaţi şi că sentimentul de oprimare este cel care îi determină să se identifice ca un grup evreiesc. Se poate! Dar atunci cum se explică faptul că în Daghestan, unde penetraţia limbii ruse în detrimentul altor limbi naţionale este incontestabilă, se produce, în paralel cu o anumită rusificare pe plan cultural, creşterea unui sentiment naţional care transpare în organizarea socială a popoarelor din regiune? Locuitorii Daghestanului nu formează obiectul nici unei discriminări. Însă ei îşi afirmă deosebirea. În Daghestan, elitele rusificate cer adoptarea limbii arabe ca limbă comună în locul celei ruse pentru că, spun ei, arabă este „latina Orientului4. Pentru anumite popoare, religia şi nu limba serveşte drept

numitor comun. Kalmâcii budişti, în ciuda unei lungi perioade de deportare în Siberia şi a unei poziţii acum cu adevărat minoritare pe teritoriul lor naţional – ceea ce duce la răspândirea accelerată a limbii ruse – se consideră budişti, resimţind prin aceasta ce îi separă de cei din jur. Dacă religia este unul dintre cele mai puternice elemente de identificare, conţinutul ei nu este întotdeauna identic de la o naţiune la alta. Păgânismul marişilor şi ceremişilor şi cultele legate de acesta, budismul kalmâcilor sunt, fără îndoială, centrate pe nişte credinţe. În schimb, solidaritatea musulmană este mai nuanţată, are o dublă semnificaţie. Una este solidaritatea turcă, generatoare a unui panturcism care se exprimă uneori foarte clar. Cealaltă este mai largă: ea îi cuprinde pe toţi cei ce aparţin lumii culturale a islamului. În interiorul acestor două loialităţi, fidelitatea faţă de grupul lingvistic restrâns are mai puţină importanţă. Este semnificativ, în această privinţă, faptul că revendicările naţionale ale tătarilor din Crimeea sau ale *turcilor mscefieni6* găsesc mai degrabă sprijin în rândurile intelectualităţii ruse decât la fraţii lor din Asia Centrală. Pentru popoarele musulmane, nu are cine ştie ce sens să se bată pentru o Crimee pierdută cu secole în urmă, în timp ce naţiunea turcă ori musulmană este cadrul real de existenţă al tătarilor şi msceţienilor. Dar, indiferent de limba vorbită de un grup naţional, indiferent de elementul de identificare prevalent, se impune o constatare: identificarea cu grupul este infinit mai conştientă decât altă dată, pentru că a fost adusă de progres. Se tinde uneori – şi puterea sovietică încurajează acest lucru – să se considere conştiinţa naţională drept o reminiscenţă, pentru că s-ar întâlni la cei mai în vârstă, la cei mai puţin educaţi. Aceasta înseamnă o falsificare completă a problemei. Este adevărat că oamenii în vârstă şi cei care au o educaţie mai puţin completă, în special în

mediul rural, cultivă din obicei şi inerţie nostalgii naţionale. Dar, alături de aceste generaţii care dispar, se ridică generaţii educate care au, datorită, de altfel, politicii sovietice, acces larg la propria lor cultură, la propria lor istorie, la tot ce le permite să se identifice în mod conştient cu naţiunea lor. Vechile generaţii nu beneficiau de această cunoaştere a naţiunii. Spre a înţelege diferenţa, este de ajuns să vezi masa de publicaţii (ziare, alte periodice, cărţi) care sunt editate în fiecare republică şi titlurile lor. Se tipăreşte tot ce a făcut faima fiecărui popor al URSS-ului în domeniul culturii. Altă dată, doar o elită restrânsă putea dispune de acest patrimoniu care acum este accesibil oricui. Acesta este unul dintre meritele incontestabile ale sistemului sovietic, amplificat de Congresul al XX-lea şi tendinţele sale liberalizante în materie naţională. Merit periculos, pentru că fiecare naţiune se arată tot mai avidă de a-şi cunoaşte patrimoniul cu care se poate în felul acesta identifica. Această căutare a patrimoniului propriu fiecărui grup, poartă chiar, la popoarele turce, numele de *mirasism* (de la miras – patrimoniu). Şi tocmai pentru că sentimentul naţional se hrăneşte din trecut şi din cultură, pentru că el se organizează în jurul acestora, se poate vedea ceea ce separă naţiunile sovietice pe cale de integrare de cele pe care puterea trebuie. să le accepte ca diferite. Linia de clivaj dintre ele este consistenţa istoriei. Cele care au un trecut – istorie şi cultură, chiar şi o cultură limitată – se pot sprijini pe acesta, pentru a-şi afirma existenţa. Chiar slăbite ori lipsite de anumite atribute esenţiale, cum este limba, ele pot, la nevoie, face apel la acest trecut pentru a supravieţui şi renaşte. Dar atunci când istoria lipseşte, naţiunile depind în întregime de mediul care le înconjoară, se schimbă odată cu acesta şi nu au nicio poziţie proprie de repliere. Marx, care supraestimase în mod grav rolul

factorilor economici şi sociali în dezvoltarea naţiunilor, a văzut, totuşi, just într-o privinţă şi anume că nu există nimic comun între ceea ce el numea naţiuni istorice şi naţiuni fără istorie. În mod clar, primele au dinamica lor proprie; celelalte se înserează în dinamica globală a societăţilor care le înconjoară.

Trebuie, în sfârşit, adăugat că naţiunea rusă nu scapă de această tendinţă de a se afirma şi a-şi menţine integritatea. Ea nu este numai prin limba ei vehiculul internaţionalismului şi creuzetul unei noi societăţi. Încă de la începutul regimului sovietic, anumite trăsături ale tradiţiei istorice şi ale culturii ruse au impregnat varianta sovietică a marxismului. În clipa de faţă, naţionalismul rus evoluează în două direcţii opuse. Una, caracteristică unui naţionalism defensiv, este marcată de întoarcerea la ideile slavofile şi la ortodoxie. Înspăimântată de avântul naţiunilor orientale printr-o ideologie care-i răpeşte din patrimoniul său istoric şi cultural, o fracţiune a populaţiei ruse, cea mai intelectualizată, se întoarce către valorile ei proprii.7 Pe de altă parte, puterea sovietelor, conştientă de slabul ecou al ideologiei internaţionaliste, tinde să revină la ideea ancorată în tradiţia politică rusă prerevoluţionară, a rolului civizator şi protector al poporului rus, *fratele mai mare* al celorlalte popoare ale URSS-ului. Nu e întâmplător că în numai câteva luni două cadre comuniste naţionale au reintrodus acest concept potrivit căruia, în egalitatea generală a tuturor naţiunilor sovietice, naţiunea rusă este cea mai egală dintre ele.8

Ca şi poporul sovietic, *fratele mai mare* ţine mai mult de intenţie decât de realitate. Poporul rus este, fără nicio îndoială, fratele mai mare al popoarelor pe care le poate asimila. Pentru celelalte, este un partener, nu un conducător. Dar reapariţia acestui frate mai mare este o mărturie a nerăbdării şi dezorientării puterii, în faţa

problemei naţionale, puterea face apel la ideile cele mai contradictorii. Cum poate poporul sovietic – comunitate omogenă care se substituie progresiv familiei frăţeşti a popoarelor din URSS – să coabiteze cu ideea unui *frate mai mare*? Cum poate fi reconciliat fratele mai mare cu principiul egalităţii?

Reapariţia acestui „frate mai mare”, pe care revoluţia îl condamnase la dispariţie, te face să te întrebi, în cele din urmă, despre drumul parcurs din 1917 de URSS. Puterea ţaristă se angajase, de la sfârşitul secolului XIX, pe calea unei modernizări rapide. Singurul domeniu în care se dovedise incapabilă să vină cu un răspuns înnoitor, să răspundă numeroaselor probleme ridicate era cel al relaţiilor cu diferitele naţiuni care vieţuiau în spaţiul rus. Vulnerabilitatea ei în război a fost mult sporită de vulnerabilitatea periferiilor sale şi de dislocarea rapidă a imperiului colonial. În 60 de ani, regimul sovietic a realizat transformări considerabile în societate. Fără îndoială că se loveşte de numeroase probleme. Este, însă, clar că, dintre toate problemele cărora trebuie să le facă faţă, cea mai urgentă, cea mai ireductibilă este cea pe care o pun naţiunile. Şi, asemenea Imperiului căruia i-a succedat, statul sovietic pare incapabil să iasă din impasul naţional

Note

Introducere

1. Erau în număr de 194 în 1926, 126 în 1959, 91 astăzi. Buletinul unui cetăţean sovietic poartă o dublă menţiune: *cetăţenia* (sovietică) şi *naţionalitatea* (rusă, uzbekă etc.).

Capitolul I

1. Despre Lenin şi bolşevici, vezi H.B. DAVIS, *Nationalism and Socialism – Marxist and Labor Theories of Nationalism to 1917*, New York, 1967 şi H. CARRERE D’ENCAUSSE, «Unit6 prolbtarienne et diversity naţionale

– L6 nine et la thborie de l'autodbtermination», în *Revue française de science politique*, vol. XXI, nr. 2, apr. 1971, pp. 221 – 256

2. *Pervti siează narodov vostoka Baku*, 1 – 8 sentiabr. 1920, Petrograd, 1920, pp. 31 – 179 şi *Jizn naţional nostei*, nr. 46 (54), 20 dec. 1919 şi 47 (55), 27 dec. 1919.

3. F. CONTE, *Christian Rakovski – 1873 – 1941*, Paris, 1975, vol. I, pp. 212 – 217.

4. Stalin a scris în 1913: „Marxismul şi problema naţională şi colonială" (*Socineniia*, vol. II, pp. 290 – 367), la cererea lui Lenin. Imediat după revoluţie, este numit Comisar cu problemele naţionale.

5. R. PIPES, *The Formation of the Soviet Union*, Cambridge, Mass., 1954 şi E.H. CARR, *The Bolshevik Revolution*, Harmondsworth, 1966, vol. I, pp. 292 – 368.

6. R. TUCKER, *Stalin as Revolutionary*, New York, 1973, pp. 250 – 252.

7. Vezi M. LEWIN, *Le dernier combat de Lânine*, Paris, 1967, pp. 145 – 146.

8. *Ibid.*, pp. 55 – 74.

9. *Ibid.*, pp. 146 – 150.

10. Problema, pentru georgieni, constă în faptul că sunt invitaţi să intre în federaţie prin intermediul unei *Federaţii caucaziene* (formată din Georgia, Armenia şi Azerbaidjan), şi nu direct, ca Ucraina. Ei nu pot accepta această dizolvare a existenţei lor ca stat.

11. *Autonomizarea* este proiectul lui Stalin. Vezi textele lui Lenin din *Polnoe Sobranie Socinenii*, vol. XLX, pp. 211 la 213, 356 şi 559.

12. Despre organizarea juridică a statului sovietic, vezi H. CARRERE D'ENCAUSSE, *Bolchevisme et Nation*, pp. 222 *sq*.

13. Noţiunea de *Korenizafiia* şi programul datează de la al X-lea Congres, din 1921, *KPSS v rezoliuţiiah i*

reşeniah, vol. II, Moscova, 1970, p. 252.

14. Despre programul revoluţiei culturale din anii '20 şi aplicarea sa, vezi V.A. KUMANAEV, *Revoliuţiia i prosveşcenie mass*, Moscova, 1973, pp. 148 – 183. Pe de altă parte, lucrările consacrate istoriei fiecărei republici cuprind o parte culturală, care permite stabilirea unui bilanţ: în principal, T.P. KALANDADZE, *Kultumaia revoliuţiia v Gruzii*, Tbilisi, 1963, pp. 15 *sq*. Despre instituţiile culturale, vezi I. GROSEV, *Istoriceskii opât KPSS po osuşcestrleniiu Leninskoi naţionalnoi politiki*, Moscova, 1967, pp.99 – 100.

15. P.A. AZIMOV şi I.D. DESENEV, Sovietkii optt razvitiia naţionalnân kultur na base rodnân iazîkov, Moscova, 1972, p. 9.

16. *Ibid.*, p. 10.

17. S.L. GUTHIER, The Bielorussians: National Identification and Assimilation – 1897 – 1970", în *Soviet Studies*, 1 ian. 1977, pp. 52 – 53; N. VAKAR, în *Bielorussia, the Making of a Nation*, Cambridge, Mass., 1976, pp. 75 – 92, expune, într-o manieră absolut convingătoare, problemele trecerii de la limbile proprii ţărilor respective la limba literară.

18. Despre rolul savanţilor, vezi *Mladopismenâie iazâki narodov SSSR*, Moscova-Leningrad, 1959, p. 4. Despre excesele în atribuirea de limbi unor grupuri foarte restrânse, vezi KUMANAEV, op. cit., p. 190.

19. E. & S. DUNN, The Transformation of the economy and Culture in the Soviet North", în *Arctic Anthropology*, 1963/1, nr. 2, p. 2; KUMANAEV, op. cit., p. 189.

20. Despre legătura dintre limbă şi spaţiile culturale, vezi KUMANAEV, op. cit., p. 183.

21. A. BENNIGSEN, în *Soviet Nationality Problems* (Ed. Allworth), Columbia University Press, 1971, pp. 178 –

179.

22. *Torjestro Leninskoi naţionalnoi politiki*, Moscova, 1963, pp. 291 – 292, în care V. Kostomarov discută concepţia generală a compromisului lingvistic şi ideea staliniană a limbilor *„zonale”*.

23. Acest lucru este deosebit de important pentru spaţiul musulman, în care instituţiile legate de sistemul propriu de valori sunt suprimate. Vezi SULEIMANOVA, în *Soviefkoe Gosudarstvo*i *Pravo*, 3, mar. 1949, p. 69, despre reforma sistemului judecătoresc.

24. GUTHIER, *art. cât.*, p. 27.

25. *Bolşevik*, 4, 1935, pp. 24 – 25, despre criza naţională din Bielorusia din 1933.

26. Despre basmaci, vezi J. CASTAGNE, *Les Basmatchis – le mouvement national des indigènes d'Asie centrale*, Paris, 1925, 88 p. şi OBSERVER (Jeyoun Bey Haji Beyli), în *The Asiatic Review*, Londra, 27 (92), 1931, pp. 682 – 692; despre F.K. Hodjaev, vezi H. CARRERE D'ENCAUSSE, în *Central Asia, a Century of Russian Rule*, Columbia University Press, 1967, pp. 252 *sq*.

27. Această ierarhie face obiectul capitolelor УШ şi DC ale Constituţiei din 1936; vezi, mai ales, articolele 70 şi 84 – 86.

28. HANSUVAROV, *Latinizaţiia, orudie leninskoi naţionalnoi politiki*, Moscova, 1932, 38 p. Trebuie evidenţiate contradicţiile latinizării; înainte de revoluţie, kalmâcii, care aveau un alfabet mongol foarte complicat, începuseră să adopte alfabetul cirilic care se impune până în 1929, când este înlocuit de cel latin; *ibid*., p.26.

29. L. ZAK şi M. ISAEV, „Problemă pizmenosti narodov v kulturnoi revoliuţii”, în *Voprosâlstorii*, 2, 1966, pp. 13 *sq*., despre întoarcerea la alfabetul cirilic.

30. Vezi LOWELL TILLET, *The Great Friendship*, Chapel Hill, 1969, 322 p.

31. Despre această evoluţie, vezi PASUKANIS, „Mejdunarodnoe Pravo”, în *Enfiklopediia gosudarstva i prava*, Moscova, 1925, vol. П, pp. 857 *s*q; PASUKANIS, *Ocerki po mejdunarodnomu pravu*, Moscova, 1935, pp. 14 – 15, 20, 78; şi KOJEVNIKOV, *Soviefkoe gosudarstvo i mejdunarodnoe pravo*, 19Í7 – 1947, Moscova, 1948, p. 32 (continuitatea Statului), şi p. 180 (teritoriu).

32. K.F. SHTEPPA, Russian Historians and the Soviet State, New Brunswick, 1962, pp. 133 sq; A. POPOV, în Protiv antimarksistkoi konfepţii M.N. Pokrovskovo, Moscova, 1940, vol. П, pp. 320 sq.

33. Este interesant de notat că această teorie este reactualizată în 1977 de către E. ŞEVARDNADZE „Internaţionalistkoe vopsitanie mass”, în Ko*munist,* nr. 13, sept. 1977, pp. 46 – 47. Şevardnadze contestă chiar ideea „răului minim”, deoarece, scrie el (p. 46), „răul este rău, chiar dacă este mai puţin sau mai mult, termenul de ma*i p*u*ţin n*u modifică, în esenţă, nimic. De aceea este mai bine pentru noi să renunţăm la acest termen”.

34. R. PORTAL, în *Russes et Ukrainiens*, Paris, 1970, pp. 118 – 126, discută despre eficienta acordului şi rolul jucat de B. Hmelni (ki.

35. Despre această politică, vezi H. CARRERE D’ENCAUSSE, *Lî Union Soviitique de Lânine a Staline*, Paris, 1972, pp. 309 – 328.

36. *Ibid.*, pp. 329 – 351.

37. R. CONQUEST, The Nation Killers – Soviet Deportation of Nationalities, Londra, 1960, 222 p. şi A.M. NEKRICH, The Punished Peoples, New York, 1978, 248 p.

38. Discursul lui Stalin în *Pravda, 25* mai 1945; FJBARGHOORN, „Stalinism and the Russian Cultural Heritage”, în *Review of Politics*, vol. XIV, nr. 2, apr. 1952, pp. 178 – 203.

39. Bakinskii Rabotcii, 8 iul. 1950.

40. A. BENNIGSEN, „The Crisis of the Turkic National Epics, 1951 – 1952, Local Nationalism or Internaţionalism”, în *Canadian Slavonic Papers*, vol. XVII, 2 – 3, 1975, pp. 463 – 475.

41. Revista istorică *Voprosî Istorii* a organizat, încă de la cel de-al XX-lea Congres, o conferinţă reunind 600 de istorici, pentru a revizui „concepţiile şovine” ţinute la loc de frunte până atunci.

42. Vezi, în *Voprosî Istorii*, dec. 1956, întreaga dezbatere din noiembrie 1956.

43. M. LAVIGNE, Les Economies socialistes soviâtiques et europâennes, Paris, 1970, pp. 54 – 58.

44. Despre evoluţia drepturilor republicane, vezi *Soviefkii narod, novaia istoriceskaia obşcinost*, Moscova, 1975, pp. 349 – 350, interesant prin concizie.

45. Vezi explicaţia dată în aceeaşi lucrare (p. 355) menţionată la nota anterioară, care subliniază existenţa „consideraţiilor de politică externă”.

46. Această îngrijorare va fi exprimată în termeni mai clari de către conducătorii republicilor musulmane în revista teoretică a Partidului. Vezi *Komunist*, oct. 1959, pp. 39 – 53 (articol semnat de Raşidov) şi dec. 1959, pp. 30 – 44 (articol semnat de Djandildin).

47. *Programă Komunisticeskoi Pârtii Soviefkovo Soiuza* (Proekt), Moscova, 1961, anunţă, chiar din prima pagină, dispariţia claselor sociale.

48. XXII sieză Komunisticeskoi Pârtii Soviefkovo Soiuza, Moscova, 1961, pp. 362 şi 402.

49. Ibid. şi KALGAKIAN, „O naţii”, în *Voprosî Istorii*, iun. 1966, pp. 24 şi 43.

50. Despre acest concept, vezi două lucrări recente: *Naţionalnâie otnoşeniia v razvitom sofialisticeskom obşcestre*, Moscova, 1977, 385 p. şi *Soviefkii narod*... op. cit. mai sus, 520 p.

Capitolul II

1. *Izvestia*, 22 iul. 1978, p. 3 (cifrele sântdin 1 iul. 1978).

2. B. KERBLAY, La Sociiţi soviâtique contemporaine, Paris, 1977, p.30.

3. În acest capitol au fost utilizate datele recensămintelor din 1897, 1959 şi 1970 (vezi bibliografia) şi lucrarea lui F. LORIMER, *The Population of the Soviet Union*, Geneva, 1946, 289 p.

4. Compilat după LORIMER şi după materialele recensămintelor.

5. M. MAKSUDOV, «Pertes subies par la population de l'URSS, 1918 – 1958», în *Cahiers du monde russe et soviâtique*, 3/1977, pp. 223 – 266; şi LORIMER, op. cit. *t* pp. 133 – 137.

6. MAKSUDOV, *art. cât.*, pp. 228 – 232. Numărul de 26 milioane este introdus de economistul sovietic Strumilin; B. KERBLAY, op. cit., p. 31, subliniază că pierderile de vieţi omeneşti reprezintă, după Strumilin, echivalentul a şapte ani de venit naţional.

7. B. KERBLAY, op. cit., p. 32 şi MAKSUDOV, *art. cât.*, pp. 227 şi 245.

8. Op. cit., p. 32.

9. Alăturând MAKSUDOV, *art. cât.*, pp. 243 – 244, LORIMER (1914 – 1926) şi V.V. POLICICEVSKI, *Gheografia naseleniia SSSR*, Moscova, 1971, p. 34 (pierderi din cel de-al doilea război mondial), se obţine un număr de pierderi variind între 40 şi 60 milioane.

10. Bolşaia Soviefkaia Enţiklopediia, Ejegodnik, 1977, p. 13.

11. Naselenie SSSR, Spravocinik, Moscova, 1974, p. 21.

12. Creşterea este şi mai evidentă dacă se face calculul pe mai mul (i ani şi nu an de an. Într-adevăr,

Vestnik Statistiki, dec. 1973, p. 71, oferă următorii indici de mortalitate:

1973 – 1940: 17, 9% 1951 – 1955: 9, 1% 1955 – 1960: 7, 5%

1961 – 1965: 7, 2% 1966 – 1970: 7, 8% 1971 – 1972: 8, 4%

Trebuie avute în vedere epidemiile de gripă din 1957, 1959, 1962, fără de care indicii de mortalitate foarte mici ai acestor ani ar fi fost şi mai scăzuţi.

13. Naselenie SSSR, op. cit., p. 9.

14. După BOLDÎREV, *Itogi perepisi naseleniia SSSR*, Moscova, 1974, p.18, previziunile Direcţiei centrale de statistică, la începutul anilor ’60, erau: 1970: 248 milioane; 1975: 263 milioane; 1980: 280 milioane.

15. Naselenie SSSR, op. cit., p. 28.

16. *Ibid.*, p.29.

17. I. BELOV, *Affaires d’habitude*, Paris, 1969, 282 p., tradus din limba rusă şi prefaţat de J. CATHALA.

18. BOLDÎREV, op. cit., p. 18.

19. Pentru previziuni sovietice, vezi B. TS. URLANIS, *Pro*blemă *dinamiki naseleniia SSSR*, Moscova, 1974, p. 320. Pentru primele rezultate ale recensământului, vezi *Pravda*, 22 apr. 1979, p. 4.

20. V.S. KOZLOV, *Naţionalnosti SSSR*, Moscova, 1975, p. 62.

21. R.A. LEWIS, R.H. ROWLAND, R.S. CLEM, *Nationality and Population Change în Russia and the USSR*, New York, 1976, p. 278.

22. Naselenie SSSR, op. cit., p. 56.

23. Cu ocazia unei conferinţe organizate la Moscova, în 1975, având ca subiect tendinţele demografice după recensământ, un raportor a atras atenţia asupra declinului demografic continuu în Cernoziomul central unde indicele de natalitate este inferior mediei naţionale. Este, totuşi,

vorba de o zonă rurală. Vezi *va prost Ekonomiki*, aug. 1975.

pp. 149 – 152.

24. Pentru perioada 1959 – 1970, *Demogrqficeskoe razvitie Ukrainskoi SSR*, Kiev, 1977, pp. 12 – 16; pentru perioada Imperiului, RASIN, *Naselenie Rossii za sto let*, Moscova, 1956, pp. 217 – 218 şi LORIMER, op. cit., p. 81.

25. LORIMER şi RASIN, *ibid*.

26. RASIN, op. cit., pp. 101, 167, 168, 176, 188 şi T. PARMING, în Nationality Group Survival în Multi-Ethnic States, New York, 1977, pp. 33 – 40.

27. A. NOVE şi J. NEWTH, în Les Juifs en Union soviitique depuis 1917, Paris, 1971, p. 198.

28. Lewis, Rowland, Clem, op. cit., p. 301.

29. Nove şi NEWTH, *art. cât.*, p. 179.

30. Kozlov, op. cit., p. 220.

31. *Vestnik Statistiki*, dec. 1973, p. 79.

32. LEWIS, ROWLAND, CLEM, op. cit., pp. 223 – 238.

33. Sursa: G.A. BONDARSKAIA, *Rojdaemost v SSSR*, Moscova, 1977, p. 96.

34. KOZLOV, op. cit., p. 144.

35. BOLDÎREV, op. cit., p. 27.

36. Naselenie SSSR, op. cit., pag. 90 – 93.

37. Tabelele ce urmează sunt compilate pe baza recensămintelon *Itogi, 1959* şi *Itogi, 1970*, vol. IV.

38. BONDARSKAIA, în *Rojdaemost*: *Zbornik statei*, Moscova, 1976, pp. 106 – 107. Şi, de acelaşi autor, *Rojdaemost v SSSR*, op. cit., pp. 43 – 45.

39. BONDARSKAIA, *Rojdaemost v SSSR*, op. cit., pp. 121 – 122.

40. BOLDÎREV, op. cit., pp. 9 – 10 şi V.A. BORISOV, Perspektivî rojdaemosti, Moscova, 1976, p. 74.

41. Tabel compilat pledând de la *Rojdaemost*: *Zbomik statei*, op. cit., pp. 87 – 93.

42. V.A. BELOVA, *Oslo detei* v *Semie*, Moscova, 1975, p. 151.

43. V.A. BELOVA, op. cit., mai sus, p. 127, dă indicaţii comparative asupra intenţiilor privitoare la numărul de copii dorit de către femei din oraşe şi din sate.

44. Op. cit., p. 107.

45. BONDARSKAIA, *Rojdaemost* v *SSSR*, op. cit., p. 58.

46. *Ibid.*, p. 93.

47. *Ibid.*, p. 101. Vezi, de asemenea, concluziile lui BORISOV, op. cit., pp. 219 – 233.

48. M. FESHBACH, Prospects for Massive Out-Migrations from Central Asia During the Next Decade, Washington, 1977, document de lucru, p. 23.

49. Op. cit., p. 38.

Capitolul în

1. Pentru întregul capitol, datele statistice recente provin din recensământul din 1970 şi, mai ales, din voi. VII, consacrat migrării populaţiei; pentru cifrele de mai sus, vezi B. KERBLAY, *La So*ciiţi *soviitique contemporaine*, pp. 33 – 34.

2. M. FESHBACH şi S. RAPAWY, „Soviet Population and Manpower, Trends and Policies”, *US Congress – Joint Economic Committee*, oct 1976, p. 131.

3. M. FESHBACH (M.), The Structure and Composition of the Soviet Industrial Labor Force”, Conference paper, *NATO Colloquium 1978*, pag. 6. Vezi o analiză sovietică recentă asupra acestei teme: V. KOSTAKOV, *Trudovâie resursâpiatiletki*, Moscova, 1976, pp. 7, 8.

4. M. FESHBACH, „The Structure and composition...”, text citat, p. 6.

5. M.B. MAZANOVA, *Teritorialnoe proporţii narodnovo hoziaistra SSSR*, Moscova, 1974, pp. 63 – 67 şi

194.

6. V.F. PAVLENKO, *Teritorialnoe planirovanie* v *SSSR*, Moscova, 1976, p. 254.

7. M. FESHBACH şi S. RAPAWY, „Labor Construints in the Fives Years Plan”, *US Congress – Joint Economic Committee*, iun. 1973, pp. 497 – 501. Vezi legătura generală dintre nevoile de mână de lucru şi educaţia sovietică: K. NOJKO şi colab., *Educational Planning in the USSR*, Paris, Unesco, 1968, p. 256.

8. FESHBACH, RAPAWY, *US Congress*, 1976, op. cit., p. 128.

9. LANTEV (M.), Sofialnoe obespecenie v SSSR – Ekonomiceskii aspekt, Moscova, 1974, pag. 137.

10. FESHBACH, RAPAWY, *US Congress*, 1976, op. cit., p. 128.

11. *Ibid.*, p. 146.

12. Această idee a fost susţinută cu argumente de către V.I. PEREVEDEN-TEV, în *Komsomolskaia Pravda*, 28 ian. 1976 şi J.A. ZAIONQKOV-SKAIA, D.M. ZAHARINA, „Problemă obespeceniia Sibiri rabotcei siloi44, în *Problemă razvitiia vostocinân raionov SSSR*, Moscova, 1971, pp. 50 *sq*.

13. V.I. PEREVEDENŢEV, Metodi Izuceniia Migraţii naseleniia, Moscova, 1975, pp. 43 – 51.

14. *Narodonaselenie stran mira*, Moscova, 1974, p. 403.

15. Compilat plecând de la voi. VII al recensământului, tabel 2, p. 8.

16. *Ibid.*, tabele 18, pp. 158 – 163.

17. *Vsesoiuznaia perepis naseleniia 1970 goda* (G. M. Maximov ed.), Moscova, 1976, p. 200.

18. S. BRUK, „Naţionalnost i iazâk v perepisi naseleniia 1970 g.44, în *Vestnik Statistiki*, V, 1972, pp. 42 – 54.

19.3.359.000 în 1959; 3.344.000 în 1970.

20. Compilat după KOZLOV, *Naţionalnosti SSSR*, op. cit., p. 124.

21. *Naselenie SSSR*, Moscova, 1974, pp. 90 – 91 şi *Uroven obrazovania, naţionalnîi sostav*, 1959, Moscova, 1960, pp. 14 – 15.

22. Naselenie SSSR, op. cit., pp. 90 – 91.

23. Ibid.

24. B.S. HOREV şi V.M. MOISEENKO (V.M.), *Sdvigi* v *razmeşcenie naseleniia SSSR*, Moscova, 1976, p. 56.

25. Grafic construit pornind de la datele din *Narodnoe hoziaistro* v

1974, Moscova, 1975, p. 9 şi *Naselenie SSSR* v *1973 g.*, Moscova.

1975, pp. 14 – 25.

26. FESHBACH, RAPAWY, *US Congress*, 1976, op. cit., p. 125.

27. Ibid.

28. Ibid.

29. Op. cit., p. 22.

30. Migrationnaia podvijnost naseleniia v SSSR, Moscova, 1974, pp. 58 – 59.

31. *Ibid.*, p. 55.

32. Narodonaselenie i ekonomika, Moscova, 1967, p. 104.

33. Narodnoe hoziaistro SSSR v 1970 g., pag. 300.

34. LEWIS (R. A.), ROWLAND (R.H.), CLEM (R.S.), *Nationality and Population change în Russia and the USSR*, New York, 1976, pag. 356.

35. Narodnoe hoziaistro SSSR v 1970 g., p. 348.

36. MAZANOVA, în *Teritorialnâie proporţii narodnovo hoziaistra SSSR*, Moscova, 1974, pp. 171 *sq.*, pune foarte clar problema necesităţii unei reechilibrări economice.

37. M. FESHBACH, Prospects for Massive Out-Migrations from Central Asia During the Next Necade, Washington, 1977 (document citat), pp. 6 – 7.

38. Ibid. şi MAZANOVA, pp. 65 – 67.

39. Migraţionala podviznost, op. cit., pp. 16 sq.

40. A.V. TOPIUN, Teritorialnoe pereraspredelenie trudovth resursov v SSSR, Moscova, 1975, p. 3.

41. *Ibid.*, p. 129.

42. *Ibid.*, p. 124.

43. *Ibid.*, p. 128 şi *Demogrqftceskie aspekti zaniatnost*, Moscova, 1975, pp. 94 – 103, despre utilizarea comandourilor de studenţi.

44. FESHBACH, RAPAWY, US Congress, 1976, p. 129 şi F. LEVCIK, Migration und Auslănderbeschăftigung în den RGW lăndern und ihre Probleme, nr. 32, dec. 1975, p. 14.

45. *New York Times*, 19 dec. 1973.

46. FESHBACH, RAPAWY, *US Congress*, 1976, pp. 129 – 130. Vezi şi FESHBACH, RAPAWY, *US Congress*, 1973, p. 503.

47. Vezi infra, cap. VI.

48. Sobraniepostalnovleniipravitelstra SSSR, 13, 1973, pp. 266 – 280.

49. *Sovietkaia Torgovlia*, sept. 1977, pp. 27 – 33, a indicat, pe regiuni economice, partea din cumpărăturile nealimentare care servesc drept indicator de nivel de trai în %. Media URSS: 46, 42%; RSFSR: 43, 84%; Ucraina: 49, 14%; Bielorusia: 47, 45%; Republici baltice: 49, 04%; Asia centrală: 52, 43%; Kazahstan: 47, 63%; Caucaz: 50, 64%; Moldova* 56, 31%.

50. G. SCHREDER, citată de FESHBACH în Prospects for Massive Out-Migrations, op. cit., p. 3.

51. FESHBACH, Prospects for Massive... ibid., pp. 3, 4.

52. E. WADEKIN, „Income Distribution in Soviet Agriculture”, în *Soviet Studies*, I, ian. 1975, p. 327, tabel p. 13.

53. *Ibid.*, p. 11.

54. GREY HODNETT, în *Soviet Politics and Society in the 1970*s*, editată de H.W. MORTON (H.W.), R.L. TÖKES, New York, 1974, p. 93; Grey Hodnett ia ca exemplu colhoznicii din Uzbekistan şi se bazează pe un studiu sovietic.

55. Despre consumul de alcool din URSS, vezi W. TRBML, *Production and Consumption of Alcoholic Beverage in the USSR*, Duke University, 1974, p. 52.

56. B. KERBLAY, La Sociită soviâtique contemporaine, op. cit., p. 86.

Capitolul IV

1. Text în limba rusă publicat la Moscova, Politizdat, 1977, 62 p. O traducere franceză bună a apărut la *Documentation française*.

2. Mai ales articole publicate în: *Voprosâlstorii*, nr. 3, 1967, pp. 82 – 96; lui. 1967, pp. 87 – 104; febr. 1968, pp. 99 – 112; mart. 1968, pp. 83 – 91; *Voprosî Filosofii*, nr. 9, 1967, pp. 26 – 36; febr. 1969, pp. 26 – 31; *Komunist Tătarii*, nr. 1, 1967, pp. 12 – 18; *Komunist Uzbekistana*, nr. 8, 1968, pp. 72 – 79. Un bun rezumat al dezbaterii, la G. HODNETT, „What s-a Nation”, în *Problems of Communism*, sept. -oct. 1967, pp. 2 – 14.

3. Vezi şi *Le Programme du PCUS*, ed. În limba rusă, Moscova, 1976, p. 113.

4. Art. 75 din Constituţie este în uşoară contradicţie cu art. 72, atunci când afirmă că „teritoriul Uniunii republicilor sovietice socialiste este o entitate unică şi acoperă teritoriile republicilor din Uniune.44

5. *Komunist*, nr. 15, oct 1977, pp. 5 – 20.

6. Vezi art. 1 din Constituţie şi comentariul lui Leonid

Brejnev referitor la proiect, *Pravda*, 5 iun. 1977.

7. Vezi art. 13 din Constituţia din 1936 şi art. 70 din Constituţia din 1977.

8. Komunist, op. cit., pp. 10 – 11.

9. A se vedea reacţia lui Usmanov, preşedintele Consiliului de miniştri al RSSA Tătare, asupra viabilităţii sistemului federal, *Pravda*, 24 iun. 1977.

10. În cadrul Sovietului Uniunii, deputaţii sunt aleşi pe circumscripţii cuprinzând aceeaşi populaţie (300.000 locuitori) pentru un deputat în 1936; numărul de locuitori pe circumscripţie nu este precizat, în noua Constituţie. În cadrul Sovietului naţionalităţilor, 32 deputaţi pe RSS, 22 pe RSSA., 5 pe RA şi 1 pe district autonom.

11. Sovietul suprem se reuneşte în sesiune ordinară, de două ori pe an pentru sesiuni de două până la trei zile, deci aproximativ o săptămână pe an în total.

12. M. RYWKIN, *Russia în Central Asia*, New York, 1963, pp. 125, 130. Analiza cea mai exactă a situaţiei KGB-ului este dată de Y. BIUN-SKY, „The Rulers and the Ruled”, în *Problems of Communism*, sept-oct. 1967, p. 22.

13. Articolele 18 a şi b: Zbornik zakonov SSSR i ukazov prezidiuma verhovnovo soveta 1938 – 1967, Moscova, 1968, voi I, pp. 138 – 139.

14. Handbook of Major Soviet Nationalities, MTT, 1975, p. 30.

15. Decizia Prezidiului Sovietului Suprem al URSS, *Radio Moscova*, 17 aug. 1976.

16. Nu este întâmplătoare publicarea, cu câteva zile înainte de anunţarea acestei schimbări, în *Pravda Vostoka* (Uzbekistan), 7 aug. 1976, pp.2, 3, a doua articole referitoare la urgenţa problemei locurilor de muncă şi necesitatea unor soluţii importante. Preşedintele noului Comitet de Stat, G. Lomonosov, era până atunci secretar doi al Partidului Comunist Uzbek.

17. Acelaşi dezechilibru marchează şi domeniul judiciar. Acesta a fost discutat în timpul dezbaterii constituţionale; republicile tind să plaseze numirea procurorilor republicani în domeniul lor de competenţă. Vezi *Izvestia* din 24 şi 30 aug. 1977; *Komunist Tadjikistana*, 31 aug. 1977.

18. R. TUCKER, *Stalin as Revolutionary*, New York, 1973, p. 151.

19. În afară de RSFSR.

20. „KPSS v ţifrah”, în *Parţiinaia jizn*, oct. 1976, p. 16.

21. Tabel compilat plecând de la: *Parţiinaia jizn*, nr. 1, 1962, p. 44; nr. 19, 1967, p. 14 şi nr. 10, 1976, p. 16.

22. H. RIGHBY, *Communist Party Membership in the USSR* (*1917 – 1967*), Columbia University Press, 1967, p. 375.

23. *Sofialnti sostav* VKP (b), p. 1127.

24. *Parţiinaia jizn*, oct. 1976, p. 16 şi *Narodnoe hoziaistro*, 1973, pp. 35 – 38.

25. *Soviefkaia Latvia*, 16 febr. 1977. Trebuie remarcată prezenţa la această reuniune a lui N.S. Perun, însărcinat cu probleme de organizare pe lângă CC al PCUS-ului şi care pare să fi asistat la toate reuniunile de acest tip din republici la începutul anilor ’70. Vezi şi *Ejegodnic Bolşoi Soviefkoi Enţiklopedii*, 1976, p. 1.

26. *Bakinskii Rabotcii*, 30 ian. 1976. Despre Partidul Comunist din Azerbaidjan în general, vezi *Komunisticeskaia Parţiia Azerbaidjana v ţifrah*, Baku, 1970, 160 p.

27. Câteva indicii sugerează că acest decalaj există şi în Ucraina: *Pravda Ukraint*, 11 febr. 1976 şi în Moldova: *Soviefkaia Moldavia*, 30 ian.

1976.

28. Vezi componenţa Comitetului Central ales la al

XXV-lea Congres.

29. Asupra acestui punct, vezi A. NOVE, «Y a-t-il une classe dirigeante en URSS?», în *Revue des ătudes comparatives Est-Ouest*, vol. VI, nr. 4, 1975, pp. 5 – 44.

30. Despre ansamblul acestor probleme, vezi studiul foarte amplu al lui Y. BIUNSKY, The Rulers and the Ruled”, *art. cât.*, pp. 16 – 27.

31. La sfârşitul anilor ’50, acesta a fost cazul lui I. Naidek, pe care anuarul Sovietului Suprem al URSS-ului îl numea, în 1958, secretar, în timp ce ziarul local al Partidului, *Pravda Ukraint*, 27 dec. 1957, îi decerna titlul de secretar doi; citat de J.H. MILLER, „Cadres Policy în

Nationality Arca”, în *Soviet Studies*, XXIV, nr. 1, ian. 1974, pp. 3 – 36.

32. Ibid., p. 7.

33. J. HOUGH, *The Soviet Prefects*, Cambridge, Mass., 1969, p. 173.

34. MILLER, art. cât.

35. *Ibid.*, tabel p. 12.

36. Bielorusia nu intră în acest model decât în 1956. RSSA Abhază a avut în 1955 un secretar doi rus.

37. R. SULLIVAN, The Ukrainians”, în *Problems of Communism*, sept. – oct. 1967, pp. 52 – 53.

38. *Pravda*, 3 mart 1972 şi 30 sept. 1972.

39. Vezi decretul CC al PCUS-ului care critică acţiunea Comitetului Orăşenesc de Partid Tbilisi, *Pravda*, 3 mari 1972.

40. „V ţentralnom komitete KPSS”, *Pravda*, 27 iun. 1976 şi *Zaria Vostoka*, 4 nov. 1976; 24 dec. 1976; 16 febr. 1977.

41. *Komunist* (Erevan) din 1 febr. 1975; 15 mart. 1975; 23 mai 1975.

42. RYWKIN, op. cit., p. 127 şi MILLER, *art. cât.*, p. 27.

43. Miller, *art. cât.*, p. 29.

44. *Soviefkaia Estonia*, 12 febr. 1971.

45. Y. BIUNSKY, *art. cât.*, pp. 21 – 22.

46. *Voi na i revoliufiia*, mai 1927, pp. 114 – 115.

47. A. BENNIGSEN şi C. QUELQUEJAY, Les Mouvements nationaux chez les musulmans de Russie: le sultangalievisme au Tatarstan, Paris, 1960, pp. 118 – 119.

48. Colonel P. RTISCEV, „Leninskaia naţionalnaia politika i stroitelstvo sovietkih voorujenân să”, în *Voennîi Istoriceskii Jurnal*, iun. 1974, pp. 4 – 5.

49. G. HAUPT şi J.-J. MARIE, *Les Bolcheviks par eux-memes*, Paris, 1969, pp. 200 – 212.

50. I. DZIUBA, *Internaţionalism or Russification*?, Londra, 1968, p. 136, n. 2.

51. Ibid., n.3.

52. BENNIGSEN, QUELQUEJAY, op. cit., p. 167.

53. RTISCEV, *art. cât.*, p. 6.

54. M.V. FRUNZE, *Izbranâie proizvedeniia*, Moscova, 1957, vol. II, pp. 269 – 270.

55. RTISCEV, *art. cât.*, p. 7

56. RTISCEV, *art. cât.*, p. 8 şi LEPESKIN (şi colab.), *Kurs soviefkovo gosudarstvenovo Prava*, Moscova, 1962, partea a 2-a, p. 157.

57. Despre rolul limbii ruse în armată, *Zaria Vostoka*, 24 oct. 1976, p. 2 (despre conferinţa de la Tbilisi, 20 – 22 oct. 1976).

58. L. BREJNEV, O piatidesiatiletii soiuza sovietkih sofialisticeskih respublik, Moscova, 1972, p. 23.

59. RTISCEV, *art. cât.*, p. 9.

60. H. GOLDHAMER, *The Soviet Soldier*, 1975, p. 28.

61. M. FESHBACH şi S. RAPAWY, „Soviet Population and Manpower Trends and Policy”, în *US Congress, Joint Economic Committee*, op. cit., p. 149.

62. RTISCEV, *art. cât.*, p. 7.

63. Citat de T. RAKOWSKA-HARMSTONE («Sur Tarmac et les nationalities», *Conference paper* inedit), care a compilat datele etno-sociologice care urmează.

64. Dacă există mulţi ucraineni în ierarhia militară, ei par, totuşi, a servi în afara Ucrainei; astfel, comandantul regiunii militare Kiev, Ivan Gherasimov, este de fapt rus şi, de altfel, este numit în Biroul Politic al Partidului Comunist Ucrainean, în 1977.

65. RAKOWSKA-HARMSTONE, op. cit.

66. I. DZIUBA, op. cit., p. 137.

67. Razvitie naţional novo dvuiaziteiia, Moscova, 1976, mai ales p. 30.

68. *Krasnaia Zvezda*, 15 apr. 1971; 10 dec. 1972; 3 apr. 1974; 29 sept. 1974; 31 mart. 1976 şi 26 sept. 1976 etc. Exemplele de critici la adresa „scandalului scutirilor** sunt mult mai numeroase.

Capitolul V

1. Fără a ne întoarce la Stalin şi la teoria sa despre naţiune, putem spune că autorii sovietici contemporani subliniază în permanenţă importanţa limbii pentru definirea naţională. Vezi V.I. KOZLOV, *Naţionalnosti SSSR*, Moscova, 1975, p. 207.

2. Limba naţională este definită în *Bolşaia Sovietkaia Enţiklopediia*, ed. a 3-a, vol. XVII, 1974, p. 374.

3. Text în limba rusă publicat la Moscova, 1977, art. 36, prg 2.

4. Această ierarhic Figurează în *Soviefkii narod. Novaia istoriceskaia obştnost liudei*, Moscova, 1975, p. 450. Această lucrare, fiind publicată de Academia de Ştiinţe, poate fi considerată sursă oficială.

5. Razvitie naţionalno-ruskovo dvuiaziteiia, Moscova, 1976, p. 8.

6. V.I. LENIN, *Polnoe*, vol. XXIV, p. 295: „Noi suntem pentru ca fiecare locuitor al Rusiei să poată învăţa limba

rusă. Dar există un lucru pe care nu-l dorim, şi anume *obligativitatea*.**

7. La sfârşitul anilor *40, un kirghiz estima la 25% numărul cuvintelor ruseşti încorporate în limba kirghiză.

8. Realizat plerând de la tabelul compilat de Kozlov, op. cit., mai sus, pp. 211 – 212.

9. Din care 4.541.000 ucraineni, 1.733.000 evrei, 1.212.000 bieloruşi.

392. O germani. Vezi KOZLOV, op. cit., p. 218.

10. Printre numeroasele lucrări consacrate bilingvismului şi aspectelor concrete ale dezvoltării sale, vezi lucrarea citată, n. 5, şi, sub conducerea unuia dintre cei mai buni experţi sovietici, I. DESEREV, *Razvitie naţionalno-ruskovo dvuiaziteiia*, 368 p. şi contribuţiile lui S. BRUK şi M. GUBOGLO, în *Sovietkaia Etnografia*, nr. 4 şi 5, 1975, care încearcă să tragă concluzii din recensământ.

11. Narodnoe hoziaistro, 1972, p. 32.

12.54, 8% din tătari sunt bilingvi în RSSA Tătară şi 65, 5% în afara republicii. Cei din urmă fac, totuşi, să se încline balanţa, din moment ce 74, 1% din tătari trăiesc în diasporă. Vezi *Itogi 1970*, vol. IV, tabelele 20 şi 144. Tătarii sunt, în plus, obiectul a numeroase studii sociologice.

13. Schimbarea este minoră (0,3%), dar se opune progresului migraţiilor bieloruse (+ 2%).

14. *Zaria Vostoka*, 8 mai 1971.

15. Acest lucru este clar, de exemplu, dacă luăm situaţii comparabile din grupul baltic. Estonienii, care sunt pe ultimul loc în cunoaşterea limbii ruse, sunt, în schimb, cei mai urbanizaţi – 55, 1%, faţă de 52, 7% pentru letoni şi 46, 7% pentru lituanieni. Aceste procentaje sunt cele ale grupului etnic şi nu ale republicii. Dacă se ia procentajul pe republică, Estonia, în întregime, ocupă locul întâi la urbanizare (66%), Letonia, locul 3 (64%), Lituania, locul 7 (53%). Vezi *Narodnoe hoziaistro*, 1972, p. 499.

16. S. GUTHIER, „The Bielorussians: National Identification and Assimilation, 1897 – 1970”, în *Soviet Studies*, vol. XXIV, ian. 1977, nr. 1, p. 59.

17. O foarte bună prezentare a schimbărilor în politica de educare a naţionalităţilor a fost publicată de Y. BIUNSKY, „Education of the Non-Russian Peoples in the USSR, 1917 – 1967”, în *Slavic Review*, vol. 27, nr. 3 (1968), pp. 411 – 437.

18. Este vorba de articolul 19 al Legii din 1958. Despre această reformă, vezi Y. BIUNSKI, The Soviet Education Laws of 1958 – 1959 and Soviet Nationality Policy”, în *Soviet Studies*, vol. XIV, nr. 2, 1962, pp. 138 – 157.

19. V. MALANCIUK, „Dvi konţepţiimându-logo i suşasnogo Ukraiini”, articol lung publicat în 1972 într-o revistă ucraineană şi citat de R. SZPORLUK în *Major Soviet Nationalities*, pp. 35 – 36.

20. Jan ZAPRUDNIK, în *ibid.*, p. 61, prezintă programele analitice pentru limba rusă şi bielorusă, aşa cum sunt ele publicate în *Le Journal des professeurs* din Bielorusia, la 8 apr. 1970.

21. În Bielorusia se face un mare efort pentru a generaliza învăţământul secundar complet; există chiar o lege a Sovietului suprem al Bielorusiei, adoptată la 23 iun. 1972, care trasează un program pentru viitorul imediat.

22. În perioada recensământului, 27% din elevii înscrişi frecventau şcoli din oraşe; vezi *Narodnoe obrazovanie*, 1971, p. 644.

23. *Ekonomika Litvî*, 1970, p. 358. Este interesant de remarcat că limba polonă este şi ea o limbă de învăţământ în Lituania, unde 4% din elevi sunt înscrişi în şcoli poloneze.

24. A. DANILOV, „Mnogonaţionalnaia şkola RSFSR – prakticeskoe voploşcenie Leninskoi nationalnoi politiki”, în

Narodnoe obrazovanie, dec. 1972, p. 23.

25. Narodnoe obrazovanie, 1971, p. 196.

26. Ucitelskaia gazeta, 18 aug. 1972.

27. Este cazul Azerbaidjanului, dar această dispoziţie nu rezolvă nimic, în măsura în care azerii, şi mai ales fetele, îşi întrerup studiile după opt ani şi chiar mai devreme. *Bakinskii rabotcii*, 5 nov. 1972, afirmă că numărul acestor întreruperi înainte de opt ani (şcolarizarea de opt ani este obligatorie) este de 23%.

28. *Komunist Tadjikistana* (1, 2 iun. 1973) subliniază că este preferabilă cunoaşterea limbii ruse, chiar dacă nu există această obligativitate.

29. B. SILVER, The Status of National Minority Languages în Soviet Education: an Assessment of Recent Changes", în *Soviet Studies* XXVI, vol. 1, 1974, pp. 28 – 41.

30. *Ibid.*, p. 33.

31. După datele din tabelul compilat de B. SILVER, *ibid*. Cifra o indică existenţa unui învăţământ preşcolar în limba naţională.

32. Este interesant de notat că aceste date, compilate de Brian Silver, sunt din sursă sovietică foarte oficială, din moment ce provin de la A. DANILOV, Ministru al Educaţiei al RSFSR, care le-a publicat în *Narodnoe obrazovanie*, dec. 1972, p. 23.

33. KOZLOV, op. cit., pp. 219 – 220. Datele corespunzătoare anului 1970 sunt greu de stabilit, dar se poate admite că nu variază foarte mult.

34. *Art. cât.*, p. 37.

35. Raportate de A. BENNIGSEN şi B. SILVER la colocviul asupra naţionalităţilor, care a avut loc la Chicago în martie 1977.

36. De exemplu, în Estonia, a fost, mai întâi, folosit, pentru a denumi vehiculele lunare, termenul rusesc *Lunohod*; presa estoniană a înlocuit treptat acest termen

printr-unul de fabricaţie proprie, *Kuukulgur*. Citat de R. TAAGEVERA în *Soviet Major Nationalities*, op. cit., p. 80.

37. Congresul a fost amintit, pe scurt, de *Zaria Vostoka*, la 24 apr. 1976. Djaparidze a fost atacat de a III-a plenară a CC al Partidului Comunist din Georgia. Vezi *Zaria Vostoka* din 25 şi 27 iul. 1976.

38. *Zaria Vostoka*, 25 aug. 1976.

39. *Zaria Vostoka*, 27 iul. 1976.

40. Această experienţă a avut loc la şcoala-internat din Zugid şi a fost expusă de Ministrul Educaţiei al Georgiei în *Ucitelskaia gazeta* din 10 ian. 1976.

41. *Pravda Vostoka*, 24 ian. 1976.

42. *Pravda Vostoka*, 9 dec. 1975: într-un articol intitulat „A doua limbă maternă14, se poate citi: „Limba rusă a fost, este şi va fi a doua limbă maternă a tuturor naţiunilor şi naţionalităţilor din URSS”, *Komunist* (din Erevan), 13 nov. 1976; *Turkmenskaia Iskra*, 21 ian. 1976 etc.

43. *Pravda Vostoka*, 21 şi 24 oct. 1975.

44. *Soviet Mektebe*, ian. 1970, p. 33.

45. *Ibid*. şi *Kazan Utlarî*, apr. 1972, pp. 164 – 169.

46. Pentru prima conferinţă, vezi *Soviet Mektebe*, lui. 1973, p. 25; pentru a doua, *ibid.*, iunie 1975, pp. 17 – 19.

47. În 1974 existau în Republica Tătară 1.571 profesori de limbă şi literatură, din care 62% aveau diplome universitare, 20% aveau o formaţie universitară incompletă şi 18% nu aveau o formaţie universitară reală. Despre această problemă, vezi şi *Soviet Mektebe*, iun. 1975, pp. 17 – 19.

48. *Soviet Mektebe*, ian. 1972, p. 5; ian. 1973, p. 16; aug. 1975, p. 7.

49. *Soviefkaia Roşiia*, 16 aug. 1975.

50. Soviefkaia Estonia, 30 nov. 1976.

51. Nationality Group Survival în Multi-Ethnic States,

op. cit., pp. 108 – 109.

52. Guvernul ţarist, care nu avea o doctrină precisă în materie de rusificare, o agrea pe aceea a tătarilor datorită rolului istoric jucat de ei faţă de Rusia şi datorită influenţei lor asupra Asiei centrale. Misionarii ortodocşi s-au străduit sistematic să creştineze (şi, în parte, să rusifice) poporul tătar.

53. Acest raţionament se sprijină pe lucrările lui U. WEINREICH: *Languages în Contact*: *Findings and Problems*, Haga, 1950, p. 94, citat de B. SILVER, *art. cât.*, p. 35.

Capitolul VI

1. De mai mulţi ani naţiunile sovietice sunt zguduite de crize. Totuşi, unele dintre ele sunt mai strâns legate de mişcarea de apărare a drepturilor omului, de democratizarea sistemului sovietic etc. Au fost menţionate aici numai crizele cu conţinut specific şi, în cadrul fiecărei crize, ceea ce era naţional în detrimentul mişcărilor de mai mare amploare. Astfel, diferitele grupări constituite la periferie pentru respectarea acordurilor de la Helsinki nu şi-au găsit loc în această analiză. Aşa se explică, în general, absenţa Ţărilor Baltice.

2. Vezi, mai ales, rezoluţia CC al PCUS-ului din 21 febr. 1972, *O podgotovke k 50-letii obrazovania soiuza sovietkih sofialisâiceskih respubliky* Moscova, 1972, p. 17 şi discursul lui L. Brejnev, de la Kremlin, 21 dec. 1972, *O piatidesiaâiletâi soiuza sovietkih soţialisticeskih respublikut* Moscova, 1973, p. 19.

3. Generalul GRIGORENKO a luat poziţie în favoarea tătarilor la 17 mart. 1968, cu ocazia celebrării celei de a 72-a aniversări a scriitorului A. Kosterin la Moscova. În mai 1969, el a venit să depună mărturie în favoarea lor şi a fost arestat.

4.5.931.000 în 1970 faţă de 4.968.000 cu 11 ani mai

înainte. *Iâogi*... 1970, vol. IV.

5. Această cifră a fost dată de către tătari într-o petiţie adresată Sovietului Suprem al URSS-ului în lui. 1972. Citată în *Handbook of Soviet Major Nationalities*, MIT, 1975, p. 390. Se ştie că erau 188.000 în 1897.

6. Datează din sec. XIII. în sec. XV, în Crimeea, se întemeiază un Hanat tătar independent, care se va opune Rusiei până la anexarea sa de către Ecaterina II, în 1783. Vezi A. FISCHER, *The Russian Annexion of the Crimeat* 1772 – 1783, Cambridge, 1970, 180 p.

7. Ei reprezentau atunci 25% din populaţia republicii, care era de

714. O persoane la recensământul din 1926.

8. Limba tătară este limbă oficială, la egalitate cu limba rusă.

9. Şapte popoare sunt considerate colaboraţioniste: ceceni, inguşi, karaciai, balkâri, kalmâci, tătari din Crimeea. Germanii de pe Volga au fost deportaţi încă din 1941. În total, un milion de persoane.

10. Decret, în *Izvestia*, 26 iun. 1946.

11. Decizie din 19 febr. 1954.

12. În ciuda acestor publicaţii, vol. II al lucrării clasice asupra limbilor popoarelor din URSS, editată de Academia de Ştiinţe în 1966, afirmă că limba tătarilor din Crimeea este „o limbă nescrisă”.

13. *Lenin Batragi* (Drapelul lui Lenin).

14. Teritoriile autonome ale popoarelor caucaziene deportate sunt reconstituite în ian. 1957.

15. Tătarii au prezentat, la al XXD-lea Congres al PCUS-ului, o petiţie purtând 25.000 semnături.

16. Primul proces cunoscut al tătarilor, datează din 1961.

17. Între 1964 şi 1968, 4.000 delegaţi tătari au fost trimişi la Moscova de către compatrioţii lor.

18. Art. 191 – 4 (răspândirea de ştiri care defăimează puterea sovietică), 191 – 6 (organizarea sau participarea la acţiuni de grup care violează ordinea publică).

19. *Pravda Vostoka*, 9 sept. 1967.

20. *Pravda Vostoka*, 16 sept. 1967.

21. În mai 1971, în numele Comitetului Drepturilor Omului, Zaharov şi Ţalidze au supus autorităţilor sovietice problema viitorului tătarilor.

22. În 1967, din cei 6.000 tătari care au încercat aventura Crimeei, trei celibatari şi două familii au reuşit să obţină dreptul la rezidenţă.

23. A. BENNIGSEN şi C. QUELQUEJAY, Les Mouvements nationaux chez les musulmans de Russie: le sultangalievisme au Tatarstan, Paris, 1960.

260 p.

24. *Itogi*... 1970, vol. IV.

25. În afară de RSSA, cele 17 districte naţionale germane (6 în RSFSR, 1 în Azerbaidjan, 1 în Georgia şi 9 în Ucraina) erau suprimate. Deportarea afecta 800.000 persoane, din care 400.000 trăiau în republică.

26. Germanii sunt autorizaţi să-şi aleagă compatrioţii în Sovietele locale, în 1957, *Neues Leben* (care va deveni un săptămânal, în 300.000 ex.) reapare la Moscova; programe în limba germană sunt difuzate de *Radio Moscova*, începând cu anul 1956, de radioul kazah din 1957, de cel kirghiz din 1962. În fine, din 1957, în şcolile cu minimum 10 elevi germani, părinţii pot cere crearea de cursuri de limba germană.

27. Vedomosti verhovnovo sovieta SSSR, 28 dec. 1964.

28. Primind, la 7 iunie 1965, o delegaţie de germani, Mikoian recunoaşte că refacerea unui teritoriu naţional ar fi cea mai bună soluţie, dar că, fără participare germană, defrişarea terenurilor virgine este condamnată eşecului.

29. Trei germani sunt aleşi în Sovietul Suprem în 1970 din care unul devine Ministru al Industriei Alimentare a URSS-ului. Reprezentarea politică a germanilor în toate sovietele locale este proporţională cu importanţa lor numerică.

30. Refacerea teritoriului naţional este apărată cu prioritate de cei care îl locuiesc. În schimb, germanii care trăiesc în regiunea Mării Negre sunt mai interesaţi de posibilitatea părăsirii teritoriului URSS-ului.

31. Cifre provenind din trei recensăminte, compilate de *Soviefkii Kazahstan*, 1971, pp. 25 – 26.

32. Vezi *Narodnoe hoziaistro Tadjikisâanskoi SSR*, 1970, p. 293, unde se vede că germanii vorbitori de limbă germană din Tadjikistan scad de la 88, 7% (1959) la 81, 4% (1970).

33. Vezi evoluţia tadjicilor, de la 99, 3% (1959), la 99, 4% (1970); în toată republica, procentul celor care îşi vorbesc *propria* limbă maternă creşte de la 96, 7% (1959) la 97, 2% (1970).

34. În anii ’50, Crucea Roşie germană a stabilit că 43.000 familii de germani din URSS ar putea beneficia de clauza reîntregirii familiei.

35. În 1965, acest acord a fost completat la Viena printr-un acord între Crucea Roşie sovietică şi cea germană. În consecinţă, în 1966, 984 germani se întorc în Germania şi în 1967, 836. Dar, în 1968, mişcarea pare a se opri.

36. *New York Times*, 9 mart. 1977, relatează despre o manifestaţie a germanilor în Piaţa Roşie, prima manifestaţie în acest loc din 1968.

37. *Nordwest Zeitung*, 20 mai 1977.

38. În aşa măsură încât, contrar lui Stalin, regimul imperial nu le-a deplasat şi nici nu le-a pus sub supraveghere specială pe timpul primului război mondial,

considerându-i supuşi loiali. Din acest motiv, nici nu au pus probleme de securitate.

39. *Nordwest Zeitung*, 20 mai 1977. Vezi şi scrisoarea lui A. Zaharov adresată preşedintelui Scheel şi cancelarului Schmidt, în *Frankfurter Neue Press*, 22 febr. 1978.

40. Sovietkaia Kirghizia, 13 mai 1977.

41. Despre acest punct, articolele publicate atât în URSS, cât şi în Germania evită să sublinieze că ar putea exista o legătură între politica economică şi emigrarea germanilor.

42. Această legătură este evidentă atunci când se observă că, în 1972, cu trei săptămâni înainte de alegerile generale din Germania, 2000 de germani primesc vize de ieşire. De asemenea, în 1976, an electoral german, emigrarea atinge nivelul cel mai înalt.

43. „Weltpolitik mit Fanfarenstossen”, în *Die Zeit, 4* mart. 1977 sau „Predigt oder Politik”, în *Die Zeit*, 8 iul. 1977.

44. Despre atitudinea bolşevicilor, se va citi cu folos studiul Annie-i KRIEGEL, «La question juive en Union soviétique», în *Les Juifs en Union Soviétique* (editat de Biblioteca evreiască contemporană), nr. 23, lui. 1976, pp. 14 – 28.

45. M.S. BELENKII, *Iudaism* (ed. a 2-a), Moscova, 1974, p. 232.

46.2.150.707 la recensământ. *Itogi*, 1970, vol. IV, pp. 9 – 19. Dar recensământul oferă cifre ce contrazic alte surse sovietice: *Atlas narodov mira*, 1964, p. 158, numără 2, 5 milioane, în timp ce recensământul din 1959 numără doar 2.268.000. A. KRIEGEL, *art. cât.*, p. 14, crede, pe baza lealităţii surselor, că adevărul s-ar situa între 2.400.000 şi

3.400.000

47. Precum Taţi, varianta limbii evreilor din Crimeea etc.

48. *Itogi*... 1959, pp. 184 – 188.

49. *Itogi*... 1970, vol. IV, p. 20; *Narodnoe hoziaistro*, 1972, p. 32.

50. Z. GITELMAN, „The Jews”, în *Problems of Communism*, sept. -oct. 1967, pp. 92 – 102.

51. L. HIRSZOWICZ, „Jewish Cultural Life in the USSR – a Survey”, în *Soviet Jewish Affairs*, vol. VII, nr. 2, 1977, p. 11.

52. Trebuie, de asemenea, adăugaţi câţiva *minâati* (grup de rugăciune care se reuneşte la domiciliul credinciosului). Vezi şi numărul de locuri de rugăciune deschise în URSS, la A. YODFAT, „Je\yish Religious Communities in the USSR”, în *Soviet Jewish Affairs*, vol. H, 1971, pp. 61 – 67.

53. După HIRSZOWICZ, *art. cât.*, p. 11, în ciuda estimărilor sovietice oficiale, care numără, în 1976, 56.000 evrei, numărul real al practicanţilor ar fi mult mai ridicat; Z. Gitelman, într-o anchetă referitoare la evreii sovietici emigraţi în Israel, constată că 9% din emigranţi se definesc drept religioşi. Vezi „Soviet Political Culture: Insights from Jewish Emigres”, în *Soviet Studies*, oct. 1977, p. 549.

54. Evreii au cel mai înalt grad de urbanizare în URSS: 78, 5%. Din 1897 până în 1970, ei au urmat evoluţia cea mai spectaculoasă şi la fiecare recensământ s-au situat în fruntea tuturor grupurilor naţionale prin gradul lor de urbanizare.

55. *Art. cât.*, p. 19; despre dificila problemă a *rusianizării, rusificării şi asimilării*, vezi analiza A-ei KRIEGEL, deja citată.

56.11.542 evrei în 1970, faţă de 14.269 în 1959. În prezent, doar 1.970 mai vorbesc idiş. *Narodnoe hoziaistro*,

1972, p. 32; *Itogi*... 1959, pp. 184 – 188; *Itogi*... 1970, vol. IV, p. 76.

57. Recensămintele nu dispun de statistici globale privind educaţia evreilor, dar dispun de statistici pentru fiecare republică. Astfel, în RSFSR, evreii au un nivel de educaţie de opt ori superior celui al ruşilor. Vezi *Itogi*... 1970, vol. IV, pp. 405 – 449.

58. H. SALISBURY, citat de Hirszowicz, *art. cât.*, p. 4.

59. Există în URSS două publicaţii în idiş: *Sovetiş Heimland* (Patria Sovietică), publicată la Moscova, începând din 1961, în 25.000 exemplare. Revista este condusă de Aron Vergelis; în Birobidjan există *Birobidjaner Stern* (Steaua Birobidjanului), tipărit în 12.000 exemplare şi care apare de 260 ori pe an. În timp ce *Sovetiş Heimland* încearcă să fie organul comunităţii evreieşti, *Birobidjaner Stern* este, ca majoritatea organelor regionale, traducerea în limba naţională a ziarului rus al regiunii.

60. HIRSZOWICZ, op. cit., p. 13.

61. În 1971, evreii au încercat să impună cursurile de ebraică – legea permite – care să obţină astfel o existenţă legală. După o perioadă de ezitări şi de decizii contradictorii, învăţământul privat în ebraică a fost interzis, la sfârşitul anului 1972, pentru că vehicula idei opuse intereselor sovietice şi mai ales sub pretexte tehnice.

62. Emigrarea a urmat o curbă ascendentă până în 1973, pentru a scădea apoi brusc: 1967 – 480 emigranţi; 1968 – 231; 1960 – 3.019; 1970 – 999; 1971 – 12.832; 1972 – 31.652; 1973 – 33.477; 1974 – 17.373; 1975 – 8.531; 1976 – 7.274. (Cifre ale ministerului israelian al Integrării imigranţilor, citat de Z. GITELMAN în „Soviet Political Culture...”, *art. cât.*, p. 545). Această cifră este inferioară în fapt numărului de emigranţi evrei, dar dintre ei nu toţi

ajung în Israel şi de aceea numărul sosirilor la Viena este mult mai mare. A. KRIEGEL, în *Le Figaro*, 16 ian. 1978, apreciază că 150.000 evrei au emigrat începând din 1968. După FRANKEL, în *The Times*, 12 mai 1977, 135.000 evrei au emigrat începând cu aceeaşi dată.

63. În 1972, 71% din emigranţi aveau sub 45 ani şi 50% sub 30 ani. În schimb, grupul evreilor din RSFSR sub 30 ani reprezintă 26% din întreaga comunitate.

64. Printre problemele întâmpinate, trebuie notat că evreii sunt supuşi unor proceduri excepţionale în ceea ce priveşte condiţiile financiare ale exilului lor. Drepturile băneşti ce însoţesc viza de ieşire au scăzut, în 1976, la 300 ruble. Totuşi, evreii trebuie să plătească 500 ruble complementare pentru renunţarea la cetăţenia sovietică. Solidaritatea comunităţii evreieşti internaţionale le permite să treacă peste aceste dificultăţi. În schimb, fiecare candidat la emigrare trebuie să treacă singur prin alte greutăţi, cum ar fi pierderea locului de muncă, drept urmare a cererii de viză; mai mult, în cazul respingerii vizei, statutul intolerabil de *otkaznik* (cei care nu au obţinut viza, dar, cerând-o, se găsesc în afara comunităţii sovietice).

65. Manifestarea cea mai explicită a antisemitismului este antisionismul, care a luat forma unei adevărate campanii de presă, în momentul în care dorinţa de emigrare se manifestă masiv. Vezi J. FRANKEL, *The Anti-Zionist Press Campaigns in the URSS, 1969 – 1971. Political Implication*, Research Paper, the Hebrew University of Jerusalem, 1972, 62 p.

66. *The Times*, 12 mai 1977; vezi şi D. HARRIS, „A Note on the Problem of the Noshrims”, în *Soviet Jewish Affairs*, febr. 1976, pp. 104 – 114.

67. Acestea sunt cifrele oficiale furnizate de organul PCUS-ului, *Parţii naia jizn*, nr. 10, 1976, p. 16.

68. Literaturnaia Gazeta, 24 ian. 1973.

69.73 persoane din 1.000 peste vârsta de 10 ani au primit o educaţie superioară. Media sovietică este de 42 din 1.000, media rusă de 33, media cea mai scăzută o deţin Moldova şi Tadjikistan: 29 din 1.000. *Itogi*, 1970, vol. EI (Educaţie), pp. 6 – 30.

70. Despre ilegalitate în domeniul economiei, vezi A. KATSENELINBOIGEN, „Coloured Markets in the Soviet Union", în *Soviet Studies*, vol. XXIX, ian. 1977, nr. 1, pp. 67 – 85.

71. *Pravda*, 3 mart. 1972.

72. *Pravda*, 27 iun. 1976.

73. *Trud*, 5 iun. 1976.

74. *Zaria Vosioka*, 4 nov. 1976; aceleaşi critici în *Zaria Vostoka*, 24 dec. 1976.

75. *Zaria Vostoka*, 16 febr. 1977.

76. *Zaria Vostoka*, 4 nov. 1976. Vezi, în acelaşi organ din 24 dec. 1976, şi insistenţa asupra ponderii şi prestigiului ce trebuie date miliţiei; vezi *Zaria Vostoka*, 11 nov. 1975.

77. *Zaria Vostoka*, 8 febr. 1977 şi 16 – 17 febr. 1977.

78. Versiunea oficială afirmă că le-ar fi dat cineva 50.000 ruble, dar se pare că justiţia nu a fost deloc preocupată să afle cine a plătit 50.000 ruble pentru a da foc teatrului. În fapt, acuzaţii au retractat la proces şi au declarat că mărturiile le-ar fi fost luate cu forţa.

79. *Zaria Vostoka*, 13 mart. 1977.

80. *Zaria Vostoka*, 8 febr. 1977.

81. *Zaria Vostoka*, 10 ian. 1976.

82. *Zaria Vostoka*, 9 ian. 1976.

83. *Zaria Vostoka*, mai 1978.

84. Evaluările numărului de participanţi sunt diferite. Sursele georgiene neoficiale anunţă aproximativ 30.000, *New York Times* aproape 20.000, *International Herald*

Tribune, 5 mai 1978, 5.000. Oricare ar fi cifra reţinută, ea este importantă, în condiţiile politice din URSS, unde dreptul la manifestări este de resortul organizaţiilor sociale.

85. Publicat în *Zaria Vostoka*, 16 apr. 1978.

86. *Ucitelskaia Gazeta*, 18 iul. 1972; *Bakiński rabotcii*, 4 şi 6 ian. 1973.

87. Bacşişurile sunt adesea prezentate ca manifestări ale întârzierii procesului de socializare. Vezi atacurile permanente contra amatorilor de bacşişuri în Azerbaidjan, în *Bakiński rabotcii*, 11 febr. 1972, 11 dec. 1976 etc.

88. În Georgia, autorităţile sunt foarte preocupate să extirpe tradiţiile care întăresc particularismul. Vezi, de exemplu, *Zaria Vostoka*, 4 nov. 1972, 27 apr. 1973 şi 27 oct. 1976; pentru Azerbaidjan, *Pravda*, 26 iun. 1972.

89. Aceasta reiese clar din discursul Primului Secretar al Partidului Comunist Armean, Karen Demirkian, în plenul Comitetului Central, în dec. 1974, publicat în *Komunist* (Erevan), 2 febr. 1975. Vezi şi criticile lui Demirkian la adresa cadrelor politice armene în *Komunist* – (Erevan), 21 ian. 1976; despre epurare în Armenia, vezi *Komunist*, 10 ian. 1975, 1 febr. 1975, 28 febr. 1975, 23 mai 1975 etc.

90. J.A. ARMSTRONG, *Ukrainian Naţionalism*, *1939 – 1945*, New York, 1955, pp. 14 – 32. Cartea în ansamblu lămureşte aspectele cele mai dramatice ale relaţiilor sovieto-ucrainene.

91. Biroul Politic al CC al PCUS-ului a fost transformat în timpul celui de-al XIX-lea Congres (1952) în Prezidiu. Va redeveni Birou Politic la cel de-al XXDI-lea Congres, în 1966.

92... I. DZIUBA, Internaţionalism or Russification?, Londra, 1968, 232 p.

93. *The Chornovil Papers*, McGraw-Hill, 1968, 246 p.

94. Sunt îndatorată, pentru tot ce este legat de cazul Şelest, lui Y. Bilinsky de la Universitatea din Delaware, a cărui analiză profundă a situaţiei din Ucraina, în cadrul întrevederilor noastre la Universitatea din Chicago, în 1977, m-a învăţat multe despre Ucraina şi despre ansamblul problemelor naţionale.

95. Ukraina naşa radiańska, Kiev, 1970, 58 p.

96. Naţional-comunismul ucrainean exista şi la începutul stăpânirii sovietice. Textul care permite înţelegerea cea mai bună a datelor este un pamflet scris în 1919 de doi ucraineni – V. ŞAHRAI şi S. MAZLAH –, intitulat *Do Hvâli*. El a fost publicat în engleză sub titlul „On the Current Situation in the Ukraine”, Ann Arbor, 1970, 220 p.

97. Y. BILINSKY, „Politics, Purge and Dissent in the Ukraine Since the Fall of Cheleşt”, în I. KAMENETSKY (cd.), *Nationalism and Human Rights*: *Processes of Modernization in the USSR*, Littleton, Colorado, 1977, pp. 168 – 185.

98. *Narodnoe obrazovanie*, mart. 1974, p. 9. Referinţă datorată lui BILINSKY şi Dziuba, op. cit., p. 157.

99. DZIUBA, ibid. şi BILINSKY, The Communist Party of Ukraine after 1966”, în P. POTISNII, The *Ukraine in the Seventies*, Oakville, Ont., 1975, p. 246.

Capitolul va

1. Acesta a fost, de exemplu, afirmat de către preşedintele Consiliului cu probleme religioase de pe lângă Consiliul de Miniştri al URSS-ului, ca „răspuns la criticile occidentale la libertatea de conştiinţă”, *Izvestia*, 31 ian. 1976, p. 5.

2. *Nauka*i *Relighiia* oferă o vedere destul de completă asupra reacţiilor oficiale la faptul religios.

3. Astfel, la începutul anului 1974, în timpul unei conferinţe despre *ateismul ştiinţific*, care reunea la

Moscova principalii specialişti în acest domeniu, s-a făcut un bilanţ al cercetării (instituţii, activităţi, publicaţii). Vezi „Koordinaţia ateisticeskoi raboti: opât, perspektivî”, în *Nauka*i *Relighiia*, aug. 1974, pp. 21 – 27.

4. Vezi, de exemplu, editorialul lung din *Kazahstanskaia Pravda*, 24 apr. 1976, p. 1: „Ateisticcskoe vopsitanie şkolnikov”.

5. Ibid.

6. Un exemplu al acestei atitudini mai îngrijorătoare şi mai sofisticate faţă de faptul religios reiese din lucrarea lui V.I. NOSOVICI, *Năuc inîi ateizm o religioznoi psihologhii*, Moscova, 1975, 134 p.

7. V. MĂSLINKOV, „Veşci nesovmestnâie”, în *Znamia Iunosti*, 28 nov. 1975, p.3.

8. F. PROTASOV şi D. UGRINOVICI „Jsledovanie religioznosti naseleniia i ateisticeskoe vopsitanieu, în Po*liâiceskoe S*a*moobrazovanie,* 1975, pp. 109 – 116.

9. Y. KASPERAVICIUS, „Muzli idet k liudiam”, în *Sovietkaia Litva*, 20 mai 1974, p. 4, anunţă chiar crearea unui ziar special, *Informaţia – metodika*, organ al Muzeului de ateism al Lituaniei, prima publicaţie care pune problema muncii concrete, militante a muzeelor de ateism repartizate în republică. Vezi şi A. MARTUUS, „Tiesa era tikviena – Ave Vita”, în *Komjaunimo Tiesa*, 20 mai 1975, p. 2, care expune în detaliu şi propune ca model activitatea clubului lituanian *Ave Vita* consacrată propagandei ateismului şi a educaţiei atee.

10. J. GAILUMS, „Zinotniski ateistisko va i anterelighisko? **, în *Skolotaju Avize*, 7 apr. 1976, p. 3.

11. Statisticile cele mai sigure datează din perioada de independenţă. Se poate estima că situaţia anilor *30 poate fi luată ca bază pentru înţelegerea perioadei actuale. După *The Baltic States*, Londra, Oxford University Press, 1938, p. 38, componenţa religioasă a populaţiei baltice era

următoarea: Estonia: 78% luterani, 19% ortodocşi, 1% evrei. Letonia: 5, 7% luterani, 24% catolici, 9% ortodocşi, 5% credinţe vechi, 5% evrei. Lituania: 81% catolici, 9% luterani, 3% ortodocşi, 1% evrei.

12. A *Case Study of a Soviet Republic*: *The estonian SSR* (T. Parming şi E. Jărvesoo, eds.), J. Boulder, Colorado, Westriew Press, 1978, pp. 376 – 453.

13. *Nationality Group Survival în Multi-Ethnics States*, E. Allworth ed., p. 169. Aceste cifre se bazează pe informaţii sovietice.

14. Document publicat de Federaţia luterană mondială: „Lutheran World Federation President Visits Lutherans în USSR”, în *Religion în Communist Dominated Areas*, 11, nr. 7 – 9, lui. -sept. 1972, pp. 130 – 131. De notat că vârsta medie a studenţilor Academiei luterane din Tallin este mult mai scăzută în 1972 decât în deceniul precedent.

15. În prezent, aproape 3.000 propagandişti lucrează în agricultură şi în uzine. 36 universităţi „de ateism ştiinţific** dispersate în întreaga republică numărau, în 1975, 3.500 studenţi.

16. Dispoziţiile cele mai importante sunt textele care completează art. 142 din Codul Penal al Republicii adoptat de către Sovietul suprem la 12 mai 1966 şi lista, /aptelor ce violează art. 143” (referitor la separarea Bisericii de Stat) şi decretele complementare din 1968 şi 1969. Toate aceste măsuri au ca finalitate împiedicarea activităţilor culturale religioase printre adolescenţi, cele necesare preparării confirmării mai ales.

17. Kazahstanskaia Pravda, 27 aug. 1972.

18. Naâionality Group Survival, op. cit., p. 175.

19. Despre numărul semnăturilor pe care o petiţie spera să le culeagă, vezi expunerea făcută de V. KRASIN la CESES (colocviul de la Veneţia), aug. 1975 (document de lucru nepublicat).

20. Acest organ, intitulat *Lituvos Katalikî Bazntcios Kronika* (Cronica Bisericii Catolice din Lituania) a publicat 24 de numere, din 1972 până în 1977.

21. În nr. 4 se găseşte un protest referitor la interdicţia veşmintelor naţionale în ceremoniile religioase. De altfel, în acest număr se găseşte şi o rugăciune pentru „Patria lituaniană". Nr. 6 dezvoltă tema insuficienţei orelor acordate la şcoală istoriei naţionale. Nr. 20, din 1975, este consacrat pe larg presiunii puterii în favoarea învăţământului generalizat al limbii ruse în şcoli etc.

22. Simbolul unei astfel de legături este personalitatea marilor scriitori lituanieni Antanas Baranauskas (1835 – 1902) şi Maitronis (1862 – 1932), care au jucat un rol decisiv în mişcarea naţională lituaniană din sec. XIX, fiind, ca mulţi dintre semenii lor, şi clerici.

23. H. HALIAROV, „Parţiinâic organizaţii i borba's religioznâmi perejitkami", în *Politiceskoe Samoobrazovanic*, iun. 1975, pp. 74 – 78.

24. Ibid.

25. Încadrarea credincioşilor în epoca actuală se face cu atât mai puţin, cu cât era mai puternică înainte de revoluţie. În 1917, existau 26.000 moschei în Imperiul rus şi 45.000 slujitori ai cultului, adică unul pentru 700 până la 1.000 musulmani. *Jizn nationalnostei*, 14 dec. 1921.

26. K.I. KOISUMANOV, „Nekotorâie osobenosti ateisticeskoi propagandi v Kirghizii", în *Voprosî Istorii pârtii Kirghizii*, 1969, pp. 340 – 341.

27. S.M. ABRAMZON, Kirghizia i etnogheneticeskie i istoriko-kulturnâie sviazi, Leningrad, pp. 302 sq.

28. Soviet major nationalities, op. cit., p. 244 (pp. 70, 71); J. BAZARBAEV, Sekularizaţiia naseleniia soţialisticeskoi karakalpakii, Nukus, 1973, p. 61 şi U.G. PIVOVAROV, Na etapah sofialisticeskovo isledovaniia

Gruzii, 1974, pp. 158 sq.

29. Sunniţii din URSS se împart, de altfel, în două grupuri. Majoritatea practică ritul hanafit, în timp ce în Daghestan predomină ritul shafeit. Şiiţii, separaţi de sunniţi în ceea ce priveşte problema succesiunii Profetului, se revendică de la ginerele acestuia, Ali. Şi aici varietatea predomină, în URSS Majoritatea şiiţilor aparţin ramurei şiismului duodeciman (care susţine că succesiunea s-a întrerupt după dispariţia celui de-al 12-lea Imam), dar se găsesc ismaelieni care recunosc autoritatea lui Aga Khan etc.

30. De remarcat că acest sistem nu era uniform în Imperiul Rus. Dacă majoritatea musulmanilor respectă legea musulmană *şariat*, în anumite regiuni islamice se aplică dreptul cutumiar (*adat*).

31. Această remarcă apare adeseori în lucrările sovietice, fie sociologice, fie ideologice. Astfel, într-o analiză a atitudinilor religioase în RSSA Tătară, se subliniază dezvoltarea activităţii religioase a comunităţilor tătare. *O năucinom ateizme i ateisticeskom vopsitanii dlia parţiinovo akâiva i organizatorov ateisâiceskoi raboti*, Moscova, 1974, 287 p. Vezi pp. 72 – 75.

32. P. MAVLIUTOV, „Molitva”, în *Nauka i relighiia*, 10, 1976, p. 60.

33. Predica pronunţată în moscheea Allan din Taşkent de Imamul N. Kutbedinov, citat de N. ASIROV, *Evoliuţia Islama* v *SSSR*, Moscova, 1972, p. 135.

34. Predica pronunţată în moscheca-catedrală din Baku de muftiul Ahmed Bozgaziev, pe 13 dec. 1968. *Ibid.*, pp. 135 – 136.

35. ASIROV, op. cit.

36. *Komunist Tadjikistana*, 4 sept. 1976, p. 3. Articol intitulat: „El nu ţine post, dar...”

37. ASIROV, op. cit., p. 143, şi P. MAVLIUTOV, G.

KERIMOV, „Mavlud”, în *Nauka i relighii*, febr. 1976, pp. 66 – 67.

38. M. GAUDEFROY-DEMOMBYNES, *Les Instit*utions *musulmanes*, Paris, 1966, p. 91, notează că, în acest caz, *IIadj* nu este valabil decât pentru acela care însărcinează pe altcineva să facă acest lucru în locul său şi nu şi pentru înlocuitor. Totuşi, în practică, se pare că autorităţile musulmane din URSS au considerat pe cei câţiva pelerini ieşiţi ca acţionând în numele tuturor coreligionarilor lor.

39. La 21 mart. 1969, Ismail Satiev, înlocuitorul muftiului din Taşkent, reîntors de la Meca, a făcut din această problemă tema predicii sale în moscheca-catedrală din Moscova. ASIROV, op. cit., p. 144. Vezi şi *Izvestia*, 20 mai 1976, relatarea vizitei în URSS a Ministrului afacerilor religioase al Iordaniei, însoţit de demnitari musulmani şi primirea lor la Direcţia spirituală a Musulmanilor din Rusia Europeană şi Siberia de către muftiul Abdul Bori Isaev.

40. G. SNESAREV, „Şamanîi Sviatâie”, în *Nauka*i *Relighiia*, 12, 1976, pp. 31 – 36.

41. În *Nauka*i *Relighiia*, lui. 1976, pp. 41 – 43, în care S. Umărov studiază sistematic dezvoltarea şi efectele cultului sfinţilor asupra mentalităţii colective. El subliniază că ei au fost la originea nu numai a mişcărilor izolate, ci şi a „puternicelor mişcări populare”. Despre

Asia centrală, vezi G. SNESAREV, „Şamanîi Svialâie”, *ari*. *cât*., mai ales p. 31.

42. V.N. BASILOV, „Taşmat Bola”, în *Sovietkaia Etnografiia*, mai 1975, pp. 112 – 124; V.N. BASILOV, „Şamanî Segodnia”, în *Naukai Relighiia*, apr. 1976, p. 52, compilează mai multe surse şi indică extinderea acestui fenomen.

43. În Musulmani Sovietkovo Vostoka, mart. 1970, p. 35.

44. Ibid.

45. Discursul muftiului Ahmed Habibullah Bozgoziev înlocuitorul muftiului de Transcaucazia, *ibid*.

46. Discursul lui M. Hazaev la Taşkent, oct. 1970, *ibid*.

47. Răspuns dat în cursul unei conferinţe de presă organizată la Paris de ziarul *Le Monde*. De altfel (după D. SIGAEV, „Islam i sovremennost”, în *Agitator*, oct. 1975, pp. 47 – 48), această tendinţă poate îl constatată pentru toate religiile. Vezi N. KRASNIKOV, „Poste pomestnovo sobora”, în *Nauka*i *Relighiia*, dec. 1975, pp. 38 – 40, care notează aceleaşi trăsături la ortodocşi. *Kazahstanskaia Pravda*, 24 apr. 1976, p. 1, notează dificultăţile dezvoltării învăţământului ateu în aceste condiţii.

48. H. CARRERE D'ENCAUSSE, „Politische Sozialisation in der Udă SR – Unter besonderer Berücksichtigung der nichtrussischen Nationalitäten”, în *Erziehungsund Sozialisations probleme in der Sowjet Union, der DDR und Polen*, Hanovra (O. Anwciler, ed.), 1978. Despre responsabilitatea părinţilor în materie de educaţie religioasă, vezi *Moskovskii Komsomoleţ*, 11 iul. 1976 şi 11 aug. 1976. Aceste articole cheamă cadrele didactice să combată şi să supravegheze influenţa nefastă a familiilor. *Nacialnaia Şkola*, sept. 1975, pp. 25 – 30, face propuneri în ceea ce priveşte întărirea controlului asupra educaţiei religioase primite în familie şi sugerează, în special, ca profesorii să realizeze un Jurnal cotidian”, notând toate informaţiile şi faptele care-l privesc pe „copilul credincios”.

49. *Sovietkaia Kirghiziia*, 17 iun. 1976, p. 4.

50. *Komunist Tadjikistana*, 13 dec. 1974, p. 2.

51. Vezi *Komsomolskaia Pravda*, 4 sept. 1975, p. 2, despre persistenţele religioase în Daghestan.

52. Comemorarea martiriului lui Hussein, primul fiu al lui Ali, ginerele Profetului, la Kerbela în anul 680.

53. Acest tip de comemorare a fost strict interzisă în Turkmenia, Azerbaidjan şi Georgia începând din 1929. Vezi P. MAVLIUTOV şi G. KERI-MOV, „Aşura”, în *Nauka*i *Relighiia,* dec. 1975, p. 42; N. ASIROV, „Islam i naţionalnâie otnoşeniia”, în *Nauka*i *Relighiia,* febr. 1974, p.35.

54. „Aşura”, *art. cât.*, p. 40; autorul studiului notează cât de mult acest tip de joc „particularizează” copiii musulmani şi îi izolează în mediul lor istoric.

55. N. ASIROV, „Islam i naţionalnâie otnoşeniia”, în *Naukai Relighiia,* dec. 1973, p. 46.

56. H. HALIAROV, „Parţiinâie organizaţii i borba’s relighioznâmi perejitkami”, în *Politiceskoe Samoobrazovanie,* iun. 1975, pp. 74 – 78. Vezi *Komsomolskaia Prăvda,* 4 sept. 1975, care relatează cum o femeie recent încă membră activă a Comsomolului, trece la activism musulman; *Nauka*i *Relighiia,* ian. 1976, p. 2, despre situaţia din Uzbekistan: „Religia este o barieră între tineri de diferite naţionalităţi”. În acelaşi organ, nov. 1976, pp. 2 – 9. *Turkmenskaia Iskra,* 23 nov. 1976, p. 3 şi *Pravda,* 1 iun. 1976, notează că problema este discutată de Comitetul Central al Partidului din Turkmenia în cadrul ultimei său plenare. *Komunist Tadjikistana,* 1 iul. 1976, p. 2, notează că organele Partidului şi Statului tolerează islamul şi practicile sale.

57. Un articol lămuritor asupra acestui punct a fost publicat de organul de limbă uigură, *Komunist Tughi,* 27 sept. 1975. Se precizează acolo că în timpul Ramadanului, în districtul Talgir, o comisie specială formată din 15 persoane a fost instaurată de Comitetul de Partid al districtului, pentru a colabora cu organismele de propagandă şi agitaţie deja existente în lupta împotriva practicilor religioase. Este vorba de combaterea practicilor religioase sub formele variate ale Ramadanului.

58. *Komunist Tughi*, 23 sept. 1975.

59. *Karmanîi Slovarateista*, Moscova, 1975, p. 159.

60. *Islam va hazirgi zăman*, Taşkent, 1972 (această publicaţie condusă de A. Artikov regrupează 14 afişe – educative – dirijate împotriva islamului).

61. HALIAROV, *art. cât*.

62. N. ASIROV, „Islam i naţionalnâie otnoşeniia”, în *Naukai Relighiia*, dec. 1973, pp. 43 – 44.

63. Ibid., pă\.

64. Ibid., pă6.

65. BONDAREVSKAIA, Rojdaemost, op. cit., p. 114 şi VAGABOV, Islam i jenşeina, Moscova, 1968, p. 38.

66. N. ASIROV, „Islam i naţionalnâie otnoşeniia”, în *Naukai Relighiia*, febr. 1974, p. 37.

67. A. BENNIGSEN şi C. QUELQUEJAY, *Les Mouvements nationaux chez les musulmans de Russie*: *le sulâangalievisme au Tatarstan*, op. cit. Este interesant de notat că, după decenii de tăcere asupra lui Sultan Galiev, asistăm la un atac în toată regula împotriva lui, în special în

Tatarstan Komunisti, ian. 1975, p. 67. Trebuie notat aici că, faţă de rivalii săi cei mai apropiaţi, uzbekul Faizullah Hodjaev, reabilitat în 1966 şi kazahul Râşkulov, reabilitat doi ani mai înainte, Sultan Galiev rămâne o „non-persoană” politică.

Capitolul Vin

1. L. BREJNEV, Teze pentru a 50-a aniversare a URSS-ului, op. cit., p. 21.

2. Despre noţiunea de cultură politică şi folosirea conceptului de cultură în antropologia politică, vezi TUCKER, „Culture, Political Culture and Communist Society”, în *Political Science Quarterly*, II, iun. 1973, pp. 170 – 190. HARTEV

3. A. HARTEV, *Brak*i *Semia* v *SSSR*, Moscova, 1964 şi

Soviefkaia Kirghizia, 14 oct. 1976: autorul notează, referitor la căsătoriile mixte în URSS, că „Internaţionalismul a devenit o convingere şi o normă de conduită** (p. 3).

4. L. CIUIKO, *Braki i razvodi*, Moscova, 1975, p. 76.

5. S.M. ABRAMZON, „Otrajenie problem! zblijenii naţii na semeinobâtovom uklade narodov Srednei Azii Kazahstana”, în *Soviefkaia Etnograf iia*, mart. 1962, pp. 18 – 34.

6. HARTEV, op. cit., p. 195, confirmă această ostilitate.

7. V. KOZLOV, *Naţionalnosti SSSR*, Moscova, 1975, p. 243, scrie: „Astfel de materiale nu există în Asia Centrală, dar, în ceea ce priveşte datele disponibile, situaţia este, în multe puncte, asemănătoare celei din Caucaz”.

8. I. EVSTINGHEEV, „Naţionalnâie smeşannâic braki v mahacikale”, în *Soviefkaia Etnografiia*, apr. 1971, pp. 80 – 85.

9. A. KOZENK0 şi L. MONOGAROVA, „Statisticeskoc izucenie pokazatelei odnonaţionalnoi i smeşanoi bracinosti v Duşanbe”, în *Soviefkaia Etnografiia*, iun. 1971, pp. 112 – 118.

10. *Ibid.*, p. 113.

11. N. BORZIH, „Rasprostranenie mejnaţionalnân brakov v respublikah Srednei Azii Kazahstana v 1930 h godah”, în *Soviefkaia Etnografiia*, apr. 1970, pp. 94 – 95.

12. A.I. ISMAILOV, „Nekotorâie aspekti razvitiia mejnaţionalnân brakov v SSSR”, în *Izvestia Akademii Nauk Kirgizskoi SSR*, apr. 1972, p. 87.

13. H. DJUNUSOV, „O nekotorân naţionalnân osobenostiah obraza jizni v usloviiah soţializma”, în *Sofiologhiceskie isledovania*, febr.1975, tab. 1, p. 65, pentru urbanizarea comparată; p. 68, pentru educaţie.

14. L.H. DROBIJEVA, „Soţialno-Kulturnâie osobenosti

licinosti i naţionalnâie ustanovki”, în *Soviefkaia Etnografiia*, mart. 1971, pp. 3 – 15.

15. G.A. SERGHEEVA şi I.S. SMIRNOVA, „K voprosu v naţionalnom samoznanii gorodskoi molodiejî”, în *Sovietkaia Etnografiia*, apr. 1971, pp. 86 – 92; şi EVSTINGHEEV, *art. cât.*, p. 84.

16. *Sovietkaia Etnografiia*, mart. 1976, p. 45, aduce rezultatele unei anchete efectuate la tătarii din Kazan, într-un mediu industrial marcat de migraţii.

17. EVSTINGHEEV, *art. cât.*, p. 84.

18. Vezi SERGHEEVA şi SMIRNOVA, *art. cât.*, despre atitudinea faţă de contactele interetnice în general.

19. G.V. STAROVOITOVA, „K isledovaniiu etnopsihologhii gorodskih tătar”, în *Sovietkaia Etnografiia*, mart. 1976, p. 53.

20. *Nauka*i *Relighiia*, dec. 1975, p. 42. *Turkmenskaia Iskra*, 14 iul. 1976, afirmă că nu mai trebuie date copiilor nume cu semnificaţii religioase.

21. STAROVOITOVA, *art. cât.*, p. 53.

22. *Literaturnaia Gazeta*, 17 nov. 1976, p. 11, şi R.H. KEREITOV, „Novîie certi v svadebnom obriade Kubanskih nogaiţev”, în *Sovietkaia Etnografiia*, mart. 1973, p. 85.

23. KEREITOV, *ibid*.

24. *Literaturnaia Gazeta*, 28 mai 1975, p. 12. Despre căsătoria fetelor minore, vezi şi *Turkmenskaia Iskra*, 14 iul. 1976.

25. *Nauka*i *Relighiia*, aug. 1975, p. 92; *Turkmenskaia Iskra*, 14 iul. 1976, p. 2.

26. O. UMURZAKOVA, *Zakonomernosti zblijeniia bâta i tradiţii soţialisticeskih naţii*, Taşkent, 1971, p. 209. *Sovietkaia Rossia*, 9 oct. 1976, p. 4, afirmă că în Daghestan au fost plătite 2000 de ruble pentru *kalâm*.

27. UMURZAKOVA, op. cit., p. 210.

28. KEREITOV, op. cit., p. 89.

29. *Ibid.*, p. 88.

30. STAROVOITOVA, *art. cât.*, p. 54.

31. ASIROV, „Islam i naţionalnâie otnoşeniia”, în *Naukai Relighiia*, febr. 1974, p. 35.

32. H. SMITH, în *New York Times*, 22 nov. 1972.

33. UMURZAKOVA, op. cit., p. 204.

34. ASIROV, *art. cât.*

35. Vezi Semia i semeinâie obriadă u narodov Srednei Azii Kazahstana, Moscova, 1977, 272 p.

36. H. Smith, *art. cât.*

37. UMURZAKOVA, op. cit., p. 218.

38. N.P. LOBACEVA, *Formirovanie nevoi obriadnosti Uzbekov*, Moscova, 1975, pp. 80 – 81. Acelaşi autor publicase un articol în *Sovietkaia Elnografiia*, mart. 1973, pp. 14 – 24.

39. UMURZAKOVA, op. cit., p. 173.

40. *Ibid.*, *p*. 130.

41. LOBACEVA, în *Voprosâetnografii*, febr. 1967, p. 20.

42. O lucrare recentă dă involuntar o idee despre rezultatele contradictorii ale acestei politici: H. ESBERGHENOV şi I. ATAMURATOV, *Tradiţii i ieh preobrazovanie v gorodskom* bătu *Karakalpakov*, Nukus, 1975.

211 p.

43. Despre femeile sovietice şi viaţa activă, vezi „Jenşcini v SSSR”, în *Vestnik statistiki*, 1975. Despre femeile-deputat în Asia centrală, *Pravda*, 21 iun. 1975. Informaţii detaliate pentru fiecare republică, referitoare la femeile care muncesc, se găsesc în ediţiile republicane ale publicaţiei *Narodnoe hoziaistro*.

44. G.P. VASILIEVA „Jenşcini respublik Srednci Azii Kazahstana i în rol v preobrazovenie bâta selskovo naseleniia”, în So*vietkaia E*t*nografiia,* iun. 1975, p. 26.

45. V.N. BAZILOV, „Taşmat Bola”, în *Sovietkaia Elnografiia*, mai 1975, pp. 112 – 124 şi „Şamanî segodnia”, în *Nauka*i *Relighiia*, apr. 1976, p. 52; G. SNESAREV, „Şamanî i sviatâie v Srednei Azii”, în *Naukai Relighiia*, dec. 1976, pp. 31 – 35.

46. G. SNESAREV, V. BAZILOV (cds.), *Domusulmanskie verovaniia i obriadă* v *Srednei Azii*, Moscova, 1975, 340 p.

47. Asupra acestei probleme şi a surselor, vezi A. BENNIGSEN, C. LEMERCIER-QUELQUEJAY, „Muslim Religious Conservatism and Dissent in the USSR”, în *Religion în Communist Lands*.

48. VASILIEVA, *art. cât.*, p. 26.

49. V.K. MALKOVA, „Primenenie kontent-analiza dlia izuceniia sotrudniceştra sovietkih narodov”, în *Sovietkaia Elnografiia*, mai 1977, pp. 71 – 80.

50. Este vorba despre *Sovietkaia Moldavia* pentru Moldova, *Zaria Vostoka* pentru Georgia şi *Pravda Vosâoka* pentru Uzbekistan.

51. MALKOVA, *art. cât.*, p. 75.

Concluzii

1. O abordare valoroasă a problemei naţiunii, a fost elaborată de E. KEDOURIE, *Naţionalism*, Londra, 1960. Dacă nu a fost menţionată aici, este datorită faptului că nu este aplicabilă evoluţiei sovietice.

2. *Komunist*, nr. 15, oct. 1977, p. 10.

3. *Soviefkaia Etnografiia*, mart. 1976, pp. 3 – 9.

4. Soviefkaia Estonia, 30 nov 1976.

5. Vezi lucrarea lui N. DJANDILDIN, *Priroda naţionalnoi psihologhii*, Alma-Ata, 1971 şi critica sa, în *Soviefkaia Etnografiia*, febr. 1973, pp. 69 – 83; vezi şi articolul lui S. GURVICI, „Sovremenâie napravleniia etniceskih proţesov v SSSR”, în *Soviefkaia Etnografiia*, apr. 1972, pp. 16 – 34.

6. Msceţii, mic grup musulman de origine amestecată, de 150.000 persoane, din sudul Georgiei, au fost deportaţi în 1944; soarta lor este mai puţin cunoscută decât a tătarilor.

7. Despre evoluţia generală a ideologiei ruse, a se citi cu interes studiul lui M. AGURSKI, The Soviet Legitimacy Crisis and Its International Implications", raport prezentat la conferinţa de la Chicago: „What Is Communism", 1977, 95 p.

8. A se referi, în afară de citatele care figurează în titlul acestei lucrări, la articolul lui E. ŞEVARDNADZE, „Internaţionalisticeskoe vopsitanie mass", în *Komunist*, nr. 13, sept. 1977, pp. 45 şi 46.

Bibliografie sumară

Această bibliografie nu reia toate titlurile citate ca referinţe, ci trimite doar la principalele lucrări publicate în URSS sau în Occident şi folosite în lucrarea de faţă.

I. Probleme de populaţie

BOGARSKII, I., *Naselenie SSSR za 400 let. XVI-XX* (Populaţia URSS-ului în ultimii 400 de ani. Sec. XVI-XX), Moscova, 1973, 159 p.

BORISOV, V.A., *Perspektivî rojdaemosti* (Perspectivele natalităţii), Moscova, 1976, 274 p.

DUNN, S., DUNN, E., *Introduction to Soviet Etnography*, Berkeley, California, 1974, 2 vol., 362 p şi 363 p.

ŢENTRALNOE STATISTICESKOE UPRAVLENIE PRI SOVETE MINISTROV SSSR, *Itogi vsesoiuznoi perepisi naseleniia 1959 goda* (Direcţia Centrală de Statistică de pe lângă Consiliul de Miniştri al URSS-ului. Rezultatele recensământului populaţiei – 1959), Moscova, 1962 – 1963, 16 vol.

IDEM, *Itogi vsesoiuznoi perepisi naseleniia 1970 goda* (Rezultatele recensământului populaţiei – 1970), 7

vol., Moscova, Statistika, 1972 – 1974.

KOZLOV, V.I., *Dinamika cislenosti narodov – metodologhiia isledovaniia i osnovnâie faktori* (Dinamica efectivului popoarelor – metodă de cercetare şi factori de bază), Moscova, 1969, 408 p.

KOZLOV, V.I., *Naţionalnosti SSSR* (Naţionalităţile din URSS), Moscova, 1975, 262 p.

LEWIS, R.A., ROWLAND, R.H., CLEM, R.S., Nationality and Population Change în Russia and the USSR; An Evaluation of Census Data, 1897 – 1970, New York, 1976, 456 p.

LORIMER, R, The Population of the Soviet Union: History and Prospects, Geneva, 1946, 289 p.

Narodnoe hoziaistro SSSR v 1959 g. (Economia naţională a URSS în 1959), Moscova, 1960 (anuar statistic).

Narodnoe hoziaistro SSSR v *1961 g.* (Economia naţională a URSS în 1961), Moscova, 1962.

Narodnoe hoziaistro SSSR v 1970 g. (Economia naţională a URSS în
1970), Moscova, 1971.

Narodnoe hoziaistro SSSR v 1972 g. (Economia naţională a URSS în 1972), Moscova, 1973.

Narodnoe hoziaistro SSSR. 1922 – 1972 – Iubiteinîi statisticeskii ejegodnik. (Economia naţională a URSS. 1922 – 1972. Anuar statistic jubiliar), Moscova, 1972.

Naselenie SSSR – Spravocinik (Populaţia URSS. Îndreptar), Moscova, 1974, 191 p.

PEREVEDENTEV, *Metodi izuceniia migraţii naseleniia* (Metodele de studiere a migraţiilor populaţiei), Moscova, 1974, 231 p.

POKCICEVSKI, V.V., *Geografiia naseleniia SSSR* (Geografia populaţiei URSS-ului), Moscova, 1971

RASIN, A., *Naselenie Rossii za sto let 1811 – 1913*

(Populaţia Rusiei între 1811 şi 1913), Moscova, 1956, 352 p.
SLESAREV, G.A., *Metodologhiia Soţiologhiceskovo isledovaniia problem narodonaseleniia SSSR* (Metodologia studiului sociologic al problemelor populaţiei în URSS), Moscova, 1965, 160 p.
SSSR – Administrativo-teritorialnoe delenie soiuznih respublik – 1971 (împărţirea teritorial-administrativă a republicilor unionale.
1971), Moscova, 1971, 688 p.
TOKAREV, S., *Etnografiia narodov SSSR. Istoriceskie osnovî bâta i kulturî* (Etnografia popoarelor din URSS – bazele istorice ale modului de viaţă şi culturii), Moscova, 1958, 615 p.
n. Probleme naţionale
ALL WORTH, E. (ed.), *Soviet Nationality Problems*, New York, 1971, 296 p.
ALLWORTH, E. (ed.), Nationality Group Survival în Multi-Ethnic States. Shifting Support Pattern in the Soviet Baltic Region, New York, 1977, 299 p.
ARUTIUNIAN, I.V., DROBUEVA, L.M., Ş KARAT AN, O.I., Soţialnoe i naţionalnoe: opit etnosoţiologhiceskih isledovanii po materialam tatarskoi ASSR (Social şi naţional: schiţă de cercetare etno-sociologică pe baza unor materiale din RSSA Tătară), Moscova, 1973, 330 p.
BARGHOORN, R, *Soviet Russian Nationalism*, New York, 1956, XII, 330 p.
BENNIGSEN, A., LEMERCIER-QUELQUEJAY, C, *UIslam en Union Soviétique*, 1968, 264 p.
CARRÂSRE D'ENCAUSSE, H., Bolchevisme et Nation 1917 – 1929.
CONQUEST, R., The Nation Killers – Soviet Deportation of Nationalities, Londra, 1970, 222 p.
DESCRIEV, I.D., *Razvitie obşcestrennân funkţii*

*literaturn*ân *iazîkov* (Dezvoltarea funcţiilor sociale ale limbilor literare), Moscova, 1976, 430 p.

Directory of Soviet Officials, Union Republics, vol. III, Washington, Central Intelligence Agency, mai 1975

GOLDHAGEN, E. (ed.), Ethnic Minorities in the Soviet Union, New York, 1968 (culegere).

KARPOV (ed.), *Razvitie sofialisticeskoi kulturt v soiuz*nih *respublikah* (Dezvoltarea culturii socialiste în republicile unionale), Moscova, 1962, 610 p.

KATZ, Z. (ed.), *Handbook on Major Soviet Nationalities*, New York – Londra, 1975, 481 p.

KERB LAY, B., La Société soviâtique contemporaine, Paris, 1977, 304 p.

PIPES, R., The Formation of the Soviet Union – Communism and Nationalism 1917 – 1923, Harvard University Press, 1954, 355 p.

Sovietkii narod – novaia istoriceskaia obşcinost liudei – stanovlenie i razvitie (Poporul sovietic – o nouă comunitate istorică – formare şi dezvoltare), Academia de Ştiinţe a URSS-ului, Moscova, 1975, 519 p.

SUJIKOV, M., DEMAKOV, G., *Vliianie podvijnosti naseleniia na zblijenie naţii* (Influenţa mobilităţii populaţiei asupra apropierii dintre naţionalităţi), a ima-Ata, 1974, 199 p.

SSSR – Velikoe sodrujestro nadorov-bratiev (URSS – o mare comunitate de popoare frăţeşti), Moscova, 1972, 332 p.

UMURZAKOVA, O.P., *Zakonomernosti zblijeniia bâta i tradiţii soţialisticeskih naţii* (Legile apropierii obiceiurilor şi tradiţiilor naţionalităţilor socialiste), Taşkent, 1971, 239 p.

VALIEV, A.K., *Sovietkaia naţionalnaia inteligenţiia i* ei o *soţialnaia rol* (Intelectualitatea naţională sovietică şi rolul ei social), Taşkent, 1969, 228 p.

ÎN LOC DE POSTFAŢĂ

Hélène trecând de rama oglinzii

H6 fene Carr & re d'Encausse este astăzi membră a Academiei Franceze. Una dintre cele trei femei admise vreodată, de-a lungul istoriei, să stea între Cei Patruzeci.

Hefene Carrère d'Encausse este, probabil, persoana cea mai vizibilă şi audibilă, cea mai curtată de mass-media franceză, şi nu numai, imediat ce vânturile încep să se înteţească la Est.

La Paris, animatorii marilor platouri TV şi comentatorii de politică ai cotidienelor iau temperatura bursei răsăritene prin întrebări standard: „*Ce va face Elţtnul dumneavoastră*?" Iar Mihail Sergheevici (Gorbaciov) ştie – şi-a spus-o oficial – că, printre atâtea expresii ale extazului occidental faţă de deschiderea pe care gândirea sa politică a făcut-o posibilă, micuţa doamnă franţuzoaică a dat una dintre cele mai necruţătoare radiografii, demolându-i personajul şi mitul:

„Gorbaciov a fost omul sistemului, promovat de sistem pentru că i se conforma. Cinând într-o seară cu câţiva foşti colegi ai săi de studii, i-am întrebat care era cea mai puternică impresie pe care o păstrau despre el. Şi mi s-a răspuns: «în facultate ne era dat tot timpul de exemplu pentru că, în cămin, camera sa era cea mai ordonată». Acesta era Mihail Sergheevici Gorbaciov. Omul alinierii la disciplina partidului. Şi, până la scandalul accidentului de la Cernobîl, nimic nu ne lasă să credem că se gândea la perestroika. Eforturile sale erau îndreptate spre «accelerarea progresului», unicul defect al Uniunii Sovietice fiind acela că «nu se muncea destul».

Iar ulterior, toate încercările sale sunt pentru salvarea sistemului. A fost şi a rămas un comunist. Şi o recunoaşte. De altfel, în topul simpatiei cetăţenilor sovietici, Gorbaciov se află astăzi în a doua jumătate, cea a

persoanelor politice fără viitor. Rusul care o duce greu nu-i iartă cu uşurinţă voiajele în străinătate contra cost şi interviurile pe care le acordă pe bani grei.

Despre Gorbaciov s-au încetăţenit două mituri:

1. cum că ar fi venit la putere cu gândul de a schimba sistemul

2. cum că ar fi fost foarte lucid.

Nici măcar pentru această luciditate nu îl putem decora. La cel de-al XXVE-lea Congres, în februarie 1986, Gorbaciov declara: «Totul merge rău în URSS, dar cel puţin am rezolvat – şi nu mai există – problema naţională». Ori, ca orice bun leninist, în 1989 Gorbaciov aprobă represiunea din Georgia, după ce, cu numai un an înainte, admisese fără să clipească masacrul din Karabah, iar în 1990 – 1991 lansează asupra populaţiei lituaniene trupele de paraşutişti. Nu Gorbaciov, ci Elţîn se urcă atunci în avion şi pleacă în Lituania pentru a apăra populaţia.

Cu cincisprezece zile înaintea puciului împotriva lui Gorbaciov, mă aflam la Moscova, alături de Şevardnadze, care părăsise guvernul din clipa când Gorbaciov se înconjurase de o echipă de comunişti foarte duri. L-am întrebat: *Strigaţi pe toate drumurile că va avea loc o lovitură de stat, ce vreţi să spuneţi cu asta*? Şi mi-a răspuns: «Vedeţi bine ce se întâmplă: deja primul ministru încearcă o lovitură parlamentară, cerând să i se acorde puteri depline, peste capul lui Gorbaciov…»

Şi cine sâni puciştii?

«Toţi cei pe care Gorbaciov i-a adunat împrejurul său, durii…»

Dar i-aţi spus-o? L-aţi avertizat…?

«Fireşte, şi nu numai eu, ştie foarte bine de unde o să i se tragă!…»

Şi ce măsuri ia?

«Niciuna. Lasă lucrurile să curgă…»

În cursul aceleiaşi călătorii, l-am vizitat pe preşedintele parlamentului, care avea să facă parte dintre pucişti şi i-am adresat întrebarea firească: *Elţîn a fost ales preşedintele Rusiei, drapelul rusesc flutură pe parlament mai vizibil chiar decât cel sovietic, la*

Moscova există două puteri acum, nu aveţi sentimentul că Uniunea Sovietică se dezmembrează?

«Ah, scumpă doamnă – mi s-a răspuns –, staţi puţin şi veţi vedea cum vom pune noi ordine în toate astea…

Puciul era în aer. Puciştii spuneau deschis, cui voia să-i audă, că vor da o lovitură de stat. Gorbaciov aştepta.

Şi eu, care nu sunt gorbimaniacă, sunt de părere că, dacă imediat după lovitura de stat Gorbaciov ar fi demisionat şi nu s-ar fi cramponat de scaunul său până în clipa în care aproape a fost zvârlit afară, şi-ar fi încheiat cariera mai frumos. Aşa, nu a făcut decât să fure ţării sale încă şase luni”.

Elţîn, Aliev, Şevardnadze apar în istorie cu un pas mai devreme decât i-am zărit noi, deşi aflaţi aici, foarte aproape, peste un Prut. Dar modelul naţional-comunist al conducătorului unic, după ale cărui gesturi şi discursuri se ritmează suflarea unei ţări, ne împiedica, şi o va mai face multă vreme, să vedem şi responsabilităţile „sfinţilor”.

Descifrat din cărţile doamnei d’Encausse, Elţîn întrupează adevărata deschidere, conştientă. Renegarea definitivă a unui sistem, dar şi formularea explicită a timpului limitat în care el, Boris Elţîn şi generaţia sa mai reprezintă o soluţie politică. Spre deosebire de atâţia alţi conducători de stat, chiar din istoria foarte recentă, Boris Elţîn ştie că formează cadre care îl vor da la o parte şi că vremea lui este scurtă şi trece.

„În 1989 Elţîn a făcut o călătorie în Franţa. L-am întâlnit şi i-am spus: *Imperiul dumneavoastră se descompune*… Şi el mi-a răspuns «DA». La vremea aceea

nimeni nu vorbea astfel în URSS. *Şi dacă dumneavoastră aţi fi la putere, ce aţi face*? «Cred că în niciun caz nu trebuie încercat să salvezi starea de fapt. Trebuie să laşi autodeterminarea să-şi joace rolul. Ştiţi, eu sunt rus. Ideea că Rusia se va regăsi într-o zi singură, mai ales lipsită de Ucraina, nu-mi face nicio plăcere. Dar constat. Aceasta este istoria».

Elţîn are două imagini. Cea din lumea occidentală. Şi cea din ţara sa. Cea din Occident este dezastruoasă. Şi trebuie să spun că a fost întreţinută cu grijă. Gorbaciov era cultivatul. Elţîn, omul din topor. Este un mit. Complet fals. Ca studii, unul a făcut dreptul, celălalt este inginer. Ca nivel verbal, Gorbaciov vorbeşte limba de lemn a tradiţiei comuniste, Elţîn, o rusă de tradiţie a bunului simţ.

Dar nimeni nu vrea să observe asta. Din nefericire, Elţîn are fizicul omului pădurilor, al rusului din Ural”.

Şevardnadze, fostul lider KGB georgian şi cel care mai târziu a gândit, de fapt, politica internaţională a Uniunii Sovietice într-un moment radical, este acum doar un domn foarte singur. O singurătate pe care luciditatea o face şi mai apăsătoare. Şevardnadze cunoştea fiecare mutare corectă, situaţia naţională l-a împiedicat să o facă la momentul oportun.

Hélène păşeşte dincolo de rama oglinzii construite din comunicate de presă, imagini CNN şi politologi de mare cotidian, care le ştiu şi le înţeleg pe toate şi ni-i povesteşte pe Rege şi Curteni aşa cum sunt, prevestindu-le devenirea. Aceasta este istoria prospectivă, în 1978, după apariţia *Imperiului spulberat*, Hélène Carr & re d’Encausse era, la Est, *persona non grata*, intelectualul momit de CIA şi angrenat într-o campanie de dezinformare. În URSS, cartea a fost considerată un veritabil scandal şi clasată printre cele mai interzise dintre cărţile interzise, doar foarte sus pe scara ierarhică a

Sovietului Suprem putând fi citită, cu aprobare.

Radio Europa Liberă şi Radio Libertatea au lecturat-o în foileton (ca pentru a demonstra teoria celor care susţineau că ar fi vorba despre un material de intoxicare inspirat de servicile secrete occidentale). Ca urmare, în URSS a circulat în samizdat.

„Intelectuali sovietici mi-au mărturisit ulterior că, atacând cartea în presă, provocând o dezbatere în jurul ei, li se oferea, de fapt, o nesperată ocazie de a deschide discuţia asupra problemelor naţionale, un subiect altminteri tabu”.

Dar destinul excepţional al acestei cărţi, trasă numai în Franţa în 250.000 de exemplare, ceea ce este un tiraj inimaginabil pentru o carte de factură istorico-politică, este accentuat de defăimarea la care este supusă şi pe cealaltă baricadă: a înveteraţilor mişcării anticomuniste. Aceştia au dezvoltat teza inversă: *Imperiul spulberat* este o mare dezinformare manipulată de ruşii înşişi, pentru a-i face pe occidentali să slăbească vigilenţa, să lase garda jos, imaginându-şi că Uniunea Sovietică este pe moarte şi că se va dezintegra din interior. Câţiva ani buni după apariţie, autoarea era întâmpinată peste tot cu întrebarea: „*Se spulberă au ba*?”

„În 1983, când am publicat *Fratele cel mare, o* carte despre relaţia dintre URSS şi celelalte ţări ale Pactului de la Varşovia, am fost invitată de televiziunea franceză pe platourile celei mai importante emisiuni literare de atunci (*Apostrophe*, n.trad.) împreună cu un ziarist comunist francez, care şi el scrisese o carte în care descria, însă, ce minunat este totul în Uniunea Sovietică şi cum s-au stins acolo orice focare de conflict. Dar iată că primesc, în aceeaşi zi, un plic din Turkmenia. Conţinea un articol din presa locală, care relata despre sosirea în documentare, la invitaţia Partidului Comunist al Uniunii Sovietice, a

ziaristului francez cu pricina, în scopul declarat de a scrie o carte menită să demoleze toate afirmaţiile din *Imperiul spulberat*. Articolul îmi fusese trimis chiar de un comunist local. Aşa că, atunci când am fost atacată, m-am năpustit la poşetă, am scos articolul şi l-am citit. A fost realmente o bombă. Pentru că, în mod evident, la o asemenea informaţie presa franceză nu avea altminteri acces. Cine se abonează la ziare din îndepărtata Turkmenie? Comunistul turkmen îmi scrisese: «Iată că pot comanda şi cărţi, numai pentru a vă demola propria lucrare!»

Atunci când aproape că şi CIA se obişnuise cu existenţa comunismului şi a Uniunii Sovietice, Hel & ne o franţuzoaică tinerică, de profesie istoric, pleacă pentru prima dată în Asia Centrală, însoţind la un congres veterinar un eminent specialist în bolile tropicale iile animalelor. Aproape o acţiune de spionaj, pentru că la Alma-Ata întregul KGB s-a sesizat de apariţia unei dudui tinere şi elegante printre atâţia domni în vârstă, preocupaţi de epizootii. „Adevărul este că nici măcar nu ştiam ce este aceea o epizootie! Dar Ministerul Afacerilor Externe îmi oferise astfel o posibilitate unică de a cunoaşte la faţa locului un subiect care mă preocupa şi despre care îmi scriam teza”.

Helfene Carr & re d'Encausse a fost primul istoric occidental care a prevăzut destrămarea Uniunii Sovietice şi factorii interni care au determinat-o. Şi dacă acum cincisprezece ani era întâmpinată cu ironia „Se spulberă au ba?”, astăzi este specialistul nr. 1 în problemele fostului Imperiu. Iar *Imperiul spulberat* a devenit o carte istorică.

Alina Ungureanu

Cuprins

Homo islamicus în societatea sovietică 247

Refuzul de a ieşi din grup prin căsătorie, 248 Coeziunea grupului prin modul de viaţă, 252 Un nou conţinut pentru sărbătorile tradiţionale, 255 Un model particular de organizare so De aceeaşi autoare

L Empire ăclată, Paris, Flaminarion, 1978

Lânine, la révolution et le pouvoir, Paris, Flaminarion, 1979

Staline, Vordre par la terreur, Paris, Flaminarion, 1979

Le Pouvoir confisquă, Paris, Flaminarion, 1980

Le Grand Frère, Paris, Flaminarion, 1983

La Distalinisation commence, Paris-Bruxelles, Complexe, 1986

Ni paix ni guerre, Paris, Flaminarion, 1986

Le Grand D6 fi, Paris, Flaminarion, 1987

Le Malheur russe. Essai sur le meurtre politique, Paris, Fayard.

1988

La Gloire des nations, Paris, Fayard, 1990; ed. II, adăugită, 1991 Victorieuse Russie, Paris, Fayard, 1992 U URSS de la Révolution à la mort de Staline, 1917 – 1953, Paris.

Seuil, col. «Points», 1993

Premii obţinute

«Aujourd’hui», 1978 «Louise Weiss», 1988

În această colecţie, editura *Remember* publică, pentru cititorul român dornic de a pătrunde dincolo de aparenţele evenimentelor, puncte de vedere pertinente, prin care analişti ai fenomenului politic – uneori chiar protagonişti ai acestuia – încearcă să explice istoria recentă şi contemporană în lumina unor adevăruri prea puţin cunoscute marelui public, pornind de la ideea că numai prin studiul atent al istoriei putem înţelege mai bine lumea în care trăim şi propria noastră epocă.

ISBN 973 – 95746 – 1-0